

کٹی نہ یجو تک مسافر

شیخ ایاز

کٲی نم ییجو تک مسافر

ڪٿي نه پڇبو تڪ مسافر (آتر ڪهاڻي)

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو وٺي محمد حيدرآباد سنڌ.
1996ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ۾ سو پنج

نيو فيلڊس پبليڪيشنس ڇپائيندڙ

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.

آڪٽوبر 1996ع

ڇپيندڙ

پهريون ايڊيشن

120/- روپيا

قيمت

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

KITHEY NA BHUNGBO THAK MUSAFER. (An Autobiography) By
SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications; Tando Wali
Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition October 1996.
Price Per Copy Rs. 120/-
Book No. 205

په اکر

هي ڪتاب ستار پيرزادي ڏيڍ مهينو ساندهم ڪاپي
ڪيو آهي، جنهن لاءِ مان سندس ٽورائٽو آهيان.

شيخ اياز

انتساب

پنهنجي رفيق، حيات زرينا جي نالي جنهن جي تعاون
کان سوا مان هي ڪتاب نه لکي سگهان ها. هن لاءِ
پيو ڇا لکان! فقط رحيم خان خانان جو هيٺيون شعر
ياد اچي رهيو آهي:

من توشدم تو من شدي، مان جان شدم تون تن شدي،
تا کس نه گويد بعد ازين من ديگرم تو ديگري.

(مان تون ٿيس، تون مان ٿين، جنهن مان کان پوءِ ڪوئي
چئي نه سگهي ته مان پيو آهيان، تون هي آهيان)
محبت ۽ احترام سان

شيخ اياز

منهنجو ڪتاب 'ڪٿي ته پڇيو ٿڪ مسافر' ڇپجي آيو ته زرينا غصي ۾ چيو ته: "مون تنهنجو سڄي عمر ساٿ ڏنو آهي، توسان سک ڏک ورهايا اٿر، تنهنجي ٻارن جي پرورش ڪري انهن کي وڏو ڪيو آهي، تنهنجي ڪم ۾ رخنو نه وڌو آهي، پر ان سڀ جي باوجود تو مون تي فقط هڪ صفحو لکيو آهي. ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي."

مون کيس چيو: "زرينا! توکي ياد آهي ته ننڍي هوندي مون توکي رنگا رنگ پوپٽ پڪڙي ڏنو هو ته تو ان کي ٿوري دير ڇڏي ۽ ۾ جهلي، ڇڏي ڏنو هو ۽ چيو هو ته: "هن کي نه ڇڏيان ها ته هن جا پر پئجي پون ها."

"هائو، مون کي ياد آهي." زرينا جواب ڏنو. "پر توکي اهو اڃ چو ياد اچي رهيو آهي؟ ڇا اڃا اڏامن چاهين ٿو؟ مون سڄي عمر توکي آزاد ڇڏيو آهي، اڃان ڪاٺي حسرت رهي اٿئي ڇا؟" زرينا جي منهن تي مرڪ ائين هئي جيئن گلاب جي مڪڙي پهرين ٽڙڪي ۾ ماڪ تي مُرڪندي آهي.

"نه - نه. منهنجو مطلب اهو ته نه هو، اڄ منهنجو جنم ڏينهن آهي. بسنت ڦٽي چڪو آهي. توکي ته معلوم آهي ته مارچ شاعرن ۽ آرٽسٽن جي ڄم جو مهينو هوندو آهي ۽ مان ان مهيني جي 2 تاريخ تي ڄائو هوس. مون کي پنهنجي زندگيءَ جا 72 سال ياد اچي رهيا آهن. اهو سفر مون ڪجهه ته 'ڪٿي ته پڇيو ٿڪ مسافر' ۾ لکيو آهي ۽ ڪجهه هاڻي لکڻ ٿو چاهيان. پر ان سفر ۾ جمال ابڙي، ابراهيم جوڻي، غلام رباني آگري ۽ رشيد ڀٽيءَ کان سواءِ ٻيا به ڪيئي همسفر آهن، جن جو ذڪر مان هن ڪتاب ۾ ڪرڻ ٿو چاهيان."

"مثلاً." زرينا غصي مان پڇيو.

"مائڪل اينجلو."

"اهو ڪير هو؟" هن تعجب مان مون ڏانهن ڏٺو.

"اهو دنيا جو عظيم ترين مصور هو. جنهن لاءِ چيو ويو آهي: هن ان هر

ڳالهه جو اظهار ڪيو آهي، جو مصوريءَ ۾ انساني جسم جي باري ۾ ڪري سگهجي ٿو، ان جي هر اشاري، هر چرپر جي باري ۾. هو صنم تراشيءَ ۾ به اهڙو ئي چڱو هو. هو سال 1475ع ۾ فلارنس جي ٽسڪنيءَ شهر ۾ ڄائو هو ۽ دنيا جا عظيم ترين شهڪار تخليق ڪيا اٿائين. هڪ پيري منهنجي مرحوم دوست نعيم صديقيءَ مون کي ٻڌايو ته جنهن وقت هو، مائڪل اينجلو جي فلارنس جي چرچ ۾ تخليق ڪيل سسٽين چپل (Sistine Chapel) ۾ بيٺو هو، تنهن وقت هن ائين محسوس ڪيو هو ته هو بهشت ۾ اچي نڪتو آهي. هن جي مٿان ڪروبي اڏامي رهيا آهن. هو موت ۽ حيات جو ڊرامو ڏسي رهيو آهي، جنهن ۾ انسان جي ساري تاريخ ڪائنات جي تخليق کان وٺي منقش آهي. مون هن جي زندگيءَ تي چارلس مارگن (Charles Morgan) جو ناول ساندھ ۾ راتيون پڙهيو هو ۽ ان منهنجي ننڊ حرام ڪري ڇڏي هئي. منهنجو هڪ مداح سانگهڙ جو حسن و ساڻ مون کي هن جي زندگيءَ تي هڪ وڊيو ڪئسٽ به ڏني ويو هو، جيڪا مون ڏهه ڀيرا ڏني آهي.

هن فن کي زندگي ائين اڀري هئي، جيئن مون اڀري آهي. مون هن سان اجنتا جي مصوري ۽ صنم تراشي گڏ ڏني هئي. اميد ته توکي ڪوئي اعتراض نه ٿيندو. جي مان هن کي توسان گڏ زندگيءَ جي سفر ۾ ڪٿان. آرٽ جي ڪتابن ۾ آهي ته هو سورھينءَ صديءَ ۾ مري ويو، پر مون لاءِ هو اڃان جيئرو آهي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪچهري به ڪندو آهي. مون هن جي اصرار تي 1963ع ۾ هن کي اجنتا جون ڳڻائون ڏيڪاريون هيون.

زرينا جواب ڏنو: ”مون کي ڪهڙو اعتراض ٿي سگهي ٿو. هن جا ته هڏا به پڙي ويا هوندا.“

”مون جواب ڏنو: ”زرينا هو آمر آهي. عظيم آرٽسٽ ۽ شاعر مرندا نه آهن.“

”ٻيو ڪير؟ زرينا پڇيو.

”وان گوگ.“

زرينا مون ڏانهن حيرت مان ڏسي پڇيو: ”اهو وري ڪير آهي؟ ڇا اهو به ڪو آمر انسان آهي؟“

”هاڻو، اهو به آمر انسان آهي. سال 1990ع کي يورپ ۽ آمريڪا ۾ وان گوگ جو سال ڪري ملهايو ويو هو. ان وقت ڪنهن جپاني آرٽ جي ذخيرو اندوز (Art Collector) هن جي هڪ تصوير ساڍن پنجاسي ملين ڊالرن ۾ خريد

ڪٿي هئي. جيئري هن ڏاڍا ڏک ڏٺا هئا. دنيا هن جي قدر شناسي نه ڪئي هئي.“
 ”اهو ڪير هو؟“ زرينا پڇيو.

”اهو به عظيم مصور هو جو نيدرلئنڊ ۾ 1883ع ۾ ڄائو هو ۽ زندگيءَ جي آخري حصي ۾ ديوانو ٿي پيو هو. هن جي برش جا جهٽڪا تصويرن تي ائين ڊوڙندا هئا، جيئن منهنجون ستون پني تي ڊوڙنديون آهن، انهن ۾ ڪاٺي برقي رو هوندي آهي. اهو مون کي هر ڏک ۾ ڏيڏ ڏيندو رهندو آهي ۽ جڏهن به مون شاعريءَ کي ترڪ ڪرڻ جو خيال ڪيو آهي ته هن مون کي جهليو آهي. ڇا هن جي سفر ۾ شموليت تي توکي ڪوئي اعتراض آهي.“

”نه.“ زرينا جواب ڏنو. ”پر اهي ته ٻئي مصور هيا، تون ته شاعر آهين.“
 ”مون ٻوليءَ ۾ مصوري ڪئي آهي. منهنجي شاعريءَ ۾ جيتريون تصويرون آهن. اوتريون ڪنهن به مصور جي مصوريءَ ۾ نه آهن. ها مان سفر ۾ شاعر به ساڻ ڪٺڻ ٿو چاهيان.“
 ”ڪهڙا؟“

”پهرين ته برونو، جيڪو اطالوي شاعر هو. جنهن کي جيئري جلايو هئائون. هو مون سان چڪيا ۾ گڏ هو، جنهن باهم جا شعلا مون کي به وڪوڙي ويا هئا. ٻيو پٿاڻي، هو مون سان لاڙ ۽ ٿر جي سفر ۾ ساڻ هو. جيتوڻيڪ جمال، ابراهيم، پتي ۽ ٻيا هن کي ڏسي نه ٿي سگهيا، پر مان هن کي نه رڳو ڏسي رهيو هوس، پر هن سان ڳالهائي به رهيو هوس.“

”مان پٿاڻيءَ جو ته معتقد آهيان. تون مڃ نه مڃ پر هو توکان وڏو شاعر هو. هو ولي الله هو، تنهنجي ساري زندگي معصيت ۾ گذري آهي،“ زرينا چيو.
 ”تي سگهي ٿو. پر مون کان هن جون ٻه ستون نه ٿيون وسرن. هڪ، ”مون کي ماءُ مجاز، پڃاري جيان پڇيو.“ ۽ ٻي مون دل ۾ ورجائي پرينءَ جي پستان جو، فاقوئي فرحت. آهي عبداللطيف کي.“
 ”ٻيو به ڪوئي.“

”ها هونءَ ته ڪيترائي شاعر منهنجا همسفر رهيا آهن. هومر جي دؤر کان وٺي منهنجي دؤر تائين، جيڪي ڪجهه وقت مون سان گڏ رهيا آهن. پهرين انهن مان ڪير کي ڪٺڻ ٿو چاهيان.“

”ڪهڙو ڪير؟ ڀڳت ڪير؟“

”هاڻو، ڀڳت ڪير، هو برصغير ۾ ڀڳتي تحريڪ جو سڀني کان اهم

شاعر هو. هن کان انسانيت جو جيڪو سبق مون پرايو آهي، ٻئي ڪنهن شاعر کان نه پرايو آهي. ٻيون ڪجهه شاعراڻون به آهن، جيڪي مري چڪيون آهن. هڪ ته هئي تورو دت.“

”ڪير؟“

”تورو دت.“ مون ورجايو. ”اها بنگال جي شاعره هئي، پر هن انگريزيءَ ۾ شاعري ڪئي هئي. هن کي ٽن ٻولين تي دسترس هئي. بنگالي، انگريزي ۽ فرينچ. پر هوءَ پنهنجا سڀنا، انگريزيءَ ۾ اُٿي سگهندي هئي. مون کي چئن زبانن تي عبور آهي. انگريزي، سنڌي، اردو ۽ فارسي. پر مان پنهنجا سڀنا فقط سنڌيءَ ۾ اُٿي سگهندو آهيان. اسان ٻنهي جو تاجي پيتو الڳ آهي ۽ هن جو ڪجهه جهونو ٿي چڪو آهي. تورو 4 مارچ 1856ع ۾ پيدا ٿي هئي، ۽ ننڍيءَ عمر ۾ 1877ع ۾ مري وئي. مون هن جو هڪ ڪتاب پنهنجي استاد هاسانند جي مدد سان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهيو هو. هن ئي مون کي سنسڪرت ادب سان آشنا ڪرايو هو. جنهن جو هوءَ مطالعو ڪري رهي هئي ۽ جنهن ۾ بيحد دلچسپي وٺي رهي هئي. هڪ ڀيري لنڊن ۾ هن چيو هو ته ٻي ڀيري مان جڏهن لنڊن ايندس ته سنسڪرت جي پوري پنڌتياڻي ٿي ايندس. مان هن سان سروجني نائڊو ۽ چٽو پاڌيا ۽ هندستان جي جديد انگريزي ادب تي به بحث ڪندو آهيان.“

”ائين ته فيض احمد فيض، سبط حسن ۽ ٻيا دنيا جا ڪيئي شاعر ۽ اديب منهنجا همسفر رهيا آهن، مون سان گفتگو ڪئي اٿائون، جيئن ڀٽائي سان سامي، آڌوتي، گاروڙي وغيره ڪندا هئا ۽ ڀٽائيءَ اُهي هوندي، انهن کان ايترو علم پرايو جو عظيم شاعري ڪئي اٿائين. ڀٽائيءَ کان سواءِ ٻيا به ڪيئي صوفي منهنجا همسفر رهيا آهن. بيدل دهلوي، جنهن جو غالب ۽ اقبال تي اثر هو. غالب جو هڪ ٻه شعر ته بيدل دهلويءَ جي شعرن جو ترجمو آهن. جيئن ڀٽائيءَ جا هڪ ٻه بيت فريد شڪر گنج جي پنجابيءَ ۽ ميران هائيءَ جي هندي دوهي جو ترجمو آهن. برصغير جا ٻيا به شاعر آهن. جن سان مون ڪافي وقت گذاريو آهي. خاص ڪري امير خسرو، تڱور ۽ اقبال. انهن سان به هر ڪلام رهيو آهيان ۽ انهن جي دؤر جي هن کان ڇڏا ڪئي اٿم. سندن شاعريءَ جا ڪتاب اردو، فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ براهم راست پڙهيا آهن. پر مون ڪيترن مشرق ۽ مغرب جي شاعرن جو ترجمو انگريزيءَ ۾ پڙهيو آهي،

پر انهن سان منهنجي صحبت نه رهي آهي. سواءِ ڪجهه شاعرن جي جن جو ذڪر مون اڳ ۾ ڪيو آهي.

”تو فلسفي جو مطالعو به ته ڪيو آهي ۽ منهنجي راتين جي ننڊ ڦٽائي آهي، منهنجي اکين جا ڇپر اڃان تائين توتي دانھين آهن.“ زرينا چيو.

”ها زرينا.“ مون جواب ڏنو. ”مان سقراط، ارسطو ۽ کان وٺي اسپنوزا ۽ سارتر ۽ فارابي ۽ ابن سينا کان وٺي ابن عربي ۽ اخوان الصفا تائين سڀني سان سفر ڪيو آهي. اقبال ته منهنجي حياتيءَ ۾ گذاري ويو، پر مان هن سان ’بانگ درا‘، ’بال جبريل‘، ’ضربِ ڪليم‘، ’پيامِ مشرق‘، ’اسرارِ خودي‘، ’رموزِ بي خودي‘ ۽ ’جاويد نام‘ ۾ گڏ رهيو آهيان. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي منهنجو هن سان اتفاق نه آهي. اهو سفر به ٻين سفرن وانگر وقت ۾ سفر آهي، ائين چئجي ته خيالن جي دنيا جو سفر آهي.“

”تو سياست ۾ به ڪافي وقت وڃايو آهي. ڪنهن سياستدان کي سفر ۾ ڪندين.“

”ها، حشو ڪيولراماڻيءَ ۽ مهاتما گانڌيءَ کي، منهنجي نظر ۾ گانڌي هن صديءَ جو عظيم انسان هو. اهي سڀ انسان جي مون سان سفر ۾ رهيا آهن، منهنجي زندگيءَ جو اثوت حصو ٿي رهيا آهن. مان چڱيءَ طرح ڄاڻان ته اهي ڇا هيا، اهي اڃان تائين منهنجي پاڻ ۾ سمايل آهن. مون سان هر ڪلام رهندا آهن ۽ اهي ائين منهنجا پنهنجا آهن، جيئن منهنجو نالو پنهنجو آهي. ها، مان پنهنجي زندگيءَ جو پورو پوتا ميل فقط ڀٽائيءَ کي ڏيڻ چاهيان ٿو. جيئن ڪازان زاکس مصور ايل گريڪو کي ڏيڻ لاءِ تيار هو، جيڪو هن جو پيش رو يوناني آرٽسٽ هو. ڀٽائي نه صرف منهنجي ٻوليءَ جو شاعر هو پر هن کان مون ڪافي ڪجهه پرايو آهي.“

”مان انهن مصورن مان ۽ مغربي شاعرن مان ته نه ڄاڻان. تون ئي انهن جي باري ۾ مون کي ٻڌائجان.“ مون ته فقط شاهه، سچل ۽ ساميءَ کي ٿورو پڙهيو آهي.“ زرينا چيو.

”سچل ۽ سامي ايڏا وڏا شاعر نه آهن. انهن فقط ڪجهه سٽون چڱيون چيون آهن. هومر، اليڊ ۽ آڊيسي نه لکي ها ۽ فقط ڪجهه مترن شعر لکي ها ته هن جي ايتري قدر قيمت نه ٿئي ها. هونءَ ته شيڪسپيئر جون آڻيلو مان ڪجهه سٽون هن جي امرتا لاءِ ڪافي آهن.“

”مرڻ ۽ نند ڪرڻ
 اتفاق سان سڀني ڏسڻ
 اتي ئي ته مهڻو اچي ٿو.“
 يا ٻئي هنڌ چيو اٿائين:
 ”وقت زندگيءَ جو تنهنجي
 ۽ زندگي وقت لاءِ هڪ بيوقوف وانگر آهي
 ۽ وقت جو ساري زندگيءَ تي حاوي آهي
 ان لاءِ ضروري آهي ته اهو
 ڪٿي بيهي وڃي.“

اهي ٻه ٽڪرا ئي شيڪسپيئر کي زندگيءَ جاويد ڏيڻ لاءِ ڪافي آهن. پر پوءِ به هن 39 ڊراما لکيا ها. مون ويسٽ منسٽر ايبي ۾ هن جي قبر تي بيهي چيو: ”اٿي مون سان ڳالهائ. هي ڪميونسٽ تنهنجي باري ۾ جڪ ماري رهيا آهن. ڇا تون فقط پنهنجي دؤر جو آئينو هئين، يا تون ان تان فقط زنگ مٽايو هو جو ازل ابد جو آئينو آهي.“ پر مون کي توسان ۽ ڪجهه خاص ٻين سان سفر ۾ زياده گفتگو نه ڪرڻي آهي نه ته هي داستان الف ليلا جي داستانن کان وڏو ٿي ويندو.“

زرينا، مون انگريزيءَ ۾ هڪ عجيب ڪتاب پڙهيو هو Story of Briday Murphy (برائڊي مرفيءَ جي ڪهاڻي) جنهن ۾ ڏيکاريو ويو هو ته هڪ هپناتسٽ (Hypnotist) هڪ ڇڄ ڪري ٿي تجربو ڪيو. هن کي هپناسس (Hypnosis) هيٺ آڻي هو چوي ٿو ته: ”پنٿي وڃ.“ ته هوءَ ڏهه سال پنٿي جون ڳالهيون ٻڌائي ٿي. هو وري هن کي چوي ٿو: ”اڃان به پنٿي وڃ.“ تان جو هن کي پنهنجي ڄم تائين وٺي ٿو وڃي، جو هوءَ ’اوٿان اوٿان‘ ڪرڻ لڳي ٿي. اوچتو Hypnotist کي ڪوئي خيال اچي ٿو ۽ هن کي چئي ٿو: ”اڃان به پنٿي وڃ.“ ٿورڙيءَ دير ۾ هوءَ ٽپ ڏئي اتي ٿي ۽ عجيب غريب ناچ ڪري ٿي جو هپناتسٽ ڪٿي به نه ڏٺو هو، هن چوڪريءَ کان جڏهن پڇيو ته: ”اهو ناچ تو ڪٿي سکيو آهي؟“ ته چيائين ته: ”مان سترهين صديءَ ۾ آئرلينڊ ۾ رهندي هيس، منهنجو نالو برائڊي مرفي هو ۽ منهنجو پيءُ بئريسٽر هو.“ پوءِ هن کي پنهنجي رهائش جي جاءِ جي باري ۾ ٻڌايائين ۽ هيا ڪيئي تفصيل ٻڌايائين، جي هن ناچ ٽپ ڊانس (Tap Dance) سوڌا ٽپ رڪارڊ ڪيا ويا.

پوءِ سائنسدانن جو هڪ پئبل مقرر ڪيو ويو، جن ائرنلنڊ وڃي ڪافي تفتيش ڪئي، رڪارڊ ڏٺا ۽ ان نتيجي تي پهتا ته برائدي مرفيءَ جي ڳالهه صحيح هئي ۽ پٺر - جنم هڪ حقيقت هئي. ان ڪتاب جون انگريزيءَ ۾ ٽي ڪروڙين ڪاپيون وڪاميون هيون. ڪيئن چئجي ته اها ڪوڙي ڪهاڻي هئي ۽ پئسي جي لالچ جي ڪري گهڙي وئي هئي. پر جنهن وقت اهو ڪتاب ڇپيو هو ته نقاد ان راءِ جا هئا ته اها ڪجهه ماڻهن جي ٽولي لاءِ گهڙڻ ناممڪن هئي. بهر صورت ڪهاڻي نهايت دلچسپ هئي. مون به ائين زرينا کي چيو ته: ”تون ۽ مان ساڳئي پاڙي ۾ ويجهو رهندي زندگي گذاري آهي. پٺتي وڃ ۽ ياد ڪر ته ننڍي هوندي اسان جي شڪارپور ۾ اسان جو پاڙو، اسان جي اردگرد، اسان جي ٻولي ۽ اسان جي روزمره جي زندگي ڪيئن هوندي هئي.“

زرينا ٿڌو ساڻم پري چيو: ”سٺ کان مٿي سال ٿيا آهن ۽ هاڻي منهنجا وار به اڇي اڇا ٿيا آهن.“ ۽ پنهنجي ڏوهڻي روماسا جي مٿي تي هٿ ڦيريندي چيائين: ”هر ڏينهن جو هن جي زندگيءَ ۾ وڌي رهيو آهي، اسان جي زندگيءَ مان گهٽجي رهيو آهي.“

مون اهي لفظ ٻڌي ائين محسوس ڪيو ته مان ڪائنات جي ڇيڙي تي پهچي چڪو آهيان ۽ مون ۾ رڳو اها خواهش وڃي رهي آهي ته پنهنجي سوانح حيات کي پورو ڪريان، ۽ ان کان پوءِ ان جي آخري ڪنڊ تان ٻولار ۾ ٽپو ڏيان. موت ڪيتري وقت کان خلا ۾ منهنجو انتظار ڪيو آهي.“ اوچتو خيال آيو ته ڇا موت، ٻولار آهي، ناهي آهي، انسان ڪجهه به نه آهي ۽ ان ڪجهه به نه ۾ سمائجي وڃي ٿو، جا ازل کان ابد تائين ڇوليون هڻي رهي آهي؟“

مون جڏهن ساميءَ جي نالي سلوڪ لکيا هئا، تڏهن منهنجي اها ڪيفيت هئي، پر هاڻي ته مان روح جي ابديت ۾ اعتبار ڪيان ٿو ۽ ساڳيو ماڻهو نه رهيو آهيان. اها ٻي ڳالهه آهي ته مان سدائين محويت جي عالم ۾ پنهنجي وجود کان غافل رهيو آهيان. ان تي مون کي بايزيد بسطاميءَ جي باري ۾ هڪ ڳالهه ياد اچي ٿي. ڪنهن شخص کي بايزيد سان ملاقات جو شوق ٿيو ۽ وڏو سفر ڪري هن جي شهر بسطام ۾ اچي نڪتو. هيڏانهن هوڏانهن پڇا ڪري بايزيد جو گهر اچي ڳولي لڌائين ۽ ان جو ڪڙو ڪڙڪايائين ته هڪ باريش شخص ٻاهر نڪري آيو، جنهن سان السلام عليڪم ڪري هن

ڪانئس بايزيد جي باري ۾ پڇيو. ان باري ۾ شخص کيس جواب ڏنو: ”هتي ته بايزيد جي نالي سان ڪوئي شخص نه رهندو آهي.“ اهو شخص جو بايزيد جي ڳولا ۾ نڪتو هو، ٻنهي موٽيو ۽ پاڙي اوڙي کان بايزيد لاءِ پڇيائين، جنهن تي، ڪنهن شخص جو هن جي ويجهو بيٺو هو، کيس چيو ته: ”جنهن باري ۾ شخص توسان ڳالهايو پئي اهو ئي ته بايزيد هو.“ هو وري در تي موٽي آيو ۽ ڪڙو ڪڙڪايائين ته ساڳيو بزرگ ٻاهر آيو ۽ هن کيس چيو ته: ”پاڙي وارا ته چون ٿا ته اوهان ئي بايزيد آهيو.“ ان تي بزرگ ورائيو ته: ”مان هن گهر ۾ ڏهن سالن کان رهندو آهيان، مون کي ته بايزيد جي نالي سان ڪوئي ماڻهو نه مليو آهي.“ اها آهي استغراق جي ڪيفيت جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي وجود کي وساري ٿو ڇڏي. ڪافي سالن کان شاعريءَ مون تي اها ڪيفيت طاري ڪئي آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته مون کي Spilt Personality (وڪريل شخصيت) آهي ۽ جڏهن وڪالت ڪندو هوس ته مون کان وسري ويندو هو ته مان ڪو شاعر به آهيان.

”جڳو هاڻي تون ننڍي هوندي جون سارون به ٻڌاءِ!“

زرينا وري روماسا جي مٿي تي هٿ ڦيريندي پڇيو ته: ”هوءَ ڪهڙي ست ٻڌائيندو آهي، ’جڳ مڙيو ئي سڀڻو؟‘ اها پوري ست ڪيئن آهي؟“
 مون جواب ۾ چيو: ”’آسو آکاڻي، جڳ مڙيو سڀڻو،‘ زرينا! مان انهيءَ سڀني جي آکاڻي لکڻ ٿو چاهيان. اهو سڀڻو جو ڪنهن وقت آبشار وانگر وهيو آهي. ڪنهن وقت جولاءِ مڪي وانگر ڦاٽ ڪاڌو اٿائين. اسان ننڍپڻ گڏ گذاريو آهي ۽ توکان سواءِ شايد ئي ٻيو انسان آهي جنهن سان مان ايتريون يادگيريون ورهائي سگهان.“

هوءَ ڳالهائيندي رهي ۽ مون نوٽ ورتا، ڪجهه هن جي يادگيري ۾ جا، ڪجهه پنهنجي يادگيري ۾ جا.

هاڻي ’ڪٿي نه پڇبو تڪ مسافر‘ جي ڇپجڻ ۽ ان جي مقبوليت کان پوءِ خيال آيو آهي ته انهن کي قلم بند ڪيان. اسان سوئيءَ سؤٽ هٿاسون ۽ شڪارپور جي شيخن جي پاڙي ۾ رهندا هئاسي، جتي ٽي وڏيون نمون هيون جن جي چوڌاري هندڪا ۽ مسلمانڪا گهر هوندا هئا. مان ۽ منهنجا جيڏا سرتا ۽ زرينا جون سرتيون جيڏيون گڏجي راند ڪندا هئاسين. مان اڄ به

صاف ڏسي رهيو آهيان ته جنڊيءَ تي لٿل لاتوڻي زندگيءَ جي ڦيري وانگر ٽڪ ٻڌي ڦري رهي آهي. جا زرينا جي پيءُ آندي هئي. جيڪو جيڪب آباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هوندو هو ۽ ڪشمور جي جنڊيءَ جو سامان لاتوڻيون لاتون، اتي ڏڪر، ڏوريون، منڌيڙا، چٽا، ويلڻ، اڪريون مھريون، دٻلا، دٻن جون ڍڪڻيون، گھگھين جا بونبا، کٽن جا پاوا جنڊيءَ تي چڙهيل پٺ سان ڪتوليون، گلدان، هٿ ۾ کڻڻ جون سوتيون، ڪپڙن ڌوڻڻ جون سوتيون، ننڍڙا ٻارن لاءِ ۽ وڏا وڏن جي لڏن لاءِ پينگھا ۽ ميٺ بٽين جون گھوڙيون وٺي ايندو هو. جن سان زرينا جن جو گھر ايترو ته ڀريل هوندو هو، جو جنڊيءَ جي هنر جي نمائش لاءِ ڪافي هو. اتي ڏڪر به جنڊيءَ تي چڙهيل هوندا هئا. بڪٽ لين مون، نار، آر، وهي، يڪ، نه ڄاڻان اهي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا لفظ هئا! ڪنهن مصور وانگر زرينا جي زندگيءَ جو ننڍپڻ رنگن ۾ گذريو آهي.

مون ڳالهه ٿي ڪئي ته لاتوڻي ٽڪ ٻڌي ڦري رهي هئي. منهنجي زندگي به ائين لاتوڻي وانگر ڦرندي رهي آهي. جيتوڻيڪ هڪ هنڌ ٽڪ ٻڌي بيٺي نه آهي. زرينا کان پوءِ منهنجو وارو آيو. مون لاتوڻيءَ تي ڏور ويڙهي هلائي ته اها ائين تيزيءَ سان ڦرندي رهي، جيئن شاعريءَ وقت منهنجو دماغ تيزيءَ سان ڦرندو آهي. انسان جي زندگيءَ ۾ هلي هلي لاتوڻي انسان جي صحت وانگر ڪري پوندي آهي. جيئن هاڻي سويي جي صحت ڪري پئي آهي. ڪالهه هن مون کي فون ڪئي ته هن جو ڏهن مهينن کان پيٽ خراب ٿي پيو آهي ۽ هو ڪراچيءَ نه اچي سگهيو آهي، ۽ مون سان ملي نه سگهيو آهي. تازو هو آغا خان اسپتال مان نڪتو آهي ۽ ڪافي مايوس آهي. هن وڌيڪ چيو ته مان سوچي به نه سگهندو هوس، ته منهنجي به ڪا صحت خراب ٿيندي. ان تي مون کيس چيو ته: ”گوتتر ٻڌ چواڻي ٻڌايو، روڳ ۽ مرتبو هر ماڻهوءَ جي جيون ۾ اوس اچڻو آهي.“ ان تي هن چيو ته: ”مان توسان سهمت آهيان. ڪنهن وقت توکي فون ڪري تو وٽ پٽ ۽ ننهن سان گڏجي ايندس.“ ٻه ڏينهن پوءِ مون هن کي فون ڪيو ته ڪڏهن ٿو اچي. هن جواب ڏنو ته: ”جج لاڙڪاڻي ۾ ڪيس ملتوي نه ٿا ڪن، سو ان ڪري اڄ لاڙڪاڻي وڃان ٿو. صحت البت ٺيڪ آهي.“ سوڀو هاڻ پنجهتر ورهين جو ٿي چڪو آهي.

مون کي پاسترنگ جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ياد آيو. پاسترنگ (Pasternak) 'پيري ڊيلنڪو' نالي وستيءَ ۾ رهندو هو، جا ماسڪو کان سٺ ميل پري هئي، جتي هن کي فيڊن (Fedin) ۽ ٻين روسي اديبن سان لڳ هڪ ڊاچا (ننڍڙو گهر: Dacha) هو. هڪ ڏينهن پاسترنگ کي گيٽر آيو ته هو اسٽالن کي فون ڪري. جڏهن هن اسٽالن کي فون ڪيو، تڏهن اسٽالن پنهنجي فولادي بنڪر (بهرور: Bunker) ۾ ويٺو هو ۽ فون هن جي ملٽري سيڪريٽريءَ کي اسٽالن کي ٻڌايو ته هن سان پاسترنگ ڳالهائڻ ٿو چاهي. پاسترنگ، اسٽالن تي هڪ نظر لکيو هو، ان ڪري اسٽالن کي هن لاءِ نرم گوشو هوندو هو. سو ملٽري سيڪريٽريءَ کي چيائين ته فون مون کي ڏي. هن پنهنجي فائيلن مان ڪنڌ ڪڍي پاسترنگ کي چيو: ”چؤ توکي ڇا گهرجي؟“

پاسترنگ چيو ته: ”مان توسان موت ۽ زندگيءَ جي مسئلي تي ڳالهائڻ ٿو چاهيان.“

”احمق!“ ايترو چئي اسٽالن فون رکي ڇڏي. جي اسٽالن، پاسترنگ کي ٻڌي ها ته انساني زندگيءَ کي ناپائدار سمجهي ها ۽ ڄاڻي ها ته اها هلندي هلندي لاتوڻيءَ وانگر بيهي ٿي وڃي ته هو ايترو ظلم نه ڪري ها. اسٽالن ڪجهه وقت کان پوءِ رت جي دٻ جي ڪري مري ويو. هن جي دماغ جي رڳ ڦاٽي پئي. انسان ذات جيتريءَ تيزيءَ سان ياد ڪري سگهندي آهي، اوتري تيزيءَ سان وساري به سگهندي آهي.

استاد بخاريءَ جي موت کان پوءِ چار ڏينهن اخبارن ۾ هن جا قطعا ڏنائون ۽ پوءِ هن کي وساري ڇڏيائون. هاڻ هن کي ورسيءَ تي ياد ڪندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪو مداح هن تي ليک لکندو آهي.

سويو گيانچنداڻي جڏهن به ڏينهن اڳ آيو هو، تڏهن هن سان گفتگو ڪندي مون کي هندستاني مصور پنڊاريءَ جو قول ياد اچي رهيو هو، جو هن جي سوانح نگار راءِ چٽرجيءَ پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتاب ’پنڊاريءَ‘ جي پهرين صفحي تي ڏنو آهي.

”مان ڌرتيءَ جو آهيان. مان ڌرتيءَ تي گهمان ٿو، مان ڌرتيءَ جو ڪانونان ٿو ۽ ڌرتيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻي ڳالهه جي باري ۾ نه ٿو سوچيان. هتي ڳالهيون مون لاءِ پوري ڪتب خاني وانگر آهن ۽ مون کي ٻي ڪنهن ڳالهه ۾ دلچسپي نه آهي. ان ڪري ئي مان سڀن جون تصويرون نه ڪيندو آهيان.“

جيڪي مون هن دنيا ۾ پرايو آهي، ان جا چتر ڪيندو آهيان. ٻيون ڳالهيون مون لاءِ اهم نه آهن.“

سويي جون ڳالهيون ٻڌي مون کي فيض احمد فيض ياد آيو هو، جو به سويي وانگر منهنجو دوست هو. فيض، سويي سان لاهور قلعي ۾ گڏ قيد هو. سويو هن جو هر ڏڪر ڪري چوندو هو ته جڏهن شام جو فيض ۽ سويي کي چهل قدمي لاءِ ڪمري کان ٻاهر ڪيندا هئا، تڏهن جيڪڏهن سويو هن کان ڪجهه پڇندو هو ته هو فقط ڪنڌ ڏوڻ سان ها يا نه جو جواب ڏيندو هو. سويو اهو به ٻڌائيندو هو ته هن لاهور قلعي ۾ ڪهڙيون عقوبتون سڏيون هيون ۽ هن کي جنهن سيل ۾ قيد رکيو هئائون، ان ۾ نه فقط سخت سردي هوندي هئي، پر وڃون به هوندا هئا. جڏهن اتر ۽ سندري سکر ۾ مون وٽ مهمان هئا، تڏهن سويو به مون وٽ ترسيل هو ۽ پنهنجا جيل جا تجربا ٻڌائي رهيو هو. سندري جڏهن مون سان اڪيلو ڳالهائي رهي هئي، هوءَ اهڙي گفتگو کان بوريت ڏيکاري رهي هئي ۽ چيو هئائين ته هن جي دنيا ته فقط جيل تائين محدود آهي.“ ان وقت ئي مون محسوس ڪيو هو ته سندريءَ ۾ ڀرپور زندگيءَ جي تمنا آهي.

مون سکر جي بازار مان سندريءَ کي تحفي ۾ هڪ اعليٰ درجي جي لپ اسٽڪ ۽ روج وٺي ڏنو هو جو هن قبول ته ڪيو هو پر چيو هو ته اسان اهي شيون نه لائينديون آهيون. هوءَ هڪ آدرشي اشتراڪي عورت وانگر سستي سوئي ساڙهي پائيندي هئي ۽ ميڪ اپ نه ڪندي هئي. هن پيري جڏهن مان بمبئيءَ ويو هوس ته هوءَ ستر جي لڳ ڀڳ ٿي چڪي هئي. پر هن کي خوبصورت ريشمي ساڙهيون پهريل هيون ۽ ميڪ اپ به ٿيل هو. هوءَ وڏي عمر جي باوجود هڪ سندر استري لڳي رهي هئي ۽ پنهنجي ڌيءَ بيٺا جي ڄڻ وڏي پيٽ ٿي لڳي. باقي اتر ساڳي ڊڪ جي پيٽ، لنڊي بشرٽ ۽ چمپل پاتل هو، ۽ اڳي وانگر هڪ آدرشي ساميوادي لڳي رهيو هو، هن جڏهن بمبئي ريڊيو تي مون کان انٽرويو ٿي ورتو ته مون کان آرٽ سان وابستگيءَ جي باري ۾ سوال وڌيڪ اهميت سان پڇيو هئائين. سندري سامهون ويئي هئي. بيٺا مون کان سال کن اڳ بمبئيءَ مان ڪراچيءَ فون ڪري سندريءَ جي ڪهاڻين جي باري ۾ منهنجا تاثرات پڇيا هئا، جي مون هن کي لکايا هئا، جيڪي هن سندريءَ جي ڪتاب جي پٺيان ڏنا هئا.

سويي سان ڳالهيون ڪندي اڪثر سبط حسن ۽ ڪامريڊ حسن ناصر جو ذڪر ايندو هو، جنهن کي لاهور فورٽ ۾ اڏيتون ڏئي ماريو هئائون. سويي سان پرڇي وديارتي، ڦيرو، هيمنون ڪالائي ۽ عيشي وديارتي ۽ ٻين انگريزن خلاف دهشتگردن جو ذڪر به ايندو هو جن انگريزن جي حڪومت جو تختو اڏائڻ تي چاهيو. هيمنون، جو ورهاڱي کان اڳ وارو گهر اسان جي سکر واري گهر کان ٻه سئو قدم پري هو، جتي مان ورهاڱي کان پوءِ رهندو هوس. جڏهن مان هيمنون جي گهر وٽان لنگهندو هوس ته منهنجي دل انگريز سامراج خلاف نفرت سان پرڇي ويندي هئي. شايد ان ڪري ئي مون هيمنون تي ڪجهه وائون لکيون هيون. پرڇو وديارتي منهنجو ۽ منهنجي يار ديوان پرماند جو ڪلاس فيلو هو ۽ پرماند سان شڪارپور ڪاليج جي هاسٽل ۾ ساڳئي ڪمري ۾ رهندو هو. پرماند ٻڌائيندو هو ته پرڇو رات جو ٻه چارپيرا هاسٽل جي گراؤنڊ تي تيزيءَ سان ڊوڙندو هو ته جيئن گرفتاريءَ جا آثار ڏسي هو تيزي سان ڀڄي وڃي.

پاڪستان کان پوءِ ڦيروءَ جو ڀاءُ پيسومل ڪجهه وقت لاءِ منهنجو جونيئر هو ۽ پوءِ جيڪب آباد ۾ وڪالت ڪندو هو. اهو ٻڌائيندو هو ته هندستان ۾ ڪنهن هاءِ ڪورٽ ڦيروءَ کي ڪنهن قتل ۽ ڌاڙي جي ڪيس ۾ ڦاسيءَ جي سزا ڏني هئي. ڀارت ۾ ڦيروءَ ڪيئي ڌاڙا هنيا ۽ ڌاڙي هڻندي قتل به ڪيا هئا. ڪجهه پنهنجي جرم جي احساس ۽ ڪجهه مقدمي جي ڪارروائيءَ جي خاتمي ۾ دير سبب ڦيرو جيل ۾ زير حراست قيدي ٿي رهندي زندگيءَ مان بيزار ٿي پيو هو ۽ هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل هلندي هن ججن کي گاريون ڏنيون ۽ چيو ته: ”مان اپيل واپس ٿو وٺان ڇو ته مون کي اوهان مان انصاف جي ڪا ئي اميد نه آهي. اوهان ڀلي مون کي ڦاسي ڏيو.“ هن جي ڀاءُ پيسومل هن جي ڪيس جو پير بوڪ ۽ هاءِ ڪورٽ جي فتويٰ ڏيکاري مون کان صلاح ورتي هئي ته فتويٰ خلاف سپريم ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي وڃي يا نه؟ ريڪارڊ پڙهي مون کي يقين ٿي ويو هو ته ڦيرو انقلابي نه رهيو هو ۽ جرم هن جو پيشو ٿي چڪو هو. هو به منهنجو ڪلاس فيلو رهيو هو، مون ڦيروءَ جي ڀاءُ کي صلاح ڏني ته اپيل مان ڪوئي فائدو نه ٿيندو. ورهاڱي کان پوءِ ڦيروءَ جو ڪنهن سياسي آدرش ۾ اعتبار نه رهيو هو. پرڇو، عيشي ۽ ٻيا انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ آزاد سنڌ حڪومت جا خواب لهندا هئا. ان

حڪومت جي قيام لاءِ هنن کي پئسي جي ضرورت پوندي هئي، جنهن لاءِ هو ڌاڙا هڻندا هئا. هنن جو پاڻ ۾ معاهدو هو ته جيڪڏهن ڪوئي ڌاڙي هڻندي گرفتار ٿي پوي ته هن کي سندس ساٿي گولي هڻي ماري ڇڏي، جيئن ٻيڙا ملندي ٻين ساٿين جا نالا ظاهر نه ڪري. عئشي شڪارپور جي اناج منڊيءَ ۾ جڏهن پڪڙجي پيو هو تڏهن پنهنجي ساٿيءَ جي گوليءَ جو ڪاڄ ٿي ويو هو. پرچي تي پنجرپور جي ڌاڙي وارو مشهور ڪيس ٿيو هو، جنهن ۾ هو روپوش هو. هن هڪ واٽي جي گهر ۾ ڌاڙو پئي هنيو، پر سٿس پوندي، جنهن جي پاءُ در جي ٻاهران ڪٽو ڏئي ڇڏيو. پرچي ڀڄڻ لاءِ بالڪنيءَ مان ٽپو ڏنو، پر هن جي تنگ تي ضرب اچي وئي ۽ هو تيزيءَ سان ڀڄي نه سگهيو ۽ گرفتار ڪيو ويو. پوءِ ڪراچي جيل ۾ پاڻ واري سيل تي چاڙهيل ڪلف جي چاٻيءَ جو نرم صابن ۾ قالب ٺاهي هن جيل کان ٻاهر موڪليو ۽ ان قالب تي ڪنجي ٺاهڻ لاءِ ڪجهه ساٿين کي هدايت ڪئي. ان وقت پرچو سباش چندر بوس جي آزاد هند واري قومي تحريڪ سان تعلق رکندو هو، پر هن کي هندوستان ۾ ضم ٿيڻ مان ڪوئي فائدو نظر نه آيو هو ۽ هن پنهنجي ريڊيو اسٽيشن ٺاهي ۽ سنڌ جي آزاد حڪومت تي قائل ڪرڻ گهري. جڏهن پرچي کي قالب تي ٺهيل چاٻي ۽ رواتي پهتي ته هن چاٻيءَ کي ليڪ ڪري ڪلف کي کولي ڏٺو ۽ پوءِ ساٿين سان وقت رکيائين ته هو جيل جي فلائي پاسي کان ڪار ۾ هن جو انتظار ڪن. اها سڄي ڳالهه مون کي حشو ڪيولراماڻيءَ، جو به شايد ساڳئي جيل ۾ نظر بند هو، ٻڌائي هئي. حشوءَ وڌيڪ ٻڌايو هو ته پرچي جيل ۾ قيدن کان ڇهه ست ڪمبل هٿ ڪري پاڻيءَ ۾ ڀڄايا جيئن اهي آلا ۽ ڳورا ٿي پون. هن اهي ڀت جي پار اڇلايا، جي هن جا دوست سڪ ڪري جهلي بيٺا. (اهو هن ڪهڙيءَ طرح ڪيو، مون کي پوريءَ ريت حشوءَ نه ٻڌايو هو.) بهرصور پرچي، جنهن کي قاسيءَ جي سزا لڳل هئي، ڪراچي جيل جي ڀت ٽپي ڀڄي ويو. ڪراچي جيل جي تاريخ ۾، ان نوعيت جو اهو پهريون واقعو ٿيو هو. ان کان پوءِ به پرچي ڪراچيءَ ۾ ڌاڙا هڻيا، جنهن جو محرڪ سياسي جذبو نه هو. پرمانند ڪيترو وقت پوءِ مون کي ٻڌايو هو ته، ”مون سان پرچو 1948ع ۾ مليو هو. مون هن کي چيو ته: ”تنهنجي خلاف ڊيٽ وارنٽ آهي، تون ائين بيبراهيءَ سان پيو گهمين.“ ته پرچي هن کي هڪ ڪيسي مان پستول ڪڍي ڏيکاريو، جنهن ۾ گوليون

پريل هيون ۽ ٻئي کيسي مان سو سو جي نوٽن جون ڏهن هزارن جون تهليون ڪڍي ڏيکاري کيس چيو ته: ”اهڙي ٻي به تهه منهنجي اندرئين کيسي ۾ پئي آهي. جيڪڏهن ڪوئي گرفتار ڪرڻ آيو ته ان کي گوليءَ سان ختم ڪري ڇڏيندس، پر جي گرفتار ٿي پيس ته ڏهن ويهن هزارن جي رشوت ڪافي آهي. هتان جي پوليس بي ايمان آهي، پئسن تي پيءُ جو خون به معاف ڪري ڇڏيندا.“

1965ع ۾ سويي مون کي سکر جيل ۾ ٻڌايو هو ته هو ڪيرت ٻاٻاڻيءَ سان فريئر روڊ تي فلٽ ۾ ملڻ ويو. پل ۾ سويي، ڪيرت جي ڀر واري فلٽ جو دروازو کڙڪايو ته دروازو ٿورو کليو ۽ وٽيءَ مان پهرين ريوالور جي نالي نڪتي ۽ پوءِ دروازو يڪدم کليو. مون ڏٺو ته پرڄو بيٺو هو. پرڄي سويي کي تحڪمانه انداز ۾ چيو: ”سويا اندر آءُ! هن ميز جي سامهون ويه.“ پستول جي نالي سويي جي لوندڙي ڏانهن وڌائيندي چيائينس ته: ”جي ڪوڙ ڳالهائيندين يا ٺڳي ڪندين ته پستول جي گولي تنهنجي لوندڙيءَ ۾ هوندي.“ پوءِ پستول سڌو ڪري چيائين: ”سويا، مخبريءَ لاءِ آيو آهين؟“

”نه -“ سويي جواب نه ڏنو. ”مون پل ۾ ڪيرت جو فلٽ سمجهي در کڙڪايو هو.“ شايد اها موهن پنجابيءَ جي فلٽ هئي، جو مون سان هن پيري بمبئيءَ ۾ مليو هو، ۽ اسان جي ويهارو دوستن سان گڏ دعوت به ڪئي هئائين. هو ان وقت ’ساٿي‘ رسالو ڪيندو هو، جنهن جون ايڊيٽر روشن (ريشر) مغل ۽ سندري اتر چنداڻي ۽ ٻيون هندو اديبائون هيون ۽ جنهن جي ڪافي ضخيم پرڄي ۾ روشن جا به نظر (مڪڙي ڇا کان شرمائي ۽ هن دنيا جي ويرائيءَ ۾ منزل ملندي يا نه، شايع ٿيل هئا، اهي نظر مان ڪنهن ٻي مناسب سان ٻئي هنڌ ڏيندس.)

سويو پرڄي جو ڪرڇدار آواز ٻڌي وائڙو ٿي ويو. هو تيستائين ٻئي دوست هئا، جيستائين انگريز سامراج جي خلاف جدوجهد ڪري رهيا هئا. هو سمجهندا هئا ته آزادي گوليءَ پنڌ تي آهي. سويي وٽ پرڄي جا ڪيئي راز محفوظ هوندا هئا، پر جڏهن سوويت روس جرمن سامراج سان اتحاد ڪيو ۽ سويو ڪميونسٽ جي حيثيت ۾، ورودي ڌر جي مخالفت ڇڏي اتحادي ڌر ۾ شامل ٿيو، جنهن ۾ انگريز ۽ ٻيا اچي ٿي ويا ته هن جي انگريز دشمني ختم ٿي وئي هئي. سباش چندر بوس هندستان مان پڇي چيائين جي مدد سان

آزاد هند فوج ٺاهي جنهن ۾ هندو ۽ مسلمان سپاهي ٻئي شامل هئا، انهن جو مقصد هندستان جي آزادي هو، ۽ جي اها ڪامياب ٿئي ها ته برصغير جي تقدير ٻي هجي ها. بهر صورت ان ڳالهه تي تاريخ پوري فتويٰ نه لکي آهي. مون 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ ان باري ۾ الڳ ڪهاڻي لکي آهي. سو پرڇي، سويي کي انگريز سرڪار جو خابرو سمجهي هن کي چيو: "سويا، اڳين دوستيءَ جي ڪري تنهنجي جان بخشي ٿو ڪريان، پر منهنجي ويڻ کان پوءِ پورو اڌ ڪلاڪ دروازي مان قدم ٻاهر نه ڪڍجان! جي تُو ائين نه ڪيو ته منهنجا ساٿي پاسيرا بيٺا آهن ۽ اهي توکي گهڙيءَ ۾ ختم ڪري ڇڏيندا." سويي وڌيڪ ٻڌايو ته: "مون کي خبر نه هئي ته سياست کي دوستي ائين بي مروت ڪري ڇڏيندي آهي. مان پوءِ اڌ ڪلاڪ بدران چاليهه منٽ ويهي پوءِ ٻاهر نڪتس ۽ ڪيرت جو دروازو کڙڪايم."

جي هيمن ڪالاڻي ۽ هنسراج وايرليس سوڌو، ليکيو وڃي ته سنڌ جو انقلابي لڏو ڪلپنا دت جي 'چنگام جي انقلابين' کان گهٽ نه هو ۽ انهن تي قراة العين حيدر جي 'آخر شب ڪي همسفر' کان وڌيڪ دلچسپ ناول لکي ٿو سگهجي.

مون ايترو لکيو ته ٽي - ويءَ تي ستين وڳي خبر آئي ته اسلام آباد ۾ ٻه جا زوردار ڌماڪا ٿيا آهن. مصري سفارتخانو تباهه ٿي ويو آهي ۽ 65 ماڻهو زخمي ٿيا آهن. جن ۾ 5 مصري، هڪ افغاني ۽ ست پاڪستاني به زخمين ۾ شمار آهن، اهو به ٻڌايو ويو ته ٻه گاڏيءَ ۾ رکيل هٿا ۽ رموٽ ڪنٽرول (Remote Control) وسيلي ڌماڪو ڪيو ويو هو. اها ڪارروائي مصر جي جامع اسلاميه نالي گروپ پاڻ تي تسليم ڪئي ۽ مون کي دهشتگردي کان نفرت اچي وئي. جنهن ۾ بيگناهه ماريا ٿا وڃن ۽ مون 1857ع جي بلوي تي آپيرا لکڻ جو خيال لاهي ڇڏيو ۽ مون کي 'ڀڳت سنگهه کي ڦاسي' واري پنهنجي آپيرا جي ڪجهه سٽن تي افسوس ٿيو. اها ٻي ڳالهه آهي ته هي ٽيڪنالوجيءَ جو دؤر آهي ۽ رموٽ ڪنٽرول سان پوري عمارت کي اڏائي ٿو سگهجي. اڳ ته ٻانهن جو زور آزمائبو هو ۽ مڙس جو مڙس سان مقابلو ٿيندو هو. هاڻ ٻار ۽ عورتون به ماريا وڃن ٿا. 1857ع واري بلوي ۾ به ٻار، ڀڄا ۽ عورتون به ماريون ويون هيون، جنگ ۾ دشمن لاءِ نفرت انسان کي اندو ڪري ٿي ڇڏي ۽ هن مان خون ناحق جو احساس ٿي ڪڍي ٿي ڇڏي. ان

ڪري 1857ع ۾ دهلي، ڪانپور، اود، بهار، جهانسي، راجپوتا، مڌي پرديش ۽ پنجاب ۾ بلوي ۽ ان جي اهم ڪردارن نانا صاحب، تانتيا توبي، جهانسيءَ جي راڻي لڪشمي ٻائي ۽ بيگم حضرت محل وغيره تي مون ڪتاب ويڙهي رکيا آهن، جن ۾ لکيل هو ته بلوي ۾ انهن تي ۽ انگريز زالن ۽ ٻارن تي ڪيترا ڪيس ڪيا ويا.

انهن سان گڏ مون 'علماء ڪا شاندار ماضي' جا ٽي جلد به ويڙهي رکي ڇڏيا آهن، جن سامراج جي خلاف تحريڪ ۾ حصو ورتو هو. جيڪي انڊمان نڪوبار ٻيٽن تي نظربند ڪيا ويا هئا. ان سان گڏ مون فرانس، اٽلي، اسپين، روس، لاطيني آمريڪا، اتر يورپ، برٽين ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس (USA) ۾ ٿيل انفرادي ۽ اجتماعي دهشتگرديءَ جي تجزيي تي مواد طاقِ غفلت جي حوالي ڪري ڇڏيو.

مون کي ياد آيو ته تانتيا توبيءَ تي روزاني 'برسات' ۾ ڇپيل اٺ نو قسطن مان آخري قسط جو اختتام مون هيٺين ريت ڪيو هو: "مون کي ياد ٿو اچي ته جڏهن مان لنڊن ۾ ڪرامويل هاسپيٽل ۾ هوس ته هڪ انگريز شاعر مون وٽ هڪ سنڌي دوست سان گڏجي آيو هو. جنهن لورڪا جي شاعريءَ جي باري ۾ ڳالهائيندي، مون کان پڇيو هو ته: "ڇا تو لورڪا کي پڙهيو آهي؟ ڏسڻ ۾ ته مون کي تون هن کان ڪافي متاثر ٿو لڳين." "هسپانوي زبان ته مان نه ڄاڻان، پر هن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو به چار پيرا پڙهيو اٿم." مون جواب ڏنو هو.

هن چيو: "مان توکي هن جو هڪ نظم ٿو ٻڌايان جيڪو ترجمي ۾ شامل ناهي." پوءِ هن مون کي لورڪا جو هيٺيون نظم ٻڌايو.

"جي مان مري وڃان ته بالڪني کولي ڇڏجانءِ!
 ننڍڙو ڇوڪرو نارنگيون کائي رهيو آهي،
 (مان بالڪنيءَ مان هن کي ڏسي سگهان ٿو.)
 هاري ڪڻڪ لٽي رهيو آهي
 (مان بالڪونيءَ مان هن کي ٻڌي سگهان ٿو.)
 جي مان مري وڃان
 ته بالڪني کولي ڇڏجانءِ!"

مان تانتيا توبي تي هيءَ لکڻي لکي سوچي رهيو آهيان ته جي مان

جهانسيءَ جي راڻي ۽ تانٽيا ٽوپيءَ تي بالڪني ڪوليان ته ڇا هو ٻاهر پنهنجي آزاد ڌرتي ڏسڻ چاهيندا يا هڪ نظر ڌرتيءَ تي وجهي بالڪني بند ڪري ڇڏيندا؟ آخر ٻاهر ڏسڻ جهڙو ڇا آهي؟

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته آزاديءَ لاءِ جيڪو رت وهيو، سو رائگان ويو. اها ڳالهه نه رڳو هتي پر ويٽ نام ۽ آمريڪا جي جنگ تائين سڃي آهي. آمريڪا ۾ به ٽنڊن منڊن War Veteran جون حالتون پڙهي روح ڏڪي ٿو وڃي. سال 1984ع ۾ ماسڪو ۾ دهشتگرديءَ تي هڪ ڪتاب ڇپيو هو، جو مون پڙهيو آهي. اهو ڪتاب گورياچوف جي پيرسٽرائيڪا کان هڪ سال اڳ ڇپيو هو. ان ڪتاب ۾ اولهه يورپ، يون وچ سمنڊ، (Mediterranean) واري علائقي ۽ لاطيني آمريڪا ۾ ڪاٻي ڌر واري دهشتگردي کي ننڍي ڇيو ويو آهي ته: ”دهشتگرديءَ سان ڪو مسئلو حل نه ٿو ٿئي.“

دهشتگرديءَ ڏانهن لاڙي جا اثر اڃان اتر آمريڪا، ڏکڻ آفريڪا، ايشيا ۽ آسٽريليا ۾ به آهن. لاتعداد واقعا ٿيا آهن، بمڻ جي ڌماڪن، يرغمال ۾ ورتل شخصن جي غارتگيءَ جا ۽ هوائي جهازن کي يرغمال بڻائڻ جا. هيءَ ڌرتيءَ پاڻ نيڪلٽر تجربات جي ڪري هڪ ٽائيم بم وانگر ٿي رهي آهي، ۽ دهشتگرد ان کي اڏائي سگهن ٿا اهل آهن. تاريخ ڏيکاريو آهي ته ساڄيءَ ڌر وارا ۽ نوان فاشسٽ، ڪاٻيءَ ڌر وارن کان اڳ فعال ٿين ٿا، جيئن مٿي ذڪر ڪيل اسلام آباد واري واقعي مان ظاهر آهي.

اڪثر دهشتگرديءَ جي واقعات کي جنون جي حد تائين قورم پرستي يا مذهبي تصورات جو پس منظر آهي. تازو ڪيئي حلقا پاڻ کي سامراج جي ظلم ۽ استبداد جي خلاف احتجاج لاءِ دهشتگرديءَ کي ذريعو بڻائين ٿا، پر ڪاٻي ڌر وارا الفاظ Phraseology (محاورن جو علم) استعمال ڪري، هو پنهنجا مقصد جائز قرار ڏئي نه ٿا سگهن. مثال طور اي. ٽي. اي (A.T.A.) جا اسپين ۾ باسڪ دهشتگردن جي تنظيم آهي. The Bosome Terrorist Organization انهيءَ تنظيم فرانسڪو جي آمريت جي زماني ۾ فرانسڪو جي سلطنت جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ دهشتگرديءَ کي ضروري سمجهيو، جيئن پوءِ هو باسڪ جي خودمختيار حڪومت ٺاهي سگهي. باسڪ اسپين جو هڪ صوبو آهي. ان تحريڪ ۾ فاشزم جي خلاف نعرا ها ۽ ان جو مقصد انتها پسند معاشي تبديلي (Radical Social Transformation) هو. انهيءَ وقت اها تحريڪ

ڪاٻيءَ ڌر واري دهشتگرديءَ جي هئي، پر جڏهن فرانڪو جي حڪومت ڊهي پئي ته اڳئين ڪاٻي ڌر واري مسخري بند ڪئي وئي، ۽ اي. ٽي. اي. هڪ قومپرست دهشتگرد تنظيم ٿي پئي. اسان آفريڪا جي 'ماڻو ماڻو تحريڪ' جي باري ۾ پڙهيو آهي ۽ آمريڪا جي سياه فامن خلاف ڪوڪلس ڪلان (Ku Klux Klan) جي باري ۾ به ڪتاب پڙهيا آهن ۽ وڊيو ڪئست به ڏنا آهن. ائين برابر آهي ته جڏهن سياه فامر نقاب پوشيءَ تي لهي آيا ۽ مسي سي شهر کي باهه ڏنائون. تڏهن سفيد فامر آمريڪي سڌا ٿيا. پر جنگ، تخريڪاري، دهشتگردي غلط طريقا آهن ته انهن سان انصاف جي گهر ڪئي وڃي، پوءِ اهو الجيريا، زمبابوي، نڪاراگوا ۾ هجي يا ننڍي کنڊ جي ڪنهن ملڪ ۾ هجي. دهشتگرديءَ جو متحرڪ جذبو مارڪسي، فاشي، اسلامي، يا عبراني هجي، دهشتگردي غلط آهي. مون ويجهڙائيءَ ۾ ٽالسٽاءِ جا ڪتاب پڙهيا آهن، هن کي به انارڪسٽ (تخريڪار) ڪولنڊا هئا، ڇاڪاڻ جو انارڪزم به دهشتگرديءَ جي پس منظر ۾ آهي. ٽالسٽاءِ جي انابت (Conversion) کان اڳ ته اها ڳالهه ڪنهن حد تائين صحيح هئي، ان ڪري ان تي جرمن افسانه نويس اسٽيفن زيوگ چيو هو ته: "ٽالسٽاءِ اسان جي دؤر جو سڀني کان وڌيڪ جذباتي انارڪي پسند ۽ اجتماعيت دشمن آهي." جڏهن ڪنهن جرمن اسڪالر ٽالسٽاءِ کي انارڪي پسند چئي، ٻين ساڳين نظريي وارن سان ڪتاب ۾ شامل ڪيو ته ٽالسٽاءِ ناراض نه ٿيو، ڇو ته هن ڪتاب ۾ اهو به لکيو هو: "ٽالسٽاءِ تشدد جو مخالف هو، دراصل ٽالسٽاءِ تي به ٻين اديبن جي خيالات جو اثر هو." فرينچ مفڪر پروڊان (Proudhon) جو ڪتاب 'ملڪيت ڇا آهي' (What is Property) کان ڏاڍو متاثر ٿيو هو. مان پٺيان ٿو ته پروڊان جا نظريا انارڪيت جا باني هئا، هن جي چوڻي آهي ته: "قوم پرستي ئي آزاديءَ جي راهه ۾ وڏو روڙو آهي."

"سڀ حڪومتون هڪ جيتريون بريون ۽ چڱيون آهن. اهو انارڪيءَ جو بهترين آدرش آهي." ٽالسٽاءِ مٿي ذڪر ڪيل پروڊان جو ڪتاب 1857ع ۾ پڙهيو هو. 1882ع ۾ ٽالسٽاءِ، پروڊان سان بروسيلز ۾ مليو هو، ۽ هن سان خيالات جي ڪافي ڏي وٺ ڪئي هئائين. ڪجهه وقت کان پوءِ ٽالسٽاءِ هن جي باري ۾ لکيو: "پروڊان ئي فقط هڪ انسان هو، جنهن اسان جي دؤر کي سمجهيو ٿي، ۽ جنهن عوامي تعليم ۽ پريس جي اهميت ڄاڻي ٿي." ٽالسٽاءِ،

پروڌان کان متاثر ٿي ڪتاب لکيو ته جنگ انساني نفسيات تي ڊيرپا اثر ڇڏي ٿي، جيتوڻيڪ سياسي ۽ ملٽري ليڊر ان کان ايترو متاثر نه ٿا ٿين. اسان جي لاءِ برصغير جي نفسياتي درستيءَ لاءِ ٽالسٽاءِ جو مطالعو نهايت ضروري آهي.

بڪونن جا تخريڪاريءَ جا نظريا ٽالسٽاءِ کي نه وڻندا هئا. بڪونن، هن جي نظر ۾ اهڙو تخريڪار هو، جنهن ساري مصنوعي دنيا جو خاتمو آڻڻ ٿي چاهيو، جا مٿاهين سماج ۽ سياست جي چنبي ۾ هئي، توڙي اها ڳالهه تشدد کان سواءِ ۽ اخلاق جي تبديليءَ سان به ٿي سگهي ها.

ٽالسٽاءِ، پرنس ڪروپوٽڪن جو وڏو مداح هو، جيتوڻيڪ هن جي ڪروپوٽڪن سان ملاقات نه ٿي هئي. اسان وٽ محمد ابراهيم جويو، شروعات ۾ پرنس ڪروپوٽڪن جو مداح هو ۽ هن جي ڪتاب 'امداد باهمي' (Mutual Aid) جو سنڌيءَ ۾ ترجمو به ڪيو هئائين. ان ۾ شڪ ناهي ته توڙي محمد ابراهيم جويو سنڌي نوجوانن کي ڪوئي ڊگ نه ڏسي سگهيو آهي، پر سنڌي نوجوان جي شعور جي ارتقا ۾ هن جو وڏو هٿ آهي.

رومين رولان (Romain Rolland) ڪروپوٽڪن جي باري ۾ چيو هو ته: ”هن پنهنجي ساري دولت ۽ پنهنجي سماجي حيثيت عوام لاءِ قربان ڪئي هئي.“ ٽالسٽاءِ پنهنجي ڪتاب ”هڪ انقلابيءَ جون ساروئيون“ ۾ به ڪروپوٽڪن جي ڏاڍي ساراهه ڪئي هئي. جيتوڻيڪ ڪروپوٽڪن تشدد جي حمايت ڪئي هئي، پر هو ان مان خوش نه هو. تشدد هن جي فطرت جي خلاف هو. ڪروپوٽڪن کي به ٽالسٽاءِ لاءِ ڏاڍي عزت هئي. هن کي ’ساري دنيا جي دل ۾ پيهي ويندڙ انسان‘ (The Most Touchingly Loving Man In The World) چيو هئائين. ڪروپوٽڪن جنهن ڳالهه کي ’امداد باهمي‘ ٿي چيو، اها ٽالسٽاءِ جي پيار جي نظرئي کان پري نه هئي. جڏهن ٽالسٽاءِ ڪوه ڪاف ۾ آفيسر هو، تڏهن هو ٻهاڙي ماڻهن ۽ قزاقن (ٿورن) جي ويجهو آيو، ۽ ڏٺو هئائين ته اهي ماڻهو فطرت جي ڪيترو قريب هيا ۽ زندگيءَ جي هر شهري بدعنوانيءَ کان ڪيترو پري هئا. سائبيريا جي رهاڪن جي باري ۾ به ڪروپوٽڪن جا به ساڳيا خيال هئا.

ٽالسٽاءِ کان سڀ کان وڌيڪ متاثر انسان مهاتما گانڌي ٿيو آهي. مهاتما گانڌيءَ هڪ بي مثال حڪمت عمليءَ سان هندوستانی قوم کي

جاڳايو ۽ رت وهائڻ کان سواءِ هنن جي رهنمائي ڪئي. گانڌي ڪيترن ئي آزادي پسند مفڪرن کان متاثر هيو، پر هن جي 'اهنسا' جي تحريڪ آمريڪي مفڪر ٿارو (Thoreau) ۽ روسي مفڪر ٽالسٽاءِ جي زير اثر تربيت ورتي ۽ ڳوٺن ۾ پنهنجي سرشتي جو خيال کيس پرنس ڪروپوٽڪن جي مطالعي مان مليو. مون چاهيو ٿي ته سويي گيانچنداڻيءَ کي ٻڌايان ته مان انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته ٽالسٽاءِ ۽ پرنس ڪروپوٽڪن کان سواءِ ٻين روسي مفڪرن انسان ذات کي غلط راه تي لاٿو هو. مون اهو به چاهيو ته مون هڪ ڪتاب 'لين کان گورباچوف تائين' جو هڪ ٻول شاعره کان خريد ڪيو هو، جنهن جو لنڊن ۾ ڪرامويل اسپتال ڀرسان ڪتاب گهر هو ۽ جنهن جو ذڪر مون اڳيئي ڪيو آهي، اهو سويي کي پڙهڻ لاءِ ڏيان ڇو ته ان ۾ لين کان وٺي گورباچوف تائين دليل ۽ انگ اکر ڏئي ثابت ڪيو ويو آهي ته سوويت انقلاب ناڪامياب ٿيو آهي، پر مون سمجهيو ته هو اها ڳالهه مڃيندو ڪونه، ان ڪري مون کيس اهو ڪتاب نه ڏنو.

ڳالهيون ڪندي مون سويي کي چيو ته: "مون کي تاريخ جي مطالعي اهو سڀ ڪارڻو آهي ته انسان بنيادي طرح جاهل ۽ ظالم آهي ۽ اشرف المخلوقات ٿيڻ لاءِ هن کي وڏو جهاد نفس ڪرڻو آهي، ۽ ان جو بار انسان تي آهي ته هو ثابت ڪري ته هو اشرف ٿي سگهيو آهي." ميڪاوليءَ جي ڪلا لاءِ ڪهڙا به سبب هجن، پر هن جي انسان جي ڪميٽائيءَ جي باري ۾ اندازو صحيح آهي ته: "اها ڳالهه انسان جي فطرت ۾ مضمر آهي، ته اهڙا ڪم ڪري جي سماجي نظام کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏين ۽ ان جي سگهه کي نهوڙي نين ۽ غالباً ان ڳالهه کي ڪرستاني دينيات جي ماهرن اصولو ڪو گناهه (Original Sin) ڪوٺيو آهي.

هاڻي منهنجو انسان جي چڱائيءَ مان اعتبار نڪري ويو آهي ۽ انگريز مضمون نگار سؤفٽ (Swift) ۽ شوپنهار کي ياد ڪندو آهيان. افسوس جي ڳالهه آهي ته ملا به مون تي ناراض رهيا آهن ۽ ڪميونسٽ به ناراض رهيا آهن. اقبال ٺيڪ چيو آهي:

"تري آزاد بندون ڪي نه يهه دنيا نه وه دنيا."

مون سويي کي اهو به چيو ته: "ڪميونزم جي بنيادي ڳالهه اقتصادي مشيت (Economic Determinism) ناڪام ٿي آهي. روس ۾ 1917ع کان

1975ع تائين روسي اقتصاديات ۾ ڦيري لاءِ ڪوشش ڪئي وئي، پر اها ناڪام وئي ۽ انساني ڪردار تي اثر انداز نه ٿي سگهي. دراصل انساني ڪردار ۾ ڦيرو ئي ملڪي معيشت بدلائي سگهندو آهي. جڏهن ته صاحب ڪردار شخص اقتدار ۾ هوندا آهن، تڏهن ئي عوام کي اقتصادي انصاف حاصل ٿيندو آهي.“

سويي چيو ته: ”تون به مون وانگر ٿو چوين ته چڱا ماڻهو ئي معاشي ڦيرو آڻي ٿا سگهن. پر مان اهو نه ٿو مڃيان ته انسان ذات سڌري نه سگهندي، جي ائين آهي ته ماڻهو جيئي ڇا جي لاءِ ۽ آب گهات ڇو نه ڪري.“
مون جواب ڏنو: ”جنهن ڳالهه لاءِ اڳي جيئندو هو، خود شناسي ۽ ۽ خدا شناسي لاءِ.“ سويي کي انهيءَ جواب ڪافي مايوس ڪيو.

مون کي اوچتو ياد آيو ته هڪ پيري سويو مون کي نشاط سئنيما جي ڀرسان رهندڙ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اهم رڪن گجراڻ وٽ وٺي هليو هو. (جيڪو ڪافي سال پوءِ اندرا گانڌيءَ جي ڏينهن ۾ ڀارت جو پرڏيهي وزير رهيو هو ۽ هاڻي به آهي.) ۽ چيو هئائين ته: ”Meet our Red Poet“ (اسان جي سرخ شاعر سان مل.) گجراڻ ڀرتپاک هٿ ملايو هو ۽ چيو هئائين ته: ”سنڌي نظر ٻڌاءِ ته مان ان جي رواني ۽ موسيقيءَ جو اندازو لڳائي سگهان.“
مون هن کي، ”او باغي، او راج دروهي،“ ٻڌايو ته هو ڏاڍو خوش ٿيو هو، ۽ چيو هئائين ته: ”تون شاعريءَ ۾ چندر شيڪر آزاد آهين.“ گجراڻ، دراصل پنجابي هو ۽ هن جو پيءُ ان دؤر ۾ پنجاب اسيمبليءَ جو ميمبر هو. چندر شيڪر آزاد، اصل ۾ ڀڳت سنگه جو ساٿي هو ۽ وڏو دهشتگرد ۽ انقلابي هو.

پوءِ سويي اهو چئي موڪلايو ته: ”ان ڳالهه تي مان توسان متفق آهيان ته اسان جي دوستي ذاتي آهي، نظرياتي ناهي. اسان سدائين ائين دوست رهنداسون.“

منهنجو سيسي فس جي ڏند ڪٿا (Myth of Sisyphus) ۾ ويسام نه رهيو آهي، جو هو هر هر چپ کي چوٽيءَ تي صرف ان لاءِ گهلي پهچائيندو هو ته اها کڙڪڙاٽ ڪندي هيٺ اچي ڪري. ان ڳالهه تي ڪيترو صبر ڪري ٿو سگهجي. سويي جي وڃڻ کان پوءِ مون کي نويل انعام ڪئنڊڊز اديب وليمر فالڪنر (William Faulkner) جا لفظ ياد آيا ته: ”زندگي رهڻ لاءِ قوت، هر ڳالهه جي جذبي سان برداشت ڪرڻ ۽ ان جي باوجود ثابت قدم رهڻ.“

The capacity to survive and absorb and endure and still be steadfast.

ڪيئن چئجي ته هن مٿيان لفظ ڪنگ ليئر (King Lear) ۾ هڪ ڪردار ايڊگر جا لفظ ڦير کير ڪري ورجايا هئا.

Men must endure,

Their going hence, even as their coming hither.

Ripness is all.

”انسانن کي برداشت ڪرڻ گهرجي

انهن جو وڃڻ ۽ سندن موٽي اچڻ به؛

رچي راس ٿيڻ ئي سڀ ڪجهه آهي۔“

مان اڄ تائين ڪنهن نظريي کي ڳچيءَ ۾ نوڙ ڪري وجهڻ پسند نه ڪيو آهي. مان غلامي ۽ گلوخلاصيءَ ۾ فرق چڱيءَ طرح سڃاڻان. تخليق جي آزاديءَ کان سواءِ تخليق بي جان آهي، ان ڪري منهنجي ڪنهن به نظرياتي پارٽيءَ سان وابستگي نه آهي ۽ نه رهندي.

سوڀو منهنجي دوستن ۾ سڀني کان دلچسپ دوست آهي، مان هن تي پورو ڪتاب لکان ها، جي هو موٽي اچي ها، پر واعدو ڪري به هو نه موٽيو ۽ لاڙڪاڻي هليو ويو. مان سوڀي کي در تائين ڇڏي، زرينا ڏانهن موٽي ٿو اچان، جنهن کي مان ڪجهه وقت لاءِ ڇڏي هليو ويو هوس. لاتوڻي اڃان ڦري رهي آهي، پر هاڻي ان کي ڏور وري ويڙهي آهي.

گوڻي جي ان ڳالهه ته، ”ذات جي اڏاوت خاموشيءَ ۾ ٿيندي آهي.“ سان نه رڳو فرانسيسي اديب مارسل پراؤسٽ (Marcel Proust) متفق هو، پر مان به متفق آهيان.

مان ۽ زرينا هاڻي به نه رهيا آهيون. رڳو جديد طبيعيات جي ماهرن وانگر اسان مڪان جي ٽن پڪيڙن (Dimensions) کي زمان جي لازميءَ چوٿين پڪيڙ سان ملايو آهي. مون سموري زندگيءَ کي هڪ ڳوريءَ ريڙهيءَ وانگر جڳهه جڳهه گهليو آهي ۽ ان ۾ نوان نوان ادبي ساز و سامان ريڙهيا آهن. هاڻي اها ريڙهي، ٻيهر بيهاري زرينا کان اهو ڪجهه وٺي رهيو آهيان جو هن وقت جي شڪست ۽ ريخت کان بچيو آهي.

”زرينا ننڍي هوندي اسان ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪيڏندا هئاسين؟“

چدن سان ڳچي راند ڪيڏندا هئاسين. انڊا، ڪبوترِي، رنگارنگي پٿراوان جدا، رنگ رنگ جون گوليون، ڇڊو ڇڊي کي ڇٽيو وڃي ٿو ۽ سڀ گل

جون صدائون اچن ٿيون. زرينا جون جيڏيون ڪوڏين سان ليڪڙ، وڌڪاڻي، چنر، اڪي پور، رانديون ڪن ٿيون. مان 65 سال واري ٿو ڇڏيان. ڏهن سالن جي ٻار وانگر، منهنجي نظر ۾ ٻارن جي پاندن ۾ بائليون، سُرمل، گبو، ڊينگ ۽ گانءُ ڪوڏيون آهن. بائلي ننڍڙي سونهري ڪوڏيءَ کي، ڊينگ ٿلهيءَ ڪوڏيءَ کي، گبو خاڪي رنگ واري ڪوڏيءَ کي، سُرمل، سرمائي رنگ واري ڪوڏيءَ کي ۽ گانءُ، چتڪمري ڪوڏيءَ کي چوندا هئا. ليڪڙ جي ڪيڏارين مان هر هڪ، هڪ بائلي ڏيندو هو، پوءِ هر ڪيڏاري سڀ بائليون ڦٽي ڪندو هو. ۽ جنهن جي بائلي اونڌي پوندي هئي، اهو کڻي ويندو هو.

”زرينا، ’ذرا عمر نڪتہ ڪو آواز دينا‘، ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئاسين؟ مون کان ته ڪوڙئين ڪتاب پڙهي پنهنجي زندگي ئي وسري وئي آهي. فرانس، جرمني، اٽلي، انگلنڊ، آمريڪا، جپان، چين، هندستان، پوري مغرب ۽ مشرق جي ادب کي مون ڏٺو آهي، پر مون کي منهنجي جنم ڀومي شڪارپور ياد نه آهي. ڪاليج جي زماني ۾ مان انگريزي شاعر گولڊ سميٽ جو نظم ’ويران ڳوٺ‘ (Deserted Village) پڙهندو هوس. پر شڪارپور اڄڪلهه ان کان به وڌيڪ ويران لڳي رهي آهي. اسان ان کي پنهنجي تصور ۾ ئي اڀاري سگهون ٿا.

مون سُمون دي بوار جو سارتر تي لکيل ڪتاب ’الوداع‘ (Adieu) پڙهيو. جنهن ۾ سارتر جي موت کان اول سُمون سان ڪيل گفتگو ڏنل آهي. خدا نه ڪري ته هي ڪتاب ان ڪتاب وانگر ثابت ٿئي. مون کي اڃان ڪيئي ڪتاب لکڻا آهن. مون هڪ هنڌ لکيو هو ته: ”جنرل ضياءُ الحق مون کي مدو (وائيس چانسيلرشپ جو) پورو ڪرڻ ڏنو ته موت ايترو بي مروت ڪٿي آهي؟“ منهنجي ذات جڏهن به علي بابا وانگر ’کل جا سر سر‘ چوندي آهي ته هڪ نئون ادبي خزانو لي پوندو آهي. ها، تون سلسلي کي جاري رک. ٻيون ڪهڙيون رانديون ڪندا هئاسين.“

زرينا جواب ڏنو ته: ”اسان چوڪريون ته هڪ راند ’ايسي موري لال ڪتوري‘ کيڏنديون هيونسين. جنهن ۾ چوڪريون پاڻ ۾ هٿ ملائي ڦيرا ڏينديون هيون ۽ ڪاريءَ رات ۾ ائين لڳنديون هيون، ڇڻ ڪتيون آسمان ۾ ڦري رهيون آهن. اسان جي وارن جون رينيون ۽ هٿن ۾ شيشي جون رنگا رنگ

ڪنگڻيون ڦيري وقت دلغريب فضا پيدا ڪنديون هيون. ڪيئي رانديون ڪيڏندا هئاسين. ڪهڙيون ٻڌائي ڪهڙيون ٻڌايانءِ. نوڙيءَ ٽپي، لڪي ڇپي، جهومڙي جهمي، اتي ڏڪر. جهومڙي جهتي ۾ چار پيچي هوندا هئا. اهي سڀئي پنهنجي هٿ تي هٿ هڻندا هئا. هڪ سڄي هٿ جي تري ايتي رکندو هو ۽ ٻي چٽا سبتي رکندا هئا، ته اهو چٽي ويندو هو. جي ٻه چٽا تريون سبتيون ۽ ٻه ايتيون رکندا هئا، ته راند ٻيهر هلندي هئي. عجيب غريب گيت به ڳائينديون هيونسين.

ٽنڊئي ڙي ٽنڊئي

اسين تنهنجا ماڻهو

ڇڀينداسون ڏاڙهون.

هيءَ کڙ کڙ ڪهڙي،

ستن پائڻ جهڙي

سٽي ويا ڪم تي

ديک چڙهي دم تي

بابل کي چئجانءِ

دادل کي چئجانءِ

منهنجي گڏي آڻجانءِ

روبي ۾ تورائجانءِ

سون ۾ مڙهائجانءِ.

يا

ارچڪ مرچڪ

ڌاڻا ڌرچڪ

آگ پٽيڙو

ناگڻ جوڳڻ

ڪارا ڪٽي

مٽي چٽي.

اهي ڪهڙي ٻوليءَ جا لفظ آهن، جا اسان جي قديم ماضيءَ ۾ ڳالهائي ويندي هئي، جا هاڻي مدفون ٿي چڪي آهي. اسان جا ٻار ته انهن ڳالهين مان ڪجهه به نه ڄاڻن! هڪ اجنبِي تهذيب جي چؤڌول ۾ گهوماتيون ۽ پانوائيون کائي رهيا آهن. هنن ته اهي رانديون ٻڌيون به نه آهن، ۽ نه ئي هنن کي انهن

شين جو ڪو پتو ئي آهي، جيڪي اسان شڪارپور ۾ ڏٺيون هيون. هو پنهنجي شهر ۾ جلاوطن آهن. اسان جي ٻوليءَ سان راڳا ڪيا ويا آهن ۽ اسان جي تهذيب تي هانجا هنيا ويا آهن. اسان جو تشخص تباهه ڪرڻ ۾ پنهنجو هٿ آهي. اسان پنهنجي پاڻ جا وڏي ۾ وڏا دشمن آهيون. پنهنجي شخصيت کي مسخ ڪرڻ ۾ اسان ماهر آهيون، تاريخ کي ڪهڙو ڏوهه ڏيون؟

بي راند هئي، جهٽ مٿو. جنهن ۾ هڪ پيڇي چيلهه جهڪائي اوندو ٿي اکيون پوري بههندو هو. پٺيان هن جي چيلهه تي هڪ چٽو مک تي مک رکي بههندو هو. ڀرسان بيٺل ٻيو پيڇي چونڊو هو: ”ايڻ ميڻ، جهٽ مٿو، دودو ڪيڻ.“ جي هن ٻوٽيل اکين سان چيو ته پٺيءَ تي مک رکندڙ دودو نه آهي ۽ واقعي اهو دودو نه هوندو هو ته ٻيو پيڇي، هن جي پٺيءَ تي مک رکندو هو. وري هن کان ساڳيو سوال پڇندو هو. پر جي اهو سچ پچ دودو هيو ته هن جي جاءِ تي دودو چيلهه جهڪائي، اکيون ٻوٽي بههندو هو ۽ ٻيو پيڇي هن جي پٺيءَ تي مک رکي بههندو هو، ۽ هن کان پڇندو هو ته: ”ايڻ ميڻ، جهٽ مٿو، راڻو ڪيڻ،“ ۽ راڻي جي سڃاڻپ شروع ٿي ويندي هئي. ڇوڪريون جڏهن اها راند ڪيڏنديون هيون ته هڪ ڇوڪري چيلهه جهڪائي، اکيون ٻوٽي بهندي هئي ۽ ٻه ڇوڪريون هٿ مٿان هٿ رکي هن جي چيلهه تي رکنديون هيون ۽ ٽين ڇوڪري چوندي هئي:

ڦوٽا ڦڪيندس، لوڻگ لٽيندس،

هينينڙو ڪن مٿينڙو.

اڪيون پوري ڇوڪري جي ڪنهن به ڇوڪريءَ جو صحيح نالو ٻڌايو ته انهيءَ کي اڪيون پوري، چيلهه جهڪائي بيٺو پوندو هو ۽ ٻه ڇوڪريون هن جي چيلهه تي هٿ رکي بهنديون هيون ۽ ساڳيو سوال ڪنديون هيون. زرينا، انگريزي شاعر اسڪر وائيلڊ هڪ نهايت غم انگيز نظم لکيو هو. ريڊنگ جيل جو گيت Ballad of Reading Jail جنهن جي پهرين سٽ هئي.

Every one kills the things he loves.

(هرڪوئي ان شيءِ کي ڪٽل ڪري ٿو، جنهن سان هن جي محبت آهي.)

اها ٻي ڳالهه آهي ته اسان قتل ڪري، پنهنجي خودڪشي ڪئي آهي. هاڻي تون ڪي ٻيون رانديون ٻڌاءِ؟

بيون رانديون ته اوهان ڇوڪرا ڪيڏندا هئا. گهري، ڪوڏي ڪوڏي ۽ هڪ عجيب راند 'الله دادڙي' به ڪيڏندا هئا. الله داد شايد ڪوئي شڪارپور جو نامي گرامي ڌاڙيل هو. ان جي اطلاع سان اوهان وٺي پيرين، مٿي اگهاڙي پڇندا هئا ۽ شڪارپور جا اٺئي دروازا گهمي ايندا هئا. لکي در، هزاري در، هاڻي در، سوي در، خانپوري در، ڪرن در، واڳو در، نوشهرو در. انهن سڀني جي خاڪ اوهان جي پيرن کي چنڀريل هوندي هئي، ۽ اڄ به انهن کي سڏي رهي آهي. تو ڪڏهن محسوس ڪيو آهي ته پير رستي جو حصو ٿي ويندا آهن؟ ڇا تو محسوس نه ڪيو آهي ته شڪارپور، ڪراچي ۽ کان هزار پيرا بهتر هئي؟ هتي ڇا آهي؟ ڪارخانا، انهن مان نڪرندڙ دونهن جا ڪڪر، هڪ طرف اوچا ماڙا، ٻي طرف غرين جون جهوپڙيون، برصغير ۾ سرمائيداري نظام اسان کي غليظ ۽ غليظ زندگي ڏني آهي - بمبئيءَ ۾ به جنهن فائيو اسٽار هٽل ۾ اسان رهندا هئاسون، ان جي سامهون ڪندي فوٽ پات تي جهوپڙيون هونديون هيون، جتي ماڻهو سمهندا، رڌيندا ۽ پڇائيندا هئا. چؤڌاري ڪندگي هوندي هئي ۽ ايئرڪنڊيشنڊ هٽل مان نڪري ڪار ۾ ويهندا هئاسون ته ڏپ ڪجهه وقت اسان جو پيڇو ڪندي هئي. ڪراچي به هڪ گندو تلاءُ آهي، جنهن ۾ چورون ئي چورون آهن. رت پياڪ چورون!

ان تي مون سوچيو ته ڪراچيءَ ۾ جيڪي به باڌوق يادگار آهن، اهي انگريزن جي دؤر جا آهن. ستي هال ڪلاڪ (City Hall Clock) جارج پنجن جي جويليءَ جي يادگار طور ٺهرايو ويو هو. ڊي. جي. سنڌ سائنس ڪاليج، 1887ع ۾ وجود ۾ آيو، فريئر هال جيڪو تڏهن جي گورنر سر ٻارٽل فريئر جي يادگار طور 1885ع ۾ ٺهرائي مڪمل ڪيو ويو هو. (جنهن جي ڇت تي پاڪستان جي مشهور مصور صادقون جون پينٽنگس ٿيل آهن.) جڏهن سنڌ جي سرزمين ڇڏي رهيو هو. نيوهاڻ گليءَ جي ڪنڊ وٽ قائداعظم جو گهر هيو، ڪراچي پورٽ هيڊ ڪوارٽر جو بمبئيءَ جي گورنر لارڊ ولنگٽن 1916ع ۾ ٺهرايو هو. ميري ويدر ٽاور جو 1886-87ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر وليمر ميري ويندر ٺهرايو هو. سنڌ ڪلب، هولي ٽرائيني ڪيٿيڊرل (Holy Trinity Cathedral) سينٽ ائنڊريو چرچ، وڪٽوريا ميوزم، امپريس مارڪيٽ، گورنر هائوس، ۽ ميونسپل آفيس، سڀ خوبصورت فنِ تعمير جا نمونا انگريزن ٺهرايا هئا، جن جي اسان پوري نظرداري به نه ڪري سگهيا آهيون.

هاڻي ته محمد علي جناح روڊ تي نڪتل دونهون (Exhaust Fume) قائداعظم جي مزار کي به خراب ڪري رهيو آهي. جنهن تي چئن نيرو استر چڙهي ويو آهي. جنهن جي اندر وڏو ۽ خوبصورت شانديئر چين جي سرڪار لڳايو هو. باقي آغا خان ميڊيڪل ڪاليج جي خوبصورت عمارت تي اسان جي حڪومت لاف زني نه ٿي ڪري سگهي. ها، پيراڊائيز پائنٽ (Paradise Point) اها ته قدرت ٺاهي آهي. باقي وڏيون وڏيون عمارتون ته سيمنٽ جا دٻا آهن، پوءِ اها اسٽيل مل هجي يا پورٽ قاسم، فن تعمير ۾ بد ذوق ۽ جي انتها آهن. ان کان ته حيدرآبادي عاملن جا گهر هزار پيرا چڱا آهن. شڪارپوري سيٽيون به باذوق انسان هئا. پيار علي الانا، جڏهن سنڌ جو وزير تعليم هو، تڏهن مون کي ڪاٺ جو هڪ در ڏيکاريو هئائين، جيڪو هن شڪارپور مان، ڪنهن سراءِ مان خريد ڪري، ان جي مرمت ڪرائي هئي ۽ جيڪو نهايت خوبصورت دروازو هو، جنهن ۾ ڪاٺ ۾ ڀڳت ڪبير، گرو نانڪ، ميران پاڻي ۽ ٻين اهم شخصيتن جي تصويرن جي اُڪر ٿيل هئي. اهڙي ڪاريگري ته مون پوري پاڪستان ۾ نه ڏٺي آهي. شڪارپور جا ڊڪن واقعي پنهنجو مٿ پاڻ هئا. ڪراچيءَ جا رستا به شڪارپور جيان ڀڄي پري پيا آهن، پر شڪارپور جي رستن تي ايتري واهيات ٽرئفڪ نه آهي، جيتري ڪراچيءَ جي رستن تي آهي. فارين ايڪسپيڇنج عيش آرام جي ڳالهين تي ضايع ڪيو وڃي ٿو. فقط ڪراچيءَ ۾ ايتريون موٽر ڪارون آهن، جيتريون پوري هندوستان ۾ نه آهن. ٻوني ۾ مون فقط عطر سنگتياڻي وٽ وڏي فارين ڪار ڏٺي هئي، نه ته سڀ ائميسيد ۽ ماروتي هلائي رهيا هئا، جيڪي هندستان ۾ ٺهنديون آهن. اوڀر پنجاب ۾ ايتري ڪڻڪ اڀائي وئي آهي، جو پنجاب ۾ ايترا گدام نه ٿا ملن، جتي اها محفوظ رکي سگهجي ۽ ڀارت سرڪار ان کي ڪتب آڻڻ لاءِ فيصلو ڪيو آهي ته ڀارت جي ڪروڙين اسڪولي ٻارن کي منجهند جو ويلو مفت ڪارايو وڃي. اسان وٽ ته ڪڻڪ جو اٽو وڃي اسي رڀي ڏم سیر تي پهتو آهي. چڻي جي دال وڃي چاليھ رڀي سیر لڳي آهي. غريب ماڻهوءَ کي دال ماني به نصيب ناهي. غريب وڃي غريب تر ٿيندو ۽ امير وڃن امير تر ٿيندا. هوڏانهن اشتراڪي نظام جي چيلھ ڀڄي پئي آهي ۽ سرمائيداري هڪ راکاس وانگر انسان ذات کي رڙڪي رهي آهي. ٻڌندي کي ٻوڙن جو سهارو به نه بچيو آهي. پر مان ته نظير اڪبر آبادي ٿيندو ٿو وڃان!

اٿو، دال، ڇا ڇا جي باري ۾ لکي ويو آهيان.

اوچتو زرينا ٻڌايو ته ’برسات‘ روزانيءَ ۾ آيو آهي ته سويو گيانچندائي ۽ تاجل بيوس ڏاڍا بيمار آهن ۽ حڪومت کي گذارش ڪئي وئي آهي ته انهن جو علاج ڪرايو وڃي ۽ دانشورن ڏانهن بي توجهي نه ڏيکاري وڃي! زرينا ٻيهر خبر پڙهي چيو: ”الله جي در تي توبه زاري آهي. ڇا ڪميونسٽ سچ پچ خدا کي نه مڃيندا آهن؟“ زرينا پاڻ پنج ئي وقت نماز به پڙهندي آهي ۽ تيه ئي روزا به رکندي آهي، ۽ زڪوات به ڏيندي آهي، ۽ پنهنجي پٽ انيس کي چيو اٿائين ته هن کي حج نه ته عمرو ته ضرور ڪرائي.

انيس هن وقت جدي ۾ پي. آءِ. اي. جو مئنيجر آهي. ڪجهه وقت اڳ هوءَ پاڻ بيماري ڪري ٻه مهينا ڪٽ تان به اٿي نه سگهندي هئي، پر دعائن ۽ خدا ۾ هن جي يقين هن کي ڇاق چڱو ڀلو ڪيو آهي. مون زرينا کي چيو ته: ”سويو ضعين الاعتقادي ۽ مذهب جي استحصال جي خلاف آهي.“ پوءِ مون هن کي بي. بي. سيءَ جي خاطو مارڪ ٽلي (Mark Tully) جي ڪنپ جي ميلي جي رپورٽاج مان هڪ لطيفو ٻڌايو، ”ڪنپ ۾ ٻن قسمن جا برهمڻ پروت هوندا آهن، هڪڙا گهٽيا ۽ ٻيا پانڊا. مارڪ ٽليءَ کي ڪنهن پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ پنهنجي خانداني پانڊي جي هڪ ڪهاڻي ٻڌائي: ”منهنجي پيءُ جي موت کان پوءِ اهو پانڊو مون سان مليو ۽ مون کان بائيسڪل لاءِ پئسا گهرائين ته جيئن پرلوڪ ۾ منهنجو پيءُ بائيسڪل تي وڃي. مون هن کي چيو ته اهو منهنجي پيءُ جي شان وٽان نه آهي، جو هو بائيسڪل تي گهمي، ڇو ته هو فقط گهوڙي يا هاٿيءَ تي سواري ڪندو هو. پر اها منهنجي وڏي حماقت هئي. يڪدم پانڊي مون کان هاٿيءَ جي قيمت گهري. جڏهن مون انڪار ڪيو ته هن وري بائيسڪل جي قيمت لاءِ ضد ڪيو ۽ چيو ته سرير مان نڪري تنهنجي پيءُ جي آتما هلڪي ٿي پئي هوندي ۽ ان لاءِ سائيڪل ئي ڪافي آهي.“

زرينا کلندي پڇيو: ”اهو ڪنپ جو ميلو ڇا آهي؟“
 مون زرينا کي جواب ڏنو ته: ”جديد ڀارت نه فقط رابندر نات ٿاگور، فلسفي سروپالي، راڌا ڪرشن جو (جيڪو ڪنهن وقت ان جو صدر به هو) ۽ نهروءَ مهاٿما گانڌيءَ جو ديس آهي، پر هونءَ وڏي جڪ آهي.“
 ”ڪنپ لفظ سنڌيءَ ۾ مستعمل آهي ۽ ان جي معنيٰ دلي يا سماڌي آهي.

اسان جي ٻنيءَ تي جڏهن شڪارپور ۾ پهرين وڏي ٻوڏ آئي هئي تڏهن ان جي سڪڻ کان پوءِ چيائون ٿي ته ٻوڏ ٻنيءَ ۾ ڪٽپ هئي وئي آهي ۽ وڏي ڪڏ ڪري وئي آهي. ڪٽپ جو ميلو پرياک (الله آباد) ۾ گنگا ۽ جمنا جي سنگم وٽ ٿيندو آهي. سنگم اها جاءِ آهي جتي گنگا ۽ جمنا نديون پاڻ ۾ ملنديون آهن. اتي ماڻهو پنهنجن ڀاڻ ڌوئڻ لاءِ ٿي پيرا روز سنان ڪندا آهن. دهليءَ ۾ منهنجي بزرگ دوست تيرت وسنت مون کي صلاح ڏني هئي ته مان پرياک ۾ گنگا ۽ جمنا جو سنگم ڏسي اچان. اتي سانجهيءَ جو لکين، اتي جا ڏيڻا ٻاريندا آهن. جي لهوارا لڙهندا ويندا آهن. انهيءَ کي سنڌيا جو سمو چئبو آهي. پر راج اچان ڪار نه ورتي هئي ۽ مون بس تي وڃڻ نه پئي چاهيو، ڇو ته ان وقت به مون کي گوڏن جي سور جي تڪليف هئي. ان ڪري مون کان اها ياترا رهجي وئي.

مارڪ ٽلي لکيو آهي ته اهو ميلو هر ٻارهن سال لڳندو آهي ۽ 1977ع ۾ ڪٽپ جي ميلي تي ڏهه ملين ماڻهو آيا هئا. گنگا کي هندو پنهنجي پوتر ندي سمجهندا آهن، ۽ هتان به پنهنجا سنڪ (رڪ) ان ۾ پرواه ڪرڻ لاءِ موڪليندا آهن. توکي ياد آهي ته جڏهن اسان هندوستان هليا هئاسين ۽ مان بين القوامي مشاعري جي صدارت ڪري رهيو هوس ته اتي چترو ناگپال گنگا جي خلاف هڪ نظر پڙهيو هو، جنهن ۾ چيو هئائين ته: دنيا جي هندن جي رڪ، ان ۾ وڏي وڃي ٿي ۽ ان ۾ ٿي پيرا ڪروڙين ماڻهو سنان ڪن ٿا، پنهنجي مَرَ لاهين ٿا ۽ اهڙي گندي نديءَ جو جَل ماڻهو ڪيتري نه ويساه سان پيئن ٿا، ۽ اسان جي سنڌوندي ڪيتري نه پوتر آهي. (هن سنڌوءَ کي اسان جي ندي پئي چيو. جيتوڻيڪ اها ڪاري ڇاڻ ۽ ڪيتي بندر وٽان وهي سمنڊ ۾ پوي ٿي.) اهو نظر ٻڌي هڪ جن سنگي تپي باه ٿي ويو ۽ غصي ۾ اتي بيٺو ۽ شاعر کي رڙ ڪري چيائين: ”تو جيڪي گنگا لاءِ چيو آهي، ان لاءِ معافي وٺ! گنگا مانا آهي ۽ آڀوتر ڪڏهن به نه ٿيئي ناهي. توکي سنڌوءَ جي باري ۾ جيڪي چوڻو هجي ڀلي چؤ!“ شاعر ويچارو استيع تان هيٺ لهي ويو.

زرينا هاڻي ڪٽپ ۽ ڪراچيءَ مان ڪڪ ٿي پيا آهيون. اڄ ته ٻي ڪنهن جاءِ تان، هن جڪ کان گهڻو پري چڪر هڻي اچون ۽ پوءِ موتي شڪارپور اچون. دائود پوٽن جي شڪارپور، ڪلهوڙن جي شڪارپور، ميرن

جي شڪارپور، درائن جي شڪارپور، آئي وئي لاءِ شڪارگاه، جنهن جي پڪن رستن تي مان ايترو گهميو آهيان جو ان جي مَر منهنجي پيرن ۾ پيهجي چڪي آهي.

اوچتو مان زرينا کي لنڊن ۾ ٿيمس نديءَ جي ڪناري تي وٺي ٿو وڃان. اسان ٻيهه مان لنگهي، اٿيس ڪرير جي ڪون ورتي. مون سان زرينا، اسان جو پٽ سليم ۽ ڏوهڙي روماسا گڏ آهي. پل وٽان موٽر لانچون ڏسي رهيا آهيون. پاڻي ڏيري ڏيري وهي رهيو آهي، ۽ گندي پاڻيءَ جو پورو نيڪال نه ٿو ٿئي ۽ اونهاري هجڻ ڪري ڪني پاڻيءَ جي ڏپ اچي رهي آهي. مون کي ڪنهن ٻڌايو ته سياري ۾ ان تي پارو ڄمي ويندو آهي. شايد سليم چيو، ڇو جو هو ڊبلن مان لنڊن سياري ۾ ويو هو ۽ اتان ڪراچيءَ آيو هو. ان نديءَ به شڪارپور وانگر ڪيئي قومون ڏٺيون آهن. ڪيلٽ (Celts) رومن، ائنگلو سڪسن، جوت (Jutes)، ڊين (Danes) ۽ وائيڪنگ (Vikings)، ايلزبيٿ جي دؤر ۾ ان کان پوءِ ماڻهو ان نديءَ ۾ نون ملڪن جي ڳولها ڳولها ۾ جهاز ويندا ڏسندا هئا. جن 1860ع ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪاهون ڪري يونين جئڪ جا جهنڊا چاڙهيا ها. 1880ع کان 1900ع تائين برٽش ايمپائر دنيا تي چانئجي وئي. ان تي روماسا جا پنهنجي عمر کان وڌيڪ ذهين آهي، مون کان پڇيو: ”نانا اسان به اٺويهين صديءَ ۾ غلام هئاسين؟“

مون هن کي جواب ڏنو: ”هاڻو ڏي! 1873ع ۾ چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي هئي. هن جو هڪ پاڻيءَ جو جهاز ڪوٺڙيءَ ڀرسان بيٺو آهي. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس، تڏهن ان جهاز تي مون انگريزن کان آزاديءَ جي شام ملهائي هئي. جا رات جو دير تائين هلي هئي. ڪنهن ڀڄي صاحب کي دانهن ڏني هئي ته: ”شيخ اياز عياشيون ٿو ڪري.“ ان تي ڀڄي صاحب کيس جواب ڏنو هو ته: ”جي انگريزن کان آزاديءَ جي شام عياشي آهي ته اهڙي عياشي سڀني پاڪستانين کي ڪرڻ گهرجي.“

مون کي ياد آيو ته مياڻي ٻيلي جي انچارج ڊي. ايف. او. جي دعوت تي مان ۽ منهنجون ٻه پروفيسريائون انهيءَ جاءِ تي ويا هئاسين جتي سنڌ جي تقدير جو فيصلو ٿيو هو. اتي فقط انگريزن جون قبرون هيون ۽ انهن تي ڪتبا به هيا، پر ڪنهن به سنڌ جي سورمي جي قبر نه هئي. پروفيسريائين، جن مان

هڪڙي ان ڊي. ايف. او جي اڳ ئي واقف هئي، تنهن هن کي هيلي ڏيکارڻ جي فرمائش ڪئي. ڊي. ايف. او. اسان کي پاپلر جا وڻ ڏيکاريا هئا، جن تي ريشم جا ڪيڙا پلجندا آهن.

سينيئر پروفيسر يائيءَ چيو: ”اتي تنهنجا همذات رهندا آهن.“
 ”ڇا مطلب.“

”پٽ ڪينٿان (Silk Worm).“

مون سوچيو ته مون لاءِ زندگي پاپلر جو هڪ وڻ رهي آهي، جنهن جون ڪيئي تاريخون آهن. ان جي ٿڌ وٽ زرينا رهي ٿي، جنهن جون پاڙون هن ڌرتيءَ ۾ ايتريون ڪٽل آهن جو انهن کي ڪنهن به چڪ سان ڪڍي نه ٿو سگهجي. هيلي ۾ ڪيئي سڪل پن ڌرتيءَ تي ڪريل ها، جن تان ويندي اسان جي ٻوٽن جو آواز اچي رهيو هو. سرمائي شام، جڏهن وڻن تي چانئجي وئي ۽ ساري فضا ڪنهن کي الوداع ڪرڻ جي ڪيفيت وانگر لڳي، تڏهن اسان موٽي ريسٽ هائوس ۾ آياسون ۽ هڪ ٻئي ڏانهن اجنبِي نگاهن سان ڏسڻ لڳاسون. اسان ڪير هياسين؟ هتي ڪيئن ڪٺا ٿيا هئاسين؟ ڇا اسان جي ڄاڻ سڃاڻ عارضي هئي يا ابدِي هئي؟ ڇا هن کان اڳي ڪڏهن اسان مليا هئاسين؟ يا هن زندگيءَ کان پوءِ وري ملنداسين؟ مان يڪدم سنڌ وساري، ٽيمس نديءَ ڏانهن وراڻ ٿو، جنهن تان ٻي جنگ عظيم ۾ جرمن بامبر (Bomber) اڏامندا هئا، پر هاڻ ان نديءَ تان فقط هيلڪاپٽر اڏامندا آهن، جن کي ميٽرو پولس، (گاديءَ جو هنڌ، لنڊن) تان اڏامڻ ڏٺو ويندو آهي.

ٽيمس تي سڄ لهي رهيو هو، جنهن ۾ ندي ڪنهن اڙلي لوهار وانگر لوهه پگهاري رهي هئي ۽ چوليون ائين لڳي رهيون هيون، جيئن لوهه تي وڏاڻ لڳندا آهن.

اوچتو مان ڪافي دير لاءِ ٽپيءَ ۾ اچي ويس. مون کي انگريز شاعر ٽي. ايس. اليٽ ياد اچي رهيو هو. جنهن پنهنجي شهره آفاق نظر بنجر زمين (Waste Land) ۾ چيو هو:

I see crowds walking round in a ring
 A crowd flowed over London Bridge, so many
 I had not thought death had undone so many

ترجمو: مان ماڻهن جا حشام ڏسان ٿو
 هڪ هجور لنڊن برج (پل) تي روان دوان هيو

مون کي ته اهو سوچ ۾ به نه آيو ته

موت ايترن کي ماري مات ڪيو آهي

لنڊن جهڙي شهر ۾ به ٿي. ايس. اليت هل هلاچي وارن گندن پاڙن ۽
روڳاڻي چٽيون لڳل رستن سان پنهنجي پيش رو اديب ڪارلائل وانگر نفرت
ٿي ڪئي ۽ ڄاتو ٿي ته ماڻهن جون پاڙون انهن پٿرون چٽيون لٿل رستن ۾ نه
هيون ۽ هن ان تي هر هر سوچيو هو ته ڇا آهي هن ڪن ڪچري ۾ ڦٽنديون
۽ سايه دار وڻ ٿينديون! انهيءَ ڪري هن لنڊن کي غير حقيقي شهر ڪوٺيو
هو. جاگيرداري دؤر کي ختم ڪري سرماڻياري دؤر جي صنعتي تهذيب
انساني اقدار، اعتماد، فيض ۽ لطف و عنايت کي ختم ڪري هڪ نفسا
نفسيءَ واري تهذيب کي جنم ڏنو آهي، جنهن جو محرڪ جذبو دولت ۽
اقتدار جو هوس آهي. جنهن بي وفا، رياڪار ۽ دورنگا انسان پيدا ڪيا آهن،
جي اندر ۾ چوڃا ۽ ڪوڪلا آهن. ساڳي نظر ۾ ٿي. ايس. اليت چيو آهي:

We are the hollow men

We are the stuffed men/ leaning together

Head piece filled with straw

This is the way the world ends

Not with a bang but with a whimper

ترجمو: اسان ڪوڪلا ماڻهو آهيون

اسان پوسي سان پريا ويا آهيون

هڪ ٻئي تي ڳاٺ رکون ٿا

اسان جون ڪوپريون ڪڙپ جي ڪٽر سان ڀريل آهن

انهيءَ طريقي دنيا ختم ٿئي ٿي.

ڌماڪي سان نه پر ڪنجھ ڪار سان.

مٿئين نظر جو حصو مغربي تهذيب جي لونءَ ڪانڊاڙيندڙ تجزيو آهي، ۽

ڪراچيءَ جي لنڊن سان ڀيٽ ۾ آئين آهي جيئن ڪنهن شاهراه سان سوڙهي

گهٽيءَ جي هجي جيڪا ڪنهن کڏ تي ڪٽي ٿي. مون کي بانگِ درا مان علام

اقبال جو هڪ شعر ياد آيو:

”تمهاري تهذيب اپني خنجر سي آپ هي خودڪشي ڪريگي،

جو شاخ نازڪ ۾ آشيانه بني گا ناپايدار هوگا۔“

ترجمو: اوهان جي تهذيب پنهنجي خنجر سان پاڻ ئي خودڪشي

ڪندي، جو ڪڇيءَ تاريءَ تي آڳيرو ٺهندو، جٽاءُ نه ڪندو. اوجتو روماسا مون کي ڏونڌاڙي چيو: ”نانا، ڇا ٿا سوچيو؟ رات لٿي آهي، پريان ٿيمس ندي اونڌاهي ٿي وئي آهي، فقط اسٽيمرن ۽ لانچن ۾ ڪجهه بلب ٽمڪن ٿا. بهتر آهي ته هاسٽل موٽي هلون.“

”امان،“ مون جواب ڏنو. ”مان ٿي. ايس. ايليٽ سان ڳالهائي رهيو هوس، جيڪو انگلنڊ ۾ هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو. هن تي سنڌيءَ ۾ ڪتاب منهنجي هڪ دوست ۽ باذوق اديب بدر اڄڻ ڇپايو آهي. جو توکي ڪراچيءَ هلي ڏيندس. مون هن جي موت کان پوءِ هن تي لکيل هڪ ڪتاب آمريڪا مان گهرايو هو، جنهن ۾ هن تي هڪ مضمون جو عنوان هو، ’ڇا هو مري ويو‘ (He dead?) ڏي! آمر انسان به مرندا آهن، جيتوڻيڪ هنن جو وجود صدين جي دل ۾ ڌڙڪندو رهندو آهي ۽ هو دماغن ۾ مگرمانن جيان وڃندا رهندا آهن.“

جڏهن اسان موٽي رهيا هئاسين تڏهن مون کي خيال آيو ته ايڪسري رپورٽون اڃان نه مليون آهن، سو مون سليم کان پڇيو: ”بابا، رپورٽون ڪڏهن ملنديون؟“ هن ورائيو، ”بابا، پرينهن. پوءِ فيصلو ٿي ويندو ته اوهان لاءِ ٻاءُ پاس ضروري آهي يا نه؟ ڊاڪٽر زلخا وٽان اوهان جي دماغ جي مئگنيٽڪ چڪاس (Magnetic Scanning) جي رپورٽ به ملي ويندي.“

مون کي نهج البلاغ مان حضرت عليءَ رضه جو هڪ قول ياد آيو: ”اها تدبير جا موت جو ڪارڻ ٿي سگهي ٿي، اها به تقدير جو حصو آهي.“

مون سوچيو: ماڻهو علاج لاءِ ملڪ کان ٻاهر وڃن ٿا ۽ انهن جا لاش ملڪ ۾ موٽي اچن ٿا. مون کي ٿامس مٿن جي ناول، ’جادوءَ جو پهڙ‘ (Magic Mountain) مان ڪجهه جملا ياد آيا: ”اسان تيرگيءَ مان اچون ٿا، تيرگيءَ ۾ موٽي وڃون ٿا، پر ان کي اسان محسوس نه ڪريون ٿا، ابتدا ۽ انتها کي، ڄمڻ ۽ موت کي داخلي وجود نه آهي. اهي ٻئي معروضي وجود جي زمري ۾ اچي وڃن ٿا.“

اسان واقعي ٿيمس نديءَ جي ڪناري تان واپس ٿي رهيا هئاسين. ٻين لاءِ ته انهن جو معروضي وجود آهي پر مان ته هڪ خواب گرد آهيان. مون کي اهو سڀ داخلي ٿو لڳي. ماضيءَ کي داخلي حقيقت کان سواءِ ٻي ڪهڙي حقيقت آهي؟ غالب چيو آهي:

”از ڪاخ وڪو بلند پريشان زڪاخ وڪو،

ديدم زچشم مام تماشاء اين سراء-“

ترجمو: (ڪوئي ۽ گهٽيءَ کان مٿي ۽ ڪوئي ۽ گهٽيءَ کان بيزار ٿي،

مون چنڊ جي اکين سان هن سراءِ کي ڏٺو.)

رابرٽ لوويل، آمريڪي شاعر جي نظر مان به ڪجهه ياد اچي رهيو آهي؛

يسوع!

مان جيڪر رات جو مران

پر منهنجا پورا حواس برقرار هجن

جيئن چنڊ لهي ويندو آهي.

ٽئين ڏينهن جڏهن ڪرامويل اسپتال ڏانهن وڃون پيا، تڏهن زرينا کي

تريوزي رنگ جا ڪپڙا پهريل هئا، جن تي لاڙي ڀرت ڀريل هو. تڏهن هڪ

ڪرڙو انگريز عورت رستي تي بيهي رهي ۽ انگريزيءَ ۾ پڇيائين: ”تون

ڪهڙي ديس جي آهين، جهڙو تنهنجي منهن جو خوبصورت رنگ آهي، اهڙا

تنهنجا ڪپڙا ۽ انهن تي ڀرت ۽ تنهنجي چنڊ تي هلڪي سرخي آهي.“

مون هن کي چيو: ”اسان سنڌي آهيون.“

هن پورو نه سمجهيو ۽ پڇيائين: هندي، انڊين ٿو چوين نه؟“

مون جواب ڏنس: ”اسان سنڌي آهيون، ڪنهن وقت انڊين هئاسين، پر

اسان جو ديس سنڌ هاڻي پاڪستان جو حصو آهي.“

”اوھ پاڪستان! اوھين پاڪي آھيو؟“

”نه، پاڪستاني.“ پوءِ هوءَ ڪنڌ کي جهٽڪو ڏئي هلي وئي.

اسان هاسٽل موٽي آياسون، ڇو ته رپورٽون اڃان نه آيون هيون. سليم ۽

روماسا مارڪيٽ مان موٽيا هئا ۽ صوف، انگور، چيري ۽ نارنگيءَ جي رس جا

دبا وٺيو آيا هئا. مون کي چيريءَ جو جوس ڏسي ڪجهه کل آئي.

جڏهن اسان سي. اينڊ. ايس. ڪاليج شڪارپور ۾ پڙهندا هئاسين،

تڏهن مان، منهنجو دوست نعيم صديقي ۽ غلام الله اعوان گڏجي، ريل جي

ذريعي ڪوئيٽا ويا هئاسين. هڪ ڏينهن اسان مري بروئري (Muree Brewery)

گهمڻ جو ارادو ڪيو. ڪوئيٽا ۾ اسان ميلن جا ميل پنڌ گهمندا هئاسين ۽

اسان کي هڪ پٺاڻ دوست پهڙ تي چڙهڻ به سيکاريو هو ۽ اسان ڪافي

اوچو چڙهي ويندا هئاسين. رستي تي اسان کي هڪ ميوو جو دڪان نظر آيو،

جنهن ۾ ٻين ميون سان گڏ تازي چيري به رکي هئي، جيڪا سوا رپئي سير ملي رهي هئي. (تن ڏينهن ۾ سوا رپيو وڏي ڳالهه هئي.) اسان سير چيري خريد ڪئي ۽ طءُ ڪيوسين ته مري برٽوري گهمي پوءِ ڪائينداسون. جڏهن مري برٽوريءَ پهتاسين ته اتي پهڙيون نظر آيون. منهنجو ته ورزشي بدن هوندو هو ۽ نعيم به ڳورو نه هو، باقي غلام الله ٿلهو متارو، پريل بڪنو هو ۽ هوٽل تي مانيءَ سان دٻي جو سير ڪن گوشت هڪ وقت کائي ويندو هو. سو مان ۽ نعيم ٽپ ڏيندا مري برٽوريءَ جي پهڙين تي چڙهي وياسين، جيئن اتان ڪوئيٽا جو نظارو ڏسون ۽ غلام الله وٺ جي چانءَ ۾ ويهي رهيو ۽ چيائين ته: ”اوهان ڀلي گهمي اچو، مان اوهان جو انتظار ڪندس.“ جڏهن پهڙين جي چوٽ تان گهمي واپس غلام الله وٽ پهتاسين ته اسان کي ڏاڍي بک لڳي هئي. اسان غلام الله کان چيريءَ جي پڇا ڪئي، ته هن هڪ اُٺو چيري اسان جي سامهون رکي ۽ يڪدم چيائين: ”مان به ويٺو هوس واندو، سو بک جو لڳي ته ٿورڙي چيري کائي ويس.“

نعيم ته انگلينڊ مان ايف. آر. سي. ايس. ڪئي ۽ هڪ اطالوي چوڪريءَ سان شادي به ڪئي ۽ جڏهن گذاري ويو ته هو بحرين ۾ سول سرجن هو. غلام الله ايم. بي. بي. ايس. ڪئي، سا به علي ڳڙه مان ۽ پنهنجي جاب ۾ ترقي ڪري سول سرجن ٿيو. اوچتو منهنجي مرڪ تلخي ۾ تبديل ٿي وئي، ڇڻ ته مان ڀل ۾ ڪنهن ڪوڙي ونڱي ۾ چڪ وڌو هو. 1965ع ۾ مان سکر جيل ۾ هوس، منهنجي گرفتاريءَ کان پوءِ شهر ۾ هلايو ويو هو ته مون واپرليس تي هندوستان کي پيغام پئي ڏنو ۽ پهچايو ۽ اهڙو واپرليس سيٽ مون وٽان آفيس جي تهه خاني مان لڌو ويو هو. منهنجي نظربنديءَ جا آرڊر ٽن مهينن لاءِ هئا، جيڪي وڌائي سگهبا هئا. ان وچ ۾ منهنجي سسَ کي جيري جي ڪئنسر ٿي پئي. هوءَ اسان وٽ رهندي هئي ۽ زرينا ماءُ جي بيماريءَ جو ٻڌي، ذري گهٽ هوش حواس وڃائي ويئي هئي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون کي به سخت مليريا ٿي پئي. غلام الله اعوان، جو انهن ڏينهن ۾، سکر جو سول سرجن هو، جيل ۾ دوري تي آيو، ۽ منهنجي مليريا جي چڪاس ڪيائين. مون هن کي پنهنجو احوال ٻڌايو، ۽ چيو ته: ”مون کي پنهنجي بيماريءَ جو سرٽيفڪيٽ ڏي ته مان گورنمينٽ کي درخواست موڪليان ته مون کي ان سبب ڪري آزاد ڪيو وڃي.“ هن رکائيءَ

سان چيو: ”پنهنجي پٽ کي سول اسپتال موڪلجانءِ ته مان ڏسندس.“
 انيس جڏهن مون سان جيل تي ملاقات لاءِ آيو ته مون کيس اعوان سان
 ملي ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ وٺڻ لاءِ چيو. انيس جڏهن ٻي ملاقات لاءِ آيو ته
 پهريون سوال جو مون هن کان پڇيو، ”اعوان کان سرٽيفڪيٽ ورتم؟“ هو
 روئي ويٺو ۽ چيائين ته: ”بابا! مون کي هن جواب ڏنو ۽ چيائين ته، مان
 ڪنهن غدار کي سرٽيفڪيٽ ڏيڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

مون کي ته اها ڄاڻ هئي. سکر ۾ مون کي غدار سڏيندا هئا، منهنجا ٻار
 اسڪول نه وڃي سگهندا هئا، آيو ويو مهاجر پٿر هڻي، منهنجي گهر جا شيشا
 پڇي ويندو هو، جيڪڏهن بلٽڪ آئوٽ ۾ منهنجي زال هٿ بتي هاريندي هئي
 ته ان کي ڪڏهن ڊائيننگ ٽيبل جي هيٺان رکندي هئي، ۽ ڪڏهن سمهڻ
 واري ڪمري ۾ ڪٽ هيٺان رکندي هئي، پر جي ٻاهران ڪنهن وانهڙو ڪي
 دھو پوندو هو ته دروازا پڇڻ لڳندا هئا. جڏهن انيس گهر کان ٻاهر نڪرندو
 هو ته هن کي ثقون هڻندا هئا. هڪ پيري پورنمائيءَ جي هڪ رات غصي ۾
 زرينا هڪ مهاجر عورت کي چيو ته: ”هو خدا جي بتي آسمان ۾ ٻري رهي
 آهي، ان کي ته وسائي ڏيکارا!“

جڏهن ٻار ماني کائيندا هئا ته پاڙيسري مٽيءَ جون مٺيون پري اسان جي
 روشندانن مان اڇليندا هئا جي ساريون اڇي ٻارن جي مانيءَ ۾ پونديون هيون.
 ڪي مهاجر چڱا ماڻهو به هوندا هئا. هڪ پيري چور اسان جي گهر ۾ ٽپيا ۽
 ڪڙو پٺي کوليائون. منهنجي زال جا چؤماڙ تي ڪوئي تي ستل هئي، ان ڪڙي
 کلڻ جو آواز ٻڌو ۽ ڪوئي تان اڳڻ ۾ نهاريائين ته هن کي ڪي چٽا پُٽن
 سان نظر آيا. منهنجي زال ۽ ٻارن وٺي چور چور ڪئي ته پاڙي جا مهاجر
 ڏڪا، لٽيون ۽ بندوقون کڻي آيا. انهن کي ڏسي چور وٺي ڀڳا. ته پڇندي
 هڪڙي جي گوڏ ڇڙي وٺي ۽ هو شل ننگو پڇندو ويو. چور ٿئي سنڌي هئا،
 مون کي انهن جي نالن جي خبر به پئي، پر مون ايف. آءِ. آر نه لکائي. هڪ
 ماءُ جي بيماريءَ ۽ ٻيو اهڙو بيپاڙو پاڙو، انهن ملي زرينا جي ذهن تي ڏاڍو اثر
 ڪيو. مون انيس جي ڳالهه ٻڌي ڏند پڪوڙي چيو: ”پٽ مان ٻاهر اچان ته
 ساري پنيور کي باهه ڏيندس.“ منهنجي آزاديءَ کان پوءِ جو احوال ’ساهيوال
 جيل جي دائري‘ ۾ ڏنل آهي.

خير، مان موٽي اچان تو غلام الله اعوان ڏانهن، جنهن کي ڀڄي اقتدار ۾

اچڻ کان پوءِ اسڪرين اُٿو ڪيو هو ۽ مون کي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو جو وائيس چانسلر ڪيو هو. هڪ پيري غلام الله اعوان مون وٽ ڄام شوري ۾ آيو ۽ ڪنڌ جهڪائي مون کي چيائين: ”هيءُ منهنجي پيڻ ٺميرہ زرِين آهي، هن کي ڪاٺي نوڪري ڏي.“ پهرين ته مون کي خيال آيو ته هن کي چوان ته: ”تو کي ڪنهن غدار کان نوڪري گهرندي شرم نه ٿو اچي.“ پر پوءِ ٺميرہ جي موجودگيءَ جو خيال رکي چپ ٿي ويس.

ٺميرہ هڪ سانوري صورت واري ڇوڪري هئي، جنهن جا خدوخال پُرڪشش به نه هئا. مون غلام الله کان پڇيو: ”هن ڇا پاس ڪيو آهي؟“ هڪندي جواب ڏنائين ته: ”مئٽرڪ آهي.“ مان پڇيان ٿو ته هن چيو: ”اندر مئٽرڪ آهي پر توهان ته ڄاڻو ٿا ته هيءُ افسانہ نويس آهي.“ ها، اهو چڱيءَ طرح ڄاڻان ٿو.“ مون جواب ڏنو. مئٽرڪ پاس ڪي وڌ ۾ وڌ ائين گريڊ ۾ ڪلارڪي ملي سگهندي آهي، پر هيءُ مشهور اديب آهي ۽ سندري اتر چنداڻي، جڏهن مون وٽ رهيل هئي، تڏهن خاص هن سان ملڻ شڪارپور وئي هئي. مون هن کان پڇيو: ”اوهان درخواست آندي آهي؟“

هن کيسي مان درخواست ڪڍي منهنجي ميز تي رکي. مون ان تي غالباً لکيو ته: ”هيءُ مشهور افسانہ نگار آهي. هن کي فوراً سنڌالاجيءَ ۾ سورهن گريڊ ۾ مقرر ڪجي ٿو. تصديق لاءِ ڪاغذ بورڊ اڳيان رکيا وڃن.“ غلام الله ٿڌڪ يو چئي مون کان موڪلايو. مان اڃان وائيس چانسلر هوس ته غلام الله حيدرآباد ۾ گذاري ويو ۽ ٺميرہ زرِين کي پنهنجي ڀاءُ سان ايتري محبت هئي جو، هوءَ به هن جي موت کان پوءِ ٻن ڏينهن ۾ گذاري وئي.

عبدالقادر جوڻيجو ٻڌايو ته سنڌالاجيءَ ۾ هن کي ڪافي اذيت ڏني وئي هئي. مون هن کي جواب ڏنو ته: ”ان باري ۾ اهڙا انسان ڪاٺي شڪايت نه ڪندا آهن. فقط مري ويندا آهن. تاريخ ۾ هوءَ مجسم شڪايت ٿي جيئندا آهن.“

اسان ٿڌڪسي ۾ گرامويل هاسٽل پهتاسون، جتي به ماڻهو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. هڪ منهنجو پراڻو دوست مگسي هو، جو هيترو ايئرپورٽ تي پنهنجي ڪار ۾ اسان کي وٺڻ آيو هو، ۽ ٻيو هو سنڌ يونيورسٽيءَ جو ليڪچرار هدايت پريم، جو اديب به هو ۽ جنهن جي انگلينڊ ۾ تعليم لاءِ مون سفارش ڪئي هئي. هدايت پريم کي جڏهن مون ڪاٺي جوس (رس) آچي ته هن مون کي ڄام صادق عليءَ جي باري ۾ هڪ لطيفو

ٻڌايو ته: ”مان پهريون ڀيرو جڏهن ڄام صادق عليءَ جي لنڊن واري گهر ويس ته هن پڇيو ته: ڇا پيئندين؟ مون جواب ڏنو ته: ڪاٺي جوس هجي ته بهتر. ان تي ڄام صادق عليءَ چيو: ”جي جوس پيئڻي هئي ته منهنجي گهر ڇو آئين؟ هاڻي جي وسڪي پيئن ته واه، نه ته گڊ باءِ!“ ڄام صادق علي ان وقت جلاوطن هو.

مون هدايت پريم کي ٻڌايو ته ڄام صادق علي سنڌ جي روايتن جو دلدادو آهي. هڪ ڀيري مان قاضي عبدالقادر سان گڏجي هن جي گهر ويو هوس، قاضي عبدالقادر سنڌ جي وزيراعليٰ جناب ممتاز علي ڀٽي جو پوليتيڪل سيڪريٽري هو، پر جڏهن غلام مصطفيٰ جتوئي سنڌ جو وزيراعليٰ ٿيو ته ٻئي پاڻ ۾ ٺهي نه سگهيا ۽ عبدالقادر استعيفيٰ ڏئي ڇڏي. جڏهن کان بينظير ڀٽو اختيار ۾ آئي آهي، تڏهن کان شايد هو سنڌ پبلڪ سروس جو چيئرمين آهي. وسڪيءَ جو دؤر هلي رهيو هو ۽ غلام نبي ميمڻ، جيڪو ون يونٽ جي دؤر ۾ وزير قانون هو ۽ منهنجي ڪتابن تي بندش وڌي هئائين، اميد علي قريشي جو رٽائرڊ ايس. اي هو ۽ علي نواز وفائي جي اڳ ئي منهنجا دوست هئا، اتي ويٺا هئا. غلام نبي ميمڻ ڀٽي جي دؤر ۾، ون يونٽ واري دؤر جي گورنر ملڪ امير احمد جا ڳڻ ڳائي رهيو هو، ملڪ صاحب هيئن هو، ملڪ صاحب هونءَ هو. مون کي غلام نبي ۽ امير احمد ٻنهي تي غصو هو، ڇو ته هو منهنجن ڪتابن تي بندش جا ٻئي ذميوار هئا. مون غلام نبيءَ کان پڇيو ته: ”ملڪ امير احمد کي پٽ گولي هڻي ڇو ماريو؟“ هو وسڪيءَ جو گلاس ڳيت ڏئي پي ويو. ڄام، جنهن کي پس منظر جي ڄاڻ هئي، مون کي ڪن ۾ چيو: ”اياز، هاڻي ڇڏيس، پنهنجي هوش ۾ ٺاهي.“ مان خاموش ٿي ويس. غالباً ان کان ڪجهه وقت اڳ مان سخت بيمار ٿي پيو هوس ۽ جناح اسپتال ۾ داخل هوس، ان وقت جمال ابڙو سنڌ پراونشل اسپتال جي سيڪريٽري هو. هن جناب ممتاز علي ڀٽي کي منهنجي بيماريءَ جي باري ۾ اطلاع ڏنو. ممتاز ڀٽو ان وقت گهڻو ڪري سنڌ جو گورنر هو يا وزيراعليٰ هو. ممتاز ڀٽي، ڄام صادق کي جناح اسپتال موڪليو هو، جيڪو اچي ٿرٿلو مچائي ويو ۽ ڊاڪٽرن کي منهنجي اهميت ڏيکارڻ لڳا، جو نه فقط مون کي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون پر منهنجو وڌيڪ خيال به رکڻ لڳا. مون هدايت پريم کي چيو: ”هدايت، مون کان ڄام صادق جي هڪ ڳالهه نه ٿي وسري. هن مون کي

چيو هو ته هن جي پيءُ ڪاٺي خان هن کي تلقين ڪئي هئي ته جي ڪوئي اٺ سوار ڏسڻ ته ميل پنڌ ڪري هن جي آجيان ڪندو ڪري اٺ جي واڳ وٺندو ڪري. عجيب متضاد طبيعت وارو انسان هو، چڱو ته ڏاڍو چڱو، نه ته سنگ چور نانگ وانگر ڏنگيندو هو.

پوءِ هدايت اسان سان گڏجي اڌ لنڊن ڦريو، ڏسڻ جهڙي رڳو هڪ جاءِ تي نه وياسين. هو ڪارڊ تي نڪتل ڪارل مارڪس جي قبر ۽ ان جي مٿان ڇپيل مارڪس جو فوتو کڻي آيو هو ۽ مون کي چيو هئائين ته: ”مارڪس جي مزار تي هلندي، هتان تيه ميل پري آهي.“ گوريجوف جي پيرسٽروئڪا پڙهڻ کان پوءِ منهنجن نظرن ۾ مارڪس يا ڪميونزم جي وقعت نه رهي آهي. مون هدايت کي چيو: ”هي ڪو مارڪس علي شاهه آهي ڇا، جو ان جي مزار تي تيه ميل پري هلي دعا گهرون! مان ويسٽ منسٽر ائبي ۾ شيڪسپيئر جي قبر تي هلندس.“ ان کان پوءِ مگسي اهو چئي موڪلايو ته ”سڀاڻي مون کي آفيس ۾ حاضر رهڻو آهي“ ۽ هدايت وعدو ڪري ويو ته هو سڀاڻي ايندو.

ٻئي ڏينهن تي اسان ويسٽ منسٽر ائبي وياسون، جتي انگلنڊ جا ڪيئي بادشاهه ۽ اهم ماڻهو پوريل آهن. پهرين ته اسان شاعرن جي ڪنڊ ڳولي لڏي. اتي چاسر ۽ ٽيني سن پوريل هئا. باقي شيڪسپيئر، ملٽن، ڪيٽس ۽ ٻين بي تعداد شاعرن جا يادگار اڀا بيٺا هئا. اهو ڏسي مون کي هڪ يوناني دانشور جو ڦول ياد آيو: ”سڪندراعظم پنهنجي يادگار لاءِ هڪ سونو سڪو ڇڏيو هو. سڪي جي هڪ پاسي سڪندر جي تصوير اڪريل هئي ۽ ٻئي پاسي استغراق جي عالم ۾ هڪ فلاسفر جي ۽ ٻئي پاسا هڪٻئي سان ملي نه ٿي سگهيا ۽ نه ڪڏهن مليا. فلسفي ۽ حاڪم هڪ ٿيڻ اها ناممڪن ڳالهه آهي. شيڪسپيئر جي باري ۾ اڪثر اهو چيو ويو آهي ته هو پنهنجا شاهڪار تاريخ جي ٻئي ڪنهن دؤر ۾ نه لکي سگهي ها. انگريز تهذيب جا ڪيترائي پهلو هن جي دؤر ۾ شڪست ٿي پيا هئا. ايلزبيت جي دؤر جا انگريز نهايت ڦڙت هئا، هن پراڻا تعلقات چٽي ڇڏيا هئا ۽ نوان اڃان پيدا نه ڪيا هئا. ايلزبيت جي دؤر ۾ ازمئه وسطي (Medieval Times) جي سوچ کي رد ڪيو هئائون. اڪٽ سونجهه ۽ پڇ پڇ سان جديد دنيا کي ڏٺو هئائون. تنهن وقت تائين اهي جنگيون ختم ٿي چڪيون هيون، جن انگلنڊ کي يورپ جي سجاڳيءَ ۾ شموليت کان جهلي بيهاريو هو. ايلزبيت تخت تي هئي ۽ تعليم

فقط شرفاءَ جي اولاد لاءِ نه هئي. پر غريب غريبي جا پار به پڙهي ٿي سگهيا. رٿلي ۽ ڊريڪ (Raleigh and Drake) نئين نئين ملڪ جي ڳولها ڳولها ڪري مادي ۽ ذهني حاصلات آڻي رهيا هئا ۽ دانشوري پنهنجي چوٽ تي چڙهي چڪي هئي. ان دؤر فرانسز بيڪن جهڙا دانشور پيدا ڪيا. گيو آرڊينو برونو (Gio Ordino Brono) آڪسفورڊ ۾ هيلوسينٽرڪ (Helio Centric) * نظريي تي ليڪچر ڏيندو هو. جنهن ۾ هن دينيات جي پراڻي نظريي کي رد ڏنو هو. جنهن موجب انسان ئي ڪائنات جو مرڪز سمجهيو ويندو هو. هاڻي بهشت برين ڏاڍو پري وڃي رهيو هو ۽ ڌرتي وڌيڪ حقيقي هئي. ڌرتي جنهن تي اسان جا پير کتل هئا. جنهن تي انگريز سرڪار کي استحصال لاءِ لاتعداد موقعا هئا. اها هئي انگريز احيا (Renaissance) ۽ شيڪسپيئر جي دنيا، جنهن کي هن پنهنجن ڊرامن ۾ امر ڪيو هو.

پر شيڪسپيئر جي جينيس تي فقط هن جو دؤر ڇانيل نه هو. هر دؤر هن ۾ نوان اقدار ڏنا آهن. هو فقط پنهنجي دور لاءِ نه هو، پر ابدي هو. مون هن جي اڳيان ڪنڌ جهڪايو، جنهن جا هڏا به پڇي پڙي ويا هوندا. ساڳيءَ طرح مون دهليءَ ۾ غالب جي سنگ مرمر جي مزار جي ڏاڪڻ تي ويهي فوٽو ڪڍايو هو ۽ ان جي عظمت جو اعتراف ڪيو هو. جنهن جي قبر ته دهليءَ ۾ رهجي وئي، پر جنهن جي شاعري ڪراچيءَ کان مالاڪنڊ تائين گونجي رهي آهي. اهو فوٽو نئين زندگي رسالي ۾ مرحوم مولوي عبدالله ڇاپيو هو. پر هاڻي منهنجي البم ۾ ان جي ڪاپي به نه رهي آهي. پنهنجي دؤر ۾ شيڪسپيئر ڪيڏي نه رنگا رنگ زندگي ڏني هئي! لنڊن ان جو مرڪز هئي.

شيڪسپيئر سان هن جا همعصر ڪيڏو نه ساڙ ڪندا هئا، هن جي شهرت ڏسي سڙندا هئا. اشتهاار ڇپرائي هن کي گاريون ڏنيون ويون هيون ۽ هن تي غداريءَ جا الزام مڙهيا ويا هئا. پر اڪثر ماڻهو هن جي خلاف نه هئا، رڳو شاعر ۽ ڊراما نگار پنهنجي باهه ۾ سڙندا هئا، هو شاعر، ڊراما نويس ۽ ائڪٽر هو.

مون حيرت سان سوچيو ته زندگيءَ جو ڏک سک ڪيترو نه عارضي

* Helio Centric Theory جديد ۽ ڪاپرنيڪس Copernicus جي نظام شمسيءَ جي باري ۾ رايو. جن موجب ڌرتي ۽ ٻيا ستارا (Planets) سج جي چوڌاري ڦرندا آهن.

آهي. مون کي هڪ رات ڏند ۾ ڏاڍو سور هو ۽ ٻئي ڏينهن مان سور جون گوريون وٺي سکر ۾ ستي ڪورٽ وٽ بيٺو هوس ته علي احمد بروهي مليو. ڳالهون ڪندي مون علي احمد بروهيءَ کي چيو: ”ٻڌ ته بروهي رات مون کي ڏند ۾ ڏاڍو سور هو ۽ نند نه پئي آئي. هاڻي سور لهي ويو آهي، ڪهڙي ثابتي آهي ته ڏند ۾ سور هيو يا نه؟“ هن کي اها ڳالهه ڏاڍي وٺي ۽ موڪلائيندي چيائين: ”تون واقعي فلاسافر آهين!“

شيڪسپيئر جي دؤر ۾ پليگ (مهامري) لنڊن ۾ ڏهون حصو ماري ڇڏيا هئا، پر وري زندگي ساڳئي نموني روان ٿي وئي هئي. ٿيئٽر کلي ويا هئا ۽ اداڪارن وري جماعتون ٺاهيون هيون ۽ شيڪسپيئر وري به ناٽڪ لکڻ لڳو هو. ماضي هڪ خواب پريشان وانگر ٿي لڳو، جيئن مون کي پاڪستان جي آمريت وارو دؤر لڳندو آهي، جيڪو هڪ نظرياتي پليگ ۾ وڃڻ لڳو هو.

مون ڪٿي پڙهيو هو ته شيڪسپيئر جو سيڪنڊ ارل آف اسيسڪس (Second Earl of Essex) سرپرست هو ۽ هن شيڪسپيئر جي پيءُ کي ڪوٽ آف آرمس (Coat of Arms) اعزازي طور ڏياريو هو. هو راڻيءَ جو لاڏلو هو، پر هن کي اقتدار جي هوس جلاد جي اڏيءَ تائين پهچايو. هن کان پوءِ شيڪسپيئر جي عمر زده زندگي شروع ٿي. مڪييت جا هيٺيان لفظ هن جي روح جي تاريخ ترين گوشتي مان نڪتا آهن. جي مون کي پاڪستان جي هر آمر جي موت کان پوءِ ڏاڍو ياد آيا هئا.

Life is but walking shadow, a poor player, that
Struts and frets his hour upon the stage, and
Then is heard no more, it is a tale twice told by an idiot,
Full of sound and fury, sinifying nothing.

ترجمو: (زندگي هڪ گهمندڙ ڦرندڙ ڀاڄو آهي ۽ هڪ بيڪار ڪيڏاري آهي، اهو پنهنجي مختصر عمر لاءِ سينجي ۽ پوسر جي رنگ منچ (اسٽيج) تي هلي ٿو. ۽ پوءِ وري ٻڌجڻ ۾ نه ٿو اچي. اها (زندگي) اهڙي ڪهاڻي آهي جا ڪنهن پوک به پيرا ٻڌائي آهي ۽ جا لڙ ۽ ڪاوڙ سان پيريل آهي. جنهن کي ڪا معنيٰ نه آهي.)

شيڪسپيئر کي انسان ذات تي رحم آيو هو ۽ هن اهي قوتون ڄاتيون ٿي جن سان هڪ ماڻهوءَ، هڪ حاڪم يا احمق کي مقابلو ڪرڻو ٿي پيو. اسان سڀني ۾ پنهنجي تباهيءَ جا جراثيم آهن، جيڪي وڏي وڃن ٿا، جنهن

وقت به انهن لاءِ حالات سازگار ٿين ٿيون. ان ڪري ئي شيڪسپيئر جا جيڪي الميه آهن، انهن ۾ هن جا ڪردار المناڪ انجام تي پهچن ٿا ۽ پنهنجي المي جي خلاف ائين ٿيا ڏئي ڦٽڪن ٿا جيئن هڪ مڇي چار ۾ ڦاسي ويندي آهي. پر پوءِ به هن جي غم و اندوه جي دؤر ۾ به اهڙا متوازن ڪردار ملن ٿا، جن کي دوستي جو احساس ۽ موسيقيءَ لاءِ ڪن - رس آهي، ۽ جي زندگيءَ کي نعمت سمجهي مائن ٿا. ڪافي وقت پوءِ هن جي بچين من ۾ چئن آيو ۽ آنڌي (The Tempest) جي تخليق ٿي، جنهن ۾ هڪ ڪردار پراسپيرو، مرڪي اطمينان سان چوي ٿو:

"We are such stuff as dreams are made on and

Life is rounded with sleep."

ترجمو: (اسان اهڙي شيءِ آهيون، جنهن تي سڀنا اٿيا وڃن ٿا ۽ زندگيءَ کي ننڊ چوڌاري ورائي ڇڏي ٿي.)

ڪيڏو نه عظيم هيو هي انسان، جنهن غالباً چتیهه طرپيه (Comedies) ۽ الميا (Tragedies) ۽ ڪيترائي سانيت لکيا هئا! مان شيڪسپيئر تي لکڻ چاهيان ته هڪ پورو ڪتاب لکي سگهان ٿو، پر ان ڳالهه تي اڪتفا ٿو ڪيان ته هن جهڙا جينيس صدين ۾ هڪ ڀيرو پيدا ٿيندا آهن ۽ موت کان پوءِ هنن جي خوشبوءِ ڏسان ڏس ڦهلجي ويندي آهي. رڳو اڳين يو. ايس. ايس. آر ۾ شيڪسپيئر جون 28 ٻولين ۾ پنج ملين ڪاپيون ڇاپيون ويون هيون. ملڪ ۾ هن جا ناٽڪ ٽي سؤ کان وڌيڪ ڀيرا اسٽيج تي آندا ويا هئا. مان هڪ ٿڌو سامه ڀري ويسٽ منسٽر ائبي مان نڪران ٿو ۽ هدايت پريم کان پڇان ٿو ته: "تو هري رام هري ڪرشنا مندر ڏٺو آهي."

هدايت چيو: "اهو لنڊن ۾ آهي ڇا؟"

مون کي ياد آيو، اڳئين ڀيري جڏهن 1976ع ۾ برٽش ڪائونسل جي دعوت تي مان لنڊن آيو هوس ۽ چيئرنگ ڪراس هٽل پڪاڊليءَ جي سامهون رهندو هوس، ته گيتا ۽ راج مون کي هري رام هري ڪرشنا مندر وٺي هليا هئا جو لنڊن کان اٽڪل ويهه ميل پري بهراڙيءَ ۾ هو. چوڌاري ايترو سڪون هو جو دل ٻئي چيو ته ڀرسان ڪنهن ٻنيءَ ۾ لپتي ٿڪ پڇان. مندر ۾ اندر وياسين ته ڪجهه انگريز مٿا ڪوڙائي برهمڻن جيان ڪارا ٿلها چوٽا ٻڏي ويٺا ها، جن ۾ پٺيان ڳنڍ ڏنل هئي، جيئن ڪارٽيج جي جنرل هني بال ۽ هن

جي لشڪر کي ڏنل هوندي هئي. ٻه ٽي انگريز عورتون به ويٺيون هيون. هڪ
 نوڙهو انگريز ميران ٻائيءَ جا ڀڄن ڳاڻي رهيو هو.

”گهايل ڪي گت گهايل جاني، اور نه جاني ڪو.“

هونءَ ته ميران ٻائيءَ سان منهنجو عشق آهي جيئن منهنجو پنجابي
 دوست ۽ پنجابيءَ ۾ منهنجو مترجم اديب احمد سليم، امرتا شيرگل، سک
 مصوره، سان عشق ڪندو آهي، جنهن جي موت کان ويهه سال پوءِ هو ڄائو
 هو ۽ جنهن تي هن انگريزيءَ ۾ ڪتاب به لکيو آهي. سامهون شردالو
 انگريزياڻيون ڪڙتال ۽ چيڙيون وڄائي رهيون هيون، جن جي سرتار تي ڳاڻي
 انگريز جو چوتو لڏي رهيو هو. مون کي اهو ماحول ڏسي ميران ٻائيءَ جي
 اهڙي پياري گيت کان ئي ڪرپ اچي وئي، ۽ مون ڇپن ۾ جهونگارو:

”پاڪل ڪي گت پاڪل جاني، اور نه جاني ڪو.“

وري جو گيتا ڏندوت ڪيو ته مون کي سارو ماحول اجنبِي لڳو ۽ دل
 چاهيو ته اتان ڀڄي وڃان. راج مون کي ٻڌايو ته گيتا اندر ۾ ٿئي چڪي هئي
 ۽ ڪنهن ماهر نفسيات سان مشورو ڪندي هئي. اهو مندر سوامي پريو پاد
 ٺهرايو هو ۽ ان لاءِ ڪنهن لارڊ هن کي ويهارو ايڪڙ زمين مفت ۾ ڏني هئي.
 مون کي اهو معلوم ٿيو ته اها مشن پوري دنيا ۾ ڦهليل آهي. نه ڄاڻان اتي
 منهنجو ردعمل اهو ڇو هو! هونءَ ته مون ۾ نه ڪوئي تعصب آهي ۽ نه ڪنهن
 جي مذهبي اعتقاد لاءِ نفرت يا بغض آهي. منهنجو عقيدو ته علامه اقبال وارو
 آهي، جنهن کي هن هيٺين شعر ۾ بيحد روانيءَ سان سمايو آهي.

”نه تو اندر حرم گنجي نه در بتخانه مي آئي،

وليڪن سوئي مشتاقان ڇه مشتاقانه مي آئي.“

ترجمو: (نه تون حرم ۾ ماڻي ٿو سگهين ۽ نه بت خاني ۾

پر مشتاقن ڏانهن ڪيڏي نه مشتاقانه انداز سان اچين ٿو.)

اڳي ته منهنجي به اردوءَ جي مشهور شاعر مير تقى مير واري ڪيفيت هوندي هئي.

”مير ڪي دين و مذهب ڪو تر پرچهتے ڪيا هو اس نے تو،

قشقہ کينچا دير ميں بيٺها ڪب سے ترک اسلام ڪيا.“

پر جڏهن کان ان ڳالهه جو انڪشاف ٿيو ته ڪميونزم انساني فطرت
 سان راڳا ڪيا آهن، تڏهن کان مان هاڻ ساڳيو ماڻهو نه رهيو آهيان ۽ هاڻي
 جهڙو مذهبي نظريو منهنجو ساري عمر نه رهيو آهي.

مون کي ياد آيو ته ڪافي سال پوءِ مان سکر هاءِ ڪورٽ ۾ ڪاٿي اپيل هلائي ايجان ٻاهر مس نڪتس ته هڪ آمريڪن جيڪو ڪورٽ ۾ اندر ويٺو هو ۽ مون کي ٻڌي رهيو هو، منهنجي پٺ تان ٻاهر نڪري آيو، ۽ مون کي چيائين ته مون کي وقت ڏيو ته مان اوهان سان اوهان جي آفيس ۾ ملان، ڇو ته مون کي اوهان کي ڪجهه ڪتاب ڏيڻا آهن. مون کيس ڇهين وڳي جو وقت ڏنو. پوري ڇهين وڳي هو مون وٽ ڪيترائي ڪتاب کڻي آيو، جن مان مون هڪڙو ڀريو پاد جو ڪتاب ورتو. هن سنڌيءَ ۾ به پنهنجي مشن جا ڇپيل ڪتاب ڏنا، جن مان مون هن کان ڀريو پاد جو ڪتاب 'ڀڳوت گيتا جيئن آهي' خريد ڪيو. جنهن جو انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڀڳتي سوسائٽي، سوامي نارائڻ مندر وارن ڇپرايو هو. جنهن ۾ هندي لفظن جي جاءِ تي عام فھر فارسي لفظ ڏنا ويا آهن، جيڪي سنڌيءَ ۾ ضرر ٿي ويا آهن. مون کي حيرت آئي ته هن آمريڪيءَ مون کي ڪٿي اچي ڳولي لڌو آهي، هن کي ڪيئن خبر پئي ته مان هاءِ ڪورٽ ۾ کيس هلائي رهيو آهيان ۽ هن ڪيئن ڪيئن روڊ تي منهنجي آفيس ڳولي لڌي هئي. هن کي ڪيئن خبر پئي ته سوامي نارائڻ مندر وارن ڀڳوت گيتا جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڇپايو آهي. مون کي ته هو ڪو سي. آءِ. اي جو ايجنٽ ٿي لڳو. اهڙو شڪ مون کي هڪ آمريڪي نوجوان ۾ به پيو هو جو ان وقت ادبي بورڊ ۾ رهيل هو ۽ پتي صاحب خلاف پي. اين. اي واري تحريڪ دوران ديوانا وار سنڌ جو گشت ڪري رهيو هو ۽ تحريڪ جي چرپر تي چوڪسي رکي هئائين. هن جو راز تڏهن فاش ٿيو، جڏهن هن کي ايراني مغبيجي وانگر خوبصورت ڏسي ٻن ھر جنس پرست (Homo Sexual) سنڌي انجنيئرڻ دعوت ڏئي گهرايو ۽ گفتگو ڪندي سنڌيءَ ۾ هن جي باري ۾ ڪجهه اعتراض جوڳا لفظ ڳالهائون، تڏهن هن يڪدم ردِ عمل ڏيکاري کين سنڌيءَ ۾ دٻ پئي.

جن 'الوپ سرڪار' (Invisible Government) ڪتاب پڙهيو هوندو، تن کي معلوم هوندو ته اهڙو تاجي پيتو پوري هندستان ۾ ڦهليل آهي. مون هدايت پريم کي چيو ته: "هل ٻي لنڊن ڏيکار. مان مارڪس ۽ سواميءَ کي ڏسڻ نه ٿو چاهيان."

هو اسان کي 108 بيڪر اسٽريٽ ۽ شرلاڪ هومز هٽل ۾ وٺي هليو. مون کي هٽل جو نالو پسند آيو ڇو ته ننڍي هوندي سر آرٿر ڪونن ڊائل

جا شرلاڪ هومز تي ڪيئي ناول پڙهيا هئا، جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا هئا ۽ اسان پوڪر داس ائٽڊ سنز جي ڪتاب گهر تان وٺندا هئاسين، جيڪو ڍڪ بازار جي چيڙي تي هو. مان ان جي باري ۾ پوءِ لکندس، جڏهن زمان جي ڪاهي ٿي، زرينا سان اتي پهچندس جتي لائوٽي ايجان هلي پئي. اسان شرلاڪ هومز ۾ سنڌڪ ڪاٺي (جيڪي ڪافي مهانگا هئا) بڪنگهام پبليس ڏانهن وياسون، جيڪو راڻي وڪٽوريا کان وٺي هيل ٽائين شاهي رهائش گاهه رهيو آهي. اتي چاليهه ايڪڙ باغ آهي، جتي اونهاري ۾ راييل گارڊن پارٽيون ٿينديون آهن. جتي فقط ڪنوارا ۽ ڪنواريون دل وندرائينديون آهن ۽ مهمانن کي فهمائش ڪئي ويندي آهي ته پنهنجا پرنٽيل پٽ ۽ ڌيئر نه وٺي اچن. وڏي طمطراق سان ٻاهر محافظن (گارڊن) جو جٿو بيٺو هو جيڪو صبح جو ساڍي يارهين وڳي بدلبو هو ۽ ڪيئي ماڻهو اهو ڏسڻ ايندا آهن. انگريز هڪ روايت پرست قوم آهي. پوءِ مون هدايت کي چيو ته ڪجهه پارڪ به ڏسون. اتي ئي ٽرنفڪ جي پيٽ ۽ گوڙ شور ختم ٿئي ٿو ۽ هڪ ڪلٽي نيري آسمان جو ساڻان نظر ٿو اچي. چوندا آهن ته لنڊن جا پارڪ اتان جا ڦٽڙ آهن، جي اها آڪسيجن کڻن ٿا جا وڻ پيدا ڪن ٿا. پهرين ته پاڪ هند ۾ مغل باغات وانگر اهي شهنشاهيت جي ميراث هئا. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو ته اورنگزيب جي پيڻ روشن آرا بيگم جي باغ ۾ هن جا ٻه آشنا ٿي آيا هئا، ته انهن کي پڪڙي، قلعي جي ديوار تان هيٺ اڇلائي سندن هڏ گڏ ڀڳا ويا هئا ۽ عاقل خان، اورنگزيب جي ڌيءَ ۽ فارسيءَ جي شاعره زيب النساءِ مخفيءَ کي چيو هو؛

”سرخ پوشي به لبِ بامِ نظر مي آيد.“

ترجمو: (ڳاڙهن ڪپڙن واري ڪٽهڙي تي نظر ٿي اچير.)

ان تي زيب النساءِ جواب ڏنو هوس؛

”نه به زاري نه به زور و نه به زرمي آيد.“

ترجمو: (نه زاريءَ سان نه زور سان ۽ نه زر سان اچي ٿي.)

اهو ٻڌي عاقل خان، مخفيءَ جي باغ ۾ ٽپيو هو ته اورنگ زيب کيس هڪ ديگ ۾ پورائي بام ڏني هئي، جتي هو سڙي رک ٿي ويو هو. پر جمهوريت جي اچڻ کان پوءِ شالامار باغ وانگر لنڊن جا پارڪ به عوام لاءِ کوليا ويا آهن ۽ اهي هاڻ عوام جي ملڪيت آهن.

پوءِ هدايت پريم اسان کي سينٽ جيمس رائل بوٽيڪل گارڊن ڏيکارڻ وٺي هليو، جنهن لاءِ چيو ويو آهي ته ان ۾ ساري دنيا جي ٻوٽن جا قسمر ڪٺا ڪيا ويا آهن. اهو 1759ع ۾ سلطنت لاءِ مهمر هلائيندڙن ٺاهيو هو، جن جتان ڪٿان اهي ٻوٽا ڪٺا ڪيا هئا. اتان رائل فرنٽ گارڊن ۾ وياسون، جنهن ۾ هڪ خوبصورت ور وڪڙ ڍنڍ هئي، جنهن ۾ هنس پيا ترن. ان ۾ لنچ ٽائمر ڪنسرت (Lunch Time Concert) وقت منجهند جي وقت موسيقيءَ جو پروگرام هوندو هو، پر 1882ع ۾ آئرش ريپبلڪن آرميءَ جي جوانن، ان ۾ ٻه لکائي رکيو هو ۽ ان کي ان وقت تباهه ڪيو هو، جنهن وقت راڻيءَ جو رسالو وڃي رهيو هو. رسالي مان چار ماڻهو مري ويا ها ۽ ست ڦٽجي پيا ها. هاڻي ان ساڳئي آئرش ريپبلڪن آرميءَ ٻه سؤ سال جڪ ماري انگريز حڪومت سان ٺاهه ڪيو آهي. ان موضوع تي گورويڊال (Gorevidal) جو مشهور ناول ٽرنٽي (Trinity) اڃا پڻ ويو، جنهن منهنجي راتين جي نند ڦٽائي هئي. ان سان گڏ انهن شاعرن جي شاعري به وئي، جن آئرش آزاديءَ جي جدوجهد کي شاعريءَ ذريعي اتساهيو هو. ساڳئي وقت فلسطين جي باغي شاعري، جنهن جي ڪافي نرنجن نالي منهنجي هڪ مداح دين مارڪ مان مونکي موڪلي هئي، بي معنيٰ ٿي وئي، جڏهن ياسر عرفات يهودين سان ٺاهه ڪيو. آخر ڀٽائيءَ ڪهڙي جدوجهد ڪئي هئي؟ هو ته ڀٽ تي ويٺو هوندو هو ۽ دنبرو هلائيندو هو، پنهنجا ٻار ٻچا به نه پالي سگهندو هو ۽ جنهن وقت ڪوئي فقير هن جي ڳورھاري زال لاءِ ٻلو وٺڻ لاءِ ڊوڙندو ٿي ويو ۽ ڀٽائيءَ هن کي ڊوڙندو ڏسي سبب پڇيو ته خبر پيس ته سندس گهر واريءَ کي ٻلي جي ڪاٺڻ جي سڌ ٿي آهي، ان ڪري فقير ٻلو وٺڻ لاءِ ڊوڙندو پئي ويو، تنهن وقت هن چيو: ”اهو ٻار ئي گهوريو، جيڪو ڄمن کان اڳ ئي منهنجي فقيرن کي ٿو ڊوڙائي، وڏو ٿيو ته پوءِ ڇا ڪندو.“ چون ٿا ته بيمبي سڳوريءَ جي ڀيٽ ۾ ئي ٻار سڪي ويو ۽ کين وري ڪابه اولاد نه ٿي.

اڄڪلهه اها ڳالهه ورجائي ٿي وڃي ته شاعر، اديب ۽ دانشور جي ڇا سان وابستگي آهي. پر نه ڄاڻان ڇا جي لاءِ ان جو ڪوئي جواب نه ٿو ڏئي. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي لائين ته ان افلاطوني بڪواس جو ورجاءُ هئي، جنهن شاعريءَ کي رد ان ڪري ڪيو هو، ڇو ته سڪارٽي ڳالهه رڳو سياسي

نظام جي آهي. سياسي ماڻهو شاعرن کي ڇو ٿا ميار ڏين، جڏهن سماج ڪوئي غلط رخ وٺي ٿو؟

هنرلزم ۽ استاليزم جي دؤر ۾ سماج جڏهن اهڙو رخ ورتو ته اهو دؤر پنهنجي دؤر جي ناڪاميءَ جو نتيجو بڻيو، ڇاڪاڻ جو اهو دؤر سماجي ۽ سياسي جمهوريت جا آدرش بچائي نه سگهيو ۽ اها ناڪامي انهن طبقن جي هئي، جي ان دؤر جي سياست تي اثر وجهڻ پيا.

اهي اديب ۽ شاعر ها جي زبان جي پاڪيزگيءَ جي تحفظ جا سڀني کان وڌيڪ اهل هئا، يورپ ۾ اڻويهينءَ صديءَ جي پهرين حصي ۾ پنهنجي دنيا ۾ گوشه نشين ٿي ويا ۽ هنن مان ڪي وهر ۽ وسوسن ۾ ولجي ويا ۽ هنن کي پنهنجي ماحول تي پنهنجي شاعريءَ جي برتريءَ جو احساس ٿيو ۽ ان کي مقصد بالذات سمجهيائون ۽ ماضيءَ جي پرستش ڪرڻ لڳا. بودليئر جهڙن شاعرن سياست کان نفرت ٿي ڪئي. ان ڳالهه گذريل دؤر تي ٻرو اثر وڌو. اهو سماج ڏانهن بي پرواهه ٿي ويو، تان جو مطلق - العنانيت ڇانئجي وئي. اهو دليل اٿرائو آهي ۽ ان کي رد بلڪل نه ٿو ڪري سگهجي ته سياست جي قباحت ڏانهن شاعريءَ جو رد عمل ايڏو به نه ٿيڻ ڪپي. دراصل يورپ ۾ ماڻهو اخلاقي ۽ سياسي طرح بي حس ٿي چڪا ها. پر ان ڳالهه جا به به پهلو آهن. ڇا شاعريءَ ۾ ڪا اهڙي ڳالهه هئي جو مختلف سماجن ۾ عام ذميداريءَ جو بار شاعرن تي وڌو وڃي جي خوابن جا رهواسي آهن؟ ٻيو ته شاعرن کان سواءِ دنيا ۾ ٻيو دانشور طبقو به آهي. مثال طور، سائنسدان، فلسفي ۽ سياسي مڊر جن جو به احتساب ڪيو وڃي؟ جي اسان ان پهلوءَ تي غور ڪنداسين ته سائنسدانن ۽ سياستدانن ويهينءَ صديءَ جي وچ کان وٺي اڄ تائين فرض ڪيو هو ته هنن جي ڪا ذميواري ناهي. اٽن اسٽائن نيوڪليئر بم جي تجربن کان گهڻو وقت اڳ اسان کي اطلاع ڏنو هو ته اسان کي ايتري توانائي آهي جو اسان پاڻ کي تباهه ڪري سگهون ٿا. انهيءَ ڳالهه جو انهن حالتن ڏانهن اشارو ٿي سگهي ٿو، جنهن وڏي تباهي (Holocaust) ممڪن بڻائي. اهڙيءَ تباهيءَ کان پوءِ ڪجهه الزام ته اٽن اسٽائن تي به اچي وڃن ها. ڇا خدا اٽن اسٽائن کان سندس ڪٿيءَ جو حساب نه وٺندو؟ هن جي سائنسي تحقيق جو نتيجو هيروشيما ۽ ناگاساڪيءَ جي تباهي نڪتي، پر ممڪن آهي ته اهو پراڻو سوال ته ڪيترو علم انهن انسانن جي هٿ ۾ هجي

جن جي اخلاقي ۽ روحاني تعليم مڪمل نه هجي، ايترو اثرائتو نه آهي. پر ان طبقي جي باري ۾ ته بلڪل صحيح آهي، جيڪو سماج جو تربيت يافتہ طبقو آهي، جنهن جو نالو ملٽري آهي. حيرت آهي ته هارورڊ يونيورسٽيءَ جي پريزيڊنٽ ان وقت تازيون وڇايون هيون، جڏهن آمريڪا ۾ لاس الماس (Los Almas) جي بيابان ۾ پهريون ڀيرو اٽم بم جو تجربو ڪيو ويو هو ۽ ان ڦاٽ کاڌو هو. اتي ٻه ٻيا به ذميدار ماڻهو بيٺا هئا ۽ جڏهن هڪ ٻل ۾ اٽم بم ڦاٽ کاڌو هو ته ٽي گد گد ٿيا هيا ۽ هڪ ٻئي سان جوش سان هٿ ملايو هئائون. اهو ردِ عمل صحيح هو يا نه، ان تي مختلف رايا ٿي سگهن ٿا. پر ان لاءِ ذميوار رينياسنس (Renaissances) دؤر جي لامحدود کوجنا لاءِ آزادي هئي، پوءِ ان ۾ جديد دنيا لاءِ چڱائي هئي يا برائي هئي.

اها آزاديءَ اسان جي پوئين اڌ صدي پيدا ڪئي آهي، جا مادي حاصلات لاءِ لامحدود کوجنا ڪري ٿي. پر ان جا خطرا واضح آهن ۽ قيامت بعيد از قياس نظر نه ٿي اچي. آلبرٽ آئن اسٽائن کان ڪنهن پڇيو: ”تو کي ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهه چوڻو آهي؟“

آئن اسٽائن جواب ڏنو: ”مون کي افسوس آهي ته مان ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهه چئي نه ٿو سگهان. پر جي تون چوڻين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڇاڻڻ چاهين ته مان ڪجهه چئي سگهان ٿو.“

جنهن ماڻهوءَ هن کان سوال پڇيو هو، انهيءَ کي اعتبار نه ٿي آيو ته جنهن کي ٽين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڪجهه نه ٿو اچي، اهو چوڻين جنگِ عظيم جي باري ۾ ڇا چوندو؟ هن بي اعتباريءَ سان کيس چيو: ”ڇڱو، مون کي چوڻين جنگِ عظيم جي باري ۾ ٻڌايو!“

آلبرٽ آئن اسٽائن هن کي چيو: ”چوڻين جنگِ عظيم بلڪل نه لڳندي، بس ايترو ئي چوڻين جنگِ عظيم لاءِ چئي ٿو سگهجي. جيستائين ٽين جنگِ عظيم جو سوال آهي، ڪجهه به چئي نه ٿو سگهجي.“

هن جو مطلب هو ته جي ٽين جنگِ عظيم لڳي ته ڪجهه بچندو ئي ڪونه ته پوءِ چوڻين جنگِ عظيم ڇا ٿي لڳندي.

ڇا آدم ذات جي انهيءَ خاتمي جو علم اڳواٽ سمجهدار طبقي کي ملي نه ٿي سگهيو؟ اسان ته هڪڙي ننڍڙي ديس جا رهواسي آهيون جن جي ڦول ۽ فعل کي ڪا ئي اهميت نه آهي. پر ناگاساڪيءَ جي تباهيءَ کان پوءِ، مون

لکيو هو:

”ناگاساڪي ڪافي ناهي

سڀ ڪجهه ناس ڪندو نادان!“

۽ هيروشيما تي پورو نظم لکيو هوم، جنهن جو پويون بند هي هو:

”هي ڪير ڪڙو آ ڪنهيءَ تي

هي تون آهين هي مان آهيان

جن امن نه آندو ڌرتيءَ تي!“

پر اسان جو ته ڪنهن بين الاقوامي ٻوليءَ ۾ ترجمو نه ٿيو آهي، اسان کي ڪير ٿو اهميت ڏئي؟ هيءَ ذميداري جيڪڏهن ڪنهن حد تائين پئي ٿي ته يورپ ۽ آمريڪا جي شاعرن تي پوي ٿي.

پوءِ به اسان برصغير جي حال ۽ مستقبل لاءِ چيو آهي، اسان پنهنجي ذميداري ٺاهي چڪا آهيون. باقي ذميداري سائنسدانن، ملٽريءَ جي شخصيتن، فلسفين ۽ اهلِ اقتدار تي آهي، جي اهي صاحبِ ڪردار آهن ته سماج تي اثر انداز ٿيندا نه ته مورگو حسن جي تخليق جا هن افراطي ۽ پريشان حواليءَ واري دؤر کي سڪون قلب پهچائي رهي آهي، شاعر ان کان به وانجهي ٿي ويندا ۽ جي هڪ رومانوي انداز ۾ سڌاري جو بار پاڻ تي کڻندا ته نه هن دنيا جا رهندا نه هن دنيا جا.

انگلنڊ ۾ ڦول ۽ عمل جدا جدا هٿن ۾ ها پر ارڙهينءَ صديءَ جي فرانس جا اديب عملي سياست سان رابطي ۾ نه رهيا هئا. اهي نجا سياسي نظريا مبهم Generlizations (خاص ڪي عام چوڻ) چئي پيش ڪندا رهيا. پر انهن کي پاڻ ۾ خود اعتمادي ڏاڍي هئي ۽ هنن اهو سمجهيو هو ته سندن تعلق پسندي هڪ پيچيده سماج ۾ اوچتو ۽ شديد ڦيرو آڻي سگهندي. انقلاب لاءِ ائين جواز پيدا ڪيو ويو. عوام کي اهو آدرش ۽ سماج جي مستقبل جو تخیل ڪافي آڻڻو ۽ جنهن جا نتيجا نيٺ اڳرا نڪتا. ڪجهه وقت پوءِ هڪ فرينچ قلم کار لکيو:

”شهزاهيت عوامي حڪومت ۾ نه بدلي پر اهل قلم شهزاهه ٿي پيا.“

اهل قلم مان خاص طبقو، جنهن کي بوهيمن (Bohimian) چوندا ها، انهن جو ملاقاتي ڪمرو ڪافي هائوس هوندو هو. جيئن اسان جي وقت ۾ لاهور ۾ هيو. جڏهن ميان افتخارالدين جون ’امروز‘ ۽ ’پاڪستان ٽائيمز‘ اخبارون

نڪرنديون هيون ۽ فيض احمد فيض انهن جو ايڊيٽر هو. پر اها گهڻو پوءِ جي ڳالهه آهي.

فرانس جي انقلاب وقت اهي بوهيمن پاڻ کي مسيحا ۽ پيغمبر سمجهندا هئا. هو پنهنجي زندگيءَ کي ته ڪائي ترتيب ڏئي نه سگهيا هئا، پر اهو سمجهيائون ٿي ته هو ئي تاريخ جي پوري افراتفري ختم ڪري سگهندا. هو مسيحي دينيات کان ڌرتيءَ تي حڪومت الاهي Kingdom of God on Earth جو نظريو ڪسي ويا ۽ ان ۾ اضافو ڪيائون ته حڪومت الاهي تاريخ جي ڪنهن خاص ميعاد ۾ ايندي، انقلاب کان پوءِ وارا دانشور، انقلاب کان اڳ وارن دانشورن سان متفق نه رهيا، ڇو ته سائنس ترقي ڪئي ۽ عقل جي پرستش (Deification) ڪئي وئي. انهيءَ سائنس ۽ مذهب جي اتحاد جي ذريعي دانشور، سائنسدان ۽ پادري پنهنجا ڪردار ادا ڪرڻ لڳا.

انگريزي ادب ۾ عملي سياست ۾ حصو وٺڻ جي باري ۾ نظريو سازن ۽ عملي سياستدانن ۾ ڪجهه وڻي هئي. آمريڪا ۾، جڏهن اها ڪالوني هئي ۽ ان جي آزاديءَ کان پوءِ ساڳي ڳالهه ٿي ته محب الوطن دانشور آئيني اجتماع ۾ شريڪ ٿيا. وچولي طبقي جي اڀرڻ سان، ذهنت بدلجڻ لڳي. آرٽ کي عبادت سمجهيو ويو ۽ آرٽسٽ پنهنجي ذوق ۽ يقين سان رهنمائي ڪئي. پر ڪجهه وقت کان پوءِ اهو فرض ڪيو ويو ته عوام آرٽسٽ جي عبادت ۾ مخل ٿي رهيا هئا، ان ڪري آرٽسٽ عوام کان متنفر ٿي پيا.

مارڪس وادين جو تجزيو اهو هو ته 1848ع کان پوءِ بورجوازي ۽ دانشور ۾ وڏو نفاق اچي ويو.

فرينچ انقلاب وانگر روسي انقلاب ۾ به دانشورن جو وڏو هٿ هو. قوم پرستيءَ ۾ آزاديءَ ۽ سوشلزم جا تصور روس ۾ اڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري دانشورن جي ذريعي پهتا. روس ٺهيل ٺڪيل نظريا يورپ مان ورتا جي يورپ جي حقيقت سان مطابق نه هيا، پر روس جي حقيقت سان انهن جو ڪوبه واسطو نه هو. دانشور ۽ مصلح طبقي ۾ انقلابي به هئا، جن مان ڪن کي مغرب سان نفرت هئي، ڪن کي محبت هئي. ڪي مصلح ۽ تعمير پسند هيا ۽ انقلابين واري ٿرٿلي سان هنن دنيا بدلائڻ نه ٿي چاهي. هنن وٽ انقلاب جا خيال پرست نظريا (Utopia) هئا. يورپ جي انهيءَ نظرياتي پس منظر مان علحدگي پسنديءَ يورپ ۾ پرتشدد انقلاب لاءِ فضا هموار ڪئي جا ان کان

اڳ يورپ جي اڳ متحرڪ مسيحيائي انقلاب پسنديءَ کان مختلف هئي. دانشور طبقي جي بورجوا قانون جي نظرئي لاءِ شديد نفرت مارڪس لاءِ سازگار فضا پيدا ڪئي. دانشور، جن جو سياسي ۽ سماجي تنظيم سان واسطو نه هو، نه ئي کين حڪومت هلائڻ جو تجربو هو، ۽ جي ساڳئي وقت انتها پسند به هئا. پنهنجي خيالي دنيا ۾ رهندا هئا. ظاهر آهي، انگلنڊ ۽ آمريڪا ۾ نظريہ سازن ۽ حڪمرانن ۾ ڪافي ويڇو هو ۽ ان ڪري ئي فرانس ۽ روس جا دانشور رڳو نظرياتي ٿيوريٽن ۾ اڙجي ويا. ائين به آهي ته روسي دانشور بالشيويڪ انقلاب جا باني هيا، پر انهن ڪڏهن به نه سوچيو هو ته زار شاهيءَ جي خاتمي کان پوءِ ڇا ٿيندو! اهي روسي عوام جي فطرت نه سمجهي سگهيا هئا. کين عوام تي حڪومت ڪرڻ جو فن نه ٿي آيو ۽ اهي خوابن جي دنيا جا رهواسي ها. انهن جا خواب ڪجهه استالن جي دؤر ۾ ته ڪجهه استالن جي موت کان پوءِ ٿئا. جڏهن ڪروڙچوف هن جي ظلم ۽ تشدد جي باري ۾ انڪشاف ڪيا، ۽ سولزي نٽسن ان تي نهايت بي جگريءَ سان لکيو، تان جو يو. ايس. ايس. آر جي سربراهه مملڪت گوربچوف پيرستروئڪا ڪتاب لکي ساري ڏيؤنگ کي وائڪو ڪري ڇڏيو. پر پاڪستان جا دانشور اڃان ساڳئي خواب ۾ رهي رهيا آهن، جنهن ۾ فرينچ ۽ روسي انقلابي هوندا هئا ۽ جنهن حقيقت جو پاڪستان ۽ برصغير جي حقيقت سان ڪوئي واسطو ناهي. معاشي انصاف ضروري آهي، پر اهو ڪيئن اچي، ان جو ڪنهن به قطعي جواب نه ڏنو آهي. سرمائيداريءَ ۽ نج ڪاري به وڏو فراڊ آهي ۽ پوري دنيا ۾ استحصال جو ذريعو آهي. بهتر آهي ته شاعر پنهنجي دنيا ۾ موٽي وڃي ۽ پنهنجي شاعريءَ کي وقت جي خردبرد کان محفوظ رکي. آرٿ فقط زندگيءَ ۾ معاشي ٿيري لاءِ نه آهي. زندگي نهايت وسيع آهي، انهيءَ جو هر پهلو آرٿ جو موضوع ٿي سگهي ٿو. ان کان پوءِ هدايت پريم اسان کي ٽاور آف لنڊن ڏيکارڻ وٺي هليو. اهو ٽاور پري کان ته ڦرڪي جو ٿي لڳو پر ويجهو وڃڻ سان نهايت پختو ۽ مضبوط ٿي لڳو. هتي روزانو سياح ايندا آهن.

مون کي سفر جو پورو سلسلو ياد نه ٿو اچي. شايد هدايت پريم اسان کي ٽرئفلگر اسڪوائر وٺي هليو هو. هي تمام وڏو اسڪوائر آهي جو نيلسن جي بحري فتح جي يادگار طور ٺهرايو ويو آهي. اهو اسڪوائر تڏهن ٺهيو، جڏهن لنڊن پنهنجي حڪومت جي اوج تي هو. اتان ئي لنڊن جا سڀ رستا

ڦٽن ٿا. اتي ڪيئي ماڻهو ڪٺا ٿين ٿا ۽ هزارين ڪبوترن کي ڇوڳو. وجهن ٿا. ڪبوترن کي نيلسن جي مجسمي لاءِ ڪاٺي عزت نظر نه ٿي آئي. لنڊن اڃان ته صاف سترو شهر آهي. چين ۾، جهرڪين جڏهن بيجنگ جي ديوارن کي خراب ٿي ڪيو ته ماڻوڙي تنگ ثقافتي انقلاب جي دوران سرخ فوج کي حڪم ڏنو هو ته بيجنگ ۾ هڪ جهرڪي به زنده نه ڇڏي وڃي ۽ سڀ ماريون وڃن. هي ماڻهو ها يا دڻيت ها! تاريخ انهن لاءِ اڃان پوري فتويٰ نه ڏني آهي. رڳو ماڻوڙي تنگ جي هجر اسود جو مجسمو، جيڪو ڪيئي ٽن ڳورو هو، رک جي رسين سان ٻڌي، ڪنهن ريت ڌرتيءَ تي لپتائي، گدام ۾ پوريو اٿن. لنڊن جي اها حالت نه ٿيڻي آهي، جيئن اڳئين سير گاهن جي ٿي هئي جن کي ڏسي هڪ فارسي شاعر چيو هو:

”پرده داري مي ڪند بر قصر قيصر عنڪبوت،

چغد نوبت مي زنده برگنبد افراسياب.“

معنيٰ: (قيصر جي ڪوٽ تي ڪوريٽرو پردي داري ڪري رهيو آهي. چڇرو افراسياب جي گنبذ تي نقارو وڄائي رهيو آهي.“

مان ڀانيان ٿو ته ٻئي ڏينهن تي اسان آرٽ گئلريءَ ۾ ايل گريڪو، روبنس، ريمبران ۽ ٻين مصورن جون تصويرون ڏٺيون. مون کي اتي اجنتا ٿي ياد آئي، جا مون مائيڪل اينجلو کي ڏيکاري هئي، پر ان ڳالهه تي مان پوءِ ٿو اڃان ته مائيڪل اينجلو جو مون کان پنج سؤ سال اڳي ڄاڻو هو، اهو منهنجو همسفر ڪيئن ٿيو هيو.

شام جو قادم بخش نظاماڻي آيو ۽ ٻي ڏينهن تي هن جو ڀائٽيو خير محمد نظاماڻي برائيتن وٺي هليو، جنهن جو احوال مون پنهنجي ڪتاب ’اير چند پس پرين‘ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي، جيڪو دلچسپيءَ کان خالي نه آهي. ٻي ڏينهن صبح جو ڏهين بجي هڪ پنجابي ڊاڪٽر باري نالي ۽ هن جي زال، (نالو وسري ويو آهي، جا پوئوهار جي پنجابن هئي ۽ انهيءَ لهجي ۾ ڳالهائي رهي هئي.) اسان وٽ آيا جي رسول بخش پليجي جا مداح هئا. ٻئي اڌيتر عمر جا ٿي چڪا هئا، پر هن جي زال ۾ اڃان جوت هئي، جيتري اڌ سڙيل ميڻ بتي ۾ هوندي آهي. هنن مون کي ٻڌايو ته انگلنڊ ۾ رسول بخش پليجي جا پوئلڳ ها، جي اڪثر پنجابي ها. آمريڪا ۾ به تقريباً ساڳي حالت هئي. ڪجهه وقت پوءِ ڊاڪٽر هاليپوٽو آيو جو سنڌ انٽرنيشنل سنڌي ڪانگريس

جو پريزيڊنٽ آهي ۽ هن وقت پاڪستان جي ڪنهن جيل ۾ هو ۽ هاڻ آزاد ٿي ويو آهي. الطاف گوهر سان منهنجي پراڻي واقفيت هئي، جو ان وقت بي. سي. سي. آءِ ۾ ملازم هو. جنهن جي سرپرست مرحوم حسن عابدي منهنجي ڪجهه مدد ڪئي هئي. جنهن لاءِ مان هن جو شڪر گذار آهيان. هن اردوءَ جي شاعر افتخار عارف کي مون ڏانهن موڪليو، جنهن مون کي الطاف گوهر جا سلام ڏنا ۽ منهنجي خير عافيت پڇي. تازو حوري نورانيءَ جي دعوت تي هو مون سان مليو هو ۽ ٻڌايو هئائين ته جميل جالبيءَ جي جاءِ تي هن کي مقتدره قومي زبان (National Language Authority) جو چيئرمين مقرر ڪيو هئائون. هن منهنجي ڪتاب ”ڪٿي ته پڇيو ٿڪ مسافر“ ۾ دلچسپي ڏيکاريندي چيو ته ”ان جي اردوءَ ۾ ترجمي جو ڪم مان فهميده رياض يا آفاق صديقيءَ کي سپرد ٿو ڪريان. حوريءَ جي دعوت تي اردو افسانه نويس هاجره مسرور ۽ هن جي مڙس احمد علي خان سان به منهنجي ملاقات ٿي، جيڪو روزاني ڊان جو ايڊيٽر آهي ۽ سارو وقت منهنجي پراسان ويٺو رهيو ۽ قومي ۽ بين الاقوامي حالات تي مون سان خيالن جي ڏي وٺ پئي ڪيائين. مان حالات جي نزاکت کي مد نظر رکي، ان تي تبصرو نه ٿو ڪيان. اتي منهنجي شاعريءَ جي اردوءَ ۾ مترجم فهميده رياض ۽ ٻين ڪيترن ئي اردوءَ جي اديبن سان ملاقات ٿي، جيڪي نهايت محبت ۽ جوش سان مليا. انهن مان ڪي اڳيان ترقي پسند به هئا. احمد علي خان سان گفتگوءَ کان پوءِ مون سان فهميده رياض ملي، جڏهن مان وڃي رهيو هوس ۽ چيائين ته تنهنجا سنڌي شاعريءَ جا پويان ڪتاب ته ٻي مثال آهن. هوءَ سنڌي چڱيءَ طرح ڄاڻي ۽ اڳي منهنجي منتخب ڪلام جو اردوءَ ۾ منظوم ترجمو ڪري سنڌالاجيءَ مان ڇپايو هئائين، جنهن جي اردو دنيا ۾ اهميت انهيءَ ڪري نه ٿي جو فهميده رياض ۽ هن جو سنڌي مڙس ظفر اڄڻ، ڀٽي جي ڦاسيءَ کان پوءِ هندوستان ۾ جلاوطن هيا ۽ اتي ست سال رهيا ها، جتي فهميده رياض انگريزيءَ ۾ پاڪستاني ادب تي ڪتاب لکيو هو. جنهن ۾ پاڪستاني اديبن ۾ فقط مون تي خاص باب لکيو هئائين. منهنجي فهميده رياض سان پهرين ملاقات سبط حسن جي گهر تي سعيده گذر جي موجودگيءَ ۾ ٿي هئي. جتي هن بلوچي بناوت تي اردوءَ ۾ هڪ نظر ٻڌايو هو. هوءَ ان وقت رياض جي زال نه رهي هئي ۽ غالباً لنڊن مان موٽي آئي هئي. ٻئي ڀيري جڏهن هن جي

ظفر اچڻ سان شادي ٿي چڪي هئي تڏهن مون هن کان پڇيو: ”تو ظفر سان شادي ڪيئن ڪئي؟“ هن مختصر جواب ڏنو: ”مان ۽ ظفر ساڳئي آفيس ۾ ڪم ڪندا هياسين، هڪ ڏينهن ظفر اوچتو منهنجي ٻانهن ۾ هٿ وجهي پڇيو: ”مون سان شادي ڪندين؟“ مون به چيو: ”ها. پوءِ اسان ٻنهي جي شادي ٿي وئي.“

هن جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب مون کي انور فگار هڪڙو سکر ۾ ڏئي ويو هو جو شڪارپور جو عاشق ۽ منهنجي استاد ڪيٿل داس فانيءَ جو وڏو مداح آهي، ۽ جنهن هن جي ڪلام کي ترتيب ڏئي آهي ۽ اهو ادبي بورڊ کي چيائيءَ لاءِ حوالي ڪيو اٿائين. هن ئي منهنجي ڄم جي اصل تاريخ ۽ ’سُدرشن‘ رسالي مان منهنجي پهرين شعر جي فوٽو ڪاپي مون کي موڪلي هئي، ۽ اهو نظر هاڻي شڪارپور هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي ڇپايل ڪتاب ’شڪارپور صدين کان‘ ۾ ڪنهن مضمون ۾ ڇپيو آهي.

هاڻي ڪرامويل هاسپيٽل کي ڇڏي گهڻي دير ٿي وئي آهي. بقول نصير مرزا زندگيءَ کي ريوائنڊ (Rewind) ڪيان ٿو ۽ ڪرامويل هاسپيٽل ۾ موٽي ٿو وڃان. پر جيستائين زندگي روائينڊ ٿي، ڪوئي صاحب بنا اڳ ملڻ ڪيل وقت جي اچي نڪري ٿو ۽ مان زندگيءَ جو وڊيو ڪئسيٽ ميز تي رکي ٿو ڇڏيان.

مون کي هڪ واقعو ياد آيو ته مان هڪ ڊچ آرٽسٽ وٽ خيرپور ويندو هوس جو اتي گهرو هنر جي تعليم ڏيندو هو ۽ جنهن جو تحفي طور ڏنل هڪ خوبصورت واز (Vase) اڃان تائين مون وٽ ڊرائينگ روم ۾ رکيو آهي.

مان هن وٽ ويٺو هوس ۽ ڪائنات جي تخليق جي باري ۾ هن جون حيرت انگيز تصويرون ڏسي رهيو هوس ته هن جي در تي لڙڪو ٿيو. هن دروازو ٿورو کولي ملاقاتيءَ کي چيو: ”اڄ مون کي وقت ناهي، سڀاڻي اچجانءِ.“ دروازو ٺڪ ڪري بند ڪري ڇڏيائين. پوءِ مون کي معلوم ٿيو ته اهو شخص هن جو دوست هو ۽ روز شام جو هن سان گڏجي چهل قدمي ڪرڻ ويندو هو. اي ڪاش!...

مون کي لنڊن مان موٽي شڪارپور جي گهٽين ۾ ويڻو آهي ۽ ان تقدير جو تسلسل بيان ڪرڻو آهي، جا انگريز شاعر آڊن هينن لفظن ۾ اظهاري آهي:

All I have a voice

To undo the folded lie

The romantic lie we have in the brain of the sexual man in the street.

ترجمو: (مون وٽ جو ڪجهه به آهي، آواز آهي.
 جو ان پيچيده دروغ گوئيءَ جون ڳڻپون ڪولي ٿو.
 ان رومانوي دروغ گوئيءَ جون، جا گهڻيءَ پر هڪ جنسيات پرست ۽
 دنيوي انسان پر آهي.)

پر ان تسلسل ڏانهن موٽڻ لاءِ هن لنڊن جي سفر جو احوال پورو
 ڪرڻو آهي، جو تاريخ وار مون کي ياد ناهي. ڪرامويل هاسٽل پر منهنجي
 رهائش کان هڪ ڏينهن پوءِ راج چيو هو ته، ”اڄ رات جي ماني سڀني سان
 گڏجي اسان وٽ کائڻ لاءِ.“ اسان راج جي گهر وياسين جو پهرين منزل تي
 هو، جتي پهچڻ لاءِ لفت لڳل هئي. هڪ بنگالي بورچيءَ جا تريل سنڀوسا
 کائي ۽ ٿوري وسڪي پي، اسان مانيءَ جي ميز تي آياسين. گفتگو پر ڪا گرم
 جوشي ڪانه هئي، ڪابه رنگيني نه هئي ۽ اها مانيءَ وانگر بي سواد هئي. سال
 1976ع پر جڏهن مان اڪيلو آيو هوس ته راج جي گهر ڪينٽڪي چڪن
 (Kentucky Chicken) سان وسڪي ڏاڍي وڻي هئي. مانيءَ کان پوءِ راج اسان
 کي ڪرامويل هاسٽل پر ڇڏي ويو. ها، گيتا کي جڏهن منهنجي ڏوهتيءَ جو
 نالو روماسا ٻڌايو ويو ته هن حيرت مان پڇيو ته، ”اهو ڪهڙي ٻوليءَ جو
 نالو آهي.“ مون جواب ڏنو ته، ”سنڌيءَ جو. پيرومل مهرچند پنهنجي هڪ
 ڪتاب پر هڪ سنڌي راڻيءَ جو نالو روماسا لکيو آهي.“ پر جڏهن لاهور پر
 منهنجي پٽ سليم جي شادي ٿي هئي تڏهن هن جي سهري خواجه يوسف مون
 کي ٻڌايو هو ته اهو فارسيءَ جو لفظ آهي جو ’رو - مه - سا‘ يعني ’منهن
 چند جهڙو‘ آهي. ان کان پوءِ گيتا ۽ راج نه هاسٽل تي آيا نه فون تي
 پڇيائون ته مون دل جي باءِ پاس ڪرائي يا نه؟ ۽ جيئرو به پڇيو آهيان يا نه؟
 منهنجي اي. سي. جي (ECG) رپورٽن ۽ مگنيٽڪ اسڪيننگ (Magnetic Scanning)
 رپورٽن پر ڪجهه به نه نڪتو هو. رڳو آرٿرائيٽس (Arthritis) جي تڪليف
 هئي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر فقط ٺڳيءَ جي في ورٽي ۽ ٻه ڊسپرين جون گوريون
 ڏنائين، جي مون نه ڪاڌيون ڇو ته اهي ڪئنسر ڪنديون آهن.

ٻئي ڏينهن اسان پول شاعره جي دڪان تان، پولنڊ جي ادب ۽ ان جي
 سياست جي باري پر ڪتاب خريد ڪيا. هن مون کان منهنجي ايڊريس ورٽي
 ۽ پوءِ جڏهن کيس معلوم ٿيو ته مان هڪ دور دراز ديس جو شاعر آهيان،
 تڏهن هن مون کي پنهنجي پولش شاعريءَ جو انگريزيءَ پر ترجمو ٿيل

ڪتاب تحفي طور ڏنو. پوءِ اسان تيوب ترين ۾ ڦرندا رهياسون. ان وقت مون کي غالب جو شعر ياد اچي رهيو هو:

”غنچه تا شگفتنها برگ عافيت معلوم
باوجود دلجمعي خواب گل پريشان هـ“

ترجمو: (مڪڙي ٽڙڻ تائين هوندي، انهن جي پتين جي پڇاڙي معلوم آهي. ٿر ٿانءِ هجي ته ڇا، گل جو خواب ته پوءِ به پريشان آهي.)

جڏهن مان بمبئيءَ ۾ ’شاه، سچل، سامي‘ سيمينار ۾ صدارت لاءِ ويو، تڏهن گيتا به لنڊن مان آئي هئي. موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش به دٻئيءَ مان آيا هئا. گيتا پنهنجي اڳوڻي باندرا واري گهر ۾ رهيل هئي. هن اتان ارجن شاد کي فون ڪيو ته: ”اياز هتي ڪجهه ڏينهن کان رهيل آهي، پر مون کي فون به نه ڪئي آڻائين.“ ارجن شاد منهنجو دوست آهي. هن منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي گهر ماني ڪئي هئي. جتي ارجن جي زال موهني، زرينا سان ايترو گهاٽل مائل ٿي وئي هئي، جو اسان جي موٽڻ کان به ڏينهن اڳ ناڪر ڇاولا جي گهر آئي، جتي اسان رهيل هئاسين. اتي هن زرينا کي ٺاهوڪو جوڙو تحفي ۾ ڏنو هو. جڏهن هن مون کي گيتا جي ميار ڏني تڏهن مون هن کي هي فارسيءَ جو شعر ٻڌايو:

”مرنجان دلش را که اين مرغ وحشي
زبامي که برخواست مشکل نشيند-“

ترجمو: (ان جي دل نه رنجا، جو اهو وحشي پکي، جنهن بام (ڇڄهري) تان اٿي ويو، ان تي مشڪل سان ويهندو آهي.)

راج مون کي لنڊن ۾ ٻڌايو ته هو لنڊن ۾ ڄام صادق عليءَ جي بنگلي جي مرمت ڪرائي رهيو هو. ان وقت ڄام صادق علي پاڪستان ۾ هو. جڏهن بينظير جي 1988ع واري حڪومت هئي هو ٻيهر پاڪستان آيو، ۽ بينظير جي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ وزيراعليٰ بڻيو. راج هن سان لنڊن واري بنگلي جي مرمت جو حساب طم ڪرڻ آيو هو، ۽ چيف منسٽر هائوس ۾ ٺڪيل هو. انهن ڏينهن ۾ شاعر تنوير عباسيءَ جي گهر تي ڪاٺي تقريب هئي، جتي هو ڏينهن به رهيو هو. جڏهن موتي آيو ته اوچتو مون کي چيف منسٽر هائوس مان فون ڪيائين، ۽ چيائين ته: ”تو هڪ ڪتاب ۾ لکيو آهي ته مون بمبئي، لنڊن ۽ لينن گراڊ ۾ عشق ڪيا ها. اها بمبئيءَ ۾ ڪير هئي؟“

مون هن کي چيو ته: ”مون اهو ڪتاب، توکي ٻين ڪتابن سان گڏ پاڻ لڏين ۾ ڏنو هو. مان هن جو نالو وٺڻ نه ٿو گهران، ڇو ته هن جي چاندنيءَ جهڙي طبيعت مون کي ڏاڍي وڻي هئي. پر اڃان مون هن سان عشق جو اظهار نه ڪيو آهي.“

”ڇڏو اهو ته ٺهيو، پر تو فلاڻي کي ڇا چيو آهي؟“

مون هن کي جواب ڏنو: مرحوم رشيد پٽي شراب جي اثر هيٺ واهي تباهي ڳالهائون ڪندو هو، جن کي ٻڌي انهيءَ فلاڻي (نالو مان لکڻ نه ٿو چاهيان) پنهنجي گمان کي رنگ روغن ڏنو آهي، جا هن جي عادت آهي. توکي ياد هوندو ته مرحوم رشيد پٽي پنهنجيءَ ڪيفيت ۾ الهاس نگر ۾ ڇا چئي رهيو هو، جنهن تي اسان هن کي هڪ ڪمري ۾ بند ڪيو هو. جيستائين هن جا حواس درست نه ٿيا ها تيستائين هن کي ٻاهر اچڻ نه ڏنو هو. تون فقط ٻه منٽ آءُ ته مان توکي ساري ڳالهه سمجهائي سگهان.“

هن غصي جو شديد اظهار ڪندي چيو: ”بهر ٿيندو ته تون مون کي هڪڙو خط لکي پنهنجي پٽ جي ذريعي موڪل. مان ڪار ڪاهي، پرنس ڪامپليڪس وٽ اچي بيهان ٿو.“

مون هن کي چيو ته: ”اهو خط پنهنجي پٽ کي نه ڏيندس. مان تو وٽ پاڻ ٿو کڻي اچان.“

مان خط لکي هيٺ لهي دروازي وٽ بيٺس ته راج ڪار ۾ اچي پهتو. هن جي منهن تي غصو هو. هن کي اهي لفظ جيڪي فلاڻي چيا هئا، اهي هن مون کي ٻڌايا ۽ اهي لفظ ٻڌي، ڪنهن کي به غصو اچي ٿي سگهيو ۽ مون فقط هن کان پڇيو ته: ”هن کي اها جرئت ڪيئن ٿي جو هن اهي فحش لفظ توکي منهن تي چيا.“

ان تي راج چيو ته: ”هاڻو، هن کي اها جرئت ڪيئن ٿي! هو اڃان ايئرپورٽ تي نه پهتو هوندو. مان هن کي ڳولي ٿو لھان. باقي تنهنجي اسان جي دوستي ڇڏي.“ هو تيزيءَ سان رستي تان ڪار هلائي هليو ويو. ڄڻ ڪنهن ڦٽنجيءَ سان پٽ جو ٽاڪيو ڪٽريو. افسوس! ڪيترا نه پيارا ڏينهن منهنجي تپش آميز زندگيءَ تان جهڙ وانگر لهي ويا!

بهر صورت مان پوئين پيري لڏين جي سفر جو قصو پورو ڪري وٺان ڇو ته ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي. مگسي اسان کي لڏين جي رُو (عجائب گهر) ۾

وٺي هليو، جتي هڪ هنڌ تي هرڻ بيٺا ها، جي انسان کان نه ٿي ڊنا. مون هڪ هرڻ جي مٿي تي هٿ گهمائيندي فوتو ڪڍايو هو، جيڪو منهنجي البر بر آهي.

جيڪو جڏهن ماهوار سهڻيءَ جي ’شيخ اياز‘ نمبر ۾ ڇپيو ته ماهتاب محبوب کي ڏاڍو وڻيو هو. مون ماهتاب ۽ محبوب سان ڪافي وقت گڏ گذاريو آهي جو مون کان اڃان نه وسريو آهي. افسوس جي ڳالهه آهي ته مان بيماريءَ سبب حيدرآباد وڃي نه سگهيو آهيان. ماهتاب آخري دفعو مون سان هڪ تقريب ۾ ڪراچيءَ ۾ ملي هئي، جتي حيدرآباد اچڻ لاءِ چيو هئائين.

ان کان پوءِ اسان مگسيءَ جي ڪار ۾ شيشا چاڙهي ڇيٽن ۽ شينهن جهڙن وحشي جانورن جي وچ مان لنگهياسون. ٻاهران بورڊ لڳل هو ته هرڪو پنهنجو خطرو کڻي وڃي سگهي ٿو. پر جانور خاموش ويٺا رهيا ۽ ڪار تي رومڙ نه ڪيائون. نيٺ اسان بگهڙن جي واڙ وٽ پهتاسين، جتي سو کان مٿي بگهڙ خاردار لوڙهي ۾ بند آهن. گذريل پيري جڏهن مان سال 1976ع ۾ اتي نما شام جو آيو هوس، تڏهن راج ۽ گيتا مون سان هئا. ان وقت بگهڙن جي اوناڙ آسمان مان نيزي وانگر پار ٿي وئي هئي. ڪيئي بگهڙ اوناڙي رهيا هئا، شام جو انڌيارو وڌي ويو هو ۽ موت جي ياد ٿي ڏياريا ٿين. ٻئي پيري مگسي، جڏهن هو پاڪستان ۾ تازو آيو هو تڏهن حيدرآباد مان مون کي فون ڪيو هئائين ته مون وٽ ٻن ٽن ڏينهن ۾ ايندو. هن لنڊن ۾ اسان سڀني جي ماني ڪٿي هئي ۽ هن جي زال منهنجي زال سان گهاٽل مائل ٿي وئي هئي. مگسي اسان کي هڪ تفريح گاهه تي وٺي هليو، جتي ڊولفين (Dolphins) تلاءُ مان ٽپا ڏئي ڪجهه جهٻي رهيون هيون. مان ته يانيان ٿو ته سنڌيءَ ۾ ڊولفن کي ”بلهڻ“ چوندا آهن. پرمانند ميوارام جي لغت ۾ ڊولفن (Dolphin) جي معنيٰ ڊلفين يا ’مي‘ لکي آهي. پويون لفظ مون شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ نوري تماچيءَ ۾ پڙهيو آهي.

”تون تماچي ترڙ ڌڻي، مان مهاڻي مي،

مون کي ڏهاڳ مَر ڏي، گهڻو ريسارا سپرين.“

زرينا هاڻي هل ته شڪارپور موتون. لاتوڻي ڦري ڦري ڪري پئي آهي. جيئن زندگي لاچار ٿي ويندي آهي. ان ۾ مان وري ڏور ٻڌي اُن کي هلايان ٿو. اسان پاڙي جي پٿر ۾ بيٺا آهيون. ڪجهه پاڙي جون غريب زالون، عاج يا

چانديءَ جون ٻانهيون پايو دلا حوض جي ڀرسان رکي بيٺيون آهن. هڪڙيءَ کي ته چليءَ باداميءَ جهڙي شڪل آهي، ٻي نيسر جي هيٺان جهڪي گهڙو ڀري رهي آهي ۽ شلوار مان هن جون ڪيوڙي جهڙيون رانون ظاهر ٿي رهيون آهن. هن جي ٻنهي رانن مان وڻي ائين لڳي رهي آهي جيئن گذري جي ول ۾ ڪڏهن ڪڏهن آمهون سامهون ٻه گذرا هوندا آهن. سندس گهڙو ڀرجي ٿو ته مهارت سان ان کي اڇل سان کڻي چيلهم تي رکي ٿي، ۽ ٻيءَ کي پاڻي ڀرڻ لاءِ وارو ڏئي ٿي. ان کوه جي گاديءَ ۾ هٿ وجهي، ڪوئي زور ڏئي هلائي رهيو آهي. ڇو ته گاديءَ تي تنهنجون ٻه ٽي ساهڙيون ويٺيون هيون. اهو کوه منهنجي ڏاڏي بنگل شيخ کوتايو هو، جو ميونسپل ڪائونسلر هوندو هو، جنهن جي نالي سان اهو کوه منسوب هيو.

لاتون ۽ لاتوئي جنڊيءَ لڳل آهن ۽ ڪشمور جا ٺهيل آهن. اتي ڏڪر به جنڊيءَ تي چڙهيل آهن. بڪٽ، لين، مون، نار، آروهي، يڪ، نه ڄاڻان اهي ڪهڙي ٻوليءَ جا لفظ آهن، جي تاريخ ائين ڳڙڪائي ڇڏيا آهن، جيئن ارڙ نانگ ڪوئي ساهوارو ڳڙڪائي ڇڏيندو آهي. زرينا جي گهر ۾ ڇا ڇا سامان نه هوندو هو. چڪرا، ويلٺ، اڪريون - مھريون، ڪٽوليون، ۽ کتن جا پاوا، پلنگ، پينگھا، ڪرسيون، ٽپايون، آرسیون، دٻلا، ٽالھيون، جهنجھڻ سڀ جنڊي چڙهيل هوندا هئا. هن جو سارو گهر ڪنهن مصور جي روح وانگر لڳندو هو. هن جو ٻيءَ خانصاحب حسين بخش ان وقت جيڪب آباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، جنهن وقت ڪليڪٽر گهڻو ڪري سڀ انگريز هوندا هئا. لاتوئي ڦري ڦري لپي پئي ته اسان ڪوڏين راند کيڏڻ لڳاسون. چٽڪري ڪوڏيءَ کي گانءَ، سونهري رنگ واري ڪوڏي بائلي، خاڪي رنگ واريءَ کي کٻو، سرمائي رنگ واريءَ کي سُر ميل ۽ وڏي ڪوڏيءَ کي ڊينگ چوندا هئاسون. ڪيڏيون صديون سمايون هيون انهن لفظن ۾! پشت پشت اسان جا وڏا اهي لفظ ڪم آڻيندا رهيا ها، جن کان سندن پوئٽرن ٻڌا هئا. معلوم نه آهي ته اهي لفظ آريائي ها يا سنڌ ديس جا هئا ۽ موهن جي دڙي يا هڙپا ۾ استعمال ٿيندا هئا. ڇو ته هي سارو اتر پاڪستان وارو علائقو ڪاٺياواڙ، ڪڇ، ڀڄ، گجرات تائين سنڌ ديس هو. جنهن کي هاڪڙو درياءُ باقي هند کان ورهائي ڇڏيندو هو. هند ورش کي اسان جي پوري معلومات نه هئي. ڀرسان منهنجا جيڏا، شيشي ۽ پتر جي ڇدن سان گچيءَ راند کيڏي رهيا

هئا. انڊا، ڪيوتري، رنگارنگي پتراوان ڇڏا، رنگ رنگ جون گوليون، جڏهن ڇڏو ڇڏي ڪي چٽيو وڃي ٿو ته ”سپ گل“ جون صدائون اڀرن ٿيون. اسان جي پاڙي ۾ ٽي نمون هيون. هڪ ته اسان جي گهر جي دروازي لڳ هئي ۽ نه رڳو ان جا ڌار ۽ ٽاريون اسان جي ڇڇهري سان گسنديون هيون، پر ان جون ڪيئي لامون ڪوئي تي ڇت وانگر وڌي آيون هيون. جڏهن نمن ۾ ٻور ٿيندو هو ته سڄو پاڙو ان جي خوشبو سان واسجي ويندو هو. سانوڻ جو مينهن نمن جا پن ڌوئي ڇهڇ ساوا ڪري ڇڏيندو هو ته طوطا، ڪبوتر، ڪهريون، بريليون، جهرڪيون، نوريٽڙا هر وڻ تي هوندا هئا. انهن وڻن ۾ ڳجهن به آڪيرا ٺاهيا هئا.

اسان جي پاڙي ۾ هندو ۽ مسلمان ٻئي هڪ جيترا رهندا هئا. منهنجي گهر جي ڀرسان هڪ گندو مل رهندو هو. اهو ڇٽين بجي ننڊ مان اٿي ميران ٻائيءَ جا ڀڄن ۽ ڪبير جا دوها ڳائيندو هو ۽ ائين ڀرارتائون ڪندو هو، ڄڻ هو خدا سان محو گفتگو هو. ڄڻ خدا رات هن جي گهر ۾ گذاري هئي، ۽ سامهون واري مسجد ۾ ملان رمضان اڪيلو ننڊ ڪندو هو. گندي جو آواز ٻڌي مون کي اهو سوچي ته اڃان باڪ نه ڦٽي آهي، ننڊ وٺي ويندي هئي. گندي مل جو ڏوهڻو يا پوتو مون سان بمبئيءَ ۾ گڏيو هو. جڏهن پوئتي هيرانندائيءَ منهنجي آجيان لاءِ هن جي ٽولي کان پڳت ڪرائي هئي، ۽ اٽڪل سؤ کن ماڻهن جي ماني به ڪئي هئي. پوءِ گندي مل جي پوٽي، منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي گهر ماني به ڪئي هئي. جتي نند جوڀيري، گيتا راج ۽ ٻيا آيا هئا. ڪاڏي بمبئي وڃي نڪتس! ماڻهوءَ جو من ڪيڏو نه ڇنڇل آهي. ڪڏهن ڪٿي، ڪڏهن ڪٿي! ايڪا گرٽا (Concentration) نالي ڪا ڳالهه ڪانهي. اها ڪنهن يوگيءَ جو اٺاءُ آهي.

هاڻي وري زرينا وٽ شڪارپور موٽي ٿو اچان. پاڙي ۾ اسان جي گهر ڀرسان گهڻي نالي هڪ هندو رهندو هو. جنهن کي ٽي ڏيئر هونديون هيون، جن مان هن جي ڌيءَ سَرن ڏاڍي خوبصورت هوندي هئي. مون کي انسان جي سونهن ننڍي هوندي کان ئي منڍي ڇڏيندي هئي. جڏهن اسڪول ۾ پهرين درجي انگريزيءَ ۾ هوس تڏهن مون پنهنجي استاد سائين ڪيٽل داس فانيءَ کان روهڙيءَ واري ’بيڪس‘ فقير جي هڪ شعر جي ست ٻڌي هئي؛

”ساجن سائين ستر ڪرڻ لڻ، آيو ٿي انسان.“

ان ست مون کي ائين ٻڌي ڇڏيو هو، جيئن اسان ننڍي هوندي ٻريل کي پيتي وجهي ان سان ڳنڍيل ٿلهو ڌاڳو ٻڌي، هڪ هٿ تي ويهاري هيرائيندا هئاسين. اسان جي پاڙي ۾ هڪ شخص گاجي نالي رهندو هو. سنڌي ماڻهو غازيءَ کي گاجي سڏيندا ها. جيئن ٻين مقدس نالن جو نه رڳو تلفظ ڦيرايو اٿائون، پر انهن جو مخفف اهڙو ڪيو اٿائون جو اهو مضحڪ خيز لڳندو آهي. فتنن جي پوک کان رڳو هڪ ٻيو مثال ٿو ڏيان. هو وليءَ کي وکو چوندا ها.

مان پنهنجي گهر جي پهرين منزل ڀرسان ڌار تي چڙهي، نر جي پن ۾ لڪي ويندو هوس ۽ سران کي ڏسندو هوس، جڏهن هوءَ ٿورو تڪ هڪڙي، ننڍي ٿي سنان ڪندي هئي. دراصل اسان جي جاءِ ۾ هڪ هال هو. جنهن ۾ منهنجي پيءُ پنجاهه مغربي مصوريءَ جا نقل (Replicas) مڙهائي ٽنگي ڇڏيا هئا. جنهن ۾ هڪ تصوير ۾ هڪ شل ننڍي عورت پئي ڏئي ويئي هوندي هئي، ۽ هن جا ٿڙا پڪل ناسپاتين وانگر لڳندا ها. اها سران وانگر لڳندي هئي، جڏهن هوءَ سنان ڪندي هئي. بابو سائين وڏو عاشق مزاج انسان هو، پر هن تي مان پوءِ ٿو اچان. ٻيو اسان جي پاڙي ۾ سيٺ چئنراءِ رهندو هو، جنهن جو گهر زرينا ۽ هن جي مامي شيخ واجد عليءَ جي گهر جي وچ ۾ هوندو هو. چئن راءِ شڪارپور ڪانگريس جو صدر ۽ واجد علي شڪارپور مسلم ليگ جو صدر هو. پر اها ڳالهه پوءِ جي آهي. وقت جون واڳون ڏريون ڇڏ، ڇو ته اهو تيز رفتار گهوڙو آهي، ائين نه ٿئي ته غالب وانگر تنهنجي قابو ۾ نه اچي!

هي رو مين رخس عمر ڪهان ڏيکهن ته هي

نه هاتھ باگ پر ه نه پاھ رکاب مين.

اسان جي پاڙي جي چئني طرفين ھندن جون حويليون هيون. منهنجي گهر کان سو قدم پري نيين پور هوندي هئي، جتي فقط شيخ رهندا هئا. هندو ڏاڍا آسودا هوندا هئا. اهي سمرقند، بخارا، روس، ايران، هندوستان، مسقط ۽ عرب سان واپار ڪري ڪروڙين رپيا شڪارپور ۾ آڻيندا هئا. انهن جي زالن کي رنگين پڙا، انگيون ۽ ڇچ سون جا پيا هوندا هئا. هو ڪراين ۾ ڏم ڏم ڪنگڻيون ٻانهن ۾ ۽ ٺونڀن وٽ هيرن سان ڪنگڻ، دھريون، نسبيون، ويڙھ، پازيب، نورا، چوٽيءَ ڦل، ڇلا، ٽائٽ وغيره ايترا ڳھ پائينديون هيون جو سون سان ستجي وينديون هيون. جيئن روهيڙي جو وڻ بسنت ۾ گلن

سان جهنگهجي پوندو آهي. مون انهن جي يادگيري پنهنجي ڪتاب 'ڪپر ٿو ڪن ڪري' ۾ 'سُر سورٺ' ۾ ڇڻي آهي.

اسان جا مائٽ پڌر ۾ ڪتون وجهي، پتي راند کيڏندا ها، انهن راندين ۾ ڪجهه هندو به شامل هوندا ها. هڪ ته اهو بدنام شخص هو، جنهن جوان زال يڌ شتر وانگر جوڻا ۾ هارائي هئي. هڪ پيري هڪ ريشمي پڙي سان نهايت خوبصورت جوان هندو عورت وڃي رهي هئي. ان وقت منهنجي عمر ست يا اٺ سال مس هئي. مون کي هڪ مائٽ چُرچ ڏني ته هن جو پڙو مٽي ڪري، اڳيان اچي ڏسڻ ته ڇا اٿس. مون ائين ڪيو ته ان هندو عورت مون کي زور سان بچا هئا، جو مان ٻاهر نڪري آيس ۽ وٺي ڪٽ ڏي پڳس، جتي منهنجا مائٽ ويٺا هئا. منهنجي مائٽ کلي پڇيو: "ڇا ڏٺو؟" "ناڪ وانگر ڪا شيءِ هئي." مون جواب ڏنو. گهنو، گندو مل، حويليءَ ۾ رهندا هئا، جن جي گهرن جا در پيءُ گهڙيءَ ۾ هوندا هئا، جنهن ۾ شيام لال نالي ڪوئلن جو واپاري رهندو هو. هن جي ڌيءُ ۽ ان جي ساهيڙي گوپي مون سان ان وقت عشق ڪنديون هيون، جنهن وقت مان مئٽرڪ ۾ هوس ۽ منهنجي پٺيان برلين وانگر ڦرنديون هيون. گوپيءَ جي ماءُ ته منهنجي ماءُ کي دانهن ڏئي چيو هو ته: "هي تنهنجو پٽ پيءُ تي ويو آهي، ان تي روڪ رک. جي گوپي هن جي ڪڍ تنهنجي گهر گهڙي ته هن کي چنڊن کان وٺي ڪڍي ڇڏجانءِ." پر اها گهڻو پوءِ جي ڳالهه آهي. مون جڏهن ڳالهه وڃ ۾ ڪٿي، تڏهن سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو هوس.

اسان جي گهر جي سامهون به هندن جا گهر هيا، جن جي پٽ تان هنن جون حويليون هونديون هيون. هندن ۾ حويلين ۾ رهڻ جو ڪارڻ، تاريخ ۾ مسلم حملہ آور هئا، جي هنن جي ننگن جي عزت به محفوظ نه هوندي هئي. انهن ۾ هڪ ٽڪي واپائي هئي، جنهن جو چاليهن سالن جو پٽ هڪ چوڏهن ورهين جي چوڪريءَ موهنيءَ سان پرڻجي آيو هو. اونهاري جي رات هئي. تارا نيري آسمان ۾ تمڪي رهيا هئا، اوچتو الوپ پڪيءَ جو آواز آيو ۽ مون کي جاڳ ٿي وئي. الوپ پڪيءَ جي آواز تي مون کي سدائين جاڳ ٿيندي هئي. مان ماءُ کان پڇندو هوس ته: "اهو ڪهڙو پڪي آهي، جو تيز اڏامي گم ٿي وڃي ٿو، ۽ نظر به نه ٿو اچي."

اميءَ کي ڪوئي جواب سمجھ ۾ نه ايندو هو ته هوءَ چوندي هئي؛ ”اهو ڪوئي روح آهي، جو ڪجهه ڳولهي رهيو آهي.“ مون ڪافي وقت تائين پاڻ کي ان الپ پڪيءَ وانگر ڀانيو هو، جو ڪنهن جي ڳولا ۾ هو، جا هن کي هٿ نه ٿي آئي. پر ان رات مون ٽڪيءَ جي گهر مان رڙيون ٻڌيون، جن ڪنهن کي چاقو لڳي رهيا ها. مون ڀرسان ستل نوڪريائيءَ کي جاڳندو ڏسي پڇيو؛ ”هي رڙيون ڪنهن جون آهن.“ هن ورائيو ته؛ ”مرد آهي رنڙ ۽ منهن تي ڪاٺ گذري جي ڀڄن جيترا وڏي ماما جا ڪارا چڪهه اٿس ۽ زال آهي رابيل جي گل جهڙي، ننڍي نيتي، مڙس نه ٿو وٺيس.“ مون کي سمجھ ۾ نه آيو ته پوءِ هن اهڙي مڙس سان شادي ڇو ڪئي؟ شاديءَ جي رات ايڏيون رڙيون ڇو ٿي ڪيائين ۽ ساري پاڙي کي نند مان جاڳايائين پئي؟ ڪجهه ڏينهن پوءِ خبر پئي ته هن زال پنجن سوين خريد ڪئي هئي.

ڀرسان ٻيا هندو به رهندا هئا، ۽ اٺ ڏھ گهر اسان جي بلراڻي ۽ ڇٽاڻي شيخن جا ها ۽ اتان پنجاهه قدامت تي نيين پور جو پاڙو هو، جتي ٽيهارو گهر هرواڻي شيخن جا ها ۽ اسان جي گهر کان سؤ کن قدامت تي جمائين جو پاڙو هوندو هو، جتي خانواڻي شيخ رهندا ها. اسان جي گهر کان ٻه سؤ قدم پري وطن جي ڪنڊ ڏي ڊاڪٽر عطا محمد ۽ ٻين شيخن جا گهر ها. مير شاهه جي قبي ۽ ننڍيءَ بازار ۾ به شيخن جا گهر هيا. اسان جا اٽڪل ٻه سؤ گهر هوندا هئا. اسان جون ذاتيون به هندن وانگر هيون. اسان جي گهر کان ٻه سؤ قدم تي اوتارو هو، جتي راڻي پور واري پير صالح شاهه جو خليفو حيدر شاهه رهندو هو. اتي روز شام جو ڌمال وڃندي هئي. هاڻي ته اهو ڌمال جو آواز رات جي اونداهيءَ ۾ مون کي موت جي ياد ڏياريندو آهي. دل چوندي آهي، ڌمال جيترو وڃي سگهي، وڃي، جيستائين رات جي اونداهي ڇانئجي وڃي.

اسان جي گهر جي ڀرسان دميتي ديويءَ جو ميران اسڪول هيو. جتي صبح جو ميران جا ڀڄن ڳايا ويندا ها. جتي زرين پڙهندي هئي. رُڪي، ساوترِي، لجا، سَڪان، ڪوشليا، پتلي، وديا، لڇي ۽ چندري، هن جون هندو ساهيڙيون ۽ ڪشمير، سلطان گوهر مسلمان ساهيڙيون هيون. هن جون هندو ساهيڙيون ڪنهن آنديءَ ۾ ڪڪ پن ٿي اڏامي ويون ۽ الاڻجي ڪٿي وڃي ڪريون. رڳو رڪي زرينا سان بمبئيءَ ۾ ملي هئي، جا سنڌي اديب بلديو گاجرا جي ڀاڄائي هئي ۽ زرينا سان شاهه، سچل سيمينار تي ڏاڍي سک سان

ملي هئي ۽ جڏهن ٻليو گاجرا منهنجي پنهنجي گهر ماني جهلي هئي ته رُڪي به آئي هئي ۽ زرينا سان ڪيترو وقت ڪچهري ڪئي هئائين ۽ هن کي ڪن ساهيڙين جي باري ۾ ٻڌايو هئائين، جيڪي جيئريون هيون ۽ جن جي باري ۾ کيس معلوم هو.

ننڍين جون ساهيڙيون ۽ ننڍڻ جا دوست ڪيڏا نه پيارا ٿا لڳن! انهن سان ڳالهون ڪري انسان پنهنجي ماضيءَ کي موٽائي سگهي ٿو. ماضي، جو هونءِ اڻ مٽ آهي. هڪ انگريزي پهڪو آهي ته هڪ پراڻي دوست کان بهتر ڪوئي آئينو نه آهي. ديوان ذوق ۾ مون کي فقط هڪ شعر وڻيو هو.

اے ذوق ڪسي همدم ديرينه کا ملنا

بهر ۾ ملاقات مسيحا و خضر سے.

آمريڪا جي مشهور دهرئي مفڪر انگرسال چيو هو: ”هر ڪوئي پڇي ٿو، ’ڪيڏانهن؟‘ ۽ هر ڪو جواب ڏئي ٿو: ’ڪيڏانهن به نه!‘ جيستائين مان ان ڳالهه ۾ اعتبار ڪندو هوس ته زندگي ۽ موت جي وچ ۾ سفر دوستي آسان ڪري ڇڏيندي هئي. پر ويجهڙائيءَ ۾ مون کي محسوس ٿيو هو ته: ”جي تون پنهنجو دوست آهين ۽ خدا تنهنجو دوست آهي ته توکي ٻئي دوست جي ضرورت نه آهي.“

مان ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان ته ڪرپس مشن پلان ڇڳي هئي. نه ڪشمير ۾ خونريزي ٿئي ها، نه ڪراچيءَ ۾ ۽ نه پوٽي هيرانندائيءَ کي، ’مان سنڌن‘ ڪتاب لکڻو پوي ها. تاريخ جي بطن ۾ ڇا آهي، اهو ڪير ٿو ڄاڻي. ائين ته نه آهي ته مان ويد وياس جو ٻيو جنم آهيان. ڪيترا نه ڪردار منهنجي شاعريءَ مان ليٽا پائي رهيا آهن! ڇا اهي سڀ منهنجي ماضيءَ مان ڇڄي ويا؟ پبلو نروڊا کي به لاطيني آمريڪا سان ايتري محبت نه هئي، جيتري مون کي برصغير سان آهي.

اڄ، زرينا اڄ، مان وري ترڪي ٿو وڃان. اسان جي گهر جي ويجهو مسند واهي هئي، جنهن جي ڀرسان شڪارپور ميونسپالٽي هئي. جتي اسان جو پٽ انيس ايڊمنسٽريٽر ٿيو هو. هن منهنجي چوڻ تي، فائبر برگيڊ جي هوز پائين سان شاهي باغ جا وڻ ڌوريا هئا. پر ڇا هو اها مٽي لاهي سگهيو هو، جا پن پن تي ڄمي وئي هئي؟ شڪارپور جي فائبر برگيڊ ته ڇا، پوري برصغير جا فائبر برگيڊ اها آڳ اجهائي نه سگهندا، جا من من ۾ پري رهي آهي. جا

شايد ڪنهن نيوڪليئر جنگ جا شعلا ٿي اڀري اچي. محترم بينظير ڀٽو ڪيڏي نه ڪوشش ڪري رهي آهي ته نيوڪليئر جنگ ۾ ڪراچي ۽ دهلي تباه نه ٿين، پر مون کي ته ناسٽر ڊيمس (Naster Damus) ويهينءَ صديءَ لاءِ عظيم اڳڪٿي ڪندڙ وانگر ڪاٿي قيامت صغرا نظر اچي رهي آهي. ڪوئي زبردست طوفان اچي رهيو آهي، جو جهونا بڙ پاڙئون پتي ڦٽي ڪندو ۽ گهرن جون ڇتيون اڏامي پري پري وڃي ڪرنديون ۽ انهن جي سر سر سان نه ملندي! زرينا، مان توکان معافي ٿو وٺان، منهنجو من، ڀٽائيءَ جي هن ست جيان ٻري رهيو آهي.

”ڪا جا ڪن ڪرين، پنيءَ پڻ جهڻ پاڻ ۾.“

نهيو وساريس، هل ته شاهي باغ لڳ بيگاري واه تي هلون. جتي سانوڻ ۽ ٻڏي ۾ ٽيوب ڪٿي لات پوندا هئاسين. بيگاريءَ جي ڀر تي بڙ جا وڻ هوندا هئا. جن جون لامون صديون جهونن جوڳين جي جٿائن وانگر هونديون هيون. جن کي چنڀڙي، اسان جهولو جهليندا هئاسين، ۽ ڪڏهن واه جي ٻئي پار ٽپو ڏيندا هئاسين ۽ ڪڏهن ڌڙام ڪري پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏيندا هئاسين. شاهي باغ ڀرسان هندن جا دڪان هوندا هئا، جتان دال، دانگيءَ جي ماني انڙين ۽ بصر جي ڪٿاڻ وٺي ڪيتري چاهه سان کائيندا هئاسين. دميون ٻڌندا هئاسين، توريون ڪندا هئاسين. تون ۽ تنهنجو خاندان، تنهنجي پيءُ سان ڇڪڙي تي چڙهي ايندو هو. عورتون، عورتاڻي تڙ تي هليون وينديون هيون ۽ تنهنجا ڀائر ۽ پيءُ ۽ اسان مرداڻي تڙ تي هليا ويندا هئاسين. تڙ ۾ هوندا هئا. هڪڙو هندڪو ۽ ٻيو مسلمانڪو. الاڻي انهن تڙن تي اهو نالو ڇو رکيو اٿائون؟ پاڻيءَ جو ته ڪوئي مذهب نه آهي ۽ نه ان تي بڙ جي چانءَ جو ڪوئي دين ڌرم آهي ۽ نه وري واه جو ئي آهي، جو وقت وانگر روان دوان آهي.

مسلمانڪي تڙ تي ورلي ڪو هندو ايندو هو، باقي هندڪي تڙ تي مسلمان ويندا هئا ۽ هندو انهن کي نه جهليندا هئا. پيل، سرنهن، نر ۽ بڙ جا وڻ ڪنڌيءَ تي به هوندا هئا ۽ تڙن جي اندر به هوندا هئا. واه جي ڀر تي ڏاڪڻيون هونديون هيون، جتي گرميءَ سبب بدن کي ميت لائي اسان جا وڏڙا چوٻاس ڪيڏندا هئا ۽ اسان سارو وقت تڙڳندا رهندا هئاسين. ننڍيءَ بيگاريءَ جي ڀر تي ٽاڏل به گهوٽي هئي، جنهن ۾ ڪڏهن ڀنگ به وجهندا هئا، جنهن کي سڪو چوندا هئا. جڏهن سڪو گهاٽو هوندو هو ۽ پياڪن تي نشو چڙهي

ويندو هو، تڏهن جميني پري چوندا هئا، 'اچي، تنهنجو سر بچي، ڪوڙي ڪانگڙ ۾ نچي.'

هونءَ ڇڙڻي پاڻيءَ ۾ وهنجي، ڀنگ جي هڪ ۾ جميني پي، تڏا ٿانهريا، منهنجا مائٽ، ڪلهن تي بوجڻ رکي، گهر موٽندا هئا ۽ انهن سان چانور کائيندا هئا يا جڳو پڪوڙائيءَ جا پڪوڙا ۽ ساڳ گهرائيندا هئا. بيگاريءَ ۾ مون موت سان ٻيو پيرو منڊو اٽڪايو هو. مان ترڻ سڪي رهيو هوس ۽ دمي به ٻڌل نه هئي ۽ صفا ٻڏي ويو هوس، ڀل جي هيٺان منهنجي وارن ۾، منهنجي ڪنهن مائٽ جو هٿ پئجي ويو هو ۽ پوءِ ته مون کي چڪي ڪنڌيءَ تي لڏايو هئائون ۽ منهنجي پيٽ کي زور ڏئي پاڻي ڪڍيو هئائون. مان اڌ ڪلاڪ بيهوش هوس. زرينا مون موت سان ويهارو پيرا ڪلهو گسايو آهي، پر هر پيري تر تان بچي ويو آهيان. ان کان اڳ ۾، مون ۽ ٻين چوڪرن، مير شاه جي قبي کان ڪجهه پري، پڪي پير ۾ رستي تان چهنبدار پٿر کڻي ٿي هئا. هڪ چوڪري جو پٿر پير جي ڌار سان ٽڪرائي منهنجي مٿي تي اچي ڪريو. ۽ لڏنديون ڪري رت وهڻ لڳو. جڏهن مان گهر پهتس، تڏهن منهنجا ڪپڙا رت ۾ پيل ڏسي، منهنجي ماءُ روئي ويئي ۽ منهنجي پيءُ کي سڏ ڪيائين، جنهن چيو: "تنهنجي ائٽراپ ڏسي، منهنجي لونءَ لونءَ ڪانڊارجي ٿي." هن منهنجي لونڊڙين وٽان ڪپڙي سان رت اگهي، مٿي ۾ تيل چڱهه ۾ پيل سومو وڌو ته رت بيهي ويو ۽ اهو سرمو منهنجي مٿي ۾ ڇهه مهينا سڪل پيو رهيو. ٻين واقعن جو مناسب وقت تي ذڪر ڪندس.

ڪنهن ڪتاب ۾ روسي مفڪر والٽير چيو هو: "انسان ذات کي ئي چلڻ آهي، ته مرڻو آهي ۽ اها ڳالهه هوءَ پنهنجي تجربن مان ڄاڻي ٿي. جي ڪوئي ٻار اڪيلو وڏو ٿئي ۽ ڪنهن بيابان ۾ پيدا ٿئي ته ان کي موت جي آئين خبر نه پوندي جيئن ڪنهن ٻليءَ کي يا ڪنهن ٻوٽي کي نه رهي." پر آئين ٿي نه ٿو سگهي، اسان موت کي چوڌاري ڏسون ٿا.

هڪ عورت مهاڻا گوتم ٻڌ وٽ پنهنجو مئل ننڍو ٻار کڻي آئي ۽ هن کي چيائين: "هي منهنجو سڪيلڌو پٽ آهي. ان کان سواءِ مان جي نه سگهندس. اهو مون کي جيئاري ڏي."

گوتم ٻڌ جواب ڏنس، "هڪ شرط تي توکي تنهنجو پٽ جيئاري ڏيندس. تون ساري ڳوٺ جي گهر گهر مان پڇي اچي ٻڌاء ته اهڙو ڪوئي

گهر آهي، جتي ڪوئي مٿو نه هجي.“ ٻئي ڏينهن اها عورت ٻڌ وٽ آئي ۽ هن کي چيائين: ”نه اهڙو ڪوئي گهر نه آهي.“ ان تي گوتم ٻڌ هن کي چيو: ”موت، انسان جو مقدر آهي ۽ ان کان ڪا به راهِ فرار نه آهي.“
 بابا سائين چوندو هو.

”ڪاڏي ويو پئي ماڻي

اڃان نه ٿو ڄاڻي!“

اهو صحيح آهي، ”شاعر ۽ سائنسدان چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا ته جڏهن اسان مري وڃون ٿا، اسين نه ٿا رھون، سو موت اسان لاءِ نه ٿو رھي.“
 حيرت آهي، انگريز سریت پسند (Mystical) شاعرن کي، ان مان تسڪين ملندي هئي ته: ”هي زرق برق لباس واري عورت به انت ڪيڙن جو ڪاڇ ٿيندي.“

هسپانوي مفڪر يونامينو جو هي ڦول کٽي پڙهيو هوم: ”هر دهرئي تي به هڪ پاڇائون پئجي رهيو آهي جو بي ڪٽائيءَ جو پاڇائون آهي، جو روح جي ڪنهن تهم خاني تي پوي ٿو. انهيءَ بي ڪٽائيءَ کان سواءِ اسان ڪيئن ٿا جي سگهون؟“ زندهه رهڻ جو ارادو آسانيءَ سان ختم نه ٿو ٿئي. منهنجي مرغوب فلسفي سورين ڪيرڪي گارڊ (Soren Kierke Gaard) چيو آهي: ”روح جي ابدیت ان مان ثابت آهي ته روح جي بيماري روح کي ختم نه ٿي ڪري سگهي، پر جسم جي بيماري، جسم کي ختم ڪري سگهي ٿي.“
 ساڳيءَ طرح انسان جي ابدیت جو ثبوت اهو به آهي ته مايوسي هن جي خوديءَ (Self) کي ختم نه ٿي ڪري سگهي. جي انسان ۾ ڪجهه ابدي نه هجي ها ته هو مايوس نه ٿئي ها. ۽ جي مايوسي هن جي خوديءَ کي ختم ڪري سگهي ها ته مايوسي، مايوسي نه رهي ها.“

هاڻي، هن سال مارچ ۾ منهنجا ٻاهر سال پورا ٿيندا. مون کي اطالوي شاعر ورچل جو قول ياد اچي رهيو آهي. ”اڄهو، موت توکي ڪن کان وٺي چئي رهيو آهي، ”جي وٽ! مان اچي رهيو آهيان.“ پر مون کي الڪو ناهي. شيڪسپيئر پنهنجي ڊرامي ’مڪبيٽ‘ ۾ بلڪل صحيح چيو آهي: ”زندگيءَ جي بحراني بخار کان پوءِ هن چڱي ننڊ ڪئي. بغاوت هن لاءِ اڳي ئي خراب ثابت ٿي هئي. هاڻي ته ڪابه تلوار يا زهر يا پنهنجن جو بغض ۽ حسد يا ڌاري فوج جي ڀرتي - ڪابه شيءِ هن کي ڀڄي نه ٿي سگهي.“

زرينا، مان وري وڃي فلسفي جي ڏهن ۾ ڪريو آهيان، مون کي ان مان چڪي وٺ ته شڪارپور موٽي هلون.

مون روميل ٺهر جو نهايت دلچسپ ڪتاب ’انڊيا‘ پڙهيو هو، جو هوءِ مڪمل ڪري نه سگهي هئي ۽ سندس مڙس راج ٺهر هن جي موت کان ڪيئي سال پوءِ اهو ڇپايو هو. (خشونت سنگهه لکيو آهي ته راج ٺهر هن کي ان وقت پناهه ڏني هئي، جيستائين اندرا گانڌيءَ جي قتل کان پوءِ دهليءَ ۾ سکن جو قتل ۽ غارتگري پوري ٿي هئي.)

ها ڏس، زرينا! هو چوڪرا، هاڻي ڪوڏي ڪوڏي ڪري رهيا آهن. پر هيءَ ڪهڙي وينگس اچي نڪتي آهي؟ ڀرت ۽ ٽڪ جي ڪم واريون رليون وڪڻي رهي آهي. ڪجهه ڪڪرن وارا به پڙا اجرڪ به اٿس. ائين ٿو لڳي ته آسمان مان تڳائي آئي آهي. انهن تي کير لڳل نه آهي. رلين تي ٽڪنڊا ۽ چوڪنڊا ٽڪر ڪبي ڳنڍيا اٿائين. جاريءَ وارا اڳت به اٿس ۽ انهن تي جنجيرا رکيا اٿائين. هن کي ست رنگي سوسيءَ جو لباس پيو آهي. جنهن تي ڪڇ ڪوڏين جو ڪم ٿيل آهي. هن جي ننڍي پٽ کي ڪاون واري ٽوپي پئي آهي. وينگس کي جهانءِ سان نٽ پئي آهي، ٻئي ڄڻ ريمبران جي ڪنهن تصوير جو فريم پڇي ان مان نڪري آيا آهن. ايتري ۾ هڪ ڇهي وارو ٿو اچي، جنهن کي ڇهي ۾ بسڪوٽ، نان ڪٽايون، ننڍا ڪيڪ، ٽڪڙن وانگر بسڪوٽ، ريوڙيون، گلاب جي پاڻيءَ جي خوشبوءِ واريون، ڳڙ ۾ لهيل ڀڳڙن، ترن ۽ چانورن جون لايون ۽ بوٽيندا، سگر جون چڪيون، بادامين يا ڪاڇن وارا نقل، کنڊ ۽ ڀڳڙن وارا نقل، ڳڙ جي گجڪ، بيسٽ جو سگر، سنهو ۽ ٿلهو، گبت، مصريءَ جا گچ، وڏا ۽ ننڍا پتاشا آهن. اسان پيٽ ڀري کائيندا هئاسون. زرينا تڏو سامه ڀري چيو: ”دنيا ڪيئن نه پلٽو کائي وئي آهي. نه رڳو شين مان ميناڇ نڪري ويو آهي، پر ماڻهن مان به نڪري ويو آهي. ماڻهو ماڻهوءَ جو ماس ٿو کائي. تون ته سياست ڄاڻين، هي اسان جي تهذيب سان قهر ڪنهن ڪيو آهي؟“

گهنو ماڻي واري ۽ مصالحه واري قلقي ۽ ڪيئي سڪل ميوا وجهي، لوه جي ڪاري ٿال ۾ رکي. هٿ مان ٻاهر نڪتو آهي. هڪ هندو بهه اوڀاري مٽ ۾ کڻي آيو آهي. منهنجا پئسا کڻي ويا آهن ته زرينا مون کي بهه وٺي ڏئي ٿي. گيتري گهورڙيو ڪورين جي پاڙي کان ٿورو پريرو رهندو هو، اهو ڇهي ۾

شڪارپوري ڪيلا، ڪمر، ٻوراڻي، کارڪون، خشيون، لوڙھ، ڪيروليون وغيره کڻي آيو آھي. هو ڇھو موڙي تي رکي شيون وڪڻي ٿو. جڏھن ڇھو مٿي تي رکي ٿو ۽ موڙو ڪڇ تي کڻي ٿو ته اسان جا ڪي شرير ماڻھن جي پٺيان بيھي ٻوراڻين جا ٻنڍا کڻي وٺن ٿا ته هن کي پتو ئي نه ٿو پوي. ڪيڙي منجهند جو ميوو کڻي ايندو آھي.

وري شام جو ڇھي تي رڌل مڱن جي دال، ڪچالو، اوٻاريل پٽاڻا، پينديون، ڇولا، ڀاڙ ۽ چٽيءَ جو ڇاڏو کڻي ايندو آھي. شام جا ڇھ وڃندا آھن ته ڪوئي گھوڙيو ڪپڙي جي پٽيءَ ۾ ويڙھي آئسڪريم کڻي ايندو آھي. ٻيو گھوڙيو در تي رڌي خشا لال ڇھارا پتل جي ٿال ۾ کڻي ايندو آھي. انهن تي چانديءَ جا ورق لڳل هوندا آھن.

ٻڌر ۾ ڪرسيون پيون هونديون آھن. اتي بلو پٽو سيخ ڪباب پڇائيندو آھي ۽ ڪيرٿيءَ جون ڍڪيون پري رکندو آھي، جي هندو ته ان پو کان نه کائيندا آھن ته متان ڳئون جي گوشت جا هجن. اسان ايتريون شيون کائيندا آھيون جو رات جو ورلي ماني کائيندا آھيون. ڪڏھن ڪڏھن جڳوءَ کان ساڳ وٺي ڇانورن سان کائيندا آھيون يا گوبندي کان کير جي ملائي يا ريڙي وٺي کائيندا آھيون. اھي ماڻھو ڪي هيمنگ وي يا آرٿر ڪوئلر ته ناھن جو انهن جا نالا ڏيان، پر اھي منهنجي ’مان‘ جو حصو ٿي ويا آھن، ۽ انهن جي جاءِ نه سمرسيٽ ماھر پري ٿو سگھي نه برٽراڊ رسيل. اھي عام ماڻھو جن کي پنهنجي انفراديت هئي جا هر فلسفي ۽ ادب کان وڌيڪ اهميت ٿي رکي، ڇو ته اھا منهنجي ماضيءَ جو اثوت انگ آھي.

”شڪارپور ۾ هاڻي ته شام جو راکاس ڦري ٿو وڃي. ان ڏينهن منهنجي ڀائيڇيءَ کي پستول ڏيکاري ڪي شاهينگ هن جا ايرينگ لاهي ويا. اسان واري زماني ۾ ساري رات گھر جا در کليا پيا هوندا هئا. چوريءَ جو ڪو خطرو نه هوندو هو.“

بمبئي روز وود هٽل ڇڏي، جنهن شخص وٽ اسان پهرين رهيل هئاسين، اهو منهنجو دوست نند جوڀري، اصل شڪارپور جو آھي. هو جڏھن ويزا وٺي پاڪستان آيو هو، تڏھن شڪارپور جي رستي تي پنهنجي بوت جو آواز ٻڌي، هن جي دل ٻڏي ٿي وئي. موٽي هن شڪارپور جي ساروئين تي نظر لکيا هئا. زرينا نند جي زال چندا سان ڳالهيون ڪري رهي هئي ته نند مون کي

چيو: ”تو ڪالهه منهنجا شڪارپور جي باري ۾ نظر پڙهيا آهن، جي توکي اهي پسند آهن ته مون کي انهن تي مهاڳ لکي ڏي. نند جي ڪمري جي وڏي دري سمنڊ ڏانهن ڪلندي هئي. مون اها ڪولي ڇڏي ۽ ان جي ڀرسان ميز رکي سمنڊ ڏانهن ڏٺو ۽ اڌ ڪلاڪ ۾ هن کي مهاڳ لکي ڏنو، جو هن جي ڪتاب ۾ چيو آهي. نند لاءِ شڪارپور پريتما به هئي، ماما به هئي ۽ ان جو افسوس ناک حال ڏسي هن جي هانو ۾ ويد ٿي پيا. ڌرتيءَ سان ايترو پيار مون ورلي پئي ڪنهن ۾ ڏٺو هوندو. ان وقت منهنجو دوست مشهور ڪهاڻي نويس شيارم جئسنگهاڻي به ويٺو هو، جنهن تي ۽ سندس زال تي مان پوءِ لکندس، جڏهن ’شاهه سچل سامي‘ سيمينار تي لکيم، شيارم مهاڳ پڙهي چيو ته: ”مون به ساڳي ڳالهه سوچي هئي.“

اسان جي پاڙي ۾ هڪ گنگا نالي هندواڻي رهندي هئي، جنهن کي نه ڄاڻان پاڙي وارا گنگي چو سڏيندا هئا. اها پئي ٽين ڏينهن اسان جي گهر ايندي هئي ۽ هندوستان ۾ ويجهڙائيءَ ۾ ڪنڀ جي ميلي جون ڳالهيون ٻڌائيندي هئي. هوءَ ٻڌائيندي هئي ته ڪنڀ جو ميلو، هندن جو وڏي ۾ وڏو ڏڻ آهي، جيڪو اله آباد (هاڻي پرباگ) ۾ ٿيندو آهي. جتي هر ٻارهين سال ڪروڙين هندو ايندا آهن ۽ سنگم وٽ گنگا اُشان ڪندا آهن. سنگم اها جاءِ آهي، جتي گنگا ۽ جمنا نديون پاڻ ۾ ملنديون آهن. هڪ ٽين ندي سرسوتي به سنگم وٽ اچي ساڻن ملندي هئي. پر هاڻي ان جو نانءُ نشان به ڪونه آهي.

مون پنهنجي آڀيرا ’ڀڳت سنگهه کي قاسميءَ ۾ لفظ ’گنگا‘، ’جمنا‘ ۽ ’سرسوتي‘ گنگيءَ جون ڳالهيون ياد ڪري لکيا هئا. هوءَ وهيءَ کان مٿي چڙهي چڪي هئي. نڪ ۾ ڏانڻيءَ واري نت ۽ ڦلڙين وارو ڇيٽ جو پڙو پائيندي هئي. هوءَ پڙهيل پڙهيل هئي ۽ بابا وٽ ايندي هئي. مان جڏهن پهرين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس تڏهن پنهنجي استاد ڪيٽل داس فانيءَ کان ڪنڀ جي ميلي جي باري ۾ تفصيل معلوم ڪيا هئا. هن ٻڌايو هو ته ڪنڀ، دلِي، ٿانوَ يا سمانڌ کي چوندا آهن. مون کي ان وقت ياد آيو ته جڏهن مان سنڌيءَ جي پهرئين يا ٻئي ڪلاس ۾ پڙهندو هوس تڏهن شڪارپور جي ارگرد وڏي ٻوڏ آئي هئي. (ان جو تفصيلي ذڪر مان پوءِ ڪندس.) ۽ اسان جي زمين ۾ وڏو ڪنڀ ڪري وئي هئي. جنهن ڪري اسان

جي ڪجهه زمين بيڪار ٿي پئي هئي. ڪنڀ جو ميلو، برهما جي باري ۾، هندڪي ڏند ڪٿا کي ملهائڻ لاءِ ڪندا آهن. برهما، جنهن هندو ڌرم موجب ساري سرشتي پيدا ڪئي هئي، پنهنجي سماتڊ ۾ آدي ساگر تي ويٺو هو. جڏهن هن جي اک کلي ته هن سرشتيءَ جي رچنا شروع ڪري ڏني هئي. ديوتائون ۽ دئيت به ان ڪم کي پورنتا تي پهچائڻ لاءِ ساگر کي ولوڙڻ لڳا ها. سڀ کان اول اهو امرت جو ٿانءُ هيو، جنهن مان پيئڻ سان هرڪو امر ٿي ٿي ويو. دئيت اهو ٿانءُ کڻي ورتو، پر اندر جي پٽ، جنهن جي آڪاش تي راڄ ڏاڻي هئي، سو ٽاڪرو ڪائو جهڙو روپ ڌاري، ڌرتيءَ تي اڏري آيو ۽ دئيت کي پڇائي ڪڍيائين. ڪي چون ٿا ته پنهنجي انهي اڏار ۾ هو چئن جاين تي ترسيو، جن مان هڪ پرياگ يا اله باد به هئي. ٻيا چون ٿا ته امرت جا ڦڙا چئن جاين تي ڪريا. اندر جي پٽ کي سرڳ ڏانهن وڙڻ ۾ ٻارنهن ڏينهن لڳا. هندو ڏند ڪٿا موجب ديوتائن جو هڪ ڏينهن مڙتو لوڪ جي ماڻهن جي ٻارنهن سالن جي برابر آهي. ڪنڀ جا ميلا ٻارنهن سالن ۾ چئن جاين تي لڳندا آهن. پرياگ (اله آباد) وارو ميلو سڀني ميلن ۾ اهم آهي. هر ڏند ڪٿا وانگر هن ڏند ڪٿا ۾ به پورٽيا ۽ ويسوڙا اعتبار رکي سگهن ٿا، پر پوءِ به ان ميلي تي ڪروڙين ماڻهو اچن ٿا. مون ڪٿي پڙهيو هو ته اتي هندو سڌارڪ ۽ فيلسوف شنڪر آچاريه اٺين نائين صديءَ ۾ آکاڙا ٺهرايا هئا، جي خانقاهن وانگر هوندا هئا، جتي ڪتر ۽ ويڙماڪ سادو رهندا هئا. آکاڙي جي سرهن ٻڌ ڌرم کان ورتي هئي، جيتوڻيڪ اتي ٻڌ ڌرم ختر ٿي رهيو هو.

مون کي ڪڏهن ڪڏهن هندو ديو مالا ڏاڍي وڻندي هئي، جيئن ته: ”ڪامديو جي سينگ کي پنج پاڻ هوندا آهن. سينگ ڪمند جي چڙي جي هوندي آهي. سينگ جي زهر تي ماکيءَ جي مکين جي قطار هوندي آهي. پاڻ جي ڏانڊيءَ سان ڪنول جا گل هوندا آهن.“ مون انهن ڏند ڪٿائن مان، پنهنجي شاعري ۽ نثر ۾ به استفادو ڪيو آهي. نه ته گهڻيون ڏند ڪٿائون ضعيف الاعتقاديءَ جو شڪار هونديون آهن ۽ اهي يوناني ڏند ڪٿائن وانگر ادب ۾ استعمال ڪونه ٿينديون آهن.

هاڻي جڏهن بابا جي ڳالهه نڪتي آهي، تڏهن مان هن تي ڪجهه لکڻ چاهيان ٿو. مون کي هن جي صورت ياد اچي ٿي، هو ان وقت سٺ ورهين جو هو. وچولي قد ڪاٺ جو ۽ بدن جو سنهو، منهن جو گندمي رنگ، ٿري پيس

گرم سوت جي مٿان اوور ڪوٽ، مٿي تي ڪنهن زريءَ پريل خلي تي ريشمي پک، هٿ ۾ لوهي چڙي، لارڊ ڪچنر وانگر وڏيون مڇون، پيرن ۾ اوني جورابا ۽ چمڙي جو ولاٽي بوت. جيڪڏهن سردي تيز هوندي هئي ته هٿن ۾ اوني دستانا پائيندو هو. ڪوٽ جي مٿئين ڪيسي مان نڪتل رومال ۽ ڪيسي جي اندر واچ پيل هوندي هيس. اهو هيو منهنجو پيءُ شيخ غلام حسين، جو خود شيخ بنگل جو پٽ هيو، جيڪو ميونسپل ڪائونسلر هو. هو لا ايڄنٽ هوندو هو، جو بئريسٽر کان ڪجهه گهٽ ڄاتو ويندو هو. هو اڪثر بمبئيءَ ويندو هو ۽ بئريسٽر ملا ڪي ڪيسن جي ذميواري سوڀيندو هو ۽ ڪيس سارو ڪيس تيار ڪري ڏيندو هو. بمبئيءَ مان گوا به ويندو هو ۽ پاڻ سان گواني شراب جون ڪيئي خوبصورت بوتلون آڻيندو هو. خالي بوتلون منهنجي ماءُ سڃاڻي رکندي هئي. گواني شراب جو ذڪر مان گواني پس منظر ۾ ڪندس.

اسان جي گهر وٽان گهڻي ويندي هئي، جنهن جي هڪ پاسي ڪاڪڙن جو ٿلهو هوندو هو ۽ ٻئي پاسي ننڍي بازار جا وڏي بازار تي ڪٽندي هئي ۽ اها وڃي ڍڪ بازار ۾ پوندي هئي. ننڍي بازار ڏانهن ويندڙ رستي تي هڪ جهونو پيل جو وڻ هوندو هو. جنهن ڀرسان هڪ هندو جوتشي رهندو هو، جو بابا جو دوست هو. بابا جو جوتش ۾ ڏاڍو اعتبار هوندو هو. منهنجي ڄمڻ کان پوءِ، يڪدم هن وٽ وڃي منهنجي جنم پتري ٺهرائي هٿائين جا مون وڌو ٿي ڏئي هئي ۽ جا ڪنهن ڳاڙهي ڪپڙي جي پوش اندر ڊگهن پنن تي هنديءَ ۾ لکيل هئي. جڏهن مان ٿورو وڏو ٿيس، تڏهن مون کي بابا ٻڌايو هو ته جوتشيءَ هن کي منهنجي باري ۾ چار ڳالهيون خاص طور تي ٻڌايون هيون؛

1. هي چڙهندڙ سج وقت ڄائو آهي، ان ڪري هن ۾ غصو گهڻو ٿيندو.

2. علم لاءِ ديوانو هوندو ۽ جتي هن کي اهو ملندو، اتي ان جي تلاش ڪندو.

3. کيس سفر جو شوق ٿيندو ۽ ولايت جو سفر به ڪندو.

4. ساري عمر ٻُسو هن جي ڪڍ رهندو ۽ هي ٻُسي جو محتاج نه رهندو.

تن ڏينهن ۾ شڪارپور مان ڪوئي مسلمان ولايت نه ويو هو. سو بابا کي ان ڳالهه تي اعتبار نه آيو. پر چيائين ته ڪيئن چئجي، اها ڳالهه به سچي نڪري. علم جي تلاش ۽ سفر جي شوق واري ڳالهه هن کي ڏاڍي وڻي، ڇو ته کيس به اهڙي تلاش ۽ اهڙو شوق هوندو هو. مون کي هن جي پيري ياد آهي، جڏهن مان پهرين درجي انگريزيءَ جو امتحان ڏئي آيو هوس، ان کان

ڪجهه ڏينهن پوءِ هو گذاري ويو. هن سڪرات جي عالم ۾ اڪيون پئي مون کان پڇيو: ”بابا، تون ڪلاس ۾ پهريون نمبر آئين؟“ جڏهن مون چيو: ”هاڻو.“ تڏهن هن هميشه لاءِ اڪيون پوري ڇڏيون ۽ وڃي انسان ذات جي اڪثريت سان مليو.

بابا اٺ ڏهه سوت بمبئيءَ مان سبائي آيو هو، ڇو ته اتي بئريسٽر ملا ڪي ڪيسن ۾ وڪيل ڪرڻ ويندو هو ۽ ان وقت سنڌ بمبئيءَ جو حصو هئي. هن کي ٻه ٽي پيرا سياري ۾ نمونيا ٿي پئي هئي، ۽ جڏهن سيءُ شروع ٿيندو هو ته هو اهي اوني ڪپڙا پائيندو هو. مون کي هڪ پراڻي منشيءَ عبدالغفور دائي ان باري ۾ بابا جي خوش طبعيءَ جي ڳالهه ڪئي هئي، ته هو بابا سان فريئر هال ۾ سير ڪري رهيو هو. بابا کي ٿري پيس سوٽ ۽ اوور ڪوٽ پيو هو. عام ماڻهوءَ کي ايتري سردي نه پئي ٿي. جڏهن ڪجهه پارسي چوڪرين بابا کي ڏٺو ته تهڪ ڏنائون. جنهن تي منشي عبدالغفور بابا کي چيو: ”چاچا ڏسين ٿو، هي چوب چينيون توتي کلن ٿيون.“

بابا جواب ڏنو: ”غفور کلڻ ڏين، خدا جا گل آهن، ٽڙندا رهن ته چڱو.“
 ٻئي پيري بابا پاڙي جي پٿر ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هو، ۽ بلغاري حقو پي رهيو هو. جنهن جي نڙ ۾ چانديءَ جا چلا پيا هئا. ڀرسان ٻه ٽي موڙا به آئي وئي لاءِ رکيا هئا. جن مان هڪ تي آءُ ويٺو هوس. ميونسپالٽيءَ جي بتيءَ تي سنڌيءَ ۾ قصو، ’گل با صنوبر ۾ ڪرد‘ پڙهي رهيو هوس ته ايتري ۾ شيخ ساز علي ساز اچي نڪتو، جيڪو بابا جي سوٽ جو پٽ هو. هو سي ائنڊ ايس ڪاليج ۾ فرسٽ ايئر ۾ پڙهندو هو ۽ شڪارپور جي مشهور شاعر آغا صوفيءَ جو شاگرد هو. هن منهنجي هٿ مان ڪتاب وٺي ڪجهه پڙهيو ۽ پوءِ مون کي ڪتاب موٽائي ڏئي بابا کي چيائين: ”چاچا، هي هن عمر ۾ ئي عشق جا قصا ٿو پڙهي!“

”پٽ نيٺ ته ڪرڻو اٿس.“ بابا مختصر جواب ڏنو. ڪيترو نه سچو نڪتو اهو جواب! ساز علي ساز پوءِ فوج ۾ ميجر ٿيو ۽ برما ۾ هيو، جڏهن سباش چندر بوس، جپانين جي مدد سان انڪريزن کي اتان ڌڪي ڪڍيو هو. مون کي هر عشق ۾ مات يا جيت وقت ان ڪتاب جو نالو ”گل با صنوبر ۾ ڪرد“ (گل صنوبر سان ڇا ڪيو-) ياد ايندو رهيو آهي. مون جارج برنارڊ شا جي ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو ته: ”صنفِ نازڪ لاءِ ڪشش جيتوڻيڪ انسان ذات جي آدمشماريءَ برقرار رکڻ لاءِ ضروري آهي،

پر ان جو محبت سان ڪوئي تعلق نه آهي. ”ڪيترا ڀيرا ئي عورت جي خوبصورتيءَ مون کي ڏوڪو ڏنو آهي.

مان جڏهن ٻئي درجي سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس ته بابا مون کي پوڪرداس ائڊ سنس نالي ڪتاب گهر مان ’گل يا صنوبر ڇم ڪرد‘، ’امير حمزي جو داستان‘، ’چار حصا‘، ’حاتم طائيءَ جو قصو‘، ’چار حصا‘، ’الف ليلى جو قصو‘، (جيڪو غالباً رچرڊ برٽن جي ڪتاب جو ترجمو هو)، چندر ڪانتا اناويهه حصا خريد ڪري ڏنا هئا. مون اهي پندرهن ڏينهن ۾ پڙهي پورا ڪيا هئا ۽ بابا کي چيو هو ته: ”هاڻي ٻيو ڪتاب وٺي ڏي.“ بابا مون کي پوڪرداس جي دڪان تي وٺي هليو هو ۽ هن کي چيو هئائين: ”هن سنڌي قصا ته پورا ڪري ڇڏيا، هاڻ هن کي اردوءَ ۾ ڪي سراغ رسانيءَ جا ناول ڏي، ته مان هن کي اردو سيکاريان.“

پوڪرداس وٽ اردو ناول ڪونه هئا، چوڻه ان وقت بابا کان سواءِ شڪارپور ۾ اردو پڙهندڙ ٻيو ڪوبه نه هو. پوڪرداس هڪ سنڌيءَ ۾ ضخيم ناول ڏئي چيو ته: ”سائين، هي ماڻهن کي ڏاڍو وڻيو آهي.“ اهو ناول ڏاڍو دلچسپ هو. مون ٽي راتيون جاڳي ساندھ پڙهيو هو. اهو روس جي زار شاهيءَ خلاف پولينڊ جي قومپرست انقلابين جي بغاوت جي باري ۾ هيو ۽ ڪنهن انگريزي ناول تان ترجمو ڪيو ويو هو. پوءِ بابا مون کي دليءَ مان اردوءَ ۾ ’مُلسم هوشربا‘ ۽ ٻيا ڪيئي سراغ رسانيءَ جا ڪتاب گهرائي ڏنا هئا، جنهن ۾ اهم ڪردار شرلاڪ هومز ۽ ڊاڪٽر واٽسن ها. پر مون کي پوءِ پتو پيو ته اهي ڪتاب سنڌيءَ ۾ به ترجمو ٿيل هئا. منهنجي زال جو مامو واجد علي شيخ ڪافي پوءِ علي ڳڙھ مان لا ڪريجوڻ تي آيو هو ۽ پاڻ سان ڪيئي اردو ڪتاب ۽ رسالا آندا هيا. ان دؤر ۾ منهنجي زال جو سوٽ ادا اختر به علي ڳڙھ مان موٽيو هو، ۽ پاڻ سان اردو ڪتاب ۽ رسالا آندا هئا. جيتري قدر مون کي يادگيري آهي ته انهن وٽ عالمگير، نيرنگ خيال، خيام، دين و دنيا، مولانا ابوالڪلام آزاد جا الفلاح ۽ الهلال رسالا هوندا هئا. انگريزيءَ ۾ مولانا محمد عليءَ جو هفتيوار ’ڪامريڊ‘ به ايندو هو. هونءَ ته هنن وٽ ’ساقی‘، ’ادبي دنيا‘، ۽ جوش مليح آباديءَ جو ’ڪليم‘ به ايندا هئا، پر شايد اها پوءِ جي ڳالهه آهي. بابا جي به عجيب سرگذشت هئي، جا هو حقي جو وزر هڻي ٻڌائيندو هو. پيريءَ ۾ هو هڪ عزت پسند انسان هو. پر

هروڀرو مردم بيزار نه هو. باقي مون ٻڌو آهي ته جوانيءَ ۾ ڪافي وجهه هو، ۽ اڪ سان اڏامندڙ پکي چٽي سگهندو هو. بابا ڪنهن مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار هو ۽ جيڪي به قانوني ڪتاب گورنمينٽ پريس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايا هئا، انهن جو غور سان مطالعو ڪري چڪو هو، ۽ کيس ڪيئي قانوني فقرا ياد هوندا هئا. هڪ ڀيري هن جو مئجسٽريٽ سان تڪرار ٿي پيو ۽ غصي ۾ کيس گهٽ وڌ ڳالهايو هئائين ۽ توهين عدالت جي مقدمي جي خوف کان هندوستان هليو ويو هو. هو ڪافي سال حيدرآباد دکن ۾ رهيو هو، جتي اردوءَ ۾ هندوستان جا لا رپورٽر مطالعو ڪيا هئائين. هو نه رڳو دهلي، ديراڊون، لکنو ۽ الله آباد ۾ رهيو هو، پر راجستان ۾ به ڪافي وقت گذاريو هئائين. اتي هن کي اٺ تي سواريءَ جو شوق پيدا ٿيو. ان وقت شڪارپور ۾ صرف ٻه موٽر ڪارون هيون، جي ريل جي انجن وائگر دونهن ڪينڊيون وينديون هيون. اهي ٻئي هندو واپارين جون هونديون هيون، جن مان چنڊر ڀان کان، ڪڏهن بابا موٽر ڪار وٺندو هو. بابا اٺ لاءِ سڄيءَ زريءَ سان پريل جهل راجستان مان آندي هئي، اسان سندس وفات کان پوءِ، پندرهن سوين ته فقط ان جي زري وڪي هئي. ان وقت جا پندرهن سئو اڇ جي پنجاهه هزار جي برابر هوندا هئا، ڇو ته ان وقت رڻي سير سڳداسي چانور ملندا هئا جي هاڻي چويهين رڻي به نه ٿا ملن.

اٺ جي پاڪڙي تي ٺاهوڪي اڪر ڪرائي، ان تي چانديءَ جا پڙج به هڻايا هئائين. ۽ ان جا جهاٻا به من ڀاڻا هئا ۽ اٺ جي پيرن ۾ چانديءَ جا گهنڱهرو هوندا ها، جي چمڪندا ويندا هئا. آواز ٻڌي پريان ئي ماڻهو سمجهي وٺندا ها ته شيخ غلام حسين ٿو اچي.

بابا تي شاديون ڪيون. هڪ پنهنجي برادريءَ جي عورت سان، ٻي ڪڙي نواب خان جي ڪنهن سنڌي پٺاڻيءَ سان ۽ ٽين منهنجي ماءُ سان. چوندا هئا ته هن جي ٻي نوجوان زال نهايت خوبصورت هوندي هئي. ۽ هن جي پهرين زال بيگم کيس زهر ڏئي ماري ڇڏيو هو. ان ڪري بابا، بيگم کي طلاق ڏني هئي ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ منهنجي ماءُ سان شادي ڪئي هئائين. منهنجي ماءُ هڪ هندو وڏوا هئي، جا آئرل علي بخش جي جاءِ جي ڀرسان رهندي هئي. آئرل علي بخش هندوستان جي ڪائونسل آف اسٽيٽ جو ميمبر هو. مون هن کي فقط هري ولي سئيما ڏانهن ويندي پنهنجي اوطاق ۾ پसार

ڪندي ڏٺو هو. هو شڪارپور ميونسپل جو پريزيڊنٽ به رهيو هو. هڪ پيري منهنجي ماءُ، بابا وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آئي ته هن جو ڪوڙڪيءَ ۾ پير ڦاسي پيو. منهنجي پيءُ سان هن جي نڪاح جي ڳالهه اڃان هلي رهي هئي ته ذري گهٽ هندو مسلم فساد ٿي پيو هو. ڪجهه وقت کان پوءِ هندو سيٺ، جيڪي بابا جا به واقف هئا، جهيڙي تارڻ لاءِ، منهنجي ماءُ کي لاڙڪاڻي ماڻهن ۾ ڇڏي آيا. پر لوح قلم جي لکڻي کي ڪير ٿو مٽائي سگهي! قسمت جي ڦرهي ميساري ناهي.

هتي ڏينهن راتو واه منهنجي ماءُ ريل رستي لاڙڪاڻي مان شڪارپور منهنجي پيءُ جي گهر هلي آئي. شهر ۾ ڏاڍو تاءُ ڏسي هندو ڇپ ٿي ويا. خاص ڪري آنرل علي بخش جي چوڻ تي، جنهن جي بابا سان پاڙيسري هئڻ ڪري چڱي واقفيت هئي ۽ ساڻس همدردي به هئي. بابا راڻي پور جي پير صالح شاهه جو به مريد هو، جو هڪ نهايت لائق انسان هو.

بابا هندستان مان پاڻ سان اردوءَ ۾ لا رپورٽر ۽ ٻيا قانون جا ڪتاب به آندا هئا. انهن سان گڏ ديوان حافظ، رباعيات عمر خيام، غالب جو ڪلام، بيخود دهلويءَ جي شرح سان، فيروز اللغات ۽ جامع اللغات به آندا هئا. هن جو آندل ديوان حافظ، اردو ترجمي سان اڃان منهنجيءَ لئبريريءَ ۾ موجود آهي. حيرت آهي ته هن جي ڪتابن ۾ ڪليات جعفر زتلي به هو، جو هڪ دلچسپ ڪتاب هو، ۽ جنهن جو نالو اردوءَ جي اديبن به ورلي ٻڌو هوندو.

بابا جڏهن بمبئي ويندو هو، تڏهن هن جي هڪ رقاصه نيلمر سان آشنائي ٿي هئي. مان بابا جو سڪيلڊو پٽ هوس. ڇاڪاڻ ته هي اولاد ڪيس ڏيئي هئي. ان ڪري بابا منهنجي طهر تي رقص لاءِ نيلمر ٻائيءَ کي گهرايو هو، ۽ پير صالح شاهه جي اوتاري (سائينءَ جي اوتاري) تي هڪ خاص ڪمري ۾ رهايو هئائينس. جتي ٽي چار ايراني ڦالين پٽاريا هئائين، انهن تي هالا جي جنبڙيءَ جو پلنگ ۽ پينگهو رکايو هئائين. ڇت ۾ هڪ ريشمي ڪپڙي جي جهلي به هئي هئائين، جا هر وقت هن جو نوڪر ڇڪيندو رهندو هو. بابا هڪ بگين جي قطار به ڪڍائي هئي، جنهن ۾ زالن ۽ مردن کي شڪارپور جا اٺ ئي دروازا گهمائي آيو هو. ان ۾ مشڪي ۽ سنجاف گهوڙن جي دڙڪي چال ڏسڻ جهڙي هئي. جلوس ڪيڏن کان هڪ ڏينهن اڳ انهن گهوڙن کي جُون جا توڙا پيري کارايا هئا.

نيلمر ٻائي ڏاڍي خوبصورت هئي. هن کي ڪنن ۾ جهومڪ، سونو گلوبند، سونا بازو بند ۽ ڪنگڻيون پيون هيون، پيرن ۾ سوني چير به پيل هئس. هوءَ ائين ٻئي لڳي ڄڻ راجستان جي ڪنهن پيٽنگ مان نڪري آئي هئي. هن ناچ ائين ٿي ڪيو، جيئن ڌوڙي جي ڌڻ تي اتر واءِ ۾ پن ڦرندا آهن. مون کي ان وقت موسيقيءَ جي ڪابه خبر ڪانه هئي. پر ڪي تماشين چون پيا ته هوءَ سارنگيءَ تي ’نت پيرو‘ ڳائي رهي آهي. مان هن وٽ صبح کان شام تائين ويٺو رهيس، ۽ هن مون کي ماني به پاڻ سان ڪارائي هئي، جا بابا هن لاءِ موڪلي هئي. پلاءِ، پڳل گوشت، نان ۽ چانورن جو زردو. مان جڏهن هن جي ڪمري مان نڪتو هوس ته سرءُ جي ٻجهندي ۾ سج هڪ ٻڍي سود خور وانگر ڏسي رهيو هو ته ان وٽ ڪو سون چاندي به رهيو آهي يا نه! وري جڏهن رات جو ويو هوس ته آسمان مان بوندا باندي ٿي رهي هئي ته هن، ”گهر آئي بدروا ڪاري“ ڳاتو هو ته هن جي اڳيان رپين جو ڍير ٿي ويو هو. اوچتو پاڙي ۾ هلي ويو ته بابا نيلمر سان شادي ٿو ڪري. پاڙي جي هڪ پوڙهيءَ اچي منهنجي ماءُ کي چٽاءُ ڏنو ته مڙس هٿان ٿو نڪتو وڃي.

جيستائين دير سان رات جو بابا گهر اچي تيستائين هن جاڳي مون کي ۽ منهنجي پيءُ کي لوڪ ڪهاڻيون ٿي ٻڌايون. بابا آيو مس ته هوءَ اوچنگارون ڏئي رڻن ۾ چٽڪي، ڄڻ ڪنهن زخمي ڪيوتريءَ جيان ڦٽڪي رهي هئي، ۽ بابا کي چيائين: ”مون تنهنجي لاءِ سڀ ڪجهه ڇڏيو، گهر ٻار، پاڙو اوڙو، جات جمات، ڌرم، پوڙهي امڙ، کائائو پائر، سڀ تنهنجي لاءِ ڇڏيم. تون مون کي اهو نتيجو ٿو ڏين.“ پوءِ هوءَ ڏيڪرا ڏئي روئڻ لڳي.

”ڪهڙو نتيجو ٿو ڏيان؟“ بابا هن کان نرميءَ سان پڇيو.

”تون نيلمر ٻائيءَ سان شادي ٿو ڪرين. انهيءَ بازاری زانغان سان.“ امان چيس. بابا کيس ڳرائي پائيندي چيو: ”تو کي ڪنهن غلط ٻڌايو آهي.“ پر امان کي تيسين اعتبار نه آيو ۽ ٻئي ڏينهن تائين روئندي رهي، جيستائين نيلمر رات واري گاڏيءَ ۾ بمبئيءَ هلي وئي. ها بابا ڪيترو وقت اها ست جهونگاريندو رهيو هو: ”عاشق پسڻ لاءِ آيو، محبوب گل سناسي.“ پوءِ بابا وفات تائين وڏي شيشي ۾ مڙهيل نيلمر جو فوتو اسان جي گهر جي ديوار تي لڳائي رکيو. بابا جي وفات کان ڪجهه ڏينهن پوءِ، امان اهو فوتو ابتو ڪري تنگيو هو، پر لاٿو نه هٽائين.

بابا پنهنجي ڪماڻيءَ مان خوبصورت جاءِ ٺهرائي، جنهن ۾ مشهور مغربي مصورن جي تصويرن جا اتارا شيشي ۾ مڙهائي هال جي چوڌاري ڪاٺ جي مضبوط پٽيءَ جي ٽيڪ ڏئي ديوار تي تنگيا هڻائين. معلوم نه آهي ته اهي اتارا بمبئيءَ مان آندا هڻائين يا شڪارپور مان ورتا هڻائين. ڇو ته شڪارپور ۾ نيوند حلواڻيءَ جي ڀرسان ٻه ٽي دڪان هوندا هئا، جتان اهي ملي سگهندا هئا. مون کي هاڻي ياد اچي ٿو ته انهن ۾ هسپانوي مصور گويا (Goya) جي تصوير ’ننگي ماڃا‘ (Naked Maja) به هئي. مان ڀانيان ٿو ته هسپانوي زبان ۾ ’ماڃا‘ عورت کي چوندا آهن. باقي مون کي اها خاطري آهي ته بجليءَ جا جهاز هن بمبئيءَ مان آندا هئا. هن جي ستر ايڪڙ زمين ديهه لوڊا تعلقي سلطان ڪوٽ ۾ هئي. جتي هن ڪجهه وڻ پوکايا هئا ۽ هڪ ننڍو سنگمرمر جو تلاءُ ٺهرايو هو. جنهن جي چيري مٿان ڪاري ڊاڪ جون وليون هڻايون هڻائين. چڙهي پائيءَ جي مند ۾ هو ان تلاءُ کي پاڻيءَ سان ڀرائيندو هو، ۽ ايترو نفاست پسند هو جو وهنجڻ مهل ڊبل گهوڙو بوسڪيءَ جو انگوشو ٻڌندو هو ۽ مٿ ۾ ليمي جا پن وجهرائي ڇڏيندو هو. ڪلاڪ ڏيڍ اهو مٿ لائي، پوءِ وهجنڊو هو. بابا کي صابن سان چڙ هوندي هئي. اونهاري ۾ هو منهنجي ماءُ کي ٻار ٻار ياد ڏياريندو هو ته هٿن پيرن تي مينڊيءَ سان گل ڪڍي ۽ لکي در تان هن لاءِ رابيل جون ڪنڊيون، موتيءَ جي ڪلفي ۽ پنهل علي شاهه جا ڏير سارا ڪباب ۽ نان وٺي ايندو هو، جي اسان رات جو کائيندا هئاسين. هو ڪئنجي ڇاپ سگريٽ به پيئندو هو. جي ان ڏينهن ۾ ماڻهو شوق سان پيئندا هئا. باقي ڀان کان هن کي نفرت هئي. جڏهن ڪوئي تي ڪٽ وجهندو هو ته گلاب دانيءَ سان ڪٽ جي چوڌاري گلاب جي پاڻيءَ جو چٽڪار ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن خس جو عطر به لائيندو هو جو هن کي وڻندو هو. اسان جي گهر ۾ هيٺ لوهي سيخن سان دري هئي، جنهن تي خس جي ٽٽي لڳل هوندي هئي، جنهن تي ڏينهن ۾ ٻه ٽي ڀيرا پاڻيءَ جو چٽڪاءُ ڪبو هو.

منهنجو پيءُ هر هفتي ٻه ٻهريءَ جو پاڙي واري مسجد ۾ جمعي جي نماز پڙهندو هو. هو جنازي نماز ۾ به ضرور شريڪ ٿيندو هو، ۽ عيد نماز وقت عطر عنبر لائي پاڙي جي هڪ سيٺ چندر ڀان کان موٽر ڪار وٺي اسان کي عيدگاهه تي وٺي هلندو هو، جتي عيد نماز پڙهڻ کان پوءِ هو اسان کي ڪاغذ جون ٿرڻيون، ساوا ڳاڙها جهنڊا، ڊپڪيون، جهنجھڻ، جيڪي مٽيءَ جا

ٺهيل هوندا هئا ۽ جن ۾ ڪڻڪ جا داڻا وجهندا هئا جي انهن ۾ وجهندا هئا ۽ ڏيڏر به وٺي ڏيندو هو. ڏيڏر مٽيءَ جي ننڍي پيالي هوندي هئي، جنهن تي ڪاغذ چاڙهيو ويندو هو، ۽ جنهن تي ڏاڳي سان ڪڇيءَ جي چڙيءَ جو سنهو ڌاڪولو هوندو هو. جڏهن ڏاڳي کي ڇڪيندا هئاسين ته اهو ڏيڏر وانگر آواز ڪيندو هو. انهن کان سواءِ ڦوڪڻا، پوپريون، چانديءَ جا پٺا، مٽيءَ جا گهوڙا، مٽيءَ جون زائفان، جن کي ڏاڳو ٻڌل هوندو هو، جنهن کي چڪ ڏيبي هئي ته اهي ڦرنديون هيون. مٽيءَ جون جهرڪيون ۽ طوطا جن کي رنگين پٺا لڳل هوندا هئا. ڇدا، سونجنيون، بائليون ۽ ڪوڏ ملندا هئا، جي به اسان چاهه سان وٺندا هئاسين.

عید گاه جي هڪ پاسي اسٽورٽ گنج نالي مارڪيٽ هوندو هو، جتان بابا اسان کي طرح طرح جا ميوا وٺي ڏيندو هو. شڪارپور ۾ انب، انجیر، ننڍا صوف، توت، ڪارا شھتوت، ڄمون، ڪارڪون، ڦاروان، ڪکڙيءَ بنا ڪارڪون، باد رنگ (کيرا) ونڱيون، ڏوڪا ۽ ڌنگ ڏوڪا، لوڻيون ڪارڪون، سايون خشيون، سنڌي ۽ مڪئي پير، ڪنگري پير، پيرون، گدرا، ڪاٺ گدرا، تمام ننڍو ڪمند، پٽائي گجرون، لاهوري گجرون، هندائا، ڏوڏيون، جن کي چئني طرف چير نڪتل هوندا هئا ۽ جن مان آفیر نڪتل هوندو هو، ڪمر زريتون، ڊاک، وغيره ٿيندا هئا. جي مند آهر وٺي اسان ڍو ڪندا هئاسين. پوءِ وڏن جي قبرستان تي ويندا هئاسين، جتي منهنجو ڏاڏو ۽ ڏاڏي پوريل هوندا هئا. انهن جي مزارن تي دعا گهري، انهن جي قبرن تي پٽهي وجهندا هئاسين. پٽهيءَ ۾ گلاب جا پن، انب جا پن ۽ مهري ڍال هوندي هئي. اسان جن عورتن کان پٽهي وٺندا هئاسين، تن کي آرائيون چوندا هئاسين. آرائيون مند تي اسان وٽ گلاب ۽ رابيل جا گل پوئي آڻينديون هيون. انهن جي ڳري قيمت گهرنديون هيون ته به انهن کي موٽائون نه هو، جن کي ساري مون لکيو هو: 'عشق اسان وٽ آرائينءَ جيئن، آيو جهول پري، ڪوئي ڪيئن ڪري؟'

عید جي ڏينهن تي شڪارپور ۾ هندستاني گويا ايندا هئا، جي فارسيءَ ۾ مختس ڳائيندا هئا، جنهن جون آخريون ٻه سٽون هونديون هيون: "آهسته برگ گل بفشان بر مزار ما
ڪِ نازڪ است شيشهءِ دل درڪنار ما—"

ترجمو: ”اسان جي مزار تي گل آهستي رڪو - ڇو ته اسان جي ڪڪ
پر دل جو شيشو نازڪ آهي.“

مون کي ان وقت به خيال ايندو هو ته ڇا هتي منهنجي پيءُ جا ماءُ پيءُ
پوريل آهن؟ ڇا مٽيءَ جو ڀڀ ڀرجڻو ئي نه آهي؟ مٽيءَ ڪيئي ڌارا ۽ سڪندر
ڳڙڪائي چڪي آهي؟ ڇا انهن جي ماس ۾ ٻين ماڻهن جي ماس کان سواد
وڌيڪ آهي؟ اهي ويچار ياد ڪري مون نظر لکيو هو.

”آيو موت ته روح مري ويو، جسم ٿيو آزاد،

مٽي اول مٽي آخر مٽي زنده باد.“

هاڻي مان مڃان ٿو ته ’مٽي زنده باد‘ صحيح ناهي، انسان ۾ ٻي ڪا
شيءُ آهي، جا زنده رهي ٿي. پر اهو خيال مون کي ڏاڍو پوءِ آيو، جڏهن مون
موت کي پئيءَ تي هٿ هڻي چيو: ”هاڻ ته ٿر، مان واندو نه آهيان.“

بابا جا ٻيا دوست هئا، ڦولنات جوڳي، جنهن هن کي ڪيميا جي علم
سيڪارڻ جا ڏٺا ڏٺا هئا. ڦولنات ڪن ڦاڙ جوڳي هوندو هو. يا جنهن لاءِ
ڀٽائيءَ ڪٽوٽيا، ڪن چير لفظ ڪم آندا آهن. هو ڳچيءَ ۾ پٿر جو ڪٺو
پائيندو هو ۽ هن کي گهاٽيون جٿائون هونديون هيون. هڪ ڀيري هن بابا کي
چيو هو ته اڌ ٽولو سون ۽ ڏهه سير ٽامون وٺي ڏي ته هو کيس ٽامي جا ڏهه
ٽي سير سون ڪري ڏيندو. هو اسان کي شهر کان ٻاهر، هڪ باغ ۾ وٺي
هليو، جتي هن چيڻ جو ڍير ڊڪايو ۽ ان ۾ ڪجهه جڙي ٻوٽيون ۽ اڌ ٽولو
سون ۽ ڏهه سير ٽامون وجهاريائين. چوڌاري وڏو چيڻ جو ڍڳ دکاريائين ۽
بابا کي چيائين، ته اهي صبح جو سون ٿي ويندا، صبح جو جڏهن مان بابا
سان گڏجي ويس ۽ چيڻ جي رک پري ڪري ڏٺوسون ته اڌ ٽولو سون ته
ڪونه هو، پر ڏهه سير ٽامي تي سونهري جهلڪ نظر آئي پئي. ڦولنات بابا
کي چيو ته سون ٿورو هو، تنهن ڪري پوري ٽامي تي چڙهي نه سگهيو. ٻئي
ڀيري ٻه ٽولا سون وجهنداسون، پر بابا هن جو نسخو وري نه آزمايو. هو بابا
کي جوڳين جي باري ۾ عجيب غريب ڏند ڪٿائون ٻڌائيندو هو. هو جپ ٽپ
ڪري، هوا ۾ اڏامي سگهندا هئا ۽ ڪنهن وڳت نانگا ڀرت تي وڃي نڪرندا
هئا، يا دم روڪي پاڻ کي ڌرتيءَ اندر پورائي ڏينهن جا ڏينهن جي سگهندا
هئا، ۽ جڏهن ٻاهر ڪڍيا ويندا ها، تڏهن انهن جي ڏاڙهي ائين ڪوڙيل
هوندي هئي، جيئن پورجڻ وقت هئي، پر بابا هن تي اعتبار نه ڪندو هو ته

قولنات ڦل ۾ گانجي جو وزر هڻندو هو ۽ چوڌاري گانجي جي ڌڻ ڦهلجي ويندي هئي، ۽ پوءِ هو دعويٰ ڪندو هو ته هن اهڙو به جوڳي ڏٺو هو، جيڪو ايئن سنگين تي سمهي سگهندو هو، ۽ هن جي پٺيءَ تي سنگين جو ڪوبه اثر نه ٿيندو هو. ڪيترو وقت پوءِ هن جون پويون ڳالهيون مون هڪ انگريزي ڪتاب ۾ پڙهيون هيون. ڪيترو وقت پوءِ ڍاڪا وڃي رهيا هئاسين ته مون سان پنجاب جو اردو شاعر صوفي غلام مصطفيٰ تبسم هوائي جهاز ۾ گڏ هو. هن ۽ مون پنجابي ادب تي پئي ڳالهايو ته هن هڪ لوڪ بيت ٻڌايو:

”گوري وڃ تلاءُ نڪتي

جيئن سلفي دي ڌار ورگي-“

(چوڪري تلاءُ جي وڃ تان نڪتي. (وارن کي چنڊڪو ڏنائين) ته ڇڻ سلفيءَ مان دونهن جي ڌار نڪتي.) ان وقت مون کي قولنات جوڳي ياد آيو هو. ٻيو ماڻهو جيڪو روز بابا وٽ ايندو هو، ان جو نالو گهڻو ڪري امير علي هو. هن جي ڇاتي ويڪري، منهن موڪرو، ڏاڙهي مڇون ڇٽ هونديون هئس ۽ هن جي مٿي تي ڦنڊڻ واري ڳاڙهي ترڪي ٽوپي هوندي هئي. هو خلافت تحريڪ ۾ شريڪ ٿيو هو، جڏهن 1919ع ۾ مهاتما گانڌيءَ انگريزن جي خلاف آسهيڪار جي هل چل (Non - Co-operation Movement) هلائي هئي، ۽ ڪانگريسي هندن جو خلافت تحريڪ ۾ مسلمانن سان انگريزن جي خلاف غير معمولي ۽ تعجب خيز اتحاد ٿي چڪو هو. مائٽيگو چيلمس فورڊ سڌارو (Mantego Chelms Ford Reform) کي ڪامياب بنائڻ لاءِ لارڊ جارج پنهنجي ڪميشن جي مائهوءَ کي وائسراءِ بنائي هندوستان موڪليو هو، جنهن هندو مسلمان اتحاد ختم ڪرائڻ لاءِ مهاتما گانڌيءَ کي گرفتار ڪرايو هو. 1926ع ۾ اها آسهيڪار جي تحريڪ ختم ٿي وئي. پر ان وچ ۾ پوري برصغير مان ڪيترا مسلمان ۽ سنڌ مان جان محمد جوڻيجي جي رهنمائيءَ هيٺ ڪيئي نوجوان ٻارين ٻچن ڪابل (افغانستان) لڏي ويا ها، ڇو ته هندوستان دارالحرب هو ۽ ڪابل دارالامان هو. جوڻيجي سان جيڪي مسلمان گڏجي افغانستان ويا هئا، انهن سان اتان جي مسلمانن پاءُ سمجهي همدردي ته نه ڪئي، پر هنن کان سڄو سَرو سامان ته ٺهيو، پر زالون به ڦري ورتيون. مون اهي سڀ ڳالهيون ڪيئي سال پوءِ، جوانيءَ ۾ پڙهيون هيون. دراصل پهرين مها پارلي لڙائيءَ ۾ ترڪن انگريزن خلاف آسٽريا ۽ جرمنيءَ

جو ساٿ ڏنو هو. نومبر 1918ع ۾ انگريزن ترڪيءَ کي شڪست ڏني هئي. 5 جنوريءَ تي انگلنڊ جي وزيراعظم لارڊ جارج پارليامينٽ ۾ تقرير ڪندي چيو ته: ترڪيءَ جي حڪومت ۽ ان جي گادي قسطنطنيه کي ڪوئي خطرو ناهي ۽ اسان ترڪيءَ جي اندروني معاملن ۾ دخل نه ڏينداسون. 1919ع واري صلح ڪائونسل ۾ ترڪيءَ جي سلطنت کي وڻڻ وڃڻ جو فيصلو ڪيو ويو ۽ خلافت کي به عملي طور ختم ڪيو ويو. خلافت تحريڪ جي باري ۾، مون ايم. اين. راءِ جي حوالي سان ”جڳ مڙيوئي سپنو“ ۾ الڳ مضمون لکيو آهي ۽ ان جي باري ۾ لارينس آف عربييا جي ڪتاب Seven Pillars of Wisdom (سياڻپ جا ست ٽنڀا) ۾ به ڪجهه پڙهيو آهي.

هندوستان جي مسلمانن ان ڳالهه جي باري ۾ سخت احتجاج ڪيو. نومبر 1919ع ۾ مسٽر افضل حق جي صدارت ۾ ميڙ ٿيو، جنهن ۾ گانڌي، موتي لال، نهرو، پنڊت مدن موهن مالويه به ڪٺا ٿيا. گانڌيءَ مسلمانن کي هندن جي پوري حمايت جي خاطري ڏني. اهي ڳالهيون مون سڀ ڪيترو وقت پوءِ پڙهيون. بابا جو دوست امير علي ڪابل مان دلشڪستو ٿي موٽيو هو ۽ بابا سان روڻهارڪو ٿيندو هو ته هن کي ٺڳيو ويو هو.

ٽيون شخص سلطان ڪوٽ جو هو، پورو نالو ياد نه ٿو اچي، شايد هن جو نالو ڪشن چندر هيو. هو بابا کي نل دميتي، شڪنتلا، شوپاروتيءَ وغيره جا ديو مالائي قصا ٻڌائيندو هو. ان وقت بابا اگرڻ تي ناگلي گجرون به پچائي کائيندو هو ۽ مرغيءَ جا انڊا اوباري پاڻ به کائيندو هو ۽ ٻين کي به کارائيندو هو. اها رات جي وقت هن جي مرغوب غذا هئي.

زرينا هاڻي ترس ڪجهه دوست آيا آهن. انهن سان ملي وٺان. ٻيو قصو پوءِ ٿو اڳتي وڌايان.

اڄ پير محمد ڪيلاش، شاه محمد پيرزادو ۽ آصف فرخي آيا. آصف فرخي، شاه محمد جي مدد سان سنڌي شاعريءَ جي اٺتالاجي (Anthology) جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو آهي. فرخي عطيه دائود جو انگريزيءَ ۾ ترجمو اڳ ئي ڪري چڪو آهي. هن جڏهن موڪلايو ته پنهنجا ٽي ڪتاب تحفي طور ڏئي ويو، جي منهنجو پٽ ڊاڪٽر سليم لاهور کڻي ويو ۽ چيائين ته فرصت جي وقت ۾ پڙهندس. هڪڙو ڪتاب ذي شان ساحل جو ’ڪراچي اور دوسري نظمين‘ به ڏنائين.

ٻئي ڏينهن تي مشتاق باگاڻي، عبدالحميد ابڙو ۽ بدرالدين اڄڻ آيا.

عبدالحميد ابڙو ملير ۾ سيشن جج آهي ۽ منهنجي شاعريءَ جو مداح آهي. بدرالدين اڄڻ لاڙڪاڻي ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر آهي ۽ ٽي. ايس. اليٽ تي ڪتاب لکيو اٿائين ۽ جڏهن سکر ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر هيو، تڏهن منهنجي دعوت ڪئي هئائين، جا مون آتم ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ فتاح ملڪ جي نالي سان منسوب ڪئي آهي. ٽئين ڏينهن تي پير محمد هڪ لڄاري ۽ سڀاڄي اردو شاعره سان گڏجي آيو، جنهن مون کي پنهنجو ڪلام ٻڌائي، منهنجو رايو وٺڻ چاهيو ته هوءَ وڌيڪ مشق جاري رکي يا نه؟ مان هن جي ڪلام ۾ ايترو محو ٿي ويس، جو هن کان سندس نالو به نه پڇير. ممڪن آهي ته هن پنهنجو نالو ٻڌايو، پر مون کان وسري ويو آهي. هوءَ اير. بي. بي. ايس جي پوئين سال ۾ آهي ۽ چيائين ته امتحان ڏئي پنهنجي ساري شاعريءَ کي ترتيب ڏيندس، ۽ ان جي فوٽو ڪاپي اوهان کي ڏيندس، ويندي وقت مون هن کي چيو: ”ڌيءُ! تنهنجي لاءِ منهنجو دروازو هر وقت کليل آهي. تون جڏهن چاهين، اچي سگهين ٿي.“ مشتاق باگاڻي پنهنجي بيتن ۽ وائين جو مجموعو ڏئي ويو هو ته ان تي مان پيش لفظ لکان. مشتاق باگاڻي پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي جاگرافيءَ کي امر ڪيو آهي. هو هڪ شوقين شڪاري آهي ۽ جڏهن سکر ۾ هوندو هو، تڏهن مون کي بار بار شڪار جي دعوت ڏني هئائين پر مان هن سان نه وڃي سگهيو هوس. هو وائيءَ جو ماهر آهي. مان هن جي پوئين صفحي تي ڏسان ٿو ته مون کي هڪ عجيب وائيءَ تي نظر پئي ٿي.

منهنجا موسلي يار،

هاڻي ڇڏ شڪار،

تو پڻ ليکو ڏيڻو.

ڇمر ڪيو پيا چلن - اوچي ساڻ اڏار،

تو پڻ ليکو ڏيڻو.

ڪوڙين ڪنڌ ڪپي ڇڏي، ساري سڀ ڄمار،

تو پڻ ليکو ڏيڻو.

موسلي هڪ ڳوٺاڻي جو نالو آهي. يار باگاڻي! تو هڪڙا شڪار ڪيا

آهن، مون هيا ۽ ٻئي اڄ تائين ليکو ڏئي رهيا آهيون.

زرينا! توکي معلوم آهي ته منهنجي ماءُ اصل هندياڻي هئي ۽ پوءِ مشرف

به اسلام ٿي هئي ۽ بابا سان شادي ڪئي هئائين. امان جا پائر باغن جا نيڪا

ڪندا هئا. اتي هو سبزيون پوکيندا هئا. ڪريلا، توريون، پينديون، واڱڻ، گجرون ۽ موريون وغيره. باغن ۾ ڪوھ هوندا هئا، جي سارو ڏينهن ڍڳا گيڙيندا ها. منهنجي ماءُ کي هڪ خوبصورت پيڻ به هئي، جنهن جي اتفاق سان ننڍي هوندي ڪتر جي مشين ۾ اچي، اڌ ٻانهن ڪڇي وئي هئي. ٻئي پيٽر ڪنهن نه ڪنهن ڪوھ جي نيسر هيٺان وهنجي، ڪڇيون گجرون ۽ موريون به ڪائينديون هيون ۽ جوئر جي ڍوڍي سان پڪل ڪريلا يا واڱڻ جو برٿو به ڪائينديون هيون. جنهن ۾ انٽرين جون ڪپيل ٽڪريون به وجهنديون هيون ۽ ڪريلن کي چير ڏئي، انهن ۾ مصالحا پري ٽانڊن تي پڇائينديون هيون. انب چور هو انٽريون سڪائي، حمام دستي ۾ ڪٽي ٺاهينديون هيون. اهڙيءَ طرح منهنجا ماما ساوا مرچ سڪائي ڪٽيندا ها. هو توت يا شھتوت کي ڌوئي، ڌرتيءَ تان توت مٽي ڪائينديون هيون ۽ ڪڏهن ڪارن انجيرن جي وٽن مان انجير پٽي ڪائينديون هيون. منهنجن مامن جي باغن ۾ ڪجيون به هونديون هيون. جن ۾ بنا ڪڪڙيءَ جي ڪارڪون ٿينديون هيون. جي جهول ۾ ڀري، منهنجي ماءُ ۽ ماسي رڌل چانورن سان ڪائينديون هيون. ڪڏهن ڪڏهن چانورن سان پٽاشا انب به ڪائينديون هيون. باغن ۾ ڄمن جا به ٽي وڻ به هوندا هئا، جن مان مند ۾ ڄمون به پٽي ڪائينديون هيون. توتن، شھتوتن، انبن ۽ انجيرن جي وٽن تي ساوا طوطا کين ڏاڍا وڻندا هئا، ڇو ته اهي وٽن جي پنن وانگر لڳندا هئا. انهن مان ڪنهن کي چهار هڪليندي باغائيءَ جو ڳوڙهو لڳي ويندو هو ۽ هو ڦهڪو ڪري پٽ تي ڪرندو هو ته هو ان کي پيار سان کڻي پاڻي پيارينديون هيون ۽ جي هو ڪنڌ لاڙي مري ويندو هو ته روئنديون هيون، ۽ نڪ اگهي اگهي طوطي جي ڇهنب وانگر ڳاڙهو ڪري ڇڏينديون هيون. ڪارڪن جي مند ۾ وهيا هزارين ڪوھ ڪهي ايندا هئا. اهڙي ڪهڙي اجهل چڪ هنن جي رڳ رڳ ۾ ڇپيل هوندي هئي جا هنن کي پاڻ رستو ڏيکاريندي هئي. وھي جو سائبريا مان مُند تي اچڻ، خدا جي وجود جو بهترين ثبوت آهي. فطرت سان بي انتها محبت مون کي ماءُ کان ورثي ۾ ملي آهي.

امان جي بابا سان ايتري محبت هئي جو سياري جي مند ۾ جڏهن هو مري ويو، تڏهن امان رک سان پيريل ڪُل، جنهن ۾ ٻرندڙ ڪجهه ننڍا ٽانڊا به هئا، پنهنجن وارن تي پيڻو هو. جو اسان جي مائٽياڻين هن کان ڪسي، هن جي مٿي کي يڪدم ڇنڊيو هو. امڙ، منهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ به

ڪيئي سال جيئري رهي ۽ جڏهن هن کي ڪئسٽر ٿي پئي، تڏهن مان هن کي لاهور جي ميو اسپتال ۾ وٺي ويو هوس. جتي منهنجي پنجابي دوست مونس ۽ هن جي سؤٽن امڙ جي ۽ منهنجي ڏاڏي خدمت ڪئي هئي ۽ هوءَ شفاياب ٿي موتي هئي. جنهن جو ذڪر مان اڳ ئي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان.

امڙ مون کي ۽ منهنجي پيڻ کي جنهن وقت پنهنجي ماضيءَ جا واقعا ٻڌائيندي هئي، تڏهن هن جي منهن تي بيحد وقار هوندو هو ۽ هو ظاهر نه ڪندي هئي ته هن جا مٿ مائٽ دولت مند هوندا هئا. هوءَ هندو ٻيوه هئي ۽ ٽي ڏيئر پنهنجي ماءُ وٽ ڇڏي، منهنجي پيءُ سان شادي ڪئي هئائين، جنهن وٽ ڪنهن ڪيس جي سلسلي ۾ آئي هئي. پر لکيو منجهه لڻاٽ قلم ڪيائين نه وهي، هن جي پيٽ مان منهنجو جنم لکيل هو. مان جو ڪيئي سال پنهنجو قلم پنهنجي ڪيائين تي وهائيندو آيو آهيان.

منهنجي ڪپڙيءَ مان ڪٿا ختم ٿيڻ وارا آهن. پر تقدير کي پاسيرو ڏسي، مان ڪجهه ڪٿان وڌيڪ وجهي ٿو ڇڏيان، ۽ چاهيان ته پنهنجو قصو پاڻ پورو ڪيان. مون کي محقق نه وڻندا آهن. مان ڀانيان ٿو ته اهو 'محقق' لفظ 'حقي' مان نڪتو آهي، جنهن ۾ بڙ بڙ گهڻي هوندي آهي ۽ پراڻي ٿاندي تي ٽيگربو آهي. انومان، ڌڪا، ٻڌل سڌل ڳالهون، اهوئي ته محقق ڏيندا آهن. هن وقت تائين ته ڪنهن به سنڌي محقق منهنجي باري ۾ حق جي ڳالهه نه ڪئي آهي.

امڙ، بابا لاءِ سڀ ڪجهه واري ڇڏيو. هوءَ گهريلو عورت هئي. مسلمانڪو لباس، شلوار، قميص ۽ رڻو پائيندي هئي ۽ منهنجي پيءُ هن کي نماز پڙهڻ لاءِ وضوءَ جو طريقو سيکاريو هو ۽ طهارت جي اهميت ٻڌائي هئي. هوءَ گهڻو ڪري فجر، زهر، عصر، مغرب ۽ عشا جي نماز، هر روز پڙهندي هئي. پر ڪڏهن ڪم ڪار ۾ هن کان ڪاڻي نماز رهجي ويندي هئي.

شاديءَ کان پوءِ هوءَ ڪجهه عرصي تائين هندڪا ڏڻ ملهائيندي هئي. جن مان ڪن جا نالا مون کي اڃان ياد آهن. چيتي چند، رامر نومي، اکڻ تيج، ٿڌڙي، دسهڙو، ڏياري، بسنت پنچمي، مها شوراتري ۽ هولي. ڏيري ڏيري هوءَ مسلمان تقريبن ملهائڻ لڳي، پر پوءِ به منهنجي ذهن تي اهي ڏڻ اڃان تائين اڪريل آهن. هندو چيٽ جو ساڻو پڪ پوتر ڏينهن سمجهندا آهن. ڇو ته ان ڏينهن برهما سرشتيءَ جي رچنا ڪئي هئي. اڃان تائين سنڌي

هندو چيٽي ڇنڊ جو ميلو ڪندا آهن. ٿڌڙيءَ تي شيتلا ديويءَ جي پوڄا ڪئي ويندي هئي. شيتلا ديويءَ کي هندو ’ننڍي ماتا‘ (ارڙي) جي ديوي ڪري سمجهندا آهن. ۽ هنن جو ويساھ هو ته چيٽ کان وٺي سانوڻ تائين شيتلا ديوي جي پوڄا ڪرڻ گهرجي. مان 1963ع ۾ بمبئيءَ ۾ سنڌري اتر ڇنداڻيءَ جي گهر ويو هوس، جيڪو شيتلا ديوي روڊ تي هو. ارڙيءَ جي نڪرڻ سان ماڻهوءَ کي ڏاڍي گرمي ٿئي ٿي ۽ ان گرميءَ کي شيتل (ٿڌو) ڪرڻ لاءِ هندو نر جا پن رکندا هئا. مون کي ۽ منهنجي ڀيڻ کي جڏهن ننڍي ماتا (ارڙي) نڪتي هئي ته منهنجي ماءُ ڪوئي تان نر جا پن پتي اسان جي چوڌاري رکيا هئا، پر هو ڪنهن به بت جي پوڄا نه ڪندي هئي، جو بابا کيس سمجهاڻي ڇڏيو هو ته اسلام ۾ بت پرستي حرام آهي. رام نوميءَ تي هندو ڇا ڪندا هئا، مون کي ياد نه آهي پر منهنجا ڪلاس فيلو چوندا هئا ته ان ڏينهن رام جنم رتو هو. دسهرڙو، ڏياري، بسنت، پنجمي ۽ هولي ته مندن جا مشهور ڏڻ هوندا هئا. دسهرڙي جي ڏند ڪٿا هيئن هئي ته رام، رانوڻ جي ڏهن سرن لاهڻ لاءِ ڪاه ڪئي هئي. ڏياري جي ڪارڻ بابت منهنجا هندو ڪلاس فيلو گهڻيون ڳالهيون ڪندا ها، جي مون کي ياد نه آهن، باقي اهو ياد آهي ته هو منهنجو ڪن اڳ گهر ۽ هنن کي ٻوهاريون ڏئي صاف ڪندا هئا ۽ پوءِ ليپا ڏيندا ها.

مون ان وقت پهڪو ٻڌو هو ته: ”ڏياريءَ جو ڏيئو ڏٺو، ننڍو وڏو ڇيڙو منو.“ ڇو ته امڙ ڏياريءَ کان پوءِ ڇيڙن جون ڪچڙيون تري اسان کي کارائيندي هئي، جي بهراڙيءَ جون مسلمان عورتون اسان جي پاڙي ۾ هندن ۽ مسلمانن کي وڪڻنديون هيون. ڏياريءَ رات هندو ڪوڙي تيل مان ڏيڻا هاري پتين يا پلوڙن تي رکندا هئا، جي مسلمان ڇوڪرا کڄيءَ جي ڇڙيءَ سان ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ڏياريءَ رات هندو مسلمان ساري رات ننڍي بازار، ڍڪ بازار ۽ شهر جا چڪر ڏيندا هئا. دوڪانن تي رنگ برنگي رانديڪا ڇاپين تي هلندا نظر ايندا ها. ڏياريءَ جي ڏينهن منهنجي پيءُ جا هندو مڙڪل ۽ دوست ڪافي مٺايءَ جون پنڊيون ڏئي ويندا هئا، جن ۾ ڄمون، سگر جو مائو، ڪوهيو، برفي، جليبيون، پيني جي مٺاي، پستن جو مائو ۽ ميسو پاڪ پيل هوندو هو. اها ساري پنڊي رڻي ڏيڍ ۾ ملندي هئي. بسنت جي مند جي آجيان ڪندي، هندو بسنت پنجمي ملهائيندا هئا.

بسنت جي رت ڦڳڻ ۾ شروع ٿئي ٿي ۽ چيٽ جي پڇاڙيءَ ۾ پوري ٿئي ٿي. انهيءَ عرصي ۾ شاهي باغ ۾ چهچتا لڳا پيا هوندا هئا. سارو باغ رابيل، ڪرني، گلاب، ڪيٽڪي، ٽانگڙ ۽ ٻين گلن سان جهنجهجي ويندو هو. جن جا بچ ولایت مان گهرائي شاهي باغ ۾ پوکيا ويا هئا. انهيءَ مند ۾ توت، شہوت، ڪارا ۽ ٻاڙها انجیر پچندا هئا. ڊيليا ۽ سوسن جو پاڻي سڪائي ڇڏيندا هئا ۽ انهن کي ڪونڊين سميت رکي ڇڏيندا هئا ۽ آڪٽوبر ۾ ٻين ڪونڊين ۾ پوکيندا هئا. هندو مسلمان سڀ وڏي چوڄ سان صبح شام چڪر ڏيندا ها. ٻيو هوليءَ جو ڏڻ هوندو هو، جنهن ڏينهن آئي وئي کي هندو رنگن جون پڇڪارون هڻندا هئا ۽ جيڪڏهن پڇڪاري ڪنهن مسلمان کي لڳي ويندي هئي ته به ورلي ڪوئي جهيڙو ٿيندو هو. نه وري هندو ان تي جهيڙو ڪندا هئا، جو هڪ مسلمان فقير اچي در در تي سڻ هڻندو هو ته ’ڪُونروءِ ڏاند ڪهايو، ڪيول دين تي آيو‘ ڪنهن ڪنهن وقت هو اها سڻ ڪنهن هندوءَ جي در تي به هڻندو هو. هندو تهذيب کي رنگا رنگي ته هوندي هئي. پر بت پرستيءَ سبب اها اسلام کي ائين جذب ڪري نه سگهي، جيئن چين ۽ ٻڌم ڌرم کي جذب ڪيو هئائين.

اها ٻي ڳالهه آهي ته اسان کي چار پنج پيڙهيون مسلمان ٿئي گذريون هيون. ان ڪري اڃان اسان وٽ مهينن ۽ منڊن جا نالا هندڪا هوندا هئا، جي مون پنهنجي بيتن ۾ به استعمال ڪيا آهن. هندوستان ۾ جوتش موجب ڇهه مندون ٿينديون هيون ۽ هر ڪا مند ٻه مهينا هلندي هئي. بسنت ۾ ڦڳڻ، چيٽ جو مهينو پورو ٿيندو هو ته اونهاري ۾ ويساک ۽ چيٽ جو مهينو ايندو هو، ان کان پوءِ اونهاري ۾ ورڪا جي مند آکاڙ ۽ سانوڻ ۾ ايندي هئي، چٽ، ٻڌي ۽ اسوءَ ۾ ايندي هئي، جڏهن گرمي جهڪي ٿيندي هئي. ڪلئي آسمان هيٺان چادرپائڻ جي ضرورت ٿيندي هئي ۽ پوءِ سياري جا مهينا، پوه ۽ مانگهه ايندا هئا، جن ۾ شڪارپور ۾ ڏاڍا سيءَ پوندا هئا. سوڙيون ويڙهيون پونديون هيون، جن جي ڪپهه اسان کي پيچارا هر سال پيچي ڏئي ويندا هئا. اهي ڇهه مندون هند - پاڪ کان سواءِ دنيا جي ٻئي ڪنهن به ملڪ ۾ نه ٿينديون آهن. ڪجهه عرصي کان پوءِ امڙ هندڪا ڏڻ وساري ڇڏيا ۽ عيد - ميلاد، عيد الفطر، عيدالاضحيٰ (قرباني) ۽ محرم سان مانوس ٿي وئي هئي. پر شيخن جون ذاتيون، بلراڻي، هرواڻي، چٽاڻي، خانواڻي، جاناڻي هيون، جي هندو ذاتين

وانگر هونديون هيون. مون اڃان مٿيان اکر لکيا پئي ته ٽي. ويءَ تي خبر آئي ته: ”پشاور ۾ ٻر جو خوفناڪ ڌماڪو ٿيو، سٺ ماڻهو مئا ۽ ٻه سؤ زخمي.“

يا الله، يا رب پاڪ! هي اسان ڪهڙي ڪٿي جو ڪيتو پوڳي رهيا آهيون؟ آخر هيءَ خونريزي ڪڏهن ختم ٿيندي؟ آخر ڪشمير ۽ ڪابل ۽ ڪراچيءَ جو مسئلو ڪڏهن حل ٿيندو؟ انسان چئن جي ننڊ ڪڏهن ڪندا؟ افسوس، اسان ۾ جمهوري روايتن گهر نه ڪيو هو. جڏهن انگريزن ملڪ مان ٽپڙ ويڙهيا هئا، ايم. اين. راءِ ليڪ چوندو هو، ته انگريزن جي ويڙڻ جو وقت اڃان نه آيو آهي. انگريزن جي زماني ۾ چيو ويندو هو ته شير ٻڪري گڏ چرندا هئا. پوري برصغير کي آزاديءَ جي نعري ديوانگيءَ جي حد تائين، وچڙائي ڇڏيو هو. ايم. اين. راءِ جيتوڻيڪ پاڪستان جو حمايتي هو، پر هو اهو به چوندو هو ته آزاديءَ کان پوءِ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ فاشست حڪومتون ٺاهينديون. مان ڪڏهن ڪڏهن ايم. اين. راءِ جي دور رس نگاهه تي سوچي حيران ٿي ويندو آهيان.

ورهاڱي کان پوءِ سارو پنجاب، سڪ، هندو، مسلمان لهولهاڻ ٿي ويا. ريل گاڏيون يا ته لاشن سان ڀريل يا پنهنجي خالي اسٽيشن تي اينديون هيون ۽ لاش رستي تي لاهي ڦٽي ڪندا ها ۽ انهن کي ڳجهن جو ڳاهه ٿيڻ ڏيندا ها. جنهن چمن لال جو انگريزي ناول ’آزادي‘، خشونت سنگهه جو ناول ’ترين تو پاڪستان‘ ۽ ڪرشن چندر جا ناول، ’هر وحشي هين‘ ۽ ’غدار‘ پڙهيا هوندا، اهو ڳوڙها روڪي نه سگهيو هوندو. بنگال ۽ بهار ۾ بي تحاشا خونريزي، ٻارن عورتن، ٻڏن ۽ جوانن جا قافلا، بي سرو سامان، لڄون لٽائي، لڏپلاڻ ڪري، سرحد جي هڪ پار کان ٻئي پار ويا. مهاڻا گانڌيءَ کي گادسي گولي هنئين، ڇاڪاڻ جو هو اهنسا جو اوتار هو. قائداعظم، جنهن اسان کي پاڪستان تحفي ۾ ڏنو ان جو لاش جڏهن زيارت کان ڪراچيءَ پهتو ته ايئرپورٽ تي فقط هڪ نرس هن تان مڪيون هڪلي رهي هئي. وزيراعظم لياقت علي خان جو قتل، جنهن جي قاتلن جو سراغ اڃان تائين نه لڳايو ويو آهي، پنجاب ۾ قادياني مخالف فساد، هڪ بيمار ذهن واري گورنر جو اسيمبليءَ کي برطرف ڪرڻ، سڪندر مرزا جو اقتدار تي زبردستي قبضو، ايوب خان جي آمريت، پاڪستان جي عوام جون هن جي آمريت تي خوشيون، نهروءَ جو دلشڪسته ٿي مرڻ، پنج شيل جي سڀني جو ٽڪرا

ٽڪرا ٿيڻ، 1965ع واري هندوستان ۽ پاڪستان جي جنگ لڳڻ، 1970ع ۾ اوڀر پاڪستان ۾ قتل و غارت، يحيٰ خان جي آمريت ڪجهه عرصي لاءِ، شهيد ڀٽي جو اقتدار ۾ اچڻ، جنرل ضياءَ الحق جو اقتدار تي قبضو، ڀٽي جي دارو رسن تي شهادت ۽ هاڻي ڪشمير، ڪراچي ۽ ڪابل جي مسجدن ۾ نمازي شهيد، امام بارگاهن ۾ گوليون ۽ تخريب ڪاري، وڃي ايتري چوٽ تڏهين ڀٽي آهي، جو مولانا حاليءَ جي دعا ٿي ياد اچي.

اے خاصہ خاھان رسل وقت دعا ھے
امت پہ تيري آن عجب وقت پڙا ھے۔

اسان سوچي به نه ٿا سگهون ته آمريڪا، يورپ، چين، وچ اوڀر ڪٿي پهتو آهي. محترم بينظير صحيح چيو آهي ته اٺويھين صدي يورپ جي هئي، ويھين صدي آمريڪا ۽ ايڪويھين صدي جپان ۽ ايشيا جي ۽ ٻين ملڪن جي ٿيندي. افسوس جي ڳالهه اها آهي ته سنڌ ۾ جيڪڏهن اڳي ڪنهن کان پڇيو ويندو هو ته، ”ڇا حال آهي؟“ ته هو جواب ڏيندو هو ته، ”خدا جو شڪر آهي. دال ماني ته ملي پئي.“ پر هاڻي چئن جي دال چاليھين رپئي هڪ ڪلو آهي ۽ ڪڻڪ جو اٺو اسي رپئي ڏهه سیر آهي. اسان وٽ ويھينءَ صديءَ ڪو ته گناهه ڪيو آهي، جنهن جو ڪيتو اڃان تائين ڏئي رهي آهي. جي شاعري مون کي نه بچائي ها ته تاريخ ۾ ايترو اضطراب هيو جو مان گهڻو اڳي مري وڃان ها، مون ۽ زرينا ان دؤر ۾ ڇا سٺو آهي، اهو بيان کان ٻاهر آهي.

مون کي چئن ڏينهن کان ڪنگهه، زڪام ۽ بخار آهي. جو معلوم نه آهي ڇو مون کي هر ڊسمبر جي مهيني ۾ ٿيندو آهي. مان کاڌي پيئي ۾ ڏاڍو احتياط ڪندو آهيان ۽ فقط جيئن لاءِ کائيندو آهيان. بيماريءَ جي باوجود مان مسلسل لکندو رهيو آهيان، ڇو ته آءٌ ڄاڻان ٿو ته موت جي هٿ ۾ ڪٽنجي هوندي آهي، سٺي ڏاڳو نه هوندو آهي. مون کي اهڙي درزيءَ کان نفرت آهي ۽ ان جون درزان اڏائڻ چاهيان ٿو. هو به ڇا ياد ڪندو ته هن سان ڪوئي پڳو آهي!

جذبات مون کي ويھينءَ صديءَ جي توڙ تائين پهچايو آهي. پر مون ته اڃان سنڌيءَ جي پنجن ڪلاسن جي تعليم جو احوال به پورو نه ڪيو آهي. مان مٿان ٿو اسڪول ڏانهن. بابا ڪاٺ جي ڦرهي، ڪلڪ ۽ ڪاري مس جي ڪپڙي ڏئي، مون کي هڪ اسڪول ۾ داخل ڪرايو هو، جيڪو لکيدر جي ڀرسان هو. مون تمام ٿوري وقت ۾ صورتخطي سکي ورتي ۽ منهنجا اکر

استاد کي ڏاڍا پسند هوندا هئا. ٽئين درجي سنڌيءَ تائين مون کي پنهنجي مادري زبان تي ايتري مهارت ٿي وئي هئي، جو مون مٿي ذڪر ڪيل سنڌي ناول پڙهي پورا ڪيا هئا ۽ اردو ڪتاب به پڙهڻ شروع ڪيا هئا. تن ڏينهن ۾ شڪارپور ۾ به سئنيمائون هيون، هڪ لکي در تي ڪئپيٽال سئنيما ۽ ٻي هري وليم سئنيما، اسان جي گهر کان ٻه ايڏائي سؤ قدم پري هوندي هئي. جن ۾ گونگا فلم ايندا هئا. مون کي زيبو ۽ جٽراج جا فلم ڏاڍا وڻندا هئا. هر فلم ۾ هيٺان اردوءَ ۾ لکيل هوندو هو ته ڪردار ڇا ڳالهائيو آهي. اهو پڙهي، مون اردو زبان تي وڌيڪ عبور حاصل ڪيو. هري وليم سئنيما جي ڀرسان ’نوجوان برادر منڊل لئبريري‘ هوندي هئي، جنهن ۾ مون چوٿين سنڌيءَ ۾ داخلا ورتي هئي. اتي مان سکر واري پبلشر هري سنگهه جون ڇپايل سنڌي ڪافين جون چوڙيون وٺي پڙهيون، جي ايتريون ننڍيون هونديون هيون، جيتريون 1976ع ۾ تاشقند رائيٽر يونين جي سيڪريٽري جنرل مومنون مومن جي ربايعات جي چوڙي هئي. جا هن مون کي تحفي ۾ ڏني هئي ۽ جا هن جي نالي جي تحرير سان مون وٽ موجود آهي. مون ان وقت ئي مسلمريو. ايس. ايس. آر جي ڪمپرسس محسوس ڪئي هئي ۽ يقين ٿي ويو هو ته مسلم ملڪ روس کان ڇڄي ويندا. جيئن مون کي بنگلاديش جي الڳ ٿيڻ جو ڊاڪا ۾ يقين ٿي ويو هو. جنهن جو ذڪر مان ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڀڙي‘ ۾ ڪري چڪو آهيان. مان ادبي هاءِ جمپ جو ماهر ٿي چڪو آهيان. اڌ صديءَ کان مٿي ٽپو ڏٺو اٿم. مون ڳالهه ٿي ڪئي جڏهن چوٿين سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس. ۽ نوجوان برادر منڊلءِ مان هري سنگهه جا ڇپايل ڪافين ۽ بيتن جا ڪتاب ميمبر جي حيثيت ۾ ورتا هئس. جن مان مون کي ڪجهه ستون اڃان ياد آهن.

ڪٿي وٽ ڪٿي رات نه ڪيڇين ريءَ

ميهراڻ نه مٽي، ڇا جي لوڪ مٽيندو.

سهڻي - ميهار جي ڪهاڻيءَ مان مٿيون ستون ڪنهن سنڌي داستان جو جي واٽان الف شاهه جي پٿر ۾ ٻڌي هئي. جتي هو ايندو هو ۽ هڪ ڪهاڻي ٻڌائي، ڌرتيءَ تي چادر وڇائي چوندو هو ته الله جي نالي ڪجهه سڪا ڦٽي ڪيو. ۽ هن جي چادر پائين، پئسن، آنڪين، ٻي آئين ۽ پائلين سان ڀرجي ويندي هئي. انهيءَ ۾ تامي جا ڏاڍا پراڻا سڪا به هوندا هئا، جي هن دؤر ۾ هجن ها ته نادر سڪا سمجهي ڪٺا ڪيا وڃن ها. ڪافين جون ستون مون

ڪي ايڏيون وڻيون هيون، جو اهي مون بار بار پڙهيون هيون ۽ مون کي اڃان ڪي ستون ياد آهن. هڪ ڪافي ته هيمنڊاس نالي شاعر جي هئي.

اٿي جاڳ تون ننڊ نهوڙي

ننڊ نياڳي دوست وڇوڙي

چڏ گمراهي گينوار -

چوٿين سنڌيءَ جون ٻه ٽي ڳالهيون. مون کي اڃان ياد اچن ٿيون. پهرين ته اسان کي ڪلاس ۾ چيو ويو هو ته جيڪو ڦڙڪي تي پڪين جا ڪنڀ چنبڙائي، انهن تي پڪين جا نالا لکي ايندو، ان کي امتحان ۾ ويهه سيڪڙو مارڪون وڌيڪ ڏنيون وينديون. ان ڳالهه تي گهڻن چوڪرن توجھ ڏنو. پر اسان ٻن چئن هر - ڪلاسين ان ڪم کي تڪميل ڏيڻ لاءِ شڪارپور جا سارا باغ چڪاريا ها ۽ جڏهن ڪوئي نئون ڪنڀ ڳولي لهندا هئاسين ته باغائيءَ کان ان پڪيءَ جو نالو پڇندا هئاسين، جنهن جو اهو ڪنڀ ڪريو هوندو هو. اهي ڪنا ڪيل ڪنڀ ڪبوترن، ڪانُون، ملطن، هيڙهن، سانھن (جا پاڻيءَ جي تلاؤن تي ايندي هئي)، چانهه، پت تتر، ڪارڙي تتر، هل، گجھه، ڪاٺ ڪٽي، باز، جهرڪي، گيري، گهگهه، ڪويل، چاڀاڪي، هڏ هڏ، چيهي، چيري، چڙيءَ، متاع، بانشي، بٽير، تيهير وغيره جا هوندا هئا. جي اسان ڦڙڪي جي پاڻن تي لٽيءَ سان چنبڙائي، هيٺان انهن جا نالا لکي، ويهه في صد مارڪون ڪنيون هيون. باغائي ڪنهن ڪنهن وقت اهي پڪي ڏيکاريندا به هئا، پر اسان انهن جي ويجهو ويندا هئاسين ته اهي پڙڪو ڏئي اڏامي ويندا هئا. ڪڏهن انهن جا ولر هوا ۾ گهمرا ڏيندا نظر ايندا هئا. انهن جي چين چين ۽ چانگار ۽ مٺي تنوار ٻڌي اسان ولجي ويندا هئاسين. مون ڪن ڏٺي ٻڌو هو ته باغ باغ ۾ ايندڙ پڪين جي ٻوليءَ ۾ ٿورڙو فرق هوندو هو، جيئن شهر شهر جي ماڻهن جي ٻوليءَ جو فرق آهي. مون تيستائين ته شهر فقط شڪارپور، ڳڙهي ياسين، سلطان ڪوٽ ۽ سکر ڏنا هئا. هڪ ڀيري بابا ڀلي ڏني آباد، خلعي جيڪب آباد به وٺي هليو هو. جتي هو پنهنجي ڪن اسيلن وٽ مهمان ٿي رهيل هو جي ذات جا آستا هئا.

منهنجو الفاظ جو ذخيره نهايت تيزيءَ سان وڌي رهيو هو. سياري ۾ مستونگ جون پٺاڻيون يا پروڄاڻيون اسان وٽ سڪل ميوو، توت، ڳاڙها سڪل ٻير، سڪل انجير، پستا، باداميون ڪٿي اينديون هيون. ڪنهن ڪنهن

وقت هت وائين وتان، مان امان جي چوڻ تي، مڱن، چئن ۽ مهريءَ جي دال وٺي ايندو هوس. ڪنهن وقت ٿري زالون ڪرنگهه ڪئي اينديون هيون ۽ جوڳياڻيون نڪر جون ڏاند گاڏيون، ڪڙڙا، نڪر جون گاڏيون، ڏويون، چلهيون، گهگهيون، وڏا ڪڙڙا جنهن کي ديگيون چونديون هيون، اسان کي اتي لپ تي وڪڻي وينديون هيون. انهن کي هت ۾ لٽ ۽ مٽي تي ڪڻڪ جي تيلين جي ڪاري هوندي هئي. پڙو ۽ گج جي اڌ ٻانهن سان، ڪاون سان ڀريل، اگهاڙي پٺيءَ واري چولي هوندي هين ۽ ڪليوپيٽرا ڪٽ وار هوندا هين، جي سندن نرڙ تي ويندي وانگر لڙڪندا هئا. اڳيان نرڙ مٿان سينٽ ڪڍي ٻه چوٽيون ڪنديون هيون ۽ ٻانهن ۾ بڪن جي مٿان ڪافور جا چوڙا ۽ وچ ۾ ڪيٽوڙو چوڙو پائينديون هيون، جن تي نيريون ٻڙيون هونديون هيون. انهن جي مردن کي چٽين سان ڳنڍيل ڳوٺريون هونديون هيون، هنن کي ڳچيءَ وٽ چيپ لڳل هوندي هئي. انهن کي ڳچيءَ ۾ ڳاڙهي سنگ مرمر جا داڻا پويل ۽ ڪچ ڪوڏيون به پيون هونديون هيون. اهڙيون ڪچ ڪوڏيون، سندن ڳوٺرين تي به لڳل هونديون هيون. هنن جي ڳوٺرين ۾ پير مٿيا هوندا ها جي چوڪندا هوندا هئا ۽ جن کي سوراخ ۾ ڏاڳو پوتل هوندو هو ۽ اهو پير ۾ بڌبو هو ته وائي سور لهي ويندو هو. ممڪن آهي ته اهو اعتقاد جي علاج (Faith Cure) جو نمونو هجي. هنن کي ساڻي سنگ مرمر جو دل پاڪ به هوندو هو، جنهن کي مسجد جي قبن وانگر اڪر ٿيل هوندي هئي، جو ٻئي هندو ۽ مسلمان ڳچيءَ ۾ پائيندا ها. هنن کي روهيءَ جي بونبيءَ وانگر مٿيو به هوندو هو، جنهن ۾ ٻه ٽنگڙا هوندا هئا، جو ڏند ڪرڻ کي روڪڻ لاءِ پائيندا ها. هنن وٽ اچو جنڊ مٿيو به هوندو هو، جنهن تي اڌ چنڊ وانگر نشان هوندا ها، جيئن ٻار تي چانڊوڪيءَ جو اثر نه ٿئي. هو مکيءَ لاءِ مرمر جو داڻو آڻيندا ها جو پاڻبو هو ته سڄيل ڳل لهي ويندا ها. هو تامون ۽ تامي جون ننڍيون ميخون به ڪٽي ايندا ها ۽ ڀڳل تامي جي ڪٽورين ۽ تسرين کي هڻندا ها ته اهي ڳنڍجي سڪ ٿي وينديون هيون.

ٻيا جوڳي شب برات جو ايندا ها ۽ ڇهين ۾ نانگ ۽ مرليون ۽ ڍارو ڪٽي ايندا ها. هو ڍارو اڇلي قسمت ٻڌائيندا ها ۽ شب برات جو جيڪو حلو نههندو هو، اهو وٺي ويندا ها.

هاڻ گهر ۾ اسان جون ڏهتيون، پڪيڙن جيان چون چون ڪنديون اچي

نڪتيون آهن ۽ ڏاڍيءَ اڪير مان نانا نانا ۽ ناني امان چئي اچي مليون آهن. مان پنهنجي آتر ڪٿا اتي روڪيان ٿو. ڪجهه ڏينهن کان منهنجو پٽ سليم ۽ هن جا ٻار لاهور ويل آهن ۽ ڪجهه ڏينهن کان گهر ٻُسو ٻُسو ٿو لڳي. ٽئي چوڪريون ڪنول، ماه رخ ۽ بشرئي، منهنجي ڌيءَ ياسمين جون ڌيئر آهن. ڪنول فرسٽ ايئر ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي. ماه رخ ڇهين ڪلاس جي فرسٽ ٽرم ۾ اسي سيڪڙو مارڪون ڪنيون آهن. بشرئي، جنهن کي اسين بشن چوندا آهيون، جا هاڻي کان ٽي پاڻ کي ڊاڪٽر بشرئي چوندي آهي، اها ڪي. جي-2 ۾ پڙهندي آهي. هو پيءُ سان گڏجي آيون هيون، جو حيدرآباد ۾ انجنيئر آهي، ۽ زال سوڌو عمري لاءِ وڃڻ ٿو چاهي ۽ ان لاءِ موڪل منظور ڪرائڻ لاءِ سنڌ سيڪريٽريٽ وڃڻو هو. هن جي وڏي ڌيءَ پري سا انٽرميڊيٽ سائنس ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ آئي آهي ۽ سندس سيني کان وڏي ڌيءَ روماسا فرسٽ بيئر ايمر. بي. بي. ايس ۾ آهي. کيس ٻئي سال ڪنو امتحان ڏيڻو آهي. ڪنول کان ننڍي سونيا ائين درجي ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي ۽ هاڻ نائين ڪلاس ۾ وئي آهي.

منهنجي ٻيءَ ڌيءَ ڊاڪٽر روحي، ڊاڪٽر الطاف ڪيڙي سان شادي ڪئي آهي ۽ اها به جلد اچي آهي. هن جي وڏي ڌيءَ رابيل به ڇهين ڪلاس ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ٿي آهي. هاڻي ستين ڪلاس ۾ وئي آهي. هن جو وڏو پٽ روهيل ڪلاس چوٿين ۾ آهي، ان کان ننڍو سرمد ڪلاس ون ۾ آهي ۽ هن جي ننڍي ڌيءَ ڪومل ڪي. جي. ون ۾ آهي. هوءَ ڏاڍي چيڙاڪ آهي ۽ مون هن تي چٽنگ نالو رکيو آهي.

منهنجو ننڍو پٽ سليم، جيڪو ڊاڪٽر آهي، مون سان گڏ رهندو آهي. هو ويانا مان ڊپلوما وٺي آيو آهي ۽ هن کي پنهنجي پنجابي زال لبنا مان ٻه ڌيئر آهن. نين تارا ۽ برهم آهن. نين تارا ڇهين ۽ برهم پهرين ڪلاس ۾ آهي. منهنجي ٽين ڌيءَ نگهت کي ٽي ٻار هئا. پر هن جي فرشتي صفت ڌيءَ شفق اوچتو گذاري وئي، ۽ هن کي ٻه پٽ جهان زيب ۽ شاه زيب آهن. سندن پيءُ جو نالو اورنگزيب آهي، جو ڪراچيءَ ۾ باغات جو ڊائريڪٽر آهي. منهنجي ٻئي پٽ انيس کي ٻه پٽ شهريار ۽ شاه رخ آهن، جي به انگريزي اسڪول ۾ پڙهندا آهن ۽ هڪ ڌيءَ نينا نالي آهي جا به پڙهندي آهي.

قطع ڪلامي معاف، مون کي وقت سارو پنهنجي ٻارن جو تعارف ڪرائڻ لازمي ٿي لڳو. منهنجي طلاق ڏنل گهر واري اقبال مان مون کي ٽي ٻار آهن. مونس، جو آمريڪا ۾ پڙهندو آهي. تنهن جو ذڪر مان ڪجهه وقت پوءِ ٿو ڪيان. وينگس جا ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽر آهي ۽ سرمد جو نئشنل بئنڪ ۾ آفيسر آهي. پر اڳين ٻهاج جو ذڪر زرينا کي نه ٿو وڃي، جنهن سان شاديءَ جي اجازت به مون زرينا کان نه ورتي هئي، ان ڪري هن حصي ۾ ان جو ذڪر نه ٿو ڪريان.

هونءَ ته شاعر جي صحيح معنيٰ ۾ تخليق شاعري آهي. جنهن جي محرڪ جذبي ۽ هن جي ماحول سان آشنائي ضروري آهي. مون کي هر ٻار لاءِ محبت ۽ شفقت آهي. پر پاڻ کان وڌيڪ پنهنجو ماحول وڌيڪ پيارو اثر. سو موٽي ٿا هلون، ان مٽيءَ ڏانهن، جنهن مٽيءَ مون کي ۽ منهنجي وڏن کي جنم ڏنو هو. ايتري عرصي جي جدائيءَ جي باوجود جا منهنجي روح ۾ ايتري رچيل آهي، جو منهنجي ست ست ۾ موجود آهي. هر شهر ۽ ڏيس، ڪنهن نه ڪنهن فاتح ٻڌو آهي. اصل حقيقت پاڙو اوڙو آهي جو ماڻهوءَ جي نفسيات ۾ آهي. ماڻهوءَ کي پاڙي اوڙي کي آغوش ۾ آڻي ۽ پوءِ شهر، ڏيس، ۽ ساري ڪائنات کي آغوش ۾ آڻڻ گهرجي. اسان جون تصوراتي طبيعتون اسان جي نفسيات جي خلاف آهن.

هر آرٽسٽ هر ٻئي ماڻهوءَ وانگر آخر ۾ مٽي آهي ۽ غالب وانگر ڪنهن کي يقين نه آهي ته اها صورت جا خاڪ ۾ ڇڄي وئي لال و گل ۾ نمايان ٿيندي به يا نه؟

هاڻي مون جڏهن پنهنجا نوٽ بوڪ کوليا آهن ته ائين پيو لڳي ته پنهنجي اتر ڪهاڻيءَ لکڻ جي لاءِ مون ڏهه ڀيرا ڪوشش ڪئي هئي، ۽ آهي لوڻيائون چميون ياد ڪيون هيون جن کي اکين مان وهندڙ ڳوڙهن منهنجن چين کي ڪارو ڪري ڇڏيو هو. باقي نوٽ بوڪ جي حصي تي نظر لکيل آهن. انهن ۾ هيٺيون نثري نظر به آهي جو پتو نٿو پوي ته منهنجو آهي يا ترجمو آهي؛

ڪنهن پرڏيهي پڪي وانگر

مان پنهنجي ڳوٺ ۾ به

مسافر وانگر نڊ ڪندو آهيان.

دراصل شاعر جي حيثيت ۾ منهنجي شاعري ئي منهنجي سوانح عمري آهي. پر شاعريءَ جي فداييءَ جي شاعر جي زندگيءَ ۾ دلچسپي ٿئي ٿي ۽ هو ڄاڻڻ چاهي ٿو ته هن جي شاعريءَ جي پس منظر ۾ ڇا آهي؟ جي شاعر پنهنجي باري ۾ ڪجهه لکڻ نه ٿو چاهي ته ٻيا هن جي موت کان پوءِ لکڻ ٿا چاهين، پڇتي پڇتي ڳنڍي رهي ٿا ٺاهن. ماڻهو پنهنجي آپ - بيتي پاڻ لکي ته اها هن جي زندگيءَ جي مآثر تصوير ٿيندي. غالب جا خط، هن جا بهترين آئينه دار آهن. بنسبت مولانا حاليءَ جي ’يادگار غالب‘ جي يا عبدالرحمان بجنوريءَ ۽ ٻين جي ڪتابن جي، جيڪي غالب جي باري ۾ لکيا ويا آهن. ٽنگور، ٽالسٽاءِ، گورڪي وغيره جون يادگيريون ان ڪري ئي دلچسپ آهن ڇو ته هو پنهنجي دؤر جا عيني گواه هئا. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪي شاعر ڪبير وانگر چوندا ها.

بيد مواءِ، روڳي مواءِ، مواسپ سنسار

ايڪ ڪبيرا نا مواءِ، جنهن ٺاهين روڻهار،

ترجمو: (ويج مٺو، روڳي مٺو، مٺوسپ سنسار،

هڪ ڪبير نه مٺو، جنهن جو ڪونهي روڻهار.)

اهي اهڙا شاعر ها جن کي پاڻ کان پوءِ ڪنهن به روڻهار جي ضرورت ڪانه هئي ۽ جن لاءِ پنهنجي ذات جي تڪميل ئي انهن جي منتها هئي. مون کي ساري زندگي اهو احساس رهيو آهي، ته جڏهن مان ٻين مصروفين جي ڪڍ پڇان ٿو ته شعر منهنجو انتظار ڪن ٿا. شاعري ڳهٽيءَ جي موڙ وٺان ليئو پائي ڏسي ٿي ۽ ان لاءِ منتظر آهي ته هي ڪڏهن ٿو مڙي ۽ دنيا جا ڌنڌا هن لاءِ ٻي معنيٰ ٿي وڃن.

مان پنهنجي 1982ع جي ڊائريءَ جي وچ تان لکان ٿو ته 31 آڪٽوبر تي لکيل هيٺينءَ تحرير تي نظر پوي ٿي. ”انسان کي ڏاڍي دير سان معلوم ٿئي ٿو ته زندگيءَ جي اهم ترين حقيقت موت آهي. هن جي زندگيءَ ۾ اهڙو وقت به اچڻو آهي، جڏهن امير غريبي، بوجوازي، پرولتاري، اوچائي نيچائيءَ جو فرق ڪاٺي معنيٰ نه ٿو رکي ۽ جي ڪوئي فرق معنيٰ رکي ٿو ته اهو اگاهائيءَ ۽ سگهائيءَ جو آهي. ڏس! هو لينن فالج ۾ بستري تي پيو آهي ۽ ڳالهائي نه ٿو سگهي ۽ پنهنجي زال ڪروپسڪايا (Krupskaya) کي اکين جي اشاري سان پنهنجي ڪنهن ضرورت ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو. شايد هن کي ياد ٿو اچي ته

زار جو موت هن کان گهڻو آسان هو. جنهن جي ڇاتيءَ تي گولي پوري دم جو نشان ڇڏي وئي هئي ۽ هن جي زندگيءَ کي هڪ اڌوريءَ ست وانگر بي معنيٰ ڪري نه وئي هئي.“

اوچتو منهنجي نظر هڪ ڪتاب تي پئي ٿي، جو ڪافي وقت کان بوڪ شيلف تي پيو آهي، جيڪو منهنجي پٽ مونس آمريڪا مان مون کي موڪليو هو. مون کي شاھ لطيف يونيورسٽي خيرپور جي اڳئين وائيس چانسلر حميد سنڌيءَ ٻڌايو هو ته هن مونس ڏانهن ڏنل ايڊريس تي خط موڪليو هو. خط موٽي آيو هو ڇو ته هو اتان هليو ويو هو. مون هن جي ماءُ کي 1965ع ۾ طلاق ڏني هئي ۽ مونس زياده تر زندگي مون کان الڳ گذاري آهي. هو نهايت چڱو ادبي ذوق رکندو آهي. هن کي انگريزيءَ تي ايتري دسترس آهي جو هن منهنجي شاعريءَ جا ڪجهه ترجما ڪيا ها، جي مشهور ٽرنسڪائيٽ طارق عليءَ جي ٻيءَ مظهر علي خان لاهور مان نڪرندڙ پنهنجي هفتيوار ويو پوائنٽ (View Point) ۾ پهرين صفحي تي ڇاپيا ها. هن جي ادب سان دلچسپي، دوريءَ جي باوجود مون ۾ هن لاءِ دلچسپي برقرار رکي آهي.

جنهن ڪتاب جو مون ذڪر پئي ڪيو، ان جو نالو آهي Things I meant to say to you when we were old (اهي ڳالهيون جي مون توکي ٻڌائڻ تي چاهيون، جڏهن اسان پيرسن ٿي چڪا هياسين.) ان ڪتاب جي مصنف ميرٿ ملوءَ (Merrt Malloy) آهي ۽ ان ڪتاب جي پهرين صفحي تي لکيل آهي؛

Not only because we may not grow old together

But because we may not grow old at all.

(نه فقط ان ڪري ته متان اسان گڏجي پوڙها نه ٿيون.

متان انڪري ته اسان پوڙها ئي نه ٿيون.)

زرينا ۽ مان جڏهن ننڍپڻ ياد ٿا ڪريون ته ائين ٿو لڳي ته اسان پوڙها

نه ٿيا آهيون. غالب جو هڪ شعر آهي؛

هه رڻ مين هه رخس عمر ڪهان ديڪهنه تهه

نه هاتھ باگ پر هه نه پا هه رڪاب مين-

ترجمو: (عمر جو گهوڙو ڊوڙي رهيو آهي، ڏسجي ته ڪٿي ٿو ٽڪجي

بيهي، نه هٿ واڳ ۾ آهي ۽ نه پير رڪاب ۾ آهي.)

في الحال ته پنهنجو هٿ واڳ تي ۽ پير رڪاب ۾ پيل آهي. خدا جو

شڪر آهي جو مان ۽ زرينا گڏ پوڙها ٿيا آهيون يا پوڙها ٿي نه ٿيا آهيون ۽ پنهنجي ننڍي ۽ وهيءَ کي ترو تازه گلاب وانگر سنگهي ٿا سگهون. هاڻي مان پنهي جي گڏيل آتر ڪهاڻي جاري رکان ٿو.

اسان جي گهرن ويجهو يا اسان جي گهرن جي ڪجهه پنڌ تي، نيرولي، پاٽولي، ڪهناتي، ناٿارا، ڪوري، پيچارا، ڊڪن، ڪنير، حجام، لوهار، بهشتي، ڪمانگر، آستا، پساري، وينجهر، سونارا، صراف، چوڙيگر، باغائي، ميجاري، ساڳائي، ڪٿاڻ وارا، قيميائي، حلوائي، لنگها، دهلاري، دايا، جوڳي، سوچي، قلعي گر، ڪٽي، ڌوبي، پوڳڙي، تيلي، رانڌا، واڍا، راڳي، شرنيا، مولودي، ويڇ ۽ طبيب رهندا هئا. دراصل مون کي پٺاڻيءَ وارو گهڻا گهمي ۽ تنوع وارو ماحول ميسر ٿيو. اسان جي گهر کان ٻه سؤ قدم پري هڪ پوڳڙيءَ جو دڪان هو، جتي هو ٿئي ۾ واري وجهي پڳڙا پڇندو هو، جهڙا اسان کي جئوير الهاس ننگر ۾ کارايا ها ۽ چاڪاڻ جو آهي زرينا کي ڏاڍا وڻيا ها ته کيس هڪ ڪلو پڳڙا تحفي طور ڏئي ويو هو، جي کيس پنجاهه رپئي مليا ها. زرينا پڳڙا چاهه سان کائيندي آهي، سو مان ڪلفتن جي گهر هيٺان ريڙهيءَ واري کان سورهيڻ رپئي سير پڳڙا وٺي ڏيندو آهيان. جن ۾ ٽي حصا ته رڙا هوندا آهن جي اسان ڦٽي ڪندا آهيون. شڪارپور ۾ پڳڙن ۽ ترن، چانورن جون لايون به پوڳڙين وٽ ملنديون هيون، جي اسان وري تڏهن کڏيون، جڏهن پوني ۾ زرينا ريتا شاهائيءَ جي سس کان طبيعت پڇڻ هلي، جنهن جي تنگ حادثي ۾ پڇي پئي هئي ۽ اڃان سڌي نه ٿي هئي. ريتا شاهائيءَ جي سس (نالو وسري ٿو وڃي) ريتا جي مڙس وٺڻو شاهائيءَ جي سڳي ماءُ هئي، پر هن جو الڳ گهر هو، جتي نوڪريائي هن جي تهل ٽڪور ڪندي هئي. هو ۽ ويل چيئر ۾ ويٺي هئي ۽ زرينا سان بيحد پيار سان ملي هئي. هن زرينا کي چيو ته: ”جڏهن کان تنهنجي اچڻ جي خبر پئي آهي، تڏهن کان مان تنهنجو انتظار ڪندي رهي آهيان.“ ۽ پوءِ نوڪريائيءَ کي چيائين ته: ”مهانن لاءِ ڪجهه مٺائي ڪٿي اچ.“

مٺائيءَ ۾ تل شڪڙي (پڳڙن جي لائي) دندان گيري حلوو ۽ پستن جي مٺائي هئي. تل شڪڙي سڄي گيهه جي هئي ۽ اسان کي شڪارپور ياد اچي وئي. زرينا ٿڌو ساھ پري چيو: ”ڪراچيءَ ۾ گريس جي ٺهيل مٺائي ٿي ملي. هڪ ديوان جو شڪارپور ۾ لڪيدر تي دوڪان هو، جيڪو پوءِ

ڪراچيءَ ۾ مٺائي ٺاهي وڪڻندو هو، ان کي به ڪنهن شاهينگ گولي هڻي ماري وڌو هو.“

مون هن کي چيو: تاريخ اسان جي مخصوص ڪلچر سان گڏ اسان جو ماضي به اسان کان ڪسي ورتو آهي.“ علام اقبال ته چئي سگهندو هو: ”ڏوڙ پيڇهه کي طرف اے گردش ايام تو.“

(اي ايام جي گردش، پٺ تي ڊوڙ.)

اسان ته جڏهن ساروئين (Nostalgia) وقت اها ڳالهه سوچي ته گردن زندگي سمجهيا وياسون. ريتا شاهائيءَ وٽ پوني ۾ رهائش جو ذڪر مون ’ڏيڻا ڏيڻا لات اسان‘ جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي.

هڪ ڳالهه ان ۾ مون نه لکي هئي ته شاهائي فئمليءَ جو دوست عطر سنگيتاڻي وڏو مالدار شخص هو. هن پوني کان سٺ ميل پري، سرڪار لاءِ هڪ پاڻيءَ جو ڊئم ستر ڪروڙ رپين ۾ ٺهرايو هو. ان ڊئم جي ڀرسان هن هڪ ڪالوني ٺهرائي هئي. جنهن ۾ هن جا مزدور، ڪارندا ۽ انجنيئر رهندا هئا. اتي کلي هوا، نيرو آسمان، چوڌاري پهاريءَ تي سرسبز زمين ڏسي، منهنجو زندگيءَ جو ٿڪ لهي ويو هو. هن ڊائيننگ هال ۾ اسان لاءِ ڪافي سواڊي لنچ ڪئي هئي. مان ڀانيان ٿو ته پوني ڏانهن موٽندي هن مون کي شيواجيءَ جو قلمو ڏيکاريو هو، جو پهاريءَ تي ٺهيل هو. شيواجيءَ جو مجسمو بمبئيءَ جي شاهراه تي ڪتل آهي. ان وقت سج لهي رهيو هو ۽ ان جا ڪرڻا ائين ٿي لڳا چڻ شيواجيءَ جا واڳهه - نڪ افضل خان جي پٺيءَ ۾ ڪپي ويا ها، جنهن مان خون ڌارون ڪري نڪري رهيو هو. مون خوشونت سنگهه ۽ روميل ٺڀر جا ۽ ٻيا ڪيئي انڊيا جي تاريخ تي ڪتاب پڙهيا آهن. پر ڇا اسان وٽ ڪو اهڙو مؤرخ ٿيندو جو انهيءَ خونچڪان تاريخ جي ديانتداريءَ سان عڪاسي ڪري.

وشنو شاهائيءَ کي پوني ۾ ڪتاب گهر آهي. هن مون کي (The Future Experiences of Nostredames) ناسٽريڊمس جا مستقبل جي باري ۾ محسوسات، جا به جلد ڏنا ها، جن ۾ 15هين صديءَ ۾، مستقبل جي باري ۾ هن جون ڪيل ساري دنيا جي باري ۾ پيشنگوئيون هيون. مون ڪراچيءَ مان هن جي زندگيءَ تي ويگاٻانڊ پرافٽ (Vegabond Prophet) نالي ناول به خريد ڪري پڙهيو هو. ناسٽريڊيمس جي آخري پيشن گوئي هئي ته هيءَ

دنيا ويهين صديءَ جي آخر ۾ ختم ٿيندي. ڪيئن چئجي؟ پر حالتون ته اهڙيون ٿيون نظر اچن. چون ٿا ته هن جون ٻيون پيشن گوئيون ته صحيح نڪتيون آهن. گذريل مختصر عرصي ۾ نيوڪلائي سائنس، جيتري ترقي ڪئي آهي، اوتري ترقي ڪنهن به وقت ڪنهن سائنس نه ڪئي هئي.

ڪٿي شڪارپور ڪٿي پونو! ٻنهي کي ٿل - شڪڙيءَ جي ياد ملايو، جا هندو پوڳڙي ٺاهيندا هئا. اسان مٿي ذڪر ڪيل پوڳڙيءَ وٽان مڪيءَ جي داڻن جا ڦلا، مرلا، آيون ۽ ستون به، هڪ ٻن آنڪين ۾ پاند پري وٺندا هئاسين. هو مڪيءَ کي گرم ٿئي تي ڦولاريندا ها ۽ انهن جي ياد ڪيئي سال پوءِ منهنجي هڪ گيت ۾ اڀري آئي هئي.

جت سج ڦلا ٿي نڪري ٿو

۽ اڳ الا ٿي نڪري ٿو

جت ڏينهن ڪڙهائيءَ جيئن ڪڙهن

سو ديس مسافر منهنجو ڙي -

شائتيءَ نالي هڪ چوڪري جا ڪنهن پوڳڙيءَ جي ڌيءُ هئي، نيو ايرا اسڪول ۾ مون سان گڏ پهرئين کان چوٿين انگريزيءَ ۾ پڙهندي هئي. سندس پيءُ ڪتر ڪانگريسي هوندو هو. هڪ پيري رسيس دوران، جڏهن ٻيا چوڪرا ماني يا ٻيون شيون کائڻ لاءِ ڪلاس کان ٻاهر هليا ويا، تڏهن هوءُ مون سان بئنچ تي اڪيلي گڏجي ويئي هئي. هن نهايت معصوميت سان مون کان پڇيو: ”مبو (منهنجو ڄم جو نالو مبارڪ آهي، ۽ پيار مان مون کي مَبو ڪوٺيندا ها) توکي ڇاڻ آهي ته چوڪرو چوڪري شادي ڇو ڪندا آهن؟“ مون به نهايت معصوميت سان جواب ڏنو ته: ”نه، توکي خبر آهي؟“ هن چيو: ”هاڻو.“ ۽ پوءِ هوءُ منهنجي ويجهو وڌي آئي ۽ سس پس ڪري، ڪجهه اسرار ۽ رمزون سمجهاڻيندي رهي، جيستائين اسڪول جو گھنڊ وڳو ۽ هوءُ سَري ويئي ۽ چوڪرا ڪلاس روم ۾ هڪٻئي پٺيان داخل ٿيا.

شڪارپور ڪجهه ٻين محنت مزدوري ڪندڙن جي باري ۾ مون زرينا کان ڳالهيون پڇيون، تڏهن ڄڻ علي بابا چيو: ’کل جا سر سر‘. زرينا وڌيڪ ياد ڏياريو ته اسان جي ڀرسان ڪنڀر رهندا هئا، جي آويءَ ۾ دلا، گهگيون، مٺ، ڪڙترا، پاتيون، دڪيون، چلمون، حقا، ڦل، مشعلان (جنهن کي عوام الناس مشالان چوندا آهن) ڏيا، ڪوندا، جمنيون، پاتڙا،

دانگيون، چلهيون، ڪپڙا، ڍڪڻ، ڍڪڻيون، ڪمر، ڀنڊارا، پٽهلا وغيره پڇائيندا هئا. مون جيڪي ڏٺو هو اهو حافظ ۽ خيام به نه ڏٺو هو. جن صرف ڪوزي ۽ صراحيءَ جو شاعريءَ ۾ ذڪر ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ مون ٿورا شعر فارسيءَ ۾ ڏنا آهن، ڇو ته اڄڪلهه نوجوان فارسي پڙهي نه ٿا سگهن ۽ نه پريس ڪمپازيٽر ان کي صحيح طور ڇاپي ٿا سگهن. مون جڏهن اها ڳالهه پنهنجي دوست محمد ابراهيم جوڻي سان ڪئي هئي، تڏهن هن چيو هو ته: ”تنهنجي نثر ۾ قدرِ فارسيءَ جي ملاوت حيرت انگيز آهي، ان ڪري ضرور ڪئي وڃي.“ هونءَ ته مون ڪنڀارڪيءَ ڪار جي باري ۾ فقط ڀٽائيءَ جو هيٺيون بيت پڻي ڏيڻ چاهيو:

”نهائينءَ کان نينهن، سڪ منهن جا سپرين،

سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڱ نه نڪري.“

ڀٽائي به ڀٽائي آهي، پر حافظ ۽ خيام به حافظ ۽ خيام آهن. ڀٽائيءَ وانگر مون به ڪنڀر جو سارو ڪاروبار ڏٺو هو. مان ته هنن جي دڪانن تي، مٿي ذڪر ڪيل شيون به تفصيل سان ڏسندو رهيو هوس. هاڻ حافظ جو هڪ شعر ۽ خيام جي هڪ رباعي ذاتقي مٿان لاءِ لکان ٿو. جيتوڻيڪ اهي حسب حال آهن.

در اين زمانه رفيتي که خالي از خلل است.

صراحي و مٺ ناب و سفينه غزل است.

ترجمو: (هن زماني ۾ اهو رفيق جنهن ۾ خلل نه آهي،

صراحي، مٺي ناب (خالص شراب) ۽ غزل جو ٻيڙو آهي.)

صراحي ۽ مٺي ناب ته پاڻ ڇڏي ڏني آهي، ۽ غالب وانگر ’روز ابر ۽ شب ماهتاب‘ ۾ به نصيب نه آهي. پر غزل جو سفينو (ٻيڙو) اڃان روان دوان آهي. اهو حافظ جو شعر موجوده دؤر ۾ وڌيڪ بامعنيٰ ٿو لڳي. صبح جو اخبار پڙهڻ کان دل ڪيائي ٿو. دهشتگردن جي هٿان، بي درديءَ سان خون، دهشت گردن جا خون ٻاهيون، بسون، موٽرون ڪنهن آتش نمرود ۾ جلندا نظر اچن ٿا. ٻار، ڀڄا، زالون، گولين جو ڪاڇ ٿي رهيا آهن. چوڌاري موت مينهن وانگر وسي رهيو آهي. ڌوڻو، خون سان رستا ڌوڻو، جيئن ٽاڪ منجهند جو ڌرتي شفق رنگ ٿي وڃي! پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ ڪنهن ڄاتو هو ته هيئن رت جون پڇڪارون هنيون وينديون. انسان جي خون سان

هولي ڪيڏي ويندي ۽ مملڪت خدا پاڪستان کي خدا اتي پهچائيندو جتي اها آتش و آهن ۾ هن وقت نظر اچي رهي آهي ۽ تاريخ ۾ هڪ وڏي سواله نشانيءَ وانگر اڀري اچي ٿي. هي هڪ ٻئي کي ناس چو ٿا ڪن؟ امام بارگاهون ۽ مسجدون به خون ريزيءَ کان آجيون نه آهن! ڪهڙي گناهه جي اسان کي سزا ملي رهي آهي؟ نه رڳو اسان وٽ پر پوري دنيا ۾ انسان جو رت رائیگان وڃي رهيو آهي.

اين ۾ شوري ست ڪه دؤر قمر مي بينم
همه آفاق پراز فتنه و شر مي بينم -
حافظ

ترجمو: (هي ڪهڙو شور آهي جو مان چنڊ جي ڦيري ۾ ڏسي رهيو آهيان.
۽ پوري آفاق ۾ مون کي فتنو ۽ شر نظر اچي رهيو آهي.)
ڇا ناسٽرڊيمس جي پيشن گوئي سچي ٿي رهي آهي. ڇا قيامت ويجهي آهي، ۽ هيءَ ڌرتي تڏي وانگر ويڙهي؟ دل چوي ٿي ته شاهي باغ ويجهو هجي، ۽ ان جي چپر تي لپي لهندڙ سج کي ڏسان، هي قلم پري اڇلائي ڇڏيان، ڪجهه نه ڪيان، ڪجهه به نه سوچيان، جيستائين ڌرتي اوندهه ۾ پڌي وڃي.

ڪنير جي ڳالهه نڪتي ته خيام جي هڪ رباعي ياد آئي؛
اين ڪوزه چون من عاشق زاري بوده است
در بند سر زلف نگاري بوده است
اين دسته ڪه در گردن اسود بيني
دستي ست ڪه در گردن ياري بوده است.
خيام

ترجمو: (هي ڪوزه جو مون وانگر عاشق زار رهيو آهي.
محبوب جي زلف ۾ گرفتار رهيو آهي
هن جي ڪاريءَ ڳچيءَ ۾ جيڪو هٿيو ڏسين ٿو
اهو ساڳيو هٿ آهي جو ڪنهن وقت يار جي ڳچيءَ ۾ پيل رهيو آهي.)
ظاهر آهي، عاشق هجي يا معشوق، فنا ٻنهي جو مقدر آهي ۽ هر
خاڪي انسان خاڪ سان ملي وڃڻو آهي. جنهن مان ڪوزه گر (ڪنير) ڪوزا
ٺاهي ٿو.

مون ڪنڀارڪي ڪار ڪي غور سان ڏٺو آهي. هو مٽيءَ کي اول ڪٽيندا هئا ۽ ان مان گندگام ڪڍي، ڳوهي پنوڙا ٺاهيندا هئا، جن جو مقدار انهيءَ ٿانءَ جيترو هوندو هو، جيڪو هنن کي جوڙڻو هوندو هو. پوءِ چڪيءَ جي مٿين پڙ تي اهو چاڻو رکندا هئا ۽ هيٺين پڙ کي پيرن سان ڦيرائي، پنوڙي کي هٿن سان گهريل شڪل ڏيندا هئا ۽ ان کي ٺپي هڻي، اندر هٿ وجهي ٺپيءَ سان وڌائيندا هئا ۽ وري وڃي اس تي رکندا هئا ۽ جڏهن اهي سڪي ويندا هئا ته انهن کي الڳ الڳ رنگ ڏيندا هئا ۽ چٽسالي ڪندا هئا ۽ پوءِ آوي يا ٺاهينءَ جي تياريءَ ۾ لڳي ويندا هئا. هڪرين جي ٻاهه ڪٿان ڪٿان ڪٺي ڪري اچي آويءَ ڀرسان ڏير ڪندا هئا. آويءَ اندر ٻاهه پٿاري ڪچن ٿانون کي ترتيب ڏئي وري انهن مٿان ٻاهه پٿاريندا هئا ۽ ٻارڻ جو تهه ڏئي، آويءَ مٿان مٽيءَ جو تهه ورائي، ٻاهه ڏيندا هئا. آويءَ هيٺان ننڍڙي سرنگهه هوندي هئي، جنهن ۾ ٻاهه ٻاريندا هئا. جي ٿوري ٻاهه ۽ ٻارڻ وڌيڪ هوندو هو ته ڍلو يا ٿانوءَ ڪارائجي ويندا هئا ۽ اهو ٿانءُ ڀيلو ٿي پوندو هو ۽ وڃائڻ ۾ ڏانڊو لڳندو هو ۽ جيڪڏهن ٻاهه پوري نه هوندي هئي ته ٿانءَ ڪچا رهجي ويندا هئا. ڪنڀر رات جاڳي آويءَ جي نظرداري ڪندا هئا ۽ جاچي ڏسندا هئا ته ڪٿي ٻاهه گهٽ لڳي آهي، ڪٿي وڌيڪ ۽ ان کي گهريل ٻاهه اندر وڌل ڪائين سان گهٽ وڌ ڪري سگهندا هئا.

ائين ٿو لڳي زندگيءَ مان رومان نڪري ويو آهي، اڄڪلهه مشين ماڻهوءَ جي جاءِ ورتي آهي. ڪارون به روبات تيار ڪري رهيا آهن. صنعتي انقلاب انسانن لاءِ رحمت نه پر زحمت ٿي آيو آهي. نه گهرجن مون کي اهي پلاسٽڪ جا ٿانوا ڀري ڪريو اهي جنات جيڏيون مشينون ۽ مون کي اڳيون دؤر موٽائي ڏيو. مون کي پنهنجي معصوميت موٽائي ڏيو. نه گهرجي مون کي اوهان جي ترقي پسندي! آمريڪي مفڪر ٿارو ۽ مهاتما گانڌي ڪيڏو نه صحيح هئا! گانڌيءَ جو چرڇو زندگيءَ کي ڪيڏي نه معنيٰ ڏيندو هو. نالستاءَ جي هارين سان قربت ۾ ڪيتري نه انسانيت هوندي هئي؟ هي مشيني دؤر شاعريءَ جو قاتل آهي. آمريڪا جي وليمر ڪارلوس وليمر کان وٺي روس جي ووزني سينسڪيءَ تائين هر نظر ڇڻ هڪ مشين آهي. جنهن ۾ هر ست ڇڻ ڪنهن ڪل پرزي وانگر لڳي رهي آهي.

مون کي منهنجي ساڳي شڪارپور موٽائي ڏيو جتي ناانرا ڪٽ جا ٿانءَ،

نامي جا وٽا، تسريون، پاتيون، ڊيگڙا، ٿالهيون، چرمڇيون، بدنا، لوٽا، چوٽريون، ڊيگيون، ٿالھ، تيون، ڪنگير، ڪيوٽيون ۽ ڊپلا ٺاهيندا ها. اهڙا ڪٽ جا ٿانءُ مون هندوستان جي ناسڪ جي برتن بازار ۾ ڏٺا ها. اهڙيءَ طرح مون ٻين ڌنڌي وارن کي غور سان ڏٺو هو. منهنجي دوست نعيم صديقيءَ جو گهر لوهرن جي پاڙي ڀرسان هو، جتي منهنجو روز وڃڻ ٿيندو هو. لوهرن جي پاڙي ۾ ڌنڌيون ڌوڪيون هيون. ڪٽ ڪڙهندي هئي. لوھ سنداڻ تي رکي وڌاڻ سان ڪٽي رک بڻايو ويندو هو. ڀرسان ڪاٺ مڏي هوندي هئي، جتي ڪاٺ جا بنڊ ڪارائين سان چيري، تختا ٺاهيا ويندا ها ۽ ڪاٺ جي ٻوري ۾ اداس خوشبوءِ هوندي هئي ۽ ان کي ساري مون کي هڪ جين شاعر جو نظر ٿو ياد اچي، جو مون پنهنجي آٽر ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ ڏنو آهي. اهڙيءَ طرح پاٽولي پٽ جو ڏاڳو ڪٽيندا ها ته مان انهن کان سندن ڌنڌي جي باري ۾ معلومات حاصل ڪندو هوس. مون هڪ نظر ۾ پاٽوليءَ جي هٿن سان سڀني کي تشبيه ڏني هئي.

”تنهنجا سڀنا اهڙا، جهڙا پاٽوليءَ جا هٿ.“

اسان جي پاڙي ۾ نانگائي ۽ جوگي به ايندا ها. انهن کي گيڙوءَ رتا چولا، هيٺان ٻڌل چوٽا، ڪنن ۾ عاج جا والا هوندا ها، انهن کي عاج يا لوھ جا چوڙا، گچيءَ ۾ عقيق يا ڪاراڻ مائل عقيق جي مالها، جڻيو، پيرن ۾ لوهي ڪڙيون ۽ چاڪڙيون هونديون هيون. مرلين ۽ پنڊين جو تفصيل مان طوالت جي ڪري نه ٿو لکان. قربان ويڃان سنڌي سڀيتا تان!

مان جيڪڏهن سنڌ ۽ شڪارپور جي ساري سڀيتا تي لکان ته ٻه سؤ صفحا ته لکي ويڃان ۽ ڪتاب ڪي قدر وڏو ٿي ويندو. پيار علي الانا جڏهن شهيد ڀٽو جي حڪومت جي دؤر ۾ سنڌ جو وزير تعليم هو، تڏهن مان هن جي گهر ڇاءُ تي ويو هوس. اتي هن مون کي شڪارپور جي ڪنهن سراءِ مان نڪتل ڪاٺ جو دروازو ڏيکاريو هو، جو هن ڏهين هزارين رپين ورتو هو ۽ ان جي مرمت ڪرائي هئائين. ان تي ڏهاڪو هندو سنتن، ڪبير، نانڪ وغيره جون نهايت خوبصورت تصويرون اڪريل هيون. مون اهڙي اڪر جو ڪمر بمبئي، دهلي ۽ راجستان جي ميوزم ۾ ڪٿي نه ڏٺو. هاڻي سنڌ جي هنرن ۽ ڪاريگري کي ڇڏي مان اڃان ٿو زرينا ٿي. جي هوءَ منهنجي زال نه هجي ها، ته مان اها شاعري نه ڪري سگهان ها جا مون هن وقت تائين ڪئي آهي. هن

منهنجي ڪري ڪيئي ڏک ۽ ڏولاوا سٺا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن جي نڙي گهٽجي وئي آهي ۽ هوءَ روئي به نه سگهي آهي. ان هر اڻ چلڪيل ڳوڙهي ۾ هڪ اٿام سمنڊ سمايل آهي، جو ڌرتيءَ جيترا رومال به سڪائي نه ٿا سگهن، جيڪو منهنجي هر سٺ جي تخليق لاءِ فرصت جو باعث آهي. هن بيماريءَ جي بستري تي ڪيتريون راتيون جاڳي منهنجي خدمت ڪئي آهي. پيريءَ ۾ مون کي ڇهه ڀيرا هارٽ اٽڪ ٿي آهي ۽ هن ڪارڊيو وئسڪيولر انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ ۽ مڊايسٽ اسپتال ۾ منهنجي پريور خدمت ڪئي آهي. ۽ موت جون واڃون چيري، مون کي سندس وات مان ڪڍي ورتو اٿائين. انهن واقعن جو مان پوءِ ذڪر تڏهن ڪندس، جڏهن مان اهي پندرهن سورنهن واقعا لکندس، جڏهن قدرت مون کي تڙتان موت کان بچايو هو. پر اول جوانيءَ جو ذڪر ڪيان.

منهنجي ماءُ کي جڏهن ڪئنسر ٿي پيو هو، تڏهن مان هن کي ميو اسپتال لاهور ۾ علاج لاءِ کڻائي ويو هوس ۽ اتي منهنجي هڪ پنجابي دوست مونس ۽ هن جي سؤٽين امان جي بيهڪ خدمت ڪئي هئي ۽ هوءَ صحتياب ٿي آئي هئي. ڊاڪٽر مون کي چيو هو ته هن کي زندگيءَ جا پنج سال وڌيڪ مليا آهن. بشرطيڪ هن کي ٻي ڪا بيماري نه ٿئي يا کيس اها ڳالهه نه ٻڌائي وڃي ته ڪئنسر ڇا آهي؟ هوءَ سکر ۾ مون سان گڏ رهندي هئي ۽ ست سال جيئري رهي. هن کي ڪئنسر وري اٽلي پئي ۽ مقامي ڊاڪٽرن جو اهو مشورو هو ته هوءَ هاڻ لا علاج آهي ۽ هن کي سفر جي زحمت نه ڏني وڃي. هوءَ منهنجي گهر ۾ گذاري وئي. خدا کيس پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي. هن کي شڪارپور ۾ ڏوليءَ ۾ کڻي، منهنجي پيءُ جي قبر ڀرسان آبائي قبرستان ۾ دفنايو ويو. مون هن جي ڳوري ڪاٺ مان ٺهيل ڏوليءَ کي ڪافي وقت لاءِ ڪنڌو ڏنو هو. ايتري قدر جو منهنجو ٿڌيءَ جو هڏو ذري گهٽ ٿئي پيو هو. مان جڏهن قبرستان مان پاڙي ۾ موٽيو هوس، تڏهن مون کي سخت بخار هو ۽ يڪدم ڪار ۾ چڙهي علاج لاءِ سکر ويو هوس. ٽئين ڏينهن جڏهن بخار مليريا جي گورين سان نه لٿو ته منهنجي دوست ڊاڪٽر احسان راڻو ڏنو ته مون کي مڏي جو بخار آهي، ممڪن آهي ته يارهين ڏينهن لهي وڃي. مون کي سخت پرهيز ڪرائي وئي ۽ مون کي روز رڳو چوڙي جي يخني ڏني ويندي هئي. ان ڪري مان ڳري ڪندا ٿي ويو هوس، ۽ جڏهن يارهين ڏينهن کان

پوءِ مدي جي بخار (Typhoid) مان اٿيس ته مان ڪٿ تي تنگن لڙڪائي به ويهي نه سگهندو هوس. انهيءَ عرصي ۾ زرينا ڏينهن رات جاڳي منهنجي نرس وانگر خدمت ڪئي هئي ۽ هن کي ان ڳالهه جو خوف نه ٿيو هو ته خود هن جي طبيعت ناساز نه ٿي وڃي. هوءَ هڪ بيحد صابر ماءُ جي ڌيءَ هئي ۽ هن کي ننڍي هوندي کان اها تربيت هئي ته چپن تي آف به نه آئي.

اها ته ڳالهه مان ڳالهه نڪتي ۽ مان اڳتي نڪري آيس. اسان جي گهر جي ڀرسان دميتي ديويءَ جو اسڪول هو. شايد ان جو نالو ميران اسڪول هو، ۽ هيڊ ماستر شايد سرگواسي جهاننداس جهام هوندو هو، جو پوءِ سنڌيءَ جو برڪ اديب ٿيو. اتي زرينا جون هندو ساهيڙيون وڌيا، ڀاڳي، ساوتري، رڪي، سرلا، ڪوشليا وغيره پڙهنديون هيون. اسڪول ۾ اڪثريت هندو ڇوڪرين جي هئي. مان ان اسڪول جي ٻاهران بيهي ميران ٻائيءَ جا گيت ٻڌندو هوس ۽ هيٺيون گيت ٻار ٻار ٻڌي مون کي ياد ٿي ويو هو:

پگ پگ گهنگهرو بانڌي، ميران ناچي ري

ساس ڪهي ميران ڪُل ناسي

ميران ڪهي مٺن ڀڳون داسي

ميرا درد نه جاني ڪوءِ.

ترجمو: (وک وک تي گهنگهرو ٻڌي ميران ناچي ٿي،

سس چوي ٿي ته ميران ڪُل کي ٻوڙيو آهي،

ميران چوي ٿي ته مان ڀڳوان جي داسي آهيان،

منهنجو درد ڪوبه نه ٿو ڄاڻي.)

زرينا اتي ست درجا سنڌي پڙهي هئي ۽ فائينل جي امتحان ۾ پاس ٿي هئي. ورهاڱي کان پوءِ هڪ وڏو طوفان آيو. نه صرف جهونا بڙ پاڙون پٽجي اونڌا ٿي ڪريار نمر نازڪ وليون به اڪڙجي ويون. ماڻهو ائين طوفان ۾ اڏامي ويا جيئن سڪل ٻن اڏامي ويندا آهن. هوا جا گهوگهاٽ ٿي رهيا هئا ۽ پکي آڪيرا ڇڏي اڏامي ويا ها. رڳو چمڙا غارن ۾ اونڌا لڙڪيا پيا هئا.

وڃ ۾ قطع ڪلامي ٿي وئي. مان ميران جي گيت ”ميرا درد نه جاني ڪوءِ.“ جي ڳالهه ڪري رهيو هوس. جڏهن مان ڪاليج ۾ آيس ته منهنجي هندي - اردو گيت ۾ دلچسپي وڌي وئي. مون کي ميراجيءَ جا گيت ڏاڍا وڻيا، هن جا وڌيا پتيءَ ۽ چندي داس جا ترجما ان وقت اردو رسالي ’ادبي

دنيا' ۾" ڇپبا ها جي پوءِ هن جي ڪتاب 'ديس ديس ڪي نظمين' ۾ ڇپيا. اردو ۾ گيت جو پيارو سرڄڻهار تنوير نقوي منهنجي دوست رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ جو گهرو دوست هو. تنوير جڏهن لاهور ۾ عشق ۾ شڪست کاڌي هئي، جنهن جو سجاد ظهير پنهنجي مشهور ڪتاب 'روشنائي' ۾ به اشارتاً ذڪر ڪيو آهي، تڏهن هن ماتليءَ ۾ رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ وٽ اچي پناهه ورتي هئي. رئيس ساري رات محفل ۾ شراب پيئندو هو، ۽ تنوير نقويءَ جا گيت ڳائيندو هو ۽ دف تي ايتري زور سان ٿاڦ هڻندو هو جو آسمان ۾ ستارا ڇرڪي ويندا ها ۽ پڪي وڻن تي جاڳي پوندا ها.

رئيس نظاماڻي مرحوم، سائين جي. ايم. سيد جو دادلو هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن وٽ حاضري پريندو هو. مان هن کي هڪ صاحب ذوق انسان سمجهندو هوس جو هو واقعي هيو به. هن پهرين ايڪتا ۾ ميل (Male) آرٽسٽن ۾ پارٽ ورتو، جنهن جو ذڪر هن پنهنجي ڪتاب، "ڪيئي ڪتاب" جي جلد پهرين ۾ 'ايڪتا فلم، واڊيا اسٽوڊيو ۽ اسين' جي سري هيٺ ڪيو آهي. افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته هن جي ساڳئي ڪتاب ۾ صفحي 311 تي 'ڏيپلائي، جوئي، اياز ۽ ٻين اديبن سان سٽر' جي سري هيٺ لکيل باب آهي. ان ۾ هن منهنجي شڪايت ڪئي آهي ته ڪشٽيءَ ۾ ماتليءَ ڏانهن ويندي مون پنهنجن دوستن سان گفتگو ٿي ڪئي، جڏهن اسان ڦليليءَ مان وڃي رهيا هئاسين تڏهن اسان هن جي چوڻ جي باوجود آسمان ۾ چنڊ ۽ پاڻيءَ ۾ ان جي پاڇي ڏانهن ڌيان نه ٿي ڏنو ۽ ان کي هن بدذوقتي ڪوٺيو آهي. مون پاڻ تي تنقيد ٿي (جا بي تحاشا ڪئي وئي آهي). جيئن کي ئي ڪڏهن جواب نه ڏنو آهي ته مٿي کي ڇا ڌيان! پر مون کي رئيس لاءِ عزت هئي ۽ ان ڪري هن جي وفات کان پوءِ سندس مشوري سان نااتفاقي ڏيکارڻ تي مان معافي ٿو ڪهران.

دراصل مون وانگر دنيا ۾ ٻيو شاعر ليوپارڊي (Leo Pardy) ٿيو هو، جنهن چنڊ سان شديد محبت ڪئي هئي. پر چنڊ سان محبت ۽ ان جو علامت طور اظهار مون ليوپارڊيءَ کان به وڌيڪ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي. اها ڳالهه مون کي منهنجي اديب دوست گني سامتاڻيءَ به بمبئيءَ ۾ چئي هئي، جنهن جو ذڪر مون 'هينئر ڏاڙهونءَ گل جيئن' جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي. مان جڏهن سکر ۾ هوس، تڏهن ليفٽ بئنڪ تي ٻن فيڊر واهن جي وچ تي

ڪار بيهاري اڌ رات تائين ڪنهن جي آغوش ۾ ويٺو هوندو هوس ۽ چنڊ کي لهرين ۾ لڙهندو ڏسندو هوس. ڪڏهن رات جو سکر ۾ ستين جي اسٽان وٽان چنڊ کي سنڌوءَ جي سِير ۾ ايترو وقت وهجندو ڏسندو هوس، جيترو وقت روهڙيءَ جي شاعر ’بيڪس‘، هندو استرين کي سنان ڪندي به نه ڏٺو هو. ان ڪري ئي اهڙي خوشگوار ماحول ۾ مون نه صرف ٻاهريون منظر پئي ڏٺو، پر دوستن سان گفتگو به پئي ڪئي، جن سان مان چيني ۽ ڇهه ماهيءَ ملندو هوس. ائين برابر آهي ته رئيس نظاماڻي، گوتم ٻڌ وانگر پنهنجي اتر ڌيان ۾ ويٺو هو، ۽ جermen ناول نويس هربرٽ هيس جي مشهور ناول ’سڌارت‘ ۾ ذڪر آيل ٻيڙيءَ ۾ پنهنجي نرواڻ لاءِ وڃي رهيو هو. دوست نظر انداز ڪري فقط چنڊ ڏانهن ٽڪ ٻڌي نهارڻ مون کي مضحڪم خيز لڳندو آهي.

مون کي ميراڄي ۽ تنوير نقويءَ جي گيتن کان سواءِ مقبول حسين احمد پوريءَ جا گيت به وٺندا ها، جي مان اردو رسالن ۾ پڙهندو هوس. مون کي نواب واجد علي شاه جي ناٽڪ ’اندر سڀا‘ ۾ شامل ڪيل امانت لکنويءَ جا گيت به ڏاڍا وڻيا ها. حفيظ جالندريءَ جو، ’ڪاهن مرلي والي نند ڪي لال بنسري بڄائي جا‘ به ڏاڍو وڻيو هو. مجيد امجد جو هڪ خاموش طبع شاعر هو، انهيءَ جا گيت به دلچسپ ها. قتيل شفائي، عبدالمجيد پٽي، تاج سعيد، ساحر لڌيائوي، احمد راهي، عادل پرديپ، جميل الدين عالي، قيوم نظر، طفيل هوشيارپوري، ناصر شهزاد ۽ نگار صهبائيءَ جا گيت به مون پڙهيا آهن. سنڌيءَ ۾ گيت صحيح معنيٰ ۾ مون پهريون ڀيرو لکيا. جيتوڻيڪ مون کان اڳ هوند راج ڏڪايل ڪجهه گيت لکي چڪو هو، ۽ ڪجهه هري دلگير به گيت لکي چڪو هو. مون پهريون گيت ”هائ پرين ياد آيا.“ ڪراچيءَ جي سنڌي سرڪل جي ڪنهن محفل ۾ پڙهيو هو. لعل چند امرڏنو مل، جو ميٽر جي صدارت ڪري رهيو هو، جهومي اٿيو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ اهو گيت سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي ’مهراڻ‘ ۾ ڇپيو، ڇو ته هو پاڻ تن ڏينهن ۾ مهراڻ جو ايڊيٽر هو. جنهن وقت عثمان علي انصاري بورڊ جو سيڪريٽري هو.

ڳالهه ميران ٻاڻيءَ جي گيت تان نڪتي جو ميران اسڪول ۾ ڳائيندا ها، جنهن ۾ زرينا پڙهندي هئي ۽ جنهن ۾ اڃان تائين پروفيسر جهانمنداس جو پٽ لجپت راءِ رهندو آهي. زرينا جون ساهيڙيون ورهاڱي کان پوءِ ڪڪ پڻ

تي اڏامي ويون. انهن مان هن سان 'شاهه سچل سامي' سيمينار تي فقط رُڪي ملي هئي، جا مشهور سنڌي اديب بلديو گاجرا جي پاڄائي هئي ۽ بلديو گاجرا منهنجي ۽ زرينا جي ماني جهلي هئي، تڏهن هو به آئي هئي، ۽ زرينا سان ڳالهيون ڪندي نه ٿي ڍاٻي. بلديو گاجرا سنڌي ٻوليءَ لاءِ هندي لپيءَ جو حامي هو، جيتوڻيڪ منهنجا ڪيترا دوست عربي رسم الخط جا حامي هئا ۽ پنهنجو سنڌي تشخص قائم رکڻ ٿي چاهيائون، ۽ سنڌ جي سنڌي ادب سان ناتو نه ٿي ڇڻڻ چاهيائون.

بلديو گاجرا، ڪشن چندر بيوس جو وڏو مداح هو. هن مون کان پڇيو: "ڪير وڏو شاعر هو، ڪشن چندر بيوس يا ليکراج عزيز؟" مون جواب ڏنو: "بيوس. عزيز ته بحر وزن تي تڪبدي ڪندو هو. هن ترقي پسند اديبن لاءِ رشوت طور ڪجهه شعر لکيا هئا، ان ڪري هو کيس اهميت ڏيندا ها."

دراصل 'بيوس'، جنهن جو 'شيرين شعر' ڪتاب اسان جي ٽئين درجي انگريزيءَ تي درسي ڪتاب طور هوندو هو، ٽئين شاعريءَ جو باني هو:

"ڪر دنيا ٻر دل وڌيري، تون به ره مان پي رهان،

اڻ من ورتيءَ ٻر ڦيري، تون به ره مان پي رهان."

يا، "الا جهري مَ شال غرين جي جهوپڙي."

يا، "ها اڄ هند مٿان، ڌنڌ ٿو ڪارو ڏسجي."

هن اسان جي شاعريءَ لاءِ نوان افق کولي ڇڏيا. ڪنهن بيوقوف نقاد هن جي سلوڪن، "چنتا چڪيا کان ٻري، هو ٻري هيءَ ٻاري،" تي تنقيد ڪندي لکيو آهي ته، 'بيوس، ساميءَ جي تقالي ڪئي آهي ۽ انهن سلوڪن هن جي ساک کي ڇيهو رسايو آهي.' دراصل ساميءَ جي پوري شاعريءَ کان اها سٺ ڀاري آهي، ان ۾ جهول نه آهي ۽ روايتي ويدانتي شاعريءَ جو ورجاءُ به نه آهي. انهيءَ سٺ مون کي اتساهيو هو ته پنهنجا سلوڪ ساميءَ جي نالي لکان، جي 'ڪپر ٿو ڪن ڪري' ۾ ڇپيا ها. ٻيا سلوڪ مون ٻوڏي پستڪ 'ڌمڍ' کان متاثر ٿي ڇپيا ها. سنڌ جي سڀيتا تي سوچي سنڌ جي سورهيہ بڊامائي پٺري، جنهن مغلن سان جنگ ڪئي هئي، ان تي ئي بيت پنهنجا ٿا ياد اچن.

اڄ گهر جين يار، بڊامائي پٺرا،

ڪاڇي پنهني پار، ويرين واتون لائون.

اڄ گهرجين تون، بدماڻي پٽرا،
مٿان اچي مون، ويرين لاتون لائون.

اڄ گهرجين هت، بدماڻي پٽرا،
ڪاڇي ڀڳي پٽ، ويرين واتون لائون.
(ڇا ڪوئي صوفي يا ويدانتي به بدماڻي پٽرو ٿي سگهندو آهي؟ يا مان
وات ڀلي ويو آهيان؟)

اياز، هاڻي ڏيرو ويڙهه! پتنگ ڏاڍو ڏور وڃي نڪتو آهي. ساروئيون
سميت ۽ پنهنجي پاڙي ۾ شڪارپور موٽي آيا! زرينا مون کي ڪيتري به پياري
آهي، پر پوءِ به مون کي روسي افسانه نويس چيخوف جا لفظ ڪنن ۾ گونجن پيا.
”هن لاءِ عورت ڪهڙي اهميت رکندي هئي. پرواهه ناهي ته هن کي ان
جي ڪهڙي به ضرورت هجي، ڇو ته هن جي ساري زندگي قلم ۽ کاغذ هئي.“
زرينا! مون توتي ايتري توجهه نه ڏني، جنهن جي تون مستحق هئينءِ.
گهر ۾ رهي به مون تي سارو وقت شاعريءَ جي ڪيفيت ڇانئي رهي. ان تي
مون کي فرانسيسي شاعر پال ورلين (Paul Verleine) جي هڪ نظر ياد آئي؛
”گاڙهه سڙي اڱر ۾، ڏيائڻءَ جي جهڪي لات، ڌيان جو سڀني جهڙو هوندو
آهي، نهار جا پيءُ اڪنديءَ نهار ۾ لين ٿي ويندي آهي. ڇاءُ جي ڀاڱ ۾
لودڙيل ڪتابن جي ويلا، سانجهيءَ جي مٺيءَ ماڻ جو انت، من پائوٽو ٿڪ، ۽
جوڳي آرام جي خواهش ۽ رات جي عبادت جهڙي آرزو. ووءِ! منهنجو سڀنو
انهن جي ڪيئن نه ڪڍ لڳو اچي. ايتري دير ۽ انڌير هوندي به ڪيئن نه
ڏينهن بي چئنيءَ سان گذريو، ۽ مهينن تي ڀاڳلن جيان پوسرڀو ٿو رهي.“ اهو
مٿيون منظر مون ’ڀڳت سنگهه کي قاسمي‘ ۾ سڪديو جي واتان چوايو هو.

هي چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ منهنجو ماسٽر شير علي خان آهي. اهو مون
کان سوال ٿو پڇي؛ ”فاتح ڪير هو پورس يا سڪندر؟“

مون جواب ڏنو، ”پورس.“ هن کلي جواب ڏنو، ”نه سڪندر.“ جڏهن
مان ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ آيس ته مون مهاتما گانڌيءَ جي باري ۾ مطالعو
ڪيو. مون کي ان وقت شير علي خان سنجهي آيو، ۽ مون ڀانيو ته مان صحيح
هوس. رڳو امن جا پيامبر فاتح هوندا آهن، اهي دليون فتح ڪندا آهن. فاتح ۽
جنگجو فقط سر لٽندا آهن. هاڻي ته مان ان خيال جو آهيان ته تاريخ ۾

چنگيز، هلاڪو، تيمور لنگ، لارڊ ڪلائيو، نيپولين، هٽلر، مسولين، فرانڪو، استالن وغيره جا نالا حرفِ غلط وانگر ڪاتيا وڃن. اهي فقط رهن ۽ قاتل ها ۽ تاريخ نويسن جي هڪ ست جا به مستحق نه هئا. مون کي لڳي ٿو ته ٻي مهاڀارت جي لڙائي اچي رهي آهي، جنهن ۾ ارجن ۽ ڪرن، ٻئي هڪ ٻئي کي ماريندا ۽ ڌرتي درويديءَ وانگر اوڇنگارون ڏئي روئندي، تاريخ ۾ سومناٿ جي بتن جون انڌيون اکيون پنهنجا تارا ڳولي رهيون آهن، جي هيرن مان ناهيا ويا ها.

نيو ايرا انگلش اسڪول، ڪورڪي پاڙي ۾ منهنجي گهر کان ٻه سؤ قدم پري هو. ۽ منهنجي دوست هوند راج داس جي گهر کان ويهارو قدم پري هو. اسان جو پهرين درجي انگريزيءَ ۾ استاد، ان دؤر جو مشهور شاعر ڪيٿل داس فاني هو. جنهن جا نظم ماهوار ’سندو‘ رسالي ۾ ڇپبا ها، جيڪو بولچند راجپال ميان جي ڳوٺ مان ڪيندو هو، جتي فاني پاڻ به رهندو هو. شڪارپور ۾ ٻه شاعر نام ڪنيا هوندا هئا، ڪيٿل داس فاني ۽ لطف الله جوڳي، جنهن جي فارسي آميز شاعري علام اقبال کان متاثر هوندي هئي ۽ ”فاني“ ’بيوس‘ جو ذهني طور تي شاگرد هو. ’جوڳي‘ جنهن جو گهر هاڻي در کان ڪجهه پنڌ تي مسرور فقير جي گهر جي ويجهو هو، ان جي باري ۾ مان ’جڳ مڙيوئي سڻو‘ ۾ اڳيئي ذڪر ڪري چڪو آهيان. فاني نيو ايرا اسڪول ۾ ماستر هو ۽ کيس ويهارو رپيا پگهار ملندي هئي، جنهن مان هو پنهنجي ۽ گهر جي پورٽ ڪندو هو. فاني هڪ خدا مست انسان هو، جيڪو مال و دولت جي هوس کان پري هو. فانيءَ تي سوچي مون کي سرمد جي هڪ فارسي رباعي ياد آئي.

آل کس ڪه ڪباب مي خورد، در گذرد

آل کس ڪه شراب مي خورد، در گذرد

سرمد ڪه به ڪاسه گدائي نان را،

تر ڪرده به آب، مي خورد در گذرد.

ترجمو: (جيڪو ڪباب کائي ٿو، اهو به گذاري وڃي ٿو،

جيڪو شراب پيئي ٿو، اهو به گذاري وڃي ٿو،

سرمد جنهن پنهنجي فقيرائي ڪشتي ۾ نان

پاڻيءَ سان آلو ڪري کاڌو، اهو به گذاري ويو -)

فانيءَ کي مون آخري پيرو، ”شاهه سچل ۽ سامي“ سيمينار تي ڏٺو. هو مون لاءِ پوپال مان بمبئيءَ ڪهڙي آيو هو، ۽ پياسي سالن جو ٿي چڪو هو، پر ابراهيم جويي وانگر کڙو تڙو هو، جويو به لڳ ڀڳ ساڳيءَ عمر جو آهي. مون منتظمين کي چيو ته ڪيٿل داس فانيءَ کان صدارت ڪرائين، ۽ مون کي مهمان خاص ڪن، نه ته هو ان جي ابتڙ ڪن ها.

فاني ڏاڍي سادي طبيعت وارو ماڻهو هو. هن اسٽيج تي مون کي ڪن ۾ چيو: ”پٽ مون ٻڌو آهي ته تو ويري وڃائين ٿو. ويري ۾ ته ماڻهوءَ جي سگهه ۽ تندرستيءَ جو راز آهي.“ مون مرڪي دل ۾ چيو: ”سائين، ڪو به ڪڙندو رهي ۽ نيسر وهندي رهي ته بهتر آهي.“ پر هن کي چير: ”هاڻو سائين، اوهين صحيح آهيو.“

فانيءَ کي مون پهرين درجي انگريزيءَ ۾ پنهنجو هڪ غزل ڏيکاريو هو، جيڪو مون هڪ اردو غزل جي تتبع تي لکيو هو ۽ جو سوامي رام تيرٿ جي اردو دائريءَ ۾ شامل هيو، جا مون جمائي هال لائبريريءَ مان ورتي هئي. اهو غزل هاڻي شڪارپور تي پنهنجي ڪتاب ۾ خليل مورياڻيءَ ڇاپيو آهي. فانيءَ جي تربيت هيٺ منهنجي ذات وڃ واءِ ۽ طوفان وانگر ترقي ڪري رهي هئي ۽ هفتي ۾ مان به ٽي ڀيرا هن وٽ شعر جي درستيءَ لاءِ ويندو هوس. جيڪڏهن فاني منهنجي تربيت ۽ همت افزائي نه ڪري ها ته اڄ مان شاعر نه هجان ها.

هو هڪ سال اڳ گذاري ويو، پر ان کان اڳ ۾ انور فگار هڪڙي فانيءَ جي ڪلام کي ترتيب ڏني هئي ۽ اهو ڇپائيءَ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ کي ڏنو هو ۽ مون انور فگار هڪڙي جي چوڻ تي، ان ڪتاب تي پيش لفظ خوشيءَ سان لکيو هو. نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته شڪارپور ۾ انور فگار هڪڙي، خليل مورياڻي ۽ ٻيا نوجوان پيدا ٿيا آهن ۽ لعل محمد لعل جهڙا بزرگ انهن کي همٿائي رهيا آهن ۽ هنن شڪارپور جي ماضي ۽ حال تي سيمينار ڪرائي به ديدنه زيب ڪتاب ڇپايا آهن. نند جوڀريءَ جو شڪارپور تي لکيل نظر مون کي ايترو وڻيو هو، جو مون هن کي ڪتاب تي بمبئيءَ ۾ مهاڳ لکي ڏنو هو. سندس اهو ڪتاب ڇپيو آهي.

فانيءَ جي شاعريءَ جو تجزيو ائين هو، جيئن مون پوءِ پڪاسو جا لفظ آرٽ جي باري ۾ پڙهيا ها. ”آرٽ سچ نه آهي، آرٽ اها ڳالهه آهي جا سچ

محسوس ڪرائي ٿي. ”هن شاهه سچل سامي کان بيوس تائين گهرو مطالعو ڪيو هو. ڪي تعصب پرست انهيءَ ماضيءَ جي تجزيي کي شڪ سان ڏسندا ها، پر ’حقيقت، حقيقت آهي. جنهن کي انجيز جو پڻ به لڪائي نه سگهندو آهي.‘ فاني سَڪ پل جي ڀرسان هڪ ڪلب ۾ رهندو هو، جا ڪجهه ماسترن گڏجي ٺاهي هئي، جنهن ۾ سائين هاسانند به رهندو هو، جيڪو ورهاڱي کان پوءِ الهاس ننگر ۾ گذاري ويو. انهيءَ مون ۾ انگريزي ادب لاءِ محبت پيدا ڪئي. هن نه رڳو مون کي ڪجهه سستا ڪتاب ڪلڪتي مان گهرائي ڏنا، پر هو اتان انڊين رويو به گهرائيندو هو ۽ رسالي ۾ جيڪي مضمون منهنجي سمجهه ۾ نه ايندا ها، اهي سمجهائيندو هو. مون ان وقت هر سال سنڌ جي ڪلچر ۽ ادب جي فضا ۾ ڪنيو. گهر ڀرسان نوجوان برادر منڊل لئبريريءَ ۾ رتن، سندر ساهت ۽ رسالن ۾ گجراتي، مراٺي، بنگالي ادب جا قومپرست ناول ۽ هند جي تاريخ تي ڪتاب وٺي پڙهيا. مان لائبريريءَ مان روز به ڪتاب وٺي ايندو هوس ۽ ٽئين چئن وڳي رات تائين پڙهي پورا ڪندو هوس ۽ ٻئي ڏينهن تي موٽائي ٻيا ڪتاب وٺي ايندو هوس. مشاهدو ۽ مطالعو اهڙيءَ حد تي پهتو جو پاڻ کان وڌڻ کي انهن جي قد ڪاٺ کان ننڍو سمجهڻ لڳس. جمائي هال لائبريريءَ ۾ ماسٽر حبيب الله ڀٽو، مشتاق ابڙو (جو پوءِ ’جدوجهد‘ نالي ڪاٺي اخبار ڪراچيءَ مان ڪڍندو هو.) ۽ ماسٽر عبدالله، واقف ٿيا جو جمائي هال جي سامهون ميونسپالٽيءَ جي پاڻيءَ جي مشين سنڀاليندو هو. هن وٽ هڪ ڪٽ ۽ ٻه ڪرسيون هونديون هيون، جنهن تي ويهي ادب تي ڳالهائيندا هئاسين. ان دؤر ۾ منهنجو هڪ شعر مفاعيلن مفاعيلن وزن تي سنڌو رسالي ۾ ڇپيو هو، جو مون ٻين وزنن سان گڏ حاجي محمود خادم جي ڪتاب ’رهنمائي شاعري‘ مان سکيو هو. فارسي وزن تي عبور منهنجي طبع روان لاءِ مشڪل نه هو. مشتاق ابڙو نوڪري لاڙڪاڻي ۾ ڪندو هو ۽ جمعيت الشعراء جي مشاعرن ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ جڏهن هو شڪارپور موٽندو هو ته اسان ادبي ڪچهريون ڪندا هئاسين. هڪ هندو شاعر جنهن جو ’غمگين‘ تخلص هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هوند راج داس به اسان سان شريڪ ٿيندو هو. پر هوند راج آريه سماجي هو ۽ مشتاق مسلم ليگي، تنهن ڪري هنن جي طبيعت نه ملندي هئي. لاڙڪاڻي مان محمود خادم انهن شعرن جو انتخاب به ڇاپيندو هو، جي مشاعرن ۾ پڙهيا ويندا ها. هن

جي ماهوار رسالي جو نالو شايد 'اڏيب سنڌ' هوندو هو. مشتاق اسان کي پڪ سان چوندو هو ته: "لاڙڪاڻي جا شاعر بحر وزن نه ڄاڻندا آهن." هڪ ڀيري مون کي الحقيقت اخبار هٿ ۾ هئي، جنهن ۾ واصف جو غزل 'خدا جا بندا، خدا خدا ڪر، خدا جا بندا، خدا خدا ڪر.' چڀيو هو. مون مشتاق کي آزمائڻ لاءِ چيو ته: "ڇا هيءَ ست وزن تي پوري آهي؟" هن ورائيو، "بلڪل نه." مون چيو ته: "سائين مون رهنمائي شاعري پڙهيو آهي ۽ ان ست جي تقطيع ڪري سگهان ٿو. اها به پيرا 'مفاعلاتن' جي وزن تي آهي. هو خار ۾ اٿيو، شربت جو بل ڀريائين ۽ چيائين ته: "هاڻي هلون ٿا." اسان شربت جا ٽي گلاس گهرايا ها ۽ تن ڏينهن ۾ شربت جو گلاس ٽڪي ۾ ملندو هو. مشتاق اڻڙو انهن ڏينهن ۾ به ايتري ڊگهي قميص پائيندو هو، جيتري هاڻ اسان وٽ پائي ويندي آهي. هندو جيڪي لنڊي قميص پينت مان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا ها ۽ پينت تي چمپل پائيندا ها، اهي کيس حيرانيءَ سان ڏسندا ها. مشتاق اڻڙو پنهنجي شلوار قميص ۾ هڪ رعبدار شخصيت لڳندو هو ۽ پنهنجي لا اباڻي طبيعت جي مظاهري لاءِ تيل تي هاريل پاڻي پنهنجي قميص جي پلاند سان اگهي ڇڏيندو هو. ماستر عبدالله مسندس حالي پڙهيو هو ۽ چوندو هو ته تجارت عين اسلام آهي ۽ هو ڏاڍي پڪائيءَ سان، ڪجهه پئسا بچائي ڪٿي سڙائيندو هو. ماستر حبيب الله جو منهنجي ماڻ ٿنءَ الله شيخ جو دوست هوندو هو، فاعلاتن فاعلات کان وڌي نه سگهيو. دراصل هو رائٽرس گلڊ جي بنگالي ميمبر ڪوي غلام مصطفيٰ کان بهتر هو، جو جڏهن سکر آيو هو ته اسان کي ٻڌايو هئائين ته هن چار پيرا فعلن واري وزن تي شعر لکيو آهي. جيئن: 'ڪريما بيخشاءِ بر حال ما.' لکيل آهي. دراصل اوڀر پاڪستان (هاڻ بنگلاديش) جا سڀ مسلمان ڪوي اڌ مغزي هوندا هئا. مان ته شاعر انقلاب نذرالسلام کي به انهن کان بهتر نه ٿو سمجهان ۽ ڇو ته هن ساڳئي نظر ۾ مهاديو ۽ حضرت عليءَ جو گڏي ذڪر ڪيو آهي، جيڪو بلڪل بي معنيٰ ٿو لڳي. هو غالباً هيڊ ڪنستبل هو ۽ ٽئگور جي پيٽ ۾ اڌ اڪري شاعر هو ۽ هندو هن کي ان ڪري ٽيڪر ڏيندا ها جو هو قوم پرستيءَ جي شاعري ڪندو هو. اردوءَ جي شاعر انقلاب جوش مليح آبادي هڪ پنهنجي ڪتاب 'شعل و شبنم' ۾ هڪ ڀيري ٻڌيائين ته نظم لکيو هو ۽ آخر ۾ چيو هو ته: 'جنهن جي هٿ ۾ بهارو آهي.'

اس ڪلاسي ميٽر ڪنگن جڳمگانا چاهڻ
(هن ڪرائيءَ ۾ ته ڪنگن کي چمڪڻ گهرجي.)

ڇا نه انقلاب جو تصور هو ۽ انسان جي محنت جي قدر و قيمت هئي!
دراصل فيض جهڙي انقلابي شاعر کي به پنهنجي عوام پسنديءَ جو صحيح شعور نه هو ۽ هن ’نقش فرياديءَ‘ ۾ هندوستان جي عوام لاءِ ’آوارا، بيڪار ڪٿا‘ لفظن ۾ عوام جي ڪيتري نه تذليل ڪئي آهي! غالب جهڙا شاعر هر لفظ ڳڻي ڳوتي ڪم آڻيندا هئا ۽ پنهنجي اظهار جي مقصد ۾ نهايت ڪامياب هئا. افسوس جي ڳالهه آهي ته سنڌي ڪمپيوٽر اردو صورت خطيءَ ۾ شعر ڇپي نه ٿا سگهن، ان ڪري اهي سنڌي صورت خطيءَ ۾ ڏيڻا ٿا پون. چڱو هاڻ موٽي چوڻين ڪلاس ۾ ٿو هلان. اتي يوسف ڪٿي نالي به هڪ چوڪرو مون سان گڏ پڙهندو هو. تڏهن مان روز روز ڪئين جي پاڙي ۾ ويندو هوس، اسان اسڪول جي باري ۾ ڳالهه ٻولهه ڪندا هئاسين. اسان جي گهران هڪ ڪٽياڻي ڌوئڻ لاءِ ڪپڙا ڪٽي ويندي هئي، سندس نالو جندان هو. هوءَ ڪپ تي چاڙهيل ململ، شلوار يا پاپلين جي سؤ ڪپڙن جي لاءِ هڪ رپيو وٺندي هئي. ٻه سوسيون، مولڙا، کيس، ڪٿا، لونگيون، اڳڻ وغيره هوءَ صابن سان ڌوئي استري ڪري ڏيندي هئي. انهن ڪپڙن جي سؤ لاءِ ٻه رپيا وٺندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن مان هن وٽان اسڪول لاءِ ڪجهه ڪپڙا کڻڻ ويندو هوس ته هن جي ڌيءَ لالان سوسي وغيره ڌوئندي نظر ايندي هئي. هڪ ڀيري لالان اڪيلي گهر ۾ ويئي هئي. هن منهنجا ڪجهه استري ٿيل ڪپڙا تهه ڪري مون کي ڏنا ته وٺڻ وقت هن جي هٿن هيٺان مون پنهنجا هٿ نه ڪڍيا ۽ انهن کي هلڪو زور ڏنو ته هن مون ڏانهن اڪير مان ڏسي ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو. ٻئي ڀيري مان يوسف وٽان ٿي لالان جي گهر ويس. ان ڏينهن به هوءَ اڪيلي هئي، ڇو ته هن جي ماءُ ڌوئل ڪپڙا گهرن ۾ پهچائڻ وئي هئي. هن وري ڪجهه استري ٿيل ڪپڙا مون کي ڏنا. ڪپڙا وٺندي مون پنهنجي هٿن سان هن جي هٿن کي زور ڏنو. هن هرڻيءَ جهڙين چيرين ۽ ڪنپ تي ڌوئل، ململ جهڙن اکين سان مون ڏانهن ڏٺو ۽ وري اکيون جهڪائي ڇڏيائين. ٻيو هن آهستي آواز ۾ چيو: ”تون پنهنجي ماءُ کي ڇو نه ٿو چوين ته منهنجي ماءُ کان سڱ گهري.“ مان وري جڏهن يوسف ڏانهن ويندو هوس، ته هوءَ در جي چائنٺ تي ويٺل نظر ايندي هئي ۽ هن جون اکيون چونڊيون هيون: ”تون

پنهنجي ماءُ کي ڇو نه ٿو چوڻ ته منهنجي ماءُ کان سڱ گهري. ”ڪيئي انسان پٿر تي ليڪ وانگر دل تي اڪرجي ويندا آهن. ڪيئي پيرا منهنجي ڪنن ۾ هن جو آواز ٻريو آهي. ”تون پنهنجي ماءُ کي ڇو نه ٿو چئين.“

ڪهڙا ڪهڙا انسان ۽ واقعا منهنجي زندگيءَ ۾ آيا! هيءُ تڏهن جي ڳالهه آهي جڏهن مان فرسٽ يئئر ۾ پڙهندو هوس. محرم نالي هڪ غريب شاگرد مون سان گڏ پنج درجا سنڌي پڙهي تعليم ڇڏي ڏني ۽ زمين ٽڪرو وڪڻي، هن هڪ خوبصورت گهوڙي گاڏي ورتي. شڪارپور ۾ اها سڀني گاڏين کان وڌيڪ ٺاهوڪي ۽ مهانگي گاڏي هوندي هئي. هو گهوڙا بدلائيندو وتندو هو. ڪڏهن ان ۾ ڪميت، ڪڏهن سرخو، ڪڏهن مشڪي ڪڏهن سنجاف گهوڙو هوندو هوس. انهن جا لئمار، هئا، ڏاڍا سهڻي ڀرت سان ڀريل هوندا ها، جن ۾ شيشي جون ٽڪيون به هونديون هيون ۽ جن جي ڪنڌ ڌوڻ ۽ هٿڪار ٻڌي سارو لڪيدر بيهجي ويندو هو. محرم هزاري در تي رهندو هو ۽ هائيدر تي هڪ لالوائي چوڪري رهندي هئي. هن کي هڪ پيري ڪاٺي سستي بگي نه ملي ۽ محرم واريءَ بگيءَ تي چڙهي ويئي. ٻئي ڪٿڪ رنگا هئا، جن جو رنگ ڪنهن جي سفيد رنگ کي مات ڏئي وڃي ها. جيستائين بگي اسڪول پڳي، محرم کيسي مان باجو ڪڍي وڃايو. ان جون وڇتون ٻڌي هوءَ گهاٽجي وئي ۽ چيائينس ته: ”موتندي هو کيس ڏيڍ وڳي گهر ڪڍي هلي.“ جڏهن محرم کيس گهر موٽائي آيو ته چوڪريءَ رڀو ڪڍي پاڙو ڏنس. محرم وٺڻ کان انڪار ڪيو. شام جو هو پستن جي مٺائي ۽ موتيءَ جون ڪلفيون کڻي هن جي گهر آيو ۽ ڪڙو ڪڙڪايائين ته هوءَ ٻاهر نڪتي. جڏهن محرم مٿيون شيون هن کي ڏنيون تڏهن هن مرڪي پڇيو، ”هي ڇالا؟“

هن جي مرڪ ۽ هن جو سوال ڄڻ محبت جي موت هئي. محرم کيس چيو ته، ”اڄ سرخو گهوڙو ورتو اٿم. چير ته سڀني پاسينجن جو منهن منو ڪرايان.“

”پر مان ته رڳو اڄ تنهنجيءَ گاڏيءَ تي چڙهي آهيان.“ چوڪريءَ جواب ڏنو.

محرم چيس ته، ”ائين لڳو ته تون تڏهن کان بگيءَ ۾ هيئنءَ جڏهن کان مون اها خريد ڪئي هئي، مان صبح سان توکي اسڪول کڻي ويندس. توسان بگيءَ جي رونق وڌي ٿي وڃي.“ چوڪريءَ محرم ڏانهن ڏٺو ۽ ٻنهي جون اکيون جڪڙجي ويون. ائين روز محرم هن کي کڻي ويندو هو ۽ وقت

تي موٽائي وئي ايندو هو ۽ شام جو ڪجهه نه ڪجهه تحفي طور وٺي ويندو هوس. هن جون پيرن هن کي چينينديون هيون ته، ”هاڻي ته پيت چئي ٿي پئي آهين.“ کين خبر نه هئي ته مٺائي ڪير ٿو آئي.

هڪ پيري محرم چوڪريءَ کي هٿ وڌو ته هن ڇڏ ڇڏاءُ نه ڪيو. ان تي محرم کيس چيو ته، ”جڏهن هڪ ٻي بجي رات جو تنهنجين پيٽن کي ننڊ اچي وڃي ته تون ڏاکڻ جو در کولجانءِ مان ان جي ٻاهران بيٺو هوندس.“

ٻي وڳي رات جو در کليو تيستائين محرم کي هر گهڙي قيامت جي گهڙي ٿي لڳي. چوڪري هن کي آهستي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي وئي، جتي هن ساڻس رات بسر ڪئي. ٻئي ڏينهن جڏهن هن کي صبح جو کٽڻ ويو ته هن جو منهن ماڪ سان ڌوٽل گلاب وانگر ٿي لڳو ۽ محرم کان پڇيائين، ”واڇو آندو اٿئي؟“ محرم جڏهن واڇو هلايو ته ڄڻ ساري ڪائنات جهومي اٿي ۽ ڄڻ پنهي تي گلن جي ورکا ٿي وئي. هونءِ ته ايندڙ ويندڙ محرم جي باجي تي هريل ها، پر اڄ ته هن ڪمال ڪري ڏيکاريو، ڄڻ سانوڻ جو گهنگهور گهٽائون هيٺ لهي آيون. ائين روز محرم هن وٽ ويندو هو. هڪ پيري چوڪريءَ جي ڪمري ۾ پيش ڪت جو چيڪٽ ٻڌي آئي ۽ هن جي اکين کي اعتبار نه آيو ته هي ڇا پيو ٿئي. محرم کي جيئن هن جي سٺس پئي ته هو شلوار ٻڌي تڪڙو نڪري ويو.

ان کان پوءِ محرم سندس گهر ويندو هو ته هوءَ کيس نه ملندي هئي. هن کي ڪراچيءَ مامي وٽ موڪلي ڇڏيو هيائون. محرم ڪراچي سوڌي سڄي سنڌ ڳولي ٿڪو، پر هوءَ کيس ڪٿي به نه ملي. هن ايتري سفر خرچ لاءِ گهوڙو گاڏي وڪڻي ڇڏيو ۽ هڪ معمولي ڪرائي جي گاڏي هلائيندو هو. جڏهن مان هن جي گاڏيءَ تي چڙهيس ته هن مون کي سڄي واردات ٻڌائي ۽ پڇيو ته، ”اهڙي چوڪري تو ڏني آهي.“ مون کي معلوم هو ته چوڪري ڪير آهي، پر مون کي هڪ خطرناڪ الميو اکين ۾ اڀري آيو ۽ مون کيس جواب نه ڏنو. محرم ٿڌو سامه پري چيو، ”مون سان موڪلائي ته وڃي ها. جيڪي به چئي ها مان هن لاءِ ڪيان ها.“

”جيڪي به،“ مون پڇيو.

”هاڻو جيڪي به،“ هن جواب ڏنو.

”مذهب به بدلائين ها؟“

”هائو، مذهب به!“

منهنجي ڪتابن جي ٿيلهي ۾ ڪورس جي ڪتابن سان علامه اقبال جا ٻه ڪتاب، ’پال جبريل‘ ۽ ’ضرب ڪليم‘ به آهن. مان ’بانگ درا‘ اڳ ئي پڙهي چڪو آهيان. رسيس ۾ ’پال جبريل‘ پورو ڪري ٿو ويڃان ۽ رات جي ماني کائي ’ضرب ڪليم‘ ختم ٿو ڪيان. پنهي ۾ هن جي عروض تي ايتري مهارت آهي، جيتري ڪنهن به سنڌي شاعر کي نه آهي، جن فارسي بحر وزن تي لکيو آهي. مون کي ان وقت به سانگي ۽ گدا کان وٺي فاضل تائين سڀ نيم خوانده لڳا ها. ڪلاس پوري ٿيڻ کان پوءِ سائين هاسانند مون کي ٽئگور جو ڪتاب ’باغبان‘ (The Gardener) پڙهڻ لاءِ ڏنو. ڪجهه سال پوءِ مون ٽئگور جا اڪثر ڪتاب ڪاليج جي پهرين سال ۾ پڙهي پورا ڪيا. لعل محمد لعل مون کي ٻڌايو هو ته ڪاليج جي لئبريريءَ ۾، ’گيتا نجليءَ‘ جي انگريزيءَ تي منهنجا نوٽ لکيل ها، جيڪي منهنجي انگريزيءَ تي دسترس ڏيکاري رهيا ها. انهن ڏينهن ۾ ادا اختر، ميري ڪاريليءَ (Marry Corelie) جا ڊگها ناول پاڻ پڙهي، مون کي پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. ڪيئي سال پوءِ مان پنهنجي دوست عزيز الله، سکر جي سيشن جج سان ڳالهائي رهيو هوس ته هن ميري ڪاريليءَ جي ناولن جي ڏاڍي ساراهه ڀري ڪئي.

مون هن کي حيرت سان ڏسي چيو: ”اهي ته مون پنجين درجي ۾ پڙهيا ها.“ اهو ٻڌي هن منهن ڳهنجائي چيو: ”ميري ڪاريليءَ جي ناولن ۾ انگريزي ته ڏاڍي چڱي هئي.“ مون هن کي چيو ته: ”مان هاڻ سارتر ۽ سمون دي بوار پڙهندو آهيان.“ مون عزيز الله کي چوڻ نه ٿي چاهيو ته، ’ميري ڪاريلي‘ انگريزيءَ ۾، هتان جي ايم. اسلم هئي. ناول انگريزي پرائڻ لاءِ ته نه پڙهيا آهن، پر اهو سوچي چپ رهيس ته اهو جواب ٻڌي هو ڪاوڙجي پوندو. دراصل ادا اختر جو ذوق چڱو هو. پر هو وقت گذارڻ لاءِ پڙهندو هو. هن مون کي ٿامس هارڊيءَ جا ناول ٽيس (Tess) وغيره ڏنا ها، جي ان وقت مون کي ڏاڍا وڻيا ها. جڏهن مون ايف. اي ٿي پڙهي ته مان انگريزيءَ ۽ اردوءَ جا ڪيئي ڪتاب پڙهي چڪو هوس. مان وري اڳتي نڪري آيو آهيان ۽ تسلسل رکي نه سگهيو آهيان. اسان جي گهر جي ڀرسان گارگيءَ جي گهر جي پاسي هڪ برهمو سماجي هندو رهندو هو، جنهن جي هال ۾ هڪ گئلري هئي. جتي راجا راءِ موهن راءِ، ديوندر نات ٽئگور، ڪيشب چندرسين، مهاتما

کانڌي، ديانند سرسوتي، رام ڪرشن، پرم هنس، سوامي وويڪ آند، راناڊي، گوکلي، دادا ڀائي نوروز جي، بنڪر چترجي، بال گنگاڌر تلڪ، اربندو گهوش، لالا لڄپت راءِ جا شيشي سان فرير ۾ فوتو تنگيل هوندا ها، جن جي آدرش ۽ جيوڻيءَ جي باري ۾ هو اسان کي ٻڌائيندو هو. هڪ ڀيري برهمو سماجين، ڪيشب چندرسين تي سي ائنڊ ايس ڪاليج ۾ سيمينار ڪرائي هئي. جنهن ۾ بي. اي تائين ڊي. جي سنڌ آرٽس ڪاليج مان، 20-30 ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين بهرو ورتو هو. مون برهمو سماجي پاڙيسريءَ کان ڪيشب چندرسين ۽ برهمو سماج تحريڪ تي ٻه ٽي انگريزي ۽ اردوءَ ۾ ڪتاب ورتا هئا. جيڪي پڙهي، مون پنهنجي تقرير تيار ڪئي هئي ۽ مقابلي ۾ ٻيو نمبر آيو هوس ۽ مون کي انعام به مليو هو. پهريون نمبر هڪ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جو بي. اي جو شاگرد آيو هو، جنهن جو نالو ياد نه ٿو اچي. ان وقت مان پنجن درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. تازو جسارت ماهوار جي هڪ چئن چئن جو پئڻل، منهنجو انٽرويو وٺڻ آيو ۽ جڏهن مون کين مٿين ڳالهه ٻڌائي ۽ کائنن پڇير ته: ”اوهان مان ڪنهن ڪيشب چندرسين جو نالو ٻڌو آهي؟“ ته هنن نابري واري. برهمو سماج تحريڪ اسلام جي وڌ ۾ وڌ ويجهو هئي، ۽ اصنام پرستيءَ کان انڪاري ۽ خدا جي وحدانيت ۾ اعتبار ڪندڙ هئي. مان چاهيان ته انهن سڀني برهمو سماجي ۽ ٻين هندو سنتن ۽ مفڪرن تي هڪ ڀيرو ڪتاب لکي سگهان ٿو، چوٽه جوانيءَ ۾ مون برصغير جي مذ هب، سياست، سماجي ۽ ادبي شخصيتن جو مطالعو ڪيو هو. نه رڳو رام ڪرشن پر هنس سان گفتگو هن جي چيلي جي لکيل ضخيم ڪتاب جو مطالعو ڪيو هو. پر هن تي نوبل پرائيز وٺڻ ناول نويس زان ڪرسٽاف جي مصنف رومين رولان جي لکيل ڪتاب جو مطالعو به ڪيو هو جو نهايت دلچسپ هو.

اسان جي برادريءَ ۾ ٻه شخص ڪتر مسلم ليگي ها. زرينا جو مامون شيخ واجد علي، جيڪو علي ڳڙه جو لا گريجوئيٽ هو، ۽ شڪارپور مسلم ليگ جو پريزيڊنٽ هو ۽ ادا اختر جو به علي ڳڙه جو انڊر گريجوئيٽ هو ۽ ساري عمر تظليع اوقات لاءِ ڪتاب پڙهندو هو، جن مان هن کي ڪوئي فائدو نه ٿيندو هو.

ادا اختر وٽ علي ڳڙه جون مخزنون، اردو رسالا نيرنگ خيال،

عالمگير، ادبي دنيا، ساقي، خيبر ۽ مولانا آزاد جي الهلال ايندا ها. هو اڪثر اسد ملتانيءَ جي شاعري، اسلم جبراج پوريءَ جي تحريرن ۽ چوڌري پرويز جا ڪتاب به مون کي ڏيندو هو. جن ۾ مصنف سائنس جي هر نئين ايجاد کي ڪنهن نه ڪنهن قرآني آيت ۾ ڳولي لهندو هو.

مان مئٽرڪ کان پوءِ ته فيض احمد فيض جو ’نقش فريادي‘ ۽ ن. م. راشد جو ’ماورا‘ پڙهي چڪو هوس ۽ انهن کان ڪافي متاثر ٿيو هوس، ۽ اسلامي ڪتاب مون کي وقت جو زيان لڳندا هئا.

جيتوڻيڪ ٻيا مسلمان ليکڪي به اسان جي پاڙي ۾ ايندا ها ۽ رات جو ميٽرو لڳندو هو، جو ’مسلم هو تو مسلم ليگ ۾ آ‘ تراني سان ختم ٿيندو هو. هو علامه اقبال، چوڌري رحمت علي، قائداعظم محمد علي جناح ۽ مولانا آزاد جي باري ۾ ڳالهائيندا ها. جو مان دلچسپيءَ سان ٻڌندو هوس. پاڙي جي ماحول جي باري ۾ مون هڪ ڀيرو ڪتاب لکيو هو، جو 1965ع ۾ سندري اتر چنداڻيءَ کي ڏيکاريو هو ۽ هن کي پسند آيو هو، پر ايوب خان جي مارشل لا کان پوءِ ان جا ڪيترائي صفحا مون ڦاڙي ڇڏيا ها، جيئن هر آمريت جي دؤر ۾ ڪيترن ئي نوٽ بوڪن مان صفحا ڦاڙي ڇڏيا آهن. ڇو ته اهي اعتراض جوڳا آهن.

وڪالت کان پوءِ مان 24 ئي ڪلاڪ سي. آءِ. ڊيءَ جي پهري هيٺ رهندو هوس. ڪنهن وقت به منهنجي گهر ۽ آفيس جي تلاشيءَ جو خطرو هوندو هو. مون کي جوانيءَ ۾ قدرت رک جون رڳون ڏنيون هيون، نه ته منهنجي جاءِ تي چڱو ڀلو ماڻهو ڊهي پوي ها. شاعرن سان آمري ۽ عوام ڪهڙا نه ويل وهايا آهن. ان جا ڪيئي مثال مون ان تقرير ۾ ڏنا آهن، جڏهن طارق اشرف، سهڻي رسالي جو شيخ اياز نمبر ڀاڱو 2 جو مهورت ڪرايو هو. مان ساريءَ جڪ جو تجزيو ٻي. اي تائين چڱيءَ طرح ڪري سگهندو هوس. پر انهيءَ ڪتاب مان جو مون سندريءَ کي ڏيکاريو هو، ڪجهه منتشر صفحا جي رهجي ويا ها سي هيٺ ڏيان ٿو:

پهرين صفحي تي لکيل آهي.

”مٿي تڙ رهي، گذاري ويا ڏينهن،

ڪڏهن ڪونه آيو، تن پنهارن پهي،

ويڙا سي وهي، جنم گذاريم جن سين.“

اهو وقت گذري ويو، جڏهن شاعريءَ مان ڪفن ۽ ڪافور جي بوءِ ايندي هئي.

جڏهن لکنو ۽ دهلي جي بوسيده روايات کان متاثر ٿي شاعر قافيي پئمائي ڪندا ها ۽ پنهنجو غزل پينوءَ جي پاند جيئن ڦهلائي داد جي طلب ڪندا ها. ان ۾ نه ڪوئي زندگيءَ جو شعور هوندو هو ۽ نه ڪاٺي مطالعي جي وسعت. انهيءَ اردو غزل لاءِ ذوق به نه هوندو هو. جنهن جون ٻه چار مناسبتون هن لاءِ ڪو به ڏيڏر جي ڪائنات تي چڪيون هيون. شاعر زندگيءَ جي موج و تلاطم سان نا آشنا آهن. گذريل هڪ سؤ سال جي سنڌي شاعريءَ کي ڪي ته ڪندو بند شاعر چور وانگر چنڊيا پيا آهن. فارسيءَ ۽ اردو شاعريءَ جي تتبع ۽ تقليد سنڌي شاعريءَ ۾ جمود پيدا ڪيو، ۽ ٻئي طرف اسان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ڪافي، وائي، بيت، ڏوهيڙي ۾ ڪا نئين جدت نظر نه آئي. اوهان گذريل صديءَ جون ڪافيون، بيت ۽ وائيون ڏسو. انهن ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ ست ملندي، جا ادبي معيار تي پوري اچي ٿي، نه ته انهن ۾ ڪجهه عربيءَ جا جملا، ڪجهه صوفياڻيون روايتون، ڪجهه پير جي پراڻي پڙ وانگي ڀٽي بي معنيٰ روحانيت ۽ ساڳي ساڳي لفظن جي الٽ ڦير آهي. گذريل صدي يا انهيءَ کان وڌيڪ عرصو سنڌي شاعريءَ ۾ اها مٿي مٽي مهراڻ واري مستي ختم ٿي وئي هئي جا پٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ هئي. انهيءَ جي انحطاط جو سبب سياسي ۽ سماجي به هو ۽ انهن شخصيتن جي ڪوٽ به هئي، جن جي گهري نگاهه ۽ اعليٰ حوصلو زندگيءَ جا قدر طئه ڪندو آهي.

هاڻي ته پيريءَ، بيماريءَ، دوستيءَ، دغا ۽ مناقبيءَ ڏسي مون ۾ ڪافي ڦيرو آيو آهي، پر بنيادي طرح مان ساڳيو ماڻهو آهيان جو سمجهندو آهي ته انسان جو مٿو ڌرتيءَ جي گولي کان وڏو آهي. سکر ۾ منهنجي گهر جي ڊرائينگ روم ۾ رومانيا جي هڪ تصوير تنڪيل هوندي هئي، جنهن ۾ هڪ ڏاڙهيءَ سان مفڪر پنهنجي ميز تي ڌرتيءَ جي گولي ۽ ماڻهوءَ جي کوپريءَ ۾ ڇا نه سمایل آهي. ان تي سوچيندو نظر ايندو هو. افسوس جو سکر کان منهنجي عذر موجودگيءَ ۾ بجليءَ بل جي غير ادائگيءَ ڪري بجلي ڪاٽي ڇڏي هئائون ۽ دهشت گرد ان تصوير سوڌو سارو سرو سامان کڻي ويا ها ۽ ڇاڪاڻ جو گهر ۾ بجلي نه هئي ته منهنجن ڪتابن ۽ رڪارڊ کي باهه ڏئي روشني ڪندا ها ۽ ان ۾ چوريءَ لاءِ مال جي تلاش ڪندا ها. اسان جي پاڙي

جي چوڌاري دھشت گرد رھندا آھن، جن منھنجا پنج سئو ڪتاب ۽ پنجاھ اخبارن جي تراشن وغيره جا فائيل ۽ سوين انگريزي، اردو ۽ سنڌيءَ جا رسالا ڪجهه سال اڳ ساڙيا ھا. جيڪڏهن تاريخ هنن کي تھس تھس ڪيو ته ڄڻ منھنجي علم جو انتقام وٺندي.

اردوءَ جي شاعر ھ فاطمہ حسن ھڪ پيري آسٽريليا جي انگريز شاعر ھ استيلا ڊراءَ ووڊ سان منھنجي ملاقات ڪرائي ھئي. ان کان پوءِ استيلا منھنجي ڪيترن ئي نظمن جا انگريزيءَ ۾ ترجما ڪيا ھا ۽ آسٽريليا ۾ مون تي مضمون بہ ڇپايا ھا، جي پوءِ مون کي ڏياري مڪا مٿاڻين ۽ اڃان مون وٽ آھن.

فاطمہ حسن ڳالھين دوران مون کان پڇيو، ”تو خوشونت سنگھ جو ناول ’دھلي‘ پڙھيو آھي. مون پنھنجي لائبريريءَ ۾ ڏٺو ته اھو ڪتاب موجود ھو. پر مون هن کي چيو ته؛ ”مون وٽ آھي ته سھي، پر مون پڙھيو ناھي.“ جڏهن مون اھو ناول پڙھي پورو ڪيو ته مون سمجھيو ته ھوءَ سنڌين تي ملٽن ڪري رھي ھئي. ھوءَ مون سان بھر جيڪڏهن ملي وئي ته کانئس پڇندس ته؛ ”تو خوشونت سنگھ جو ”منھنجو رت ڳاڙيندڙ پنجاب“ (My Bleeding Punjab) ناول پڙھيو آھي؟“

عمر خيام جي رصدگاہ جي تباهيءَ کان پوءِ منھنجي ڪتابي ذخيري جي تباهيءَ جو، علم و ادب جي تباهيءَ جو ٻيو وڏو واقعو ھو. ڪنھن وقت غالب جو ھيٺيون شعر ياد ايندو آھي.

زندگي اپني جب اس دؤر سے گذري غالب

ھر بهي ڪيا ياد ڪرين گے کہ خدا رکھتے تھے.

پر اھا ڳالھ گھڻو پوءِ جي آھي. مان ھي ڦاٽل نوٽ بوڪ اتاري وٺان ته وري پنجين درجي انگريزيءَ نيو ايرا اسڪول ڏانھن موٽي ٿو وڃان. ڦاٽل نوٽ بوڪ ۾ ڪجهه سالر پٺا بہ آھن. مان اھي ٻي ڪنھن جاءِ تي ڏئي سگھان ھا، پر ان ساڳئي نوٽ بوڪ ۾ ڪيترن ئي ڦاٽل صفحن کان پوءِ منھنجي پاڙي جو حال احوال بہ آھي. پنجاھ کن ڦاٽل صفحن کان پوءِ ھڪ هنڌ لکيل آھي.

”شاعريءَ جي اھميت ان ڪري آھي جو ھڪ عظيم شاعر پنھنجي دؤر ۾ سڀ کان وڌيڪ حساس انسان آھي، ڇو ته هن جي احساس ۾ اھا زندگي آھي، جا هن جي ماحول ۾ نہ ٿي ملي، ۽ ماحول جو روح هن جي مٿ ۾ آھي. ھو سوچي سمجھي، پرکي، پروڙي انھيءَ نتيجي تي پھچي ٿو ته پٺپور

جون ڀتيون ڏسي رهيون آهن ته ڪيچ کان ڪيترو پري آهن. شاعر اهو يڪدم هانءَ سان هنڊائي سگهندو آهي، جو ڪجهه ماحول جي سيني ۾ هرڪندو آهي. سياست کي جيستائين منزل جو احساس ٿئي، اتهاڻس جو قافلو ڊاٻو ڪري ٽڪجي ويهي ۽ جيستائين اٿي، ان کان اڳ ۾ شاعر جو ڇهون حس سمجهي ويندو آهي ته ڪانءُ ڪنهن لاءِ لنوين رهيو آهي ۽ واءُ ڪهڙي طرفان گهلي رهيو آهي. آءِ. اي. رچرڊس (I. A. Richards) پنهنجي ڪتاب 'ادبي تنقيد جا اصول' (The principles of Literary Criticism) ۾ ڪهڙو نه چڱو لکيو آهي؛

"He is a point at which the growth of mind shows it self"

ترجمو؛ (هُوَ) شاعر) اهو نقطو آهي، جتي ذهن جي ارتقا اظهار پذير ٿئي ٿي. هر عظيم شاعر ۾ احساس جي اظهار جي قوت غير معمولي ٿئي ٿي، ۽ هن کان وڌيڪ شايد ڪوئي پنهنجي پاڻ جي پروڙ رکي ٿو. هو شاعر ان ڪري آهي، جو هن جي پنهنجي آزمودي ۾ دلچسپي، هن جي ٻوليءَ ۾ دلچسپيءَ کان جدا نه آهي. اها هن جي فطرت هوندي آهي ته هو ٻوليءَ کي سرائڻ وانگر ڪم آڻيندو آهي. جيئن ان تي تڪو ڪيل چاقو ٻئي جي هانءَ ۾ ڪپي وڃي. پر شاعريءَ ۾ ان جي دؤر جي ذهانت ۾ ويڃو وڌي ويو ته ان جو لطيف شعور ختم ٿي ويندو.

ڪيئي سٽون ڪٽي ڇڏيل آهن، جن کان پوءِ آهي؛ "اهو ادب خوش نصيب آهي، جنهن کي پنهنجي لوڪ ڪٿا ۽ ديومالا آهي. جنهن جي سورمين ۽ سورمن جي آند مانڌ، پيار، پيڙا ۽ پڇتاءُ، آشا نراشا، جياپي، جاکوڙ، هار ۽ جيت، نئين کان نئين ادب ۾ رنگ روپ مٽائي اچن ٿيون. انهيءَ ادب جون قوم جي جيءَ ۾ جڙون آهن. اڄ به جڏهن جديد شاعر مومل ۽ راڻي، سورڻ ۽ راءِ ڏياچ، ليلا چنيسر، سسئي پنهنون ۽ عمر مارئيءَ کي پنهنجن جديد کان جديد تر موضوعن ۾ آڻي ٿو ته شاعريءَ تي مينهن ڦڙيون وسن ٿيون ۽ اها گلاب جي گل وانگر تڙي پوي ٿي.

اردو ادب جڏهن ليلا مجنون، شيرين - فرهاد، وامق عذرا، دارا ۽ سڪندر کي تمثيل ڪري پيش ڪري ٿو تڏهن هو پاڻ جي اڱاري لڳل ڏندن وانگر لڳي ٿو. اها ٻي ڳالهه آهي ته غالب جهڙو جينيس ڪٽ چڙهيل لوهه کي ڇهي، سون بڻائي ڇڏي ٿو.

هر نه مجنون ۾ لڙڪپڻ ۾ اسد
سنگ اٿهايا تهه ڪه سر ياد آيا۔

•

تيشه بغير مر نه سکا ڪوهڪن اسد
سرگشتهء خمار رسوم و قيود تهه۔
ترجمو: (اي اسد اسان ٻالاڻ ۾ مجنونءَ تي
پٿر هٿ ۾ کنيو هو ته پنهنجو مٿو ياد آيو۔

•

تيشيءَ کان سواءِ فرهاد جبل ٽڪيندڙ نه مري سگهيو اي اسد.
هو رسمن جي قيد ۾ ڦاٿل هو. (فقط تڏو ساڻم پري ها ته مري وڃي ها.)
غالب جو نالو اسد هو.

اردو ادب ۾ اهو اتفاق آهي ته فراق جهڙي شاعر زندگيءَ کي رام جي
بنواس سان تشبيه ڏني آهي. (مون ان تي هڪ مضمون روزاني برسات ۾ لکيو
هو.) مغربي تهذيب، پنهنجي مقامي انفراديت جي باوجود ڪافي يڪرنگي
اختيار ڪئي آهي. جڏهن رلڪي (Rilky)، يسين (Yasinean)، ازرا پاٿونڊ ۽
وئليريءَ جهڙا شاعر به يوناني - لاطيني (Greco - Roman) ديومالا سان
پنهنجي تصور جي سجاوٽ ڪن ٿا، اها تڏهن ادبي ذوق کي ڳوري لڳي ٿي.
ان کان پوءِ ڪيئي صفحا ڦاٿل آهن، جي جن فاشي ڪتا ڇپاڙي ويا. نيم
- خواندهم ڪانسٽيبل ۽ اي. ايس. آءِ مون تي رپورٽون ڪندا ها ۽ انهن
رپورٽن تي نالائق بيوروڪريٽس تحرڪ ۾ اچي ويندا ها، شايد وقت کي
زوردار ٿڌ هئي، شهيد ڀٽي مون کي وائيس چانسلر مقرر ڪيو هو، ۽ محترم
بينظير ڀٽو مون کي ’هلال امتياز‘ جو تمغو ڏنو هو.

هاڻي اڃان ٿو انهن صفحن تي جي وڌيڪ چاليهه پنجاهه ڦاٿل صفحن
کان پوءِ آهن ۽ جن ۾ منهنجي ننڍپڻ ۽ منهنجي پاڙي جو احوال آهي، ”اسان
جو سارو محلو مسلم ليگي هو ۽ شڪارپور ۾ مسلم ليگ جا سڀئي ڪارڪن
منهنجا مائٽ هئا. جڏهن سائون ۽ بڊي جي پُٽ ٿيندي هئي ۽ اسان جون
وڏڙيون ”گهل اڙي ڏکڻ، نيڻ ٿا ننڊ گهرن.“ لوڪ گيت به ڳائينديون هيون
۽ ٻارن جي بت تان آرايون به مارينديون هيون. تڏهن منهنجا ڪيئي مائٽ
پاڙي جي پٿر ۾ ڪتون وجهي ويهندا هئا ۽ جيسين لڙي اڌ رات جو ڏکڻ

گهلندو هو، تيسين سياست ۽ ادب تي بحث به هلندو هو ۽ چرچو پوڳ به ٿيندو هو. انهن مان ڪي علي ڳڙھ جا گريجوئيٽ هئا ۽ علامه اقبال، مولانا حالي ۽ اڪبر الله آباديءَ کي پڙهيو هئائون ۽ انگريزيءَ ۾ محمد اسد جو 'اسلام جي چوراهي تي' (Islam at Cross Roads) ۽ محمد علي جوهر جي 'ڪامريڊ' جا پراڻا شمارا پڙهندا ها. هنن پاڻ سان گڏ علي ڳڙھ مخزن جا ڪجهه نمبر به آندا ها. پاڙي ۾ ڪجهه هيٺينءَ ريت گفتگو به ٿيندي هئي؛

"اڙي پنگي، او مهاجن! هيڏي ته آءُ، گانڌيءَ جي اولاد! تنگن کي ڪجهه زور ڏي!"

"گانڌي پنگي - واد ٿو آئي."

"رامر - راج بدران سڀتا - راج ڪري ته اسان هندوستان ۾ شامل ٿيون."

"دال کائو ۽ جي دل ته ڏسو!"

"الائي اهي نعره تڪبير وارا مجاهد مرد ڪيڏانهن ويا جي بحر ظلمات ۾ گهوڙا ڊوڙائيندا ها؟ فقط اٿويهه مجاهد ته هئا، جن بينگال فتح ڪيو هو!"

"تو 'شڪوه' ۽ 'جواب - شڪوه' پڙهيو آهي؟"

"پڙهيو آهي، مون کي سارو بر زبان ياد آهي."

"ڏيڏر کي به زڪام ٿيو آهي. حيدر بخش جتوئيءَ به 'شڪوه' لکيو آهي."

"جواب ته لکي ڏيکاري!"

"چون ٿا ته علامه اقبال جڏهن فرانس ۾ برگسان سان مليو هو ته هن

جون مٿيون منجهائي ڇڏيون هئائين."

"مان ته ڀانيان ٿو ته جي برگسان، خوديءَ جو فلسفو چڱيءَ طرح

سمجهي وڃي ها ته مسلمان ٿي وڃي ها."

"برگسان ڪهڙو ڪتاب لکيو آهي؟"

"خبر نه آهي، پر علامه اقبال کان ڪافي متاثر ٿيو هو."

"پلا نٽشي کان ته علامه اقبال اثر ورتو آهي؟"

"نه روميءَ کان، روميءَ انسان ڪامل (Super Man) جو تخيل نٽشي

کان اڳ ۾ ڏٺو هو."

دي شيخ با چراغ همي گشت گرد شهر

کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست-

ترجمو: (ڪالهه شيخ ڏيئو ڪٿي شهر ۾ چڪر ٿي ڏنو (چيو پئي)

ڊور ڊڳا ڏسي ملول ٿي پيو آهيان، منهنجي آرزو ته انسان آهي.

”اهو ڪير ٿو چوي؟“

”مان ڀانيان ٿو ته اهو مون چوڌري پرويز جي ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو آهي؟“

”ڪهڙو چوڌري پرويز؟ اهو نه جيڪو لکي ٿو ته جيڪا به ترقي

سائنس ڪئي آهي، اها اڳ ئي قرآن ۾ آهي.“

”غلام جيلاني برق به واه جو قرآن تي لکي ٿو!“

”اسلم جيراچپوري به. تو اسد ملتانيءَ جو ڪلام پڙهيو آهي؟ مطلع کان

مقطع تائين اسلام ئي اسلام آهي.“

”سنڌ ۾ ’پيام مشرق‘ ڪنهن به ڪتاب گهر تي نه ٿو ملي.“

”نه. دهلي ۽ آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪانفرنس ٿي رهي آهي. مان

ويندس ته ’پيام مشرق‘ وٺي ايندس.“

”اهو جوش مليح آبادي به ڪٿو ڪافر آهي. مون هن جو رسالو ’ڪليم‘

ساڙي ڇڏيو آهي. تو هن جو نظم ”پير زن ليگ“ پڙهيو آهي.“

”جوش مليح آبادي ۽ مولانا آزاد جهڙن جي بولتي جلد ئي بند ٿي

ويندي. اسلام طوفان وانگر اڀري رهيو آهي. قائد اعظم سيني سان ٺهري وڻندو.“

”تون مسلم ليگ ۾ نه آهين ڇا؟“

”نه يار، مان رڳو مختيارڪار آهيان.“

”هاڻي ته توکي ڪپري بدلي ڪيو اٿائون. ڪپرو ته ڪاڻ آهي. ڪجهه

ڏليون اسان ڏانهن به موڪلجانءِ.“

”تو کي پروموشن ڪيئن مليو؟ واڻي ڊپٽيءَ ته تنهن جي ڏاڍي مخالفت

ٿي ڪئي.“

”هٿ ڪوسو ڪيومانس.“

”هو لسو ڪراچيءَ هليو ويو ڇا؟“

”ڪهڙو لسو؟“

”هو سوناري جو چورو!“

”چورو ته نه هو پتاشو انب هو، انب!“

”ره هيوزءَ ڏس ته سهين واڻي جي ٻوليءَ ۾ به دال ۽ پاڻڙ جي ڌڻ آهي.“

”سنڌي صوفين به واڻيا ته دلبر قاسايا ها، پر انهن سان گڏ، هنن پنهنجي

ٻولي به بگاڙي ڇڏي.“

”راجا پوڄ ۽ گنگو تيليءَ جي ٻولي لکي اٿائون.“

”اها هندوستانی ڪهڙي بلا آهي؟“

”آهي ته سنڌ، پر پوءِ به اردوءَ جي پهچ آهي.“

”اردو اسلامي ٻولي آهي. ان ڪري هندن کي ڏيئي ٿي. دراصل اردو،

اسلام ۽ پاڪستان لازم ملزوم آهن. سنڌيءَ ۾ اسلامي سنڌي فقط علامه دائودپوٽو لکي رهيو آهي.“

”انهيءَ کي علامه ڪنهن ڪيو آهي؟“

”عربيءَ جو وڏو ماهر آهي.“

”ڪنهن ڳالهه تان چڪتاڻ ٿئي ٿي ته گفتگو ٻيو روپ وٺي ٿي.“

”تون احمق آهين.“

”احمق ڇو آهين. بمبئيءَ جو گريجوئيٽ آهين، تو وانگر علي ڳڙهه ۾

گئل ۽ گولر کائي ڊگري ته نه وٺي آيو آهين.“

”علي ڳڙهه اسلامي احياءَ جو مرڪز آهي.“

”هل ڙي هل، ٻه چار اردوءَ جا شعر ياد ڪري آيو آهين، پاڻ کي وڏو

عالم ٿو سمجهين. اهڙا شعر ته لکنوءَ جي هر لؤنڊي کي ايندا آهن.“

انهيءَ اسلامي چڙيا - گهر جي چون چون ۾ رات لڙندي هئي ۽ ڏکڻ

واءَ جا ڪجهه جهلڪا ايندا ها، ۽ سڀ ننڊ جي گهيرت ۾ اچي ويندا ها. هوا

۾ نم جي ڪچي پور جي خوشبو ڦهلجي ويندي هئي ۽ آڪاس جي ٿڌي

نيراڻ ڏسندي نيٺ ٻوٽجي ويندا ها، ۽ پوءِ هرڪو پنهنجي گهر هليو ويندو هو.“

وري هڪ ٻيو نوٽ بوءِ منهنجي هٿ چڙهيو، جنهن جا ٻه ڪجهه پٺا

ڦاٿل آهن ۽ پوءِ هي به لکيل آهي.

”ٽنگور جا نثري نظم به منهنجي من تي گهاٽي جهڙ وانگر چائنڊجي ويا

هئا. جيتوڻيڪ منظوم شاعري هن تي سانوڻ جي مينهن وانگر لهندي هئي،

اوهيڙا ڪري وسندي هئي ۽ هن جا نظم ائين ڪاغذ پري ڇڏيندا ها. جيئن

ننگر پارڪر وٽان، نديون ارڙاڻا ڪري وهنديون آهن. مون ٽنگور جي پوئين

شاعريءَ ۾ ڏٺو ته ٻه جلد نثري نظمن جا لکيل هئا. مان جڏهن 1963ع ۾

هندوستان مان آيو هوس ته پاڻ سان ڪيترائي ٽنگور جا ۽ ٽنگور تي ڪتاب

آندا هئس. ٽنگور جي مطالعي مون کي ان نتيجي تي پهچايو هو ته ٽنگور کي نه

پتنبلي جي چوڻين تي پرکي ٿو سگهجي، نه مارڪسي جدليات ۽ فرائڊ جي

نظر ٿي جي روشنيءَ ۾ هن جي شاعريءَ جو يا انهن محرڪات جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو، جن هن جي شاعريءَ کي اتساهيو هو.“

ٿڌو انقلابي ته هو پر هن قلب و نظر جي انقلاب جو پرچار ٿي ڪيو ۽ نه تشدد سان ڪنهن حڪومت جي تختي جي اونڌي ڪرڻ جو. نثري نظر ۾ هو اهي بلنديون چڙهي نه سگهيو هو، جن جي هن کي تمنا هئي، پر پوءِ به انهن کي پنهنجي مهانتا هئي، ۽ ڪوبه ائين نه چوندو هو ته اهي اجايون هيون. پر اهي هن پوءِ پاڻ ئي لکڻ ڇڏي ڏنا. تڏهن به انهن نه رڳو بنگالي ٻوليءَ پر پوري ڀارت جي شاعريءَ ۾، نثري شاعريءَ جي روايت قائم ڪئي. نه رڳو، انهن مان ڪي نثري نظر منفرد هيا، پر منظوم شاعريءَ کان به زياده مؤثر هيا، ۽ نئين تهئيءَ کي موهي ڇڏيو هئائون.

مون وانگر ٿڌو جو طبقاتي جدوجهد سان نراجواڊي سمجهوتو به نه هو. ’نراجواڊي سمجهوتو‘، اهي لفظ مون کٽي پڙهيا هئا؛ شايد ڪرستا فرڪاڊ ويل جي ڪتاب ’شاعري ۽ حقيقت‘ (Poetry & Reality) ۾ پڙهيا هئا. ’نراجواڊي سمجهوتي تي سوچي‘ (Anarchic Alloyance) منهنجو ڌيان ڪاڊويل ڏانهن ويو. پوءِ جارج آرويل ڏانهن، پوءِ، آندري مارلو، پوءِ اسٽيفن اسپينڊر ڏانهن ۽ پوءِ هيمنگ وي ڏانهن، ۽ خاص ڪري هيمنگ وي جي ڊگهي ڪهاڻي ”ڪلمنچارو جي برف ڏانهن“ ڪهڙا ڪهڙا نه مڙس شريڪ ٿيا ها، اسپين جي آزاديءَ جي بين الاقوامي تحريڪ ۾. ڪيترو نه ان تحريڪ ادب کي اتساهيو هو. آرويل، مارلو، هيمنگ وي جا ناول، ’ڪنهن لاءِ گھنڊ گڙي پيو‘ (For whom the bell tolls) اسپينڊر جي شاعري، جا مون ڪاليج جي دؤر ۾ پڙهي هئي. جڏهن مون اها پڪڇر ڏني هئي. هوءَ گئري ڪوپر (Garry Cooper) جي قدآور شخصيت ۽ هوءَ ان فلر جي هيروئن، ڇا نالو هو ان جو؟ بيٽي ڊيوس. هن جي مٿي تي ننڍڙا وار ڪهڙا نه خوبصورت ٿي لڳا. مون اها پڪڇر تي پيرا ڏني هئي. ان جي صورت ڪنهن سان ملي ٿي؟ گرم ۽ گداز جسر ياد ڪري، مون ۾ جواني موٽي آئي. مون سوچيو ته منهنجي جسر ۾ ساڳي گرمي نه رهي آهي ۽ مان پيريءَ ڏانهن تيزيءَ سان وڌي رهيو آهيان. تڏهن ته مون کي ٿڌو جا آخري نظر جي هن جي ڪتابن ’پرائٽڪ‘، ’سجوتي‘ (سجها جو ڏيڻو) ۽ ’آڪاش پرديپ‘ (اپ جو اها) ۾ هئا، ڏاڍا وڻيا ها. هو شخص ويدانتي هو. شايد سمرسيت ماهاڻ ڇيو هو ته، ”ويدانتي

ناستڪ جو ٺهڻو نانءُ آهي. ”هي ويدانتي پنهنجي پوئينءَ وهيءَ ۾ پنهنجي سڀني واري استري نه ٿو وساري سگهي. استري جنهن جي پالڪيءَ جو رستو هن جي رڳ رڳ مان آهي. ’نبودني‘ وانگر، ڪير ڪير آيون هيون منهنجي جيون ۾! هن ننڍي کنڊ ۾ عورت ۽ مرد جي تعلقات جي باري ۾ ڪيترا نه وسوسا آهن! ڪنهن به مها ڪويءَ لاءِ اهو چوڻ ته هن جو ڪنهن سرير سان پيار هو، ڄڻ ته هن جي مهانجا ۾ ڌار وجهي ٿو ڇڏي. ٽنگور هجي يا پٿاري يا ٻيو ڪوئي، سڀئي اهڙي پيار کان مٿاهان آهن! ڇا سنت جي معنيٰ ’پوسنڪ‘ آهي؟ ڇا وديا پتيءَ وانگر پنهنجي واسنا جي اظهار ۾ ڪا برائي آهي؟ مون ته ميراجيءَ تي به ميار نه ٿي ڏني، جنهن جي زندگيءَ ۾ ميراسين رڳو هڪ ڀيرو آئي هئي ۽ ساري زندگي ان جي رويي سان عياشي ڪندو رهيو هو.

نه ئي وري مون کي ماقو لال حسين تي ڪوئي اعتراض آهي. جيتوڻيڪ اُمرڊ پرستي منهنجي ڪمزوري نه رهي آهي ۽ ساڳئي سبب ڪري نه مير تقى مير تي، نه آسڪر وايٽلڊ، نه آندري بيڊ تي مون کي اعتراض آهي. عورت جا چوڻي موٽي نه هجي، شرر ٻوٽي نه هجي، جا ’مينائے زر نگار‘ ۾ شراب ناب وانگر هجي، مون کي وڻندي آهي. مون کي ايراني شاعره سيمين بهيماني جي ڪتاب چلچراغ مان هن جو هڪ نظم ياد اچي رهيو هو.

من چون شراب ناب مينا ئے روزگار

مستي ده و لطيف و فرح بخش و خوشگوار

رنگم برنگ لاله خود روئي دشتها

بوير چون بسوئے وحشيء گلها ئے کوهسار.

ترجمو: (مان مينائي روزگار ۾ شراب وانگر مستي ڏيندڙ، لطيف فرحت بخش ۽ خوشگوار آهيان. منهنجو رنگ ائين آهي، جيئن بيابان ۾ خودرو لالا جا گل ۽ منهنجي خوشبو ائين آهي، جيئن ڪوهسار جي وحشي ڪلن جي خوشبو.) ساڳئي نظر ۾ اڳتي چيو اٿائين.

”هن دبر نه ڪئي ۽ مون کي پيتو، ۽ مون کي پنهنجي تارونءَ ۽ گلي جي گرميءَ سان ملائي ڇڏيائين.“

چلچراغ مون کي ايران جي ڪلچرل اتاشي ڊاڪٽر محبوب بين ايراني ڪتابن سان گڏ تحفي طور ڏنو هو. مون کي ياد آيو ته اسان ڊاڪٽر محبوب جي بنگلي ۾ ويٺا هئاسين. ڊاڪٽر محبوب ۽ هن جي ايراني زال ايرج مرزا جو

ڪلام پڙهي رهيا ها. ايرج مرزا چڻ اردوءَ جو چرڪين يا جعفر زتلي يا مرزا جان آهي. چڱو جو منهنجي مصور دوست ۽ هن جي زال کي پارسي نه ايندي آهي. اسان وسڪي پي رهيا هئاسين ۽ ايران جا لوڻيل پستا ۽ ٻن ٽن قسمن جو پنير (Cheese) کائي رهيا هئاسين. اتي ڪلچرل اتاشي به شريڪ هو. ٻاهر اسلام آباد ۾ ولھ وسي رهي هئي. اندر گئس جي سِگري ٻري رهي هئي ۽ شراب جو دؤر هلي رهيو هو. اٽڪل ٻي وڳي رات جو ڊاڪٽر محبوب ماني رکائي. ان ايراني عورت جهڙيون ڪيئي عورتون منهنجي زندگيءَ ۾ آيون هيون، جي نهايت پياريون هيون، خوبصورت هيون ۽ انهن جا جسر پرڪشش هئا. پر مون انهن جي باري ۾ اهو پيار نه محسوس ڪيو هو، جو بيچن ڪندو آهي. نه مون سان اهڙي عورت ملي هئي، جا چاهيندي آهي ته ٻئي کي نه رڳو پنهنجي آغوش ۾ آندو وڃي، پر ان ۾ پاڻ کي ائين سمائي ڇڏجي جو، ’من تو شدم تو من شدي‘ (تنهنجو من منهنجو آهي ۽ منهنجو من تنهنجو آهي.) واري ڪيفيت پيدا ٿي وڃي. اهڙيون عورتون منهنجي زندگيءَ ۾ دير سان آيون.

وري پُٺ تي نوٽ بڪ ڏانهن؛

”انهيءَ دؤر ۾ لعل محمد لعل ۽ نعيم صديقي منهنجا بهترين دوست ها. لعل محمد لعل سنڌي غزل جي تراش خراش جو ماهر هو. طبيعت جو سادو ۽ سچو انسان، جنهن مون کي ڪراچيءَ ۾ پاڪستان کان اڳ ٻڌايو هو ته هن پنهنجي خون سان اخوان المسلمين سان وفاداريءَ جو واعدو تحرير ڪيو آهي. مون کي معلوم نه آهي، اها اخوان المسلمون ڪٿي هئي! بهر صورت اهڙي ڪاٺي خفيه تنظيم هئي ته سڀني ۽ اها لعل محمد لعل جي ذهن جي اختراع نه هئي. شڪارپور ۾ هو ۽ مان مراد علي ڪاظمي کان متاثر هوندا هئاسين. ڪاظمي دين جي احياءَ جو قائل هو ۽ هو ڪنهن وقت الوحيد جو ايڊيٽر رهيو هو. هڪ ڀيري هو مفتون همايونيءَ جي ڳوٺ ۾، شايد رورل هيلٿ آفيسر ٿي آيو. مان ۽ لعل محمد لعل هن سان ملڻ وياسين. هو نهايت ئي باوضو ۽ پرخلوص ماڻهو هو ۽ شاعر به ڏاڍو سٺو ٿئي ها جي ايتري فارسي آميز سنڌي نه لکي ها. هن جي وفات کان پوءِ هن جو ديوان پراسرار طور گم ٿي ويو. ان رات هن جيڪي شعر ٻڌايا ها، انهن مان مون کي ڪجهه ياد آهن.

غواصي، عميق خرد، ڪجهه نه ٿي سگهي،

هي ڪوڏ مون ڪٿا ڪيا، ساحل جي آس پاس.

صورت تازيان آءُ، آچڱو يار، آءُ آءُ.

هو پويون پيرو مون کي 1948ع ۾ فرير رڍ تي اوچتو مليو هو. مون کي صدر جي هڪ سٺي درزي عزيز جو سبيل فل سوت پيو هو ۽ فارين تاءُ ٻڌل هئي. هن پاڪر پائي، منهنجي ريشمي تاءُ کي ڇهندي چيو: ”ڇا ڪندو آهين؟“

”خالد اسحاق سان گڏ وڪالت ڪندو آهيان.“

”خالد اسحاق توکي ڇا ڏيندو آهي؟“ هن پڇيو.

”حساب ته اڃا نه ڪيو آهي. جيڪي هن کي ملندو آهي، هو رکندو آهي، جيڪي مون کي مليو آهي، مون کائي کپائي ڇڏيو آهي. بهر صورت هن وقت تائين مون کي هر مهيني پنج ڇهه هزار ملي ويا آهن. خالد جو پيءُ ڪراچيءَ جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ آهي، هو ان وقت مختيارڪار هو، جڏهن منهنجو سهرو خان صاحب حسين بخش ڊپٽي ڪليڪٽر هو.“

”بس. ٻيو به ڪو پارٽنر اٿو ڇا؟“

”عبدالقادر شيخ به آهي، هو پني عاقل جو آهي، ۽ هن جو والد نور محمد طوطل ريهيبلٽيشن ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري آهي. اوهان هن وقت ڪٿي آهيو؟“

”فشريز ڊپارٽمينٽ ۾ هيڊ ڪلارڪ آهيان.“

”اڃان هيڊ ڪلارڪ آهيو؟“

”ڇا ڪيان، منهنجي صاف گوڻي ۽ خودداريءَ کي منهنجا بالا آفيسر پسند نه ڪندا آهن.“

پرسن هڪ هٽل هو، جنهن ۾ تتر ۽ ٻٽير ملندا ها، جتي مان به پهريءَ جي ماني کائڻ آيو هوس. مون ڪاظم کي زور ڪيو ته هو به مون سان گڏجي ماني کائي. جڏهن هٽل ۾ ميز تي آمهون سامهون ويٺاسين، ته ڪاظم ٿڌو ساھ ڀري فاني بڊايونيءَ جي غزل مان ڪجهه سٽون پڙهيون. جي منهنجون اڳ ٽي پڙهيل هيون.

”اڪ معمه هه سمجھنه ڪا نه سمجھانه ڪا،

زندگي ڪا هه ڪوهه خواب هه ديوانه ڪا.

هر نفس عمر گذشته کي هه ميت فاني

زندگي نامر هه مر مر ڪه جنه جانه ڪا-

ترجمو، (هڪ گجھارت آهي نه سمجھڻ جي نه سمجھائڻ جي
زندگي ڇا لاءِ آهي، ڇڻ هڪ ديواني جو خواب آهي
هر سامه گذريل عمر جو لاش آهي
زندگيءَ نانءُ آهي مري جيئڻ جو.)
پوءِ وري ٿڌو سامه پري پڇيائين، ”اڃان شاعري ڪندو آهين؟“
”ڏاڍي. هاڻي ته اردوءَ ۾ به ڪري رهيو آهيان.“
”مثال طور ڪجهه سٽون ته ٻڌاءِ!“
”رات ڪروٽ بدل رهي هه ڏيکھ،
تيري زلفون مين ڏهل رهي هه ڏيکھ.“

”مان صلاح ڏيانءِ. يا وڪالت ڪري هاءِ ڪورٽ جو جج ٿيءُ، يا
گورنمينٽ ۾ نوڪري ڪري، ڪنهن ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري ٿيءُ. پئسو
ڪماءُ، ڪاءُ بيءُ، عيش ڪر. شاعري ته توکي رت جا ڍڪ پياريندي.“
مون هن کي جواب ڏنو، ”مان پريل ٻٽوءَ لاءِ ته نه ٿو وڙهان. جيئڻ
جي حق لاءِ ٿو وڙهان. شاعري به جيئڻ جي حق ۾ شامل آهي. مان جسر جي
پوئين رت ٿڙي تائين لکندس. جيئن منهنجي تخليق ڪاري، منصور جي
شهادت کان به مٿي ڄاڻي وڃي. هي ملڪ وڏي بڪواس آهي ۽ مان اها
برداشت نه ٿو ڪري سگهان. مان جيڪي صحيح سمجهندس، سو ضرور
لکندس. ان لاءِ دارو رسن جي هر آزمائش لاءِ تيار آهيان. مون کي هتي
سياستدان مطلب پرست لڳا آهن. انهن جي تقريرن جو مون تي ايترو اثر ٿيو
آهي، جيئن ٻيلي جي باهه تي الٽيءَ جو ٿيندو آهي.“

ايتري ۾ بيرو اچي نڪتو. مون هن کي ٻنهي لاءِ هڪ هڪ تتر ۽ ٻن
ٻن ٻئين جو آرڊر ڏنو. بيري تڙ ٽڪڙ ۾ هوٽل ۾ رڌل ٻين کاڌن جا نالا به
ورتا ته ڪاغذ کيس چيو ته هو ساون مرچن ۾ رڌل قيمي جي هڪ پليٽ به
کڻي اچي ۽ پٽيل جي روٽي به کڻي اچي. پوءِ مون کي وري چيائين، ”مان هڪ
صلاح ڏيانءِ؟“

”پلي.“ مون ورائيس.

”شاعريءَ ڇڏي ڏي. ان ۾ نحوست آهي. ڏس هن وقت تائين منهنجي
پگهار تي سؤ رپيا آهي. شاعريءَ منهنجو اهو حال ڪيو آهي. سنڌيءَ ۾
شاعريءَ جي قدر شناسي ٿئي، ناممڪن. تون هڪ هوٽهار نوجوان آهين، ڇو

ٿو اڃائي عمر وڃائين؟“

”مون اڳي بک تي به شاعري ڪئي آهي ۽ ساري عمر شاعري ڪندو رهندس، ۽ بک ڏک مون کي پنهنجي ماڳ تان موٽائي نه سگهندا.“

هن مرڪي چيو: ”تو کي اڃان زندگيءَ جو تجربو نه آهي. زندگي ايتري آسان نه آهي.“

”ڪاظم صاحب، زندگي آسان يا مشڪل، پر مان شاعريءَ سان توڙ تائين نڀائيندو رهندس.“

هن جي چپن تي هڪ تلخ مرڪ آئي ۽ هو چپ ٽپ ويو. هن مرچن ۽ ڀڄي ڏانهن هٿ وڌايو ته مون تتر ۽ پٿرن جون پليٽون سوري هن ڏانهن ويجهو ڪيون.

منهنجي هن سان اها آخري ملاقات هئي. ڪجهه وقت پوءِ هن کي اوندھ ڳڙڪائي وئي ۽ مون ٻڌو ته هو گذاري ويو. انا الله وَاِنا اليه راجعون. هو فاني بڻايوئيءَ وانگر دل شڪستو ٿي مري ويو. ساري زندگي افلاس ۾ گذاريائين ۽ هن جي خودداري هن جي ترقيءَ جي آڏو آئي.

مون ۾ اڃان تائين ته ڪو فرق نه آيو آهي. هي سارو سماج ڪوڙ تي ٻڌل آهي. هڪ چيئن جي ڍڳ وانگر آهي، ان ۾ عفونت آهي. پر جيڪڏهن ان کي تيلي ڏجي ته دونهين تي مچر پڄي ويندا. ان ۾ ساڳي اقربا پروري، رشوت ستاني، دولت ۽ اقتدار جي نمائش ۽ علم و ادب لاءِ نفرت نه ته به بي پرواهي ضرور آهي.

هوڏانهن لعل محمد لعل کي قدرت عمر دراز عطا ڪئي آهي ۽ هو شڪارپور لا ڪاليج جو پرنسپال آهي ۽ سکر هاءِ ڪورٽ جي بئنچ جو سٺو وڪيل آهي. هو سال ڏيڍ اڳ ڪراچيءَ ۾ مون وٽ فلٽ ۾ پنهنجي ڪلام جو ڇپيل مجموعو ”گونج“ ڪڍي آيو هو. سندس شاعريءَ تي اڳ لکي چڪو آهيان. پنهنجي اڳ لکيل آتم ڪهاڻيءَ جي حصي ۾ مون ڪاظم سان گفتگو جو ذڪر ڪيو هو ۽ ان نوٽ بوڪ مان ڪيترا شدت پسند صفحا مون ڦاڙي ڇڏيا آهن. پوءِ نعيم صديقيءَ جو ذڪر آهي.

نعيم صديقي سان شڪارپور جي استيشن روڊ تي لعل محمد لعل منهنجي واقفيت ڪرائي هئي. هن چيو: ”هي نعيم صديقي صاحب آهي، تخلص ’وجدی‘ ڪندو آهي.“

مون مرڪي چيو، ”پٽ ته سعديءَ واري اٿس!“
نعير هڪ تهڪ ڏنو. پوءِ اسين دوست ٿي وياسين.

لعل محمد، جنهن پنهنجو تخلص بدلائي ’احمر‘ ڪيو هو، سڳن آهوجا جو به يار هوندو هو. مان لعل محمد احمر ۽ مرحوم نعير صديقي، شڪارپور ۾ ريل جو پتو وٺي ٿي چار ميل گڏ پنڌ ڪندا هئاسين. جڏهن ٻوڏ آئي هئي، ۽ ڄامڙا اسٽيشن کان ڪجهه اوري هڪ ننڍو ڪنڀ ڇڏي وئي هئي، تڏهن اسان ان ڪنڀ مان گوج مڇي ماريندا هئاسين. نعير، مرحوم حنيف صديقيءَ جو ننڍو ڀاءُ هو، جو سنڌ جي تهذيب ۽ تاريخ تي اتار تي سمجهيو ويندو هو. حنيف، قاضي فضل الله جو لاڙڪاڻي ۾ ڀارتنر هو ۽ جڏهن قاضي فضل الله سنڌ جو چيف منسٽر ٿيو ته حنيف کي ليگل ريمبرنسر ڪري رکيو هئائين. (جو هاڻ لا سيڪريٽري سڏجي ٿو.)

نعير جو والد بزرگوار محمد صالح صديقي، سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جي گورنر جو دوست هو. سر غلام حسين به شڪارپور جو هو. مرحوم محمد صالح صديقي ڪنهن وقت دلچسپ مذاق ڪري وٺندو هو. هڪ ڀيري نعير ۽ مان هزاري در وٽان پنڌ اچي رهيا هئاسين ته نعير اونچي آواز ۾ ڳالهائي رهيو هو. هن رستي تي هڪ خوبصورت ڇوڪري ڏٺي هئي. ”واھ جو فلاڻيءَ جي ڌيءَ آهي. ريوڙي آهي ريوڙي!“ تيستائين هن جي گهر جي اوطاق اچي وئي. جتي آرام ڪرسيءَ تي مرحوم محمد صالح جاگرافڪل مشگزين جو ڪوئي پراڻو پرڇو ڏسي رهيو هو. هن نعير جا لفظ ٻڌي، کيس چيو، ”نعمن بابا! ننڍي ڌيءَ جي ڳالهه ٿو ڪرين يا وڏيءَ ڌيءَ جي؟“

هڪ ڀيري مان ۽ نعير صديقي، حنيف صديقيءَ جي لاڙڪاڻي واري آفيس ۾ هڪ رات گذاري چڪا هئاسين. تن ڏينهن ۾ مون کي پئسي جي تنگي هئي، توڙي جو مون ايل. ايل. بي به پاس ڪئي هئي. منهنجي ماءُ جي مرضي هئي ته ڪاٺي چڱي نوڪري ڪيان. انهن ڏينهن ۾ مان ڄڻ نعير جي خاندان جي گهر جو فرد ٿي ويو هوس. مون هن سان ڳالهه ڪئي ته نعير چيو، ”ادا حنيف آهي ته ڪم سوال ماڻهو، پر مان، بابا ۽ ٻين گهر جي ڀاتين کان چئي وٺي توسان گڏجي ادا وٽ ٿو هلاڻ ۽ چوانس ٿو ته قاضي صاحب کي چئي ته توکي اسستنت ڪمشنر ڪري رکي.“

اسان چئنيون وٺي، ڪراچيءَ آياسين. شام جو حنيف صديقي گهر ۾

ڪونه هو. گهر ۾ هن جا چائينز ڪرٽن (پرڊا) مغل تصويرون ۽ ٻيو آرائشي سامان، هن جي ثقافتي ذوق جي تصديق ڪري رهيو هو. نعيم هن جو ريفريجريٽر ڪوليو ۽ ان مان ٻه شيمپئن جون بوتلون ۽ هڪ شيريءَ جي بوتل ڪڍيائين. سارو ريفريجريٽر وسڪي ۽ شراب سان ڀريو پيو هو. پوءِ اهي بوتلون ٽيلهيءَ ۾ وجهي چيائين، ”هل ته تو واري فلٽ تي ٿا هلي پيئون.“ حقيقت ۾ اها فلٽ منهنجي نه هئي، پر حشو ڪيولراماتيءَ جي ڪرائي تي ورتل هئي، جنهن کي ٿورو وقت اڳ جلاوطن ڪيو هئائون. حشو منهنجي عدم موجودگيءَ تي فلٽ تي آيو هو ۽ زرينا کي چيو هئائين، ”ڌيءَ، مان اندر اچان. مون کي ڪجهه وقت ترسو آهي. مان ٻئي ڏينهن هندوستان ٿو وڃان.“ زرينا، حشوءَ جي نالي کان چڱيءَ طرح واقف هئي، هن کيس اندر اچڻ ڏنو. هن پهرين ته ڪمري ۾ کٽ تي نظر وڌي، جنهن تي هو ان وقت کان سمهندو هو، جنهن وقت مان هن وٽ اڪيلو رهندو هوس.

سرلا غالباً ڊالميا سيمينٽ فڪٽريءَ ۾ ڪنهن آفيسر جي زال هئي. پر حشوءَ سان 1942ع واري، انگريز سامراج خلاف هلايل هلچل کان وٺي عقيدت ۽ محبت رکندي هئي، ۽ مڙس جي پرواهه ڪئي بنا، حشوءَ سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ گڏ گذاريندي هئي ۽ هن جي کٽ جي نوار جو حصو ٿي وئي هئي.

مان جڏهن 1963ع ۾ دهليءَ ويو هوس، تڏهن سرلا جو مڙس مري چڪو هو، ۽ هن حشوءَ سان شادي ڪئي هئي. هن کي اڳئين مڙس مان پاڻ جهڙيون ٻه خوبصورت ڌيئون هيون ۽ حشوءَ مان هڪ پٽ هوس. جنهن جو نالو ’گل‘ هو. پر حشو هن کي ’گل محمد‘ ۽ پاڻ کي ’حشمت الله خان‘ ڪوٺيندو هو.

’گل‘ کي نهروءَ بهترين چائيلڊ آرٽسٽ جي حيثيت ۾ انعام ڏنو هو ۽ جڏهن مان سيمينار تي ٻئي پيري ويو هوس ته هو جرمنيءَ ۾ آرٽ جي وڌيڪ تعليم ۽ تربيت وٺي رهيو هو.

حشوءَ هڪ ته ڪمري ۾، مٿي ذڪر ڪيل کٽ ڏانهن ڏٺو ۽ ٻيو سنڌ جي نشانيءَ طور، هالا جو ٺهيل هڪ گل دستو کنيو. باقي سڀ ڪتاب، سارو سامان، برتن وغيره ڇڏي، زرينا کي چيائين، ”ڌيءَ! هي اوهان وٽ ڇڏيان ٿو. جي مان موتي آيس ته مون کي ڏجو، نه ته اهي سڀ اوهان جا آهن.“

مان ڪراچيءَ ۾ خالد اسحاق ۽ عبدالقادر شيخ سان گڏ، وڪالت ڪندو هوس. جيڪي ٻئي منهنجا ڪلاس فيلو رهيا هئا. مون جڏهن ڏٺو ته ڪراچيءَ ۾ سنڌي شاعري ناممڪن هئي، ته اوچتو مون خالد اسحاق کي چيو ته: ”مان ڪراچيءَ کي ڇڏي ٿو وڃان ۽ سکر ۾ وڪالت ڪندس.“

خالد اسحاق مون کي مرڪي چيو: ”تي مهينا منهنجي آفيس ۾ تنهنجي ڪرسي خالي رهندي.“

مان فلٽ، مونس جي حوالي ڪري، سکر هليو ويس. پٺيان مونس، پنهنجي لاءِ باليءَ طبيعت جي ڪري، حشوءَ جو سارو سامان ۽ سمورا ڪتاب تلف تاراج ڪري ڇڏيا.

مون ڳالهه ٿي ڪئي نعيم جي. حنيف صديقيءَ جي گهران موٽي، اسان ٻه ڏن سِيخ ڪباب ۽ نان صدر مان ورتا ۽ آياسين فلٽ تي. ٻئي شمپئن جون بوتلون به پيٽيونسين ۽ نان سان ڪباب به کاڌاسين.

نعيم چيو ته: ”رات جو ادا سان ڳالهه ڪندس. تون صبح جو ڏهين وڳي اسان وٽ پهچي وڃجانءِ.“

مان ٻئي ڏينهن، ڏنل وقت موجب نعيم جي گهر پهتس. حنيف آفيس لاءِ تيار بيٺو هو ۽ نعيم کي چيائين ته: ”چئين وڳي قاضي صاحب جي بنگلي تي هلنداسين. تيسين منجهند جي ماني هن کي هتي ڪاراءِ!“

اسان مرحوم حنيف سان گڏجي قاضي صاحب جي بنگلي تي وياسين ته اسان کي ويسٽرن پڪچر جو نظارو نظر آيو. قاضي صاحب جي هٿ ۾ ريوالور هو ۽ ڀرسان بيٺل ڊي. ايس. بي، ان جي لبلبي کي دٻائي رهيو هو ته گوليون وڃي پير جي تڙ ۾ ٿي لڳيون. جڏهن ڊي. ايس. بي ريوالور مان هٿ ٽي ڪڍيو ته قاضي صاحب جو هٿ ڏڪي ٿي ويو ۽ لبلبو دٻايائين ته گولي ڪنهن اونڌي رکيل بالٽيءَ کي وڃي لڳي، جا وڻ جي ڀرسان رکي هئي. قاضي صاحب ريوالور ڊي. ايس. بيءَ کي موٽائي ڏنو ۽ چيو ته: ”وري سڀاڻي تارڪيٽ شوٽنگ ڪنداسين.“

ان کان پوءِ هو، مرحوم حنيف سان اڌ ڪلاڪ ڪمري ۾ ڳالهائيندو رهيو. حنيف جڏهن ڪمري مان ٻاهر نڪتو، تڏهن هن مايوسيءَ واري انداز ۾ چيو: ”قاضي صاحب چوي ٿو ته اسسٽنٽ ڪمشنر ته نه، پر اي. بي. بي. (اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر) چوي ته ڪريانس.“

مون حنيف صاحب کي چيو: ”سائين، مان اهڙو جڏو وڪيل ته نه ٿيندس، جو اي. بي. بي ٿيان.“

پاڪستان کان پوءِ مون کي آل پاڪستان ترقي پسند مصنفين جو وائيس پريزيڊنٽ ڪيائون. ڇو ته ان وقت مان واحد سنڌي هوس، جو اردوءَ ۾ قابل قبول جديد شاعري ڪري سگهندو هوس، ۽ جنهن جي اردوءَ جي ڪلچر ۽ زبان سان ايتري آشنائي هئي، جيتري هنن جي به نه هئي، جي اڃان تائين دهلوي، الله آبادي، گزگاني ۽ فتح پوري وغيره هيا. مان نه رڳو ترقي پسند مصنفين جي ويهڪن ۾ شريڪ ٿيندو هوس ۽ شعر پڙهندو هوس پر حلق ۾ ارباب ذوق به ويندو هوس. حلق ۾ ارباب ذوق ۾ الطاف گوهر ۽ ممتاز حسين به شامل هئا. جن مان اڳتي هلي الطاف گوهر، ايوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري ٿيو ۽ چون ٿا ته هن جي ڪتاب ’دوست ۽ نه حاڪم‘ (Friends not Masters) جو مصنف هو ۽ ٻيو اڳتي هلي اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ٿيو.

مان جڏهن دل جي علاج لاءِ ڪرامويل اسپتال لنڊن ۾، ان سان لڳ هاسٽل ۾ رهيل هوس ته الطاف گوهر، مرحوم حسن عابديءَ جي بي. سي. سي. آءِ ۾ ڪنهن عهدي تي هو. هن افتخار عارف کي منهنجي مزاج پرسيءَ لاءِ موڪليو هو، ڇو جو هو پاڻ ڪنهن ضروري ڪم ۾ مصروف هو. افتخار عارف، جميل جالبيءَ کان پوءِ مقتدره قومي زبان جو چيئرمين آهي.

قاضي فضل الله سان گفتگو کان ڪيئي سال پوءِ، در محمد اوستي ۽ ٻين تي سنگين جررم جي مڃڻ ارتڪاب ڪري، اي. ڊي. ايم جيڪب آباد وٽ فرياد داخل ڪئي وئي هئي ۽ مون کي ۽ قاضي فضل الله کي جوابدارن جو وڪيل ڪيو ويو هو.

جعفر خان جمالي، جيڪو در محمد اوستي جو دوست ۽ سياسي سرپرست هو، ۽ جمالي قوم جو سردار به هو، تنهن پيشيءَ کان پوءِ، اسان جي مان ۾ ڀرتڪلف دعوت ڪئي هئي. مان قاضي صاحب جي ويجهو وينو هوس. هن منهنجي آڏي پڇا ۽ سرڪاري وڪيل غوث بخش شيخ سان انگريزيءَ ۾ تند ۽ تيز گفتگو ٻڌي هئي ۽ مون کان متاثر ٿي نظر آيو ۽ مون کي چٽائي ڏسي چيو هئائين: ”تون مون وٽ حنيف صديقيءَ سان گڏ نوڪريءَ لاءِ آيو هئين. مون کي افسوس آهي، ته مون تو جهڙي ذهين ماڻهوءَ کي مايوس ڪيو هو.“

مون جواب ڏنو ته: ”قاضي صاحب! اوهان افسوس نه ڪيو، افسوس ته مون کي ڪرڻ گهرجي جو مان نوڪريءَ جو تمنا ئي ٿيو هوس.“

زندگي خواب وانگر گذري ٿي وڃي. نعيم، ٽميره زرين جي ڀاءُ غلام محمد سان گڏ اير. بي. بي. ايس جي لاءِ علي ڳڙهه ويو هو. پر هاسٽل ۾ هن کي هڪ اگرو شرط نه وڻيو هو، جو اتان جي شاگردن هن کي وڌو هو. غلام محمد اهو شرط قبول ڪيو هو. اسان جو هڪ بزرگ سياستدان ان کي اوتري موٽي چوندو هو.

وقت درياءُ وانگر چوليون هڻندو وهندو رهيو. مان وڪالت ۾ چڱيءَ طرح پير کوڙي سگهيو هوس. نعيم بمبئيءَ مان اير. بي. بي. ايس ڪري لنڊن ويو، جتان ستن سالن ۾ ايف. آر. سي. ايس ڪري واپس موٽي آيو. هو اتان هڪ اطالوي چوڪريءَ سان شادي ڪري، کيس به ساڻ وٺيو آيو. مون پنهنجي تي هڪ نشري نظم لکيو آهي، جو ڪنهن ڪتاب ۾ ڇپيو آهي. اوچتو مون کي نعيم سان آخري ملاقات ياد پئي.

”نعيم، مون کان تنهنجي هڪ غزل جو مطلع وسري نه ٿو وسري.“

”ڪهڙو؟“

”زندگي پنهنجي خرابات ۾ گذري ويندي،

اجنبِي ناله و نعمات ۾ گذري ويندي.“

”خرابات ۾ گذري ته بهتر. مون کي تو وانگر منصور ٿيڻو ناهي.“

”نعيم توکي شاعريءَ سان ڪيتري نه محبت هوندي هئي! تون ته چوندو

هئين ته پٽ - ڪئين جي هڪ گهڙي، ساڀي جي سو سالن کان بهتر آهي.“

نعيم جواب ڏنو: ”مان هاڻي به ائين ٿو چوان. مون فقط شاعريءَ تان توجهه پري ڪري، زندگيءَ تي مرڪوز ڪئي آهي. پٽ - ڪئين کان به پوٽ بهتر آهي، جيڪو پائنت پائنت ڦلواڙيون ڦرندو وڻندو آهي. مان چوان ٿو ته دنيا گهمان، زندگي غزل وانگر گذاريان ۽ موت جي مقطع ۾ ايتري رنگيني پريان جو منهنجو آخري قافيو حافظ ۽ خيام کان وڌيڪ ترنر ريز ٿي وڃي.“

”نعيم، تون مغرب ۾ رهي، ڪيترو نه بدلجي ويو آهين! مغربيت سان ته مون کي به محبت آهي. جديد تهذيب جو پورو نچوڙ اتي ملي ٿو. پر تون ۽ مان ته سنڌ جي مٽي آهيون. ڪڏهن ته انهيءَ بٺ تي بوندڙيون وسنديون. ڪڏهن ته اتي به ڦوڳ ڦولاريا!“

نعير تهڪ ڏنو.

”سند جي مٽي، پٽائيءَ جي پٽ جي مٽي، درازن جي دز.“
 ”نه بابا، مان مٽي نه آهيان. مان بٺ تي بيهي بادل ڏسڻ نه ٿو چاهيان.
 آخر انسان ذات جي ساري تهذيب اسان جي تهذيب جو ورثو آهي. جي
 انسان ويانا ۽ روم جي ڪنهن نائيٽ ڪلب ۾ رات گذاري سگهي، ته تو
 وانگر روهڙيءَ ۾ رات ڇو گذاري؟“

”نعير، تو ته شاعريءَ کي هميشه لاءِ ڇڏي ڏنو آهي!“

”ها، ڇو ته سنڌي ٻوليءَ کي...“

(نوٽ بوڪ مان هڪ يا ٻه صفحا ڦاٽل آهن.)

”مان يورپ جون آرٽ گئلريون، آپيراٽون، نائيٽ ڪلبون ڇڏي ڏيان ۽
 هتان جون پٽيون ۽ ڀاڻ ڇا لاءِ پسند ڪريان؟ آخر مان ڪو اردوءَ جو ميراثي
 شاعر ته ناهيان، جنهن جي معاش جو ذريعو مشاعرو ٿي سگهي! مان ڊاڪٽر
 به آهيان ته انسان به آهيان. پاڪستان، ۾ ٺٽي جي اسپتال ۾ مون کي رکيو
 هئائون. اتي هڪ ڏينهن مون هڪ ڳوٺاڻي ٻڌڙيءَ جي ملر پتي پئي ڪئي، جا
 بيل گاڏيءَ تان ڪري پئي هئي. مون بيماريءَ ۾ رنگ، قوم، نسل ۽ معاشي
 حيثيت ۾ فرق جي باوجود، هر مريض کي هڪ جهڙو ڪري ڏنو آهي.
 ماڻهو، جو بهار ڌاري سگهندو آهي، بيماريءَ ۾ ڪٽيءَ جهڙو ڪمزور هوندو
 آهي. مون هن کي رڙيون ڪندي، جبرندي، وڦلندي ۽ وٽ کائيندي ڏنو آهي،
 ۽ مون کي سدائين هن تي رحم آيو آهي. ان ڪري مون کي هيئي جي دڪ تي
 ويتر ٻاجه ايندي آهي. مون اڳي ذڪر ڪيل ٻڌڙيءَ جي ملر پتي ٿي ڪئي
 ته هڪ پٽيوالو آيو ۽ چيائين ته، ”اسسٽنٽ ڪمشنر صاحب کي ڏينيوءَ
 ڏنگيو آهي ۽ کيس بدن تي ڇاپاڪو ٿي پيو آهي. اوهان کي گهرايو اٿائين.“

مون هن کي چيو ته، ”مان هن ٻڌڙيءَ جي ملر پتي ڪري ۽ هڪ ٻه ٻيا
 مريض، جيڪي بهراڙيءَ مان آيا آهن، انهن کي ڏسي اچان ٿو.“

گهڙي مس گذري ته پٽيوالو ڀڄندو آيو ۽ چيائين ته، ”صاحب اوهان کي
 سڏي رهيو آهي، ۽ چيو اٿائين ته ٻيو سڀ ڪم ڇڏي هليا اچو.“

مون وري به هن کي چيو ته، ”مان ٿوري دير ۾ اچان ٿو.“

جهت پلڪ بعد ٽيون ڀيرو آيو ته مان هن سان گڏجي ويس. ڏٺم ته
 صاحب بهادر مٿيون پيڪوڙي وڦلي رهيو آهي ۽ مون کان دڙڪي سان پڇيائين

ته؛ ”ڊاڪٽر تون ته جيل جيل ٿو ڪرين. مان چاهيان ته توکي هن وقت گرفتار ڪرائي سگهان ٿو.“

مون هن کي جواب ڏنو ته؛ ”تون مريض آهين، تنهن ڪري مان توسان سختيءَ سان ڳالهائي نه ٿو سگهان. توکي؛ مون کي جيل ۾ وجهڻ جي همت آهي ته وجهي ڏس.“

ان تي هن مون کي گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ مڪون اولاريون. مون هن کي ڪوئي جواب نه ڏنو ۽ رڳو پٿيوالي کي چيڻ؛ ”اڄ ته توکي دوا ڏيان.“ اسسٽنٽ ڪمشنر مون کي آخر ۾ انگريزيءَ ۾ دڙڪو ڏنو؛ ”مان توکي ڏسي رهندس.“ هو سي. ايس. بي آفيسر هو ۽ هن جي وڏي پهچ هئي. سي. ايس. بي ڪوريٽري جو چار هو، جنهن ۾ چوٽيءَ تائين پهچڻ ۾ دير نه لڳندي هئي، مون کي قلات ۾ سول سرجن ڪري موڪليائون. غالباً هن اها سزا سمجهي، ڇو ته اتي رشوت جي گنجائش ڪانه هئي. ايازا اعتبار ڪر، ٻن سالن کان مون کي زال چوندي هئي ته مون کي فرڪوٽ وٺي ڏي، پر مان ايترا پئسا بچائي نه سگهيو هوس، جو هن جي طلب پوري ڪري سگهان. آخر پئسا ڪٿان آڻيان؟ سرڪاري دوائون وڪٽان؟ ڪوڙا ميڊيڪو ليگل سرتيفڪيٽ ڪيان يا ڪوڙيون شاهديون ڏيان؟ پگهار مان ته گذر اوقات به مشڪل سان ٿيندو آهي. مون ادا حنيف جي سامهون، گورنمينٽ سان ٿيل باند قازي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڦٽي ڪئي ۽ هن کي چيو ته؛ ”مان وچ اوڀر وڃي رهيو آهيان ۽ اتي قسمت آزمائيندس ۽ هن ايگريمنٽ کي ٿڪ هڻي هليو ٿو وڃان، تون پڻ جو خيال رکجانءِ.“ هاڻي مان بحرين ۾ سول سرجن آهيان. سٺ هزار مهينو (هن وقت جي ويهن لکن جي برابر) پگهار ملندي آهي، ٻه موٽرون آهن. بنگلو آهي. ٻار ڪنوينٽ اسڪول ۾ پڙهندا آهن، وقت شاعريءَ کان سٺو ٻيو گذري.“

نعير ڪجهه سال اڳ دل جي دوري پوڻ سبب گذاري ويو. سندس هڪ ٻه نظر ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ادبي سرڪل پاران ڇپيل ڪتاب ’لهرن‘ ۾ شامل آهن. جنهن ۾ منهنجو نهايت باغياتو نظر ”او باغي، اوراج دروهي،“ ڇپيل آهي. پروفيسر رام پنجواڻي اهو نظر دلي تي ڳائيندو هو ۽ ٻه ڀيرا جلسن ۾ چيو هئائين؛ ”اسان اسيمبليءَ ۾ ٻه چوندون فقط انهيءَ نظر جي ڪري کنيون.“

نعير جو ٻيو به ڪيتروئي ڪلام هو، جنهن جي باري ۾ اهو پتو نه

پڇجي سگهيو ته اهو ضايع ٿي ويو يا هن کان ڪٿي وڃائجي ويو يا سندس اطالوي زال ان کي اهميت نه ڏئي ساڻ ئي کنيو ۽ پنهنجي وطن موٽي وئي. غالب چيو آهي،

سب ڪهان ڪجهه لاله و گل مين نمايان هوگئين

خاک مين ڪيا صورتين هونگي ڪه پنهان هوگئين-

پر افسوس، انهن صورتن تي آهي، جيڪي فقط خاک ۾ پنهان ٿيون ۽ لاله و گل ۾ نمايان نه ٿي سگهيون.

نعير جي ڳالهه منهنجي دل ۾ کپي وئي هئي. انسان ڪنهن به آدرش لاءِ، پنهنجو چئن ۽ آرام ڇو ڦٽائي؟ هن کي ڪهڙي خبر ته اهو آدرش صحيح به آهي يا نه؟ ڪير نه تو چاهي ته ڏينهن جو چپر جي ڇانءِ هجي ۽ رات ڪنهن مٺڙي ماڻهوءَ جي چڱ سان چنبڙي پوي ۽ پرهه ڪنهن پرينءَ جون پنبڻيون چمندي اچي! سڪ ڪنهن کي پيارو ناهي؟ ڪنهن ڪيلي جهڙي بدن تي هٿ گهمائيندي مون کي ڪيترو نه سرور ايندو آهي! هٿن ۾ عورتن جي ماس جو ڀرپور ڇهڻ ڪيترو نه لڀائيندو آهي!

ڪنهن سلوٽي سواڊي شيءِ جو سواد ڪيترو نه وڻندو آهي! هيءَ حياتي، هي کن پل جو ميلو، ڪهڙو نه موٽو آهي! هي ڀانت ڀانت جا ماڻهو، هي روشن جا شهر، هي تن جون گوناگون ٻوليون، هي رنگ رنگ جا ڦوڪڻا، جي هوا ۾ اڏامي ڦاٽي ٿا پون. هي طنابون، هي قناتون، هي گهنگهرو، هي چمر چمر ڪندڙ رقاصائون، هي جامر، هي صراحيون، هي جيئن جا سڀ سانگ ڇڏي، اوچتو ڪوئي اجنبِي قلندر ان ميلي ۾، وائڙو گهمندو نظر اچي ٿو ۽ پنهنجي اڪيلائي ۽ اڻاڻڪائيءَ کي چوڌاري جهرمر ۾ جرڪندو ڏسي، رلي ڪلهي تي کڻي رمندو رهي ٿو. هن کي ڪوئي منڊ نه ٿو موهي سگهي. ڪوئي سانگ نه ٿو سرچائي سگهي. هو سوچي ٿو ته ڦوڪڻا ناپائدار آهن. انهن جي هوا ۾ هستي ئي ڪهڙي آهي! چاندوڪيءَ ۾ هن جي رليءَ جون چٽيون چمڪي رهيون آهن ۽ ڪوئي اٿائو ڊگر هن جي پيرن کي چڪيندو ٿو رهي. وچ ۾ ويهارو پنا ڦاٿل آهن، پر وڌيڪ مواد منهنجي آتر ڪهاڻيءَ جي تسلسل ۾ کپي وڃي ٿو.

”آه! هي تنهائيءَ جي زندگي! چوڌاري جيل جون پٽيون، مٽي، چُن ۽ پٿر جون پٽيون، گونگيون، ٻوڙيون، انڌيون پٽيون، جن ۾ نه پڪيءَ جو پڙلاءُ

آهي، نه وڻ جو پاڇو آهي. جن جي سيخن مان آڪاس ڌرتيءَ جي ٿڌي ساهه وانگر لڳي رهيو آهي. کير ڌارا ڪنهن چنڊال جي سنگهه وانگر پڪڙجي وئي آهي. انهيءَ تنهائيءَ ۾ جنسي جذبو ڪهڙو نه چريو ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ڪاري ڪچونءَ جي پٺيءَ جهڙي گدلي گدلي ننڊ اچي ويندي آهي. اهو سڀ انسان ڇا لاءِ سهي ٿو؟ ڪنهن آدرش لاءِ؟ آدرش، آدرش، جنهن کي ڪويءَ ’ڪڪريون منهن جو ويس،‘ چيو آهي.

روسي ناول نويس گوگول جي ناول ’تارس بلبا‘ (Taras Bulba) جي پوئين حصي ۾ آهي ته تارس بلبا جو پٽ پنهنجي محبوبه لاءِ پنهنجيءَ قوم، پنهنجي قبيلي ۽ وطن سان غداريءَ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو ته هوءَ هن کي چوي ٿي؛ ”مون کي ڇڏي ڏي، مون لاءِ پنهنجي قوم ۽ وطن ڪيئن ٿو قربان ڪرين!“ جنهن تي هو جواب ڏئي ٿو؛ ”منهنجي مٺي! تون ئي ته منهنجي قوم آهين، قبيلو آهين، وطن آهين.“ ڪنهن عورت لاءِ آدرش کي ڇڏڻ يا فقط عورت کي آدرش بنائڻ ايترو ڏکيو آهي نه آهي، جيترو آدرش لاءِ پوري عورت ذات جي صحبت کان محروم رهڻ. (وري اڌ پتو ڦاٿل آهي.)

”جي تون اهو سوال سلين ته شايد مون کي زندگيءَ جي آدرش جي معنيٰ ملي وڃي.“

”ڪهڙو سوال؟“

”ڪوئي به زندگيءَ جو عيش ۽ آرام ڪنهن آدرش لاءِ قربان ڇو ڪجي؟“

”مثال طور!“

”تون جي چاهين ها ته هڪ بهترين آفيسر يا وڪيل ٿي سگهين ها، پنهنجي لاءِ، پنهنجي اولاد لاءِ عيش ۽ آرام پيدا ڪري سگهين ها. پر ان هوندي به توهيءَ زندگي قبولي! تون چوندو آهين ته ڪيترائي سال تون جنهن ڳوٺ ۾ نظر بند رهيو آهين، اتي سانجهي ڪنهن مساڻ جي ڏاڻن وانگر ايندي آهي ۽ رات ڪنهن گونگي چريءَ وانگر چپ هوندي آهي. تو خود چيو هو ته جيل جي ڪنهن ڪمري ۾ توکي رکيو ويو هو، اتي ايتري ته تنهائي ۽ خاموشي هئي، جو جڏهن تو پريان ڪنهن ٻار جي روئڻ جو آواز ٻڌو هو، تڏهن تون نڙي ڦاڙي رڙيون ڪيون هيون ۽ رنو هئين. ان سڀ جي باوجود، تنهنجو ارادو ۽ عزم اڃان مستحڪم آهي. تون انهيءَ پيڙا کي ڪهڙي پرينءَ جي پار جي مٺائي سمجهي رهيو آهين؟ توکي ٻئي جهان ۾ به اعتبار نه آهي،

توڪي اهو به يقين نه آهي ته تون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪوئي انقلاب ڏسي سگهندين. مٺي کان پوءِ سچ اڀري يا نه اڀري! تو اها پيڙا ڇو چوندي ورتي آهي؟ ٻيو مثال ٻڌ! جيڪڏهن اتفاق سان اهو موقعو اچي جڏهن توڪي جان ڏيڻي پوي يا پاڻ کان وڌيڪ ڪارائتي ساٿيءَ يا پنهنجي آدرش کي جوڪي ۾ وجهڻو پوي ته مون کي يقين آهي ته تون پنهنجي جان ڏيڻ پسند ڪندين. ڇو، آخر ڇو؟

”مون کي ته ڇا پر جي منهنجي ساري ڪٽنب کي جان ڏيڻي پوي ته مان اهو به پسند ڪندس. منهنجو جواب هي آهي ته پنهنجي آدرش لاءِ جدوجهد کان سواءِ منهنجي زندگي بي معنيٰ آهي.“

”پر ڇو؟ منهنجو سوال اتي ئي رهجي ويو جتي اڳ هو.“ هن ڪوئي جواب نه ڏنو ۽ مان نظيريءَ جي ست جهونگارڻ لڳس.

ڪسي ڪم ڪشته نه شد از قبيله ما نيست

ترجمو: (جيڪو ڪٺو ناهي، اهو اسان جي ڪٽر مان ناهي.)

(مان پٺيان ٿو ته مٿيون ڊائلاگ مون سويي گيانچنداڻيءَ سان ڪيو هو. معلوم نه آهي ته يو. ايس. ايس. آر جي تالان والان ٿيڻ کان پوءِ هن جي سوچ ۾ ڪا ئي ڦير گهير آئي به آهي يا نه.)

(وري ڪيئي صفحا ڦاٽل آهن.)

”ڇرڻ چڻڪن ڇت ۽ هرن منجهه هيئن.“

مون کي شاهه جي سُر سهڻيءَ مان ست ياد آئي. مون سوچيو،

”اڄ هيئن ۾ ڇا ڇا نه هري رهيو آهي! هي منهنجو استاد آهي ڪيئل داس فاني. بدي جي نتھن اُس ۾ ڪانوَ جي اک ٿي نڪري. رستي جو ڏامر ٽپي لوھ ٿي ويو آهي. تتي هوا لڳ ساڙي رهي آهي ۽ بدن تي پت ٽرڪي رهي آهي. پگهر اگهي مان سُڪ پل تي هن جي گهر ۾ ويڃان ٿو. اڳر ۾ پاڻيءَ جو چڙڪاءُ، واڻ جي آلي ڪت تي رلي، چوڌاري ڪچيون ٿڌيون پيتون، جن مان ٻُھ جا ڪجهه ڪڪ نڪري آيا آهن. هو ڪت تي ويٺو آهي ۽ ڪجهه لکي رهيو آهي. ڇڊڙا، ڪڪيرا وار، موڪرو منهن، سانورو رنگ، سباجهو سپاءُ. مان هن جا پير ڇهان ٿو ۽ هو منهنجي پٺي ٺٻي ٿو ۽ مون کي ڀرسان ويهاري ٿو.“

”اڄ سورج تي نظر لکي رهيو آهيان، تنهنجي هستي، تنهنجي مستي، تنهنجي بستي، بي مثال.“ مون کي ساڳيءَ ست ۾ قافيني جو تڪراءُ وڻي ٿو ۽

منهنجو منهن ٽڙي پوي ٿو.

”سائين! مون اڄ هڪ نئون گيت لکيو آهي.“
”ٻڌاءِ.“

مان گيت پڙهان ٿو.

”سڀ آه خيال و خواب او ساقي!“

”هاڻي تنهنجي عمر گهڻي آهي؟“

”چوڏنهن سال.“

”تو ڪوئي ساقي ڏٺو آهي؟“

مان لهجي ٿي ويڃان ٿو ۽ ڪنڌ ڌوڻي نهڪر ڪيان ٿو.

”ساقي ڪنهن کي چوندا آهن؟“

”جيڪو مڙي پياري.“ مان لهجي ٿي ويڃان ٿو.

”تو کي ڪهڙي خبر ته مڙي ڪهڙي ٿيندي آهي؟ ڪويتا وٺ جو ڍڪ

آهي. ڪلپنا جو امرت نه آهي. پهرين چڪي ڏس، پوءِ ان تي لک.“

”سائين گيت جو وزن ٺيڪ آهي.“

”اهو ضروري نه آهي ته اسين عربي ۽ فارسيءَ بحر وزن ڪم آڻيون.

اسان جا ڪيترائي شاعر عربي ۽ فارسيءَ جا وڏا ماهر هئا، پر پوءِ به ٺيڪ

سنڌي بيت لکيا اٿائون.“

”پر بيوس سائين به ته فارسي بحر وزن تي لکي ٿو.“

”بيوس جي پارسي بحر وزن جي ڪي نه لڳي ها، ته ساميءَ کان وڌو

شاعر ٿئي ها. بيوس جي عظمت انهيءَ پر آهي ته هن صدين جو جمود ٽوڙيو

آهي. سونهن سدائين نه وسندي آهي، اها ڪڏهن ڪڏهن سانوڻ مينهن جيان

ايندي آهي ۽ صديون سکائي ڇڏيندي آهي. جڏهن بٺ بنيءَ وانگر ٻرندو

آهي، تڏهن وسڪار ورندي آهي. شاهه لطيف موسلا ڌار مينهن وانگر ٿي آيو،

۽ جڏهن ويو ته صديون مينهن ڦڙي نه وسي. شاهه لطيف کان بيوس تائين

سنڌي شاعري، اها وشال واري آهي، جنهن ۾ ڪجهه ڪانڊيرا نظر اچن ٿا،

جن کي اسان درخت چئون ٿا. بيوس ڪانڊيرو ته نه آهي، پر هن ۾ اهو ٿڙ،

اهو ڇٽ ۽ اها ڇانو ڪٿي آهي! بيوس اها چٽا ۽ چيتا نه آهي، جا ڪويتا کي

مهان بڻائيندي آهي. اڃان ان ۾ دير آهي، جڏهن وڇڙيون ورنديون ۽ چؤماسي

جي چڪاچوند ٿيندي.“ هن شفقت سان منهنجي مٿي تي هٿ گهمايو ۽

منهنجي شعر جي اصلاح ڪرڻ لڳو.

(مٿيون اظهار خيال ڪيٽل داس فانيءَ جو آهي، ٻولي منهنجي آهي.)

فرانس ۾ ائرسٽوڪريٽ عورتن جا سئلون هوندا هئا، جتي وڏن شاعرن، اديبن ۽ آرٽسٽن جون دعوتون ٿينديون هيون. شڪارپور ۾ حجر جي دڪان کي سئلون چوندا هئا. سئلون ۾ زيبدار ڪرسيون هونديون هيون، جي شهر ۾ ڪنهن جي به اوطاق ۾ نه هونديون هيون. نبي بخش حجر، جو منهنجو پاڙيسري هو، انهيءَ جو سئلون ان ڏس ۾ مشهور هوندو هو ۽ اسان ڪجهه اسڪولي ڇوڪرا، اتي خالي ڪرسي تي ويهندا هئاسين ۽ ادبي گفتگو ڪندا هئاسين. انهيءَ سئلون ۾ منهنجي لاڙڪاڻي جي وڏي شاعر نواز علي نياز سان ملاقات ٿي هئي. لال لوءِ جي شام هئي. ٻاهر ولهه وسي رهي هئي ۽ شڪارپور جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ هندو باهه جا مڇ ٻاري رهيا هئا. نبي بخش حجام جي سئلون ۾ سگري ٻري رهي هئي ۽ درين تي شيشن مان ٻاهر ٻرندڙ شعلن جو شعاع ٿي نظر آيو. چوڌاري سرنهن جي تيل سان ڀريل ڪيئي شيشيون رکيون هيون، جن تي وديشي تيل جا ليبل لڳل ها. اهي شيشيون ان جاڻ گراهڪن تي رعب ڄمائڻ لاءِ رکيون ويون هيون.

سامهون ميز ۾ انگلينڊ جا شيشا ٽنگيل هئا. هڪ آئيني ڀرسان نبي بخش حجر جو شاگرد، ڪوڙو حجر، ڪنهن جا وار ٺاهي رهيو هو ۽ هن جو خوبصورت چهرو ۽ وار آئيني ۾ نظر اچي رهيا هئا.

سئلون ۾ لاڙڪاڻي جو مشهور شاعر نواز علي نياز ويٺو هو. هن هڪ ڏينهن اڳ شاهي باغ ڀرسان هاندي ۾ گلاب جو گل هٿ ۾ جهلي، گل تي مسدس جا ٻه سؤ بند پڙهي، شڪارپور ۾ ٿرٿلو وجهي ڇڏيو هو. هونءَ ’سندو‘ ماهوار رسالي ۾ رام پنجواڻيءَ جي نواز علي نياز تي لکيل مضمون جي ذريعي اسان ڄاتو هو ته ’بيوس‘ ۽ ’نياز‘، ان دور جا ٻه ڏاڍا وڏا شاعر آهن. ”سائين، اوهان جي ’گل‘ تي نظر ته شڪارپور کي وڃائي وڌو آهي. اسان کي اهو نظر پڌائيندا؟“ نبوءَ حجر چيو.

”هڪ شرط تي.“

نواز علي نياز جواب ڏنو: ”ڪالهه مون کي گل هٿ ۾ هيو، جڏهن مون اهو نظر پڙهيو هو. اڄ اهو گل ڪونه آهي.“ هن ڪوڙي حجر ڏانهن اشارو ڪري چيو. ”جي اوهان اجازت ڏيو ته مان هن گل جهڙي ڇوڪري جي زلف

مر هت وجهي اوهان کي اهو نظر ٻڌايان ٿو. هونءَ ته هو منهنجي پٽ برابر آهي.“
نبي بخش حجر، ڪوڙي کي چيو ته: ”گراهڪ جا وار ناهي، اچي نياز صاحب جي پير ۾ ويهه.“

نياز صاحب ڪوڙي جي زلفن کي آگر تي وٺي نظر پڙهيو.
”گل ۽ بلبل ۾ آ جهڳڙو ته چمن ڪنهن جو آ.“
مون يڪدم نياز صاحب کي چيو ته: ”سائين، اها ست ته مولانا حاليءَ جي هڪ مطلع تان ورتل آهي.“

”گل و بلبل مين هه جهڳڙا ڪر چمن ڪس کا هه
ڪل بتادهه ڪي خزان آڪه وطن ڪس کا هه.“
نياز صاحب منهنجي قد ڪاٺ کي ڏٺو. ان وقت منهنجي عمر تيرنهن سال هئي. هن پڇيو: ”پٽ، تو هن عمر ۾ مولانا حالي پڙهيو آهي؟“

”ها، ڪنهن اردو رسالي ۾ هن جي ڪلام جو انتخاب پڙهيو اٿم.“
”چڱو ٻڌا! پهرين ست مون برابر مولانا حاليءَ واري مطلع تان ورتي آهي. پر مسدس/مخمس جا ٻه سؤ بند منهنجا آهن. پوءِ هن ڏيڍ ڪلاڪ ۾ پنهنجو نظر پڙهي پورو ڪيو. رڳو وچ ۾ ڪوڙي جي زلفن کي ڪجهه ڇڪ اچي رهي هئي ته هن هلڪي رڙ ٿي ڪئي. نظر پورو ڪري هن موڪلايو. اسين به نبي بخش حجر جي سئلون مان ٻاهر نڪتاسين. ٻاهر ڏاڍو سيءُ هو ۽ هوا پاڪيءَ وانگر منهن تي ڇهه ڏئي رهي هئي.
ڪتاب ۾ اڳتي اٺ لکيل پنا به آهن، منهنجي زندگيءَ جي ڪتاب وانگر.
ان کان پوءِ وري هاندي بابت به لکيل آهي.“

شڪارپور ۾ ’هاندي‘ جو بنياد مهراج رانول داس وڌو. جتي هوليءَ جي موقعي تي ٽي ڏينهن صبح شام وڏا وڏا هندوستان ۽ پنجاب جا گوڻيا، ڪٽڪ ۽ سازيندڙ ايندا هيا، جي پڪي راڳ جو مظاهرو ڪندا هئا. هڪ ٻه مهينا اڳ ۾ تڪيٽون وڪرو ٿينديون هيون. ماڻهو سيٽيون رزرو ڪرائيندا ها. پاڪستان ٿيڻ کان ٻه ٽي سال اڳ مفت ۾ هاندو لڳندو هو. شڪارپور ۾ گوڻين کي وڏيون پگهارون ڏني، هندو سيٽيون راڳ جي تعليم وٺندا ها. سيٽ قيمتراءِ، ڀائي لال کان تعليم ورتي هئي ۽ ٻين ڪيترن به اهڙي تعليم ورتي هئي. جن کان شهر جا باشندا راڳ جي تعليم وٺندا هئا. حڪيم سريچند چيٽومل ڇاڀي وارو، مهراج نارد ڪندن مل سونارو ۽ ٻيا چڱا ڳائيندڙ هئا.

شڪارپور ۾ گامڻ خان ۽ سينڌو خان وڏا گوڻيا به رهندا هئا، جي مري به هتي ئي ويا، جن کان هندن ۽ مسلمانن تعليم ورتي هئي. مسلمانن ۾ ارباب ماڇي، هادي بخش ميمڻ ۽ ٻيا سٺو ڳائيندا هئا. غلام حيدر ميمڻ هندوستان ۽ پنجاب ۾ وڏين ناٽڪ ڪمپنين ۾ زنانو ڪردار ادا ڪندو هو ۽ ان وقت جو مشهور ائڪٽر هو.

حڪيم آغا غلام نبي صوفي مشهور شاعر ۽ ڊراما نويس هيو. سندس ڪتاب سچل سرمست نالي لکيل مشهور آهي. تنهن شڪارپور ۾ 'الھلال سوسائٽي' جو بنياد وڌو ۽ سٺا سٺا ناٽڪ اسٽيج تي پيش ڪيا. ڪيترائي شوقين ڪردار ڪندا ها، جن ۾ مشهور ڪم ڪندڙ ڪجهه هي آهن. آغا حق نواز خان پٺاڻ، غلام حسين جهلڻ، وڏيرو پيرن جوڙيو، مرحوم حڪيم عبدالرحيم، مرحوم جان محمد عرف گلشن صوفي، جنهن پوءِ ڪيترين فلمن ۾ ڪم به ڪيو. عبدالغفار سومرو به وقت جو مشهور ائڪٽر هو. (اهو احوال مون کي لعل محمد لعل خط ذريعي موڪليو هو ڇو مان پنهنجي نوٽ بڪ ۾ اتاري ڇڏيو هو. مان نوٽ بوڪ رکي زرينا کي چوان ٿو، مون پنهنجي والدين تي لکيو آهي، ڪجهه تنهنجي والدين تي به لکڻ چاهيان ٿو ۽ ياد ڪجانءِ. اڃان شاهي باغ ۽ بيگاري واه تي به لکڻو آهي. مون کي ويسر تي پئي آهي. توکان سواءِ مان هي ڪتاب جيڪر نه لکي سگهان ها.

پر مان هاڻي ٻاهران چڪر ڏئي موٽي ٿو اچان. مان پاڻ ۾ پيهي دور ڏسان ٿو. سخت بارش پئجي رهي آهي. اردوءَ جي مشهور افسانه نويس ۽ ناول نگار ۽ ٽي. وي اسڪرپٽ رائٽر قدسيه بانو مون سان گڏ ماسڪو ۾ هئي. اسان جو ٽيون ساٿي خاطر غزنويءَ هو، جو پشاور جو شاعر هو، هن کي پيڪنگ هوٽل مان ڊپڙ ڊونس ڪري ايمبولينس ۾ کڻائي ويا ها، ڇو ته هن مليريا جي شڪايت ڪئي هئي. مان ۽ قدسيه بانو سرڪاري ڪار ۾ ان اسپتال ڏانهن وياسين، جتي خاطر غزنويءَ کي علاج لاءِ رکيو هئائون. اسان ٻنهي کي برساتيون پيون هيون، پر خاطر اسپتال ۾ قيد هو. اسان کي رڳو شيشي مان هن جو منهن ڏسڻ ڏنائون. جنهن تي بارش جون بوندون پئجي رهيون هيون. اسپتال ۾ اڃان اهو طءُ نه ڪيو ويو هو ته خاطر کي ڪوئي وڇڙندڙ مرض آهي يا نه. تيسٽائين هن سان ملاقات جي منع ٿيل هئي. قدسيه ۽ مان سيمينٽ جي چٽي هيٺان بيٺا هئاسين. بارش اوڙڪون ڪري وسي رهي

هئي. اڌ ڪلاڪ گذري ويو، تڏهن به اسان کي خاطر سان ملڻ نه ڏنائون ۽ چيائون، اڃان هن جون مختلف تيستون ڪرڻيون آهن.

اسان کي ان رات لينڻ - گراڊ ويڻو هو. سو پيڪنگ هوٽل ۾ موٽي آياسون ۽ مختصر سامان ساڻ ڪڍي ۽ باقي ڪلوڪ روم (Cloak Room) ۾ رکيوسون. يارنهنين وڳي اسان جو گائيڊ ۽ ٽرانسليٽر (مترجم) سرگي ڪارسوڏا پهتا ۽ اسان کي ماسڪو ريلوي اسٽيشن تي وٺي آيا. ريلوي اسٽيشن تي ڪافي گهڻا گهمي هئي. اسان بئج تي ويهي رهياسون. ڀرسان هڪ خوبصورت چپسي چوڪري ماڻهن کان ڪجهه پئسا وٺي، سندن هٿ ڏسي رهي هئي. هن کي پڇري ۾ هڪ چيهو هو جو اسٽراپريءَ ۾ ٻڌل جهرڪيءَ وانگر پئي لڳو. مون به هن کي ڪجهه ڪوپڪ ڏنا ۽ هن کي هٿ ڏيکاريو. هٿ ڏسي هن پڇيو: ”پٺيان ڪوئي عشق ڇڏي آيو آهين، جنهن کي ياد ڪري رهيو آهين.“

”هاڻو.“ مون کي ڪي چيروليون اکيون، ڪچنار جهڙا چپ ۽ اها رقص آميز رفتار ياد آئي جا مورڻيءَ ۾ هوندي آهي. ”هتي به تنهنجي مقدر ۾ عشق آهي، پر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جڏهن تون لينڻ - گراڊ مان موٽي ايندين.“

مون سوچيو ته ڏاڍو چڱو، شاعريءَ جي وٽ وسامي نه وڃي، ڏيئي ۾ لاٽ لاءِ ڪا جسماني ضرورت آهي، ان کان سواءِ زندگي ڪنهن وسيع بيابان وانگر لڳندي آهي. ان عورت کان سواءِ ٻيا به جپسي ويٺا ها، جي هن جدلياتي ملڪ ۾ بي معنيٰ ٿي لڳا. اهي رولاڪ ڇڻ روپوش ها، جن کي مايا روبي منهن هيا. سرگيءَ کي پتو نه هو ته اهي ڪير ها، ڪٿي رهندا ها ۽ ڪٿان آيا هئا. انهن کي نه ڪپڙي جون توپيون نه ڪپڙي جا بوت هئا ۽ نه بنهه سٺا اوور ڪوٽ هئا. انهن کي فقط مفلوك الحاليءَ جي باوجود ڪجهه بريف ڪيس هيا، جي روشن ۾ عوامي انقلاب جي نشاني ها. انهن کي گلي ۾ رنگين اسڪارف ٻڌل ها.

ترين ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ هڪ گاڏي ۾ بانو قدسيه ستي ۽ ٻئي گاڏي ۾ مان ۽ سرگي. هر گاڏي ۾ بسترو، مگ، ٽوال، باٿ روم، اليڪٽرڪ شيور لاءِ سٽچ، خوشبوءِ دار صابن ۽ هر شيءِ صاف ستري هئي. گاڏي ۾ فرش تي ۽ ڪاربنڊار ۾ قالين وڇايل هئا.

6 آگسٽ 1967ع جي ڊائريءَ ۾ منهنجو نوٽ آهي ته اڄ سرگي ننڊ مان ستين بجي اٿيو. مون کي ڇهين بجي جاڳ ٿي هئي. ننڊ مان جاڳائڻ لاءِ تمام مٺڙي ۽ پياري موسيقي هلي رهي هئي، مون دريءَ تان پردو پري ڪري ڇڏيو. ريل جي پٽي جي پنهي پاسي برج جا خوبصورت وڻ بيٺا هئا ۽ ڍاڇا، گهر، ڪيت، گهاٽا جهنگل هئا. مان اسٽيورڊ کي ڪجهه ڪوپڪ ڏئي ڇانهه آڻڻ لاءِ چيو. بسڪوٽ ريل ۾ ڪونه هئا. ريل ’ڪوبه نه روڪي‘، ’ڪوبه نه روڪي‘، ’وينڊس، وينڊس، وينڊس‘ چئي وڃي رهي هئي.

مون سرگيءَ کان حال احوال ورتو ته هن ٻڌايو ته: ”مان پرنٽيل آهيان، پر هاڻ زال کي طلاق ڏيندس. هوءَ ارڙهين سالن جي خوبصورت چوڪري آهي، پر فاحشم آهي. پهرين ته منهنجو هن سان عشق هو، پر هاڻ الائجي ڇاڻيو آهي.“

ازابيل نالي هڪ ڪرڙوڊ عورت، بيورو آف رائٽرس طرفان اسان کي لينن - گراڊ اسٽيشن تي وٺڻ ڪار ۾ آئي. اسان کي لينن - گراڊ هوٽل ۾، جو اجنبِي مهمانن لاءِ مخصوص هو، ٻن ڪمرن ۾ ترسايائين. اسان هوٽل ۾ نوين وڳي پهتا هئاسون. ازابيل اسان کي هوٽل ۾ ڇڏي پاڻ هلي وئي.

ان وقت مشهور آمريڪين ايڪٽر ايتوني ڪئين (Anthony Quinn) ڪنهن خوبصورت چوڪريءَ سان گڏ ڪار مان لهي هوٽل ۾ گهڙيو پئي ته خوشبوءِ هوا ۾ ڦهلجي وئي. ڪئين چئجي ته اها خوشبوءِ ان چوڪريءَ جي جسر ۾ هئي يا هن سينٽ لڳائي هئي. ناشتو اسان ڊائيننگ روم ۾ ڪيوسي. اتي ناشتو ڪمري ۾ ڪنهن کي به نه ڏيندا هئا. پوءِ پل ته ملڪ جو سربراهه ئي ڇو نه هجي. هڪ روبل ۾ ماڻهوءَ کي جيڪي وٺي سو کائي، کاڌي ۾ پارڇ (Porridge) مربو، مٺي ۽ ڪاري چيز (Cheese)، اوٻاڙيل آنا، ٽڌي گوشت جا ٽي نمونا، گرم گوشت جا ٻه نمونا، آنا، بن، روٽي، اڇي ۽ ڪاري ڇانهه، مختلف قسمن جي ڪافي، ۽ سلاد ڏيندا هئا. سرگيءَ ته ايترو کاڌو ڇڻ هن پورو مهينو بڪ ڪڍي هجي. هن ڇهه اوٻاڙيل آنا کاڌا، ٽي چار پليٽون گوشت جون، ۽ ٻي ڪافي چيز کائي ٻه ڪوپ ڇانهه جا پيئائين. اسان ايترو ناشتو ڪيون ها ته بيمار ٿي پئون ها. هو روستوف جو هيو ۽ پهريون ڀيرو اسان سان گڏ لينن گراڊ آيو هو.

سرگي مون سان گڏ ساڳئي ڪمري ۾ هو ۽ ناشتو کائي اسان اک لائي ورتي. مون هوٽل مان نئپولين برانڊي ۽ ڪجهه عطر جون شيشيون ورتيون

هيون، اٽڪل 12 ڊالر لڳا ها. هتي لينن - گراڊ ۾ ٽين وڳي رات ٿئي ٿي ۽ نائين وڳي صبح ٿئي. 10 وڳي لينا آئي جنهن انگريزي ڄاڻي پئي، اسان ڏانهن مترجم (Translator) جي حيثيت ۾ موڪلي وئي هئي. هن ٻڌايو ته لينن - گراڊ ۾ چار سؤ نديون ۽ واه آهن. ستر پليون آهن. جڏهن ڪار ڪارنووسڪي پراسيڪٽ مان گذري ته مون ڏٺو ته اتي سنڌ ورڪي عاملن جي حيدرآباد ۾ جابن وانگر پٿر جون جايون ٺهيل هيون. ساڳئي پٿر ۾ ڪار، ساڳي قسم جا ڪٽهڙا وغيره هئا. لينا ٻڌايو ته انقلاب کان اڳ اهي خانگي جايون هيون ۽ 1917ع ۾ اهي قومي ملڪيت ۾ ورتيون ويون هيون.

لينن - گراڊ، ماسڪو کان مختلف هئي، هتي جديد بلڊنگون نه هيون. اسان کي لينا زار جو اهو محل، جيڪو پيٽراعظم ٺهرايو هو ۽ جنهن کي هر متاج (Winter Resort) ٿي چيائون به ڏيکاريو. زار جو حڪم هو ته هر متاج کان ڊگهي ڪابه جاءِ نه جوڙي وڃي. لينا اسان کي اندر وٺي هلي ۽ ٻڌايائين ته: ”ان ۾ ٽي سؤ ملين شيون رکيل آهن. هاڻي اهو ميوزم آهي ۽ ان کي پارڪو۽ وانگر ڏسڻ ۾ يارنهن سال لڳي ويندا. هاڻي اهو عوام لاءِ کليل آهي. هونءَ هر متاج کان سواءِ لينن - گراڊ ۾ ٻيا به پنجاهه ميوزم آهن. لينن ميوزم ۾ ميوزم، آڪٽوبر انقلاب جو ميوزم، سينٽرل لينن ميوزم، ميوزم آف هسٽري، ميوزم آف هسٽري آف رليجنس ۽ (Museum of History of Religions and Athiesim) وغيره.

هر متاج نه رڳو لينن - گراڊ جو وڏي ۾ وڏو ميوزم هو، پر اهو دنيا جي سڀني ميوزمن کان وڏو آهي. ان ۾ جدا جدا ملڪن ۽ دؤرن جي ماڻهن جي مصوري، صنم سازي ۽ جا شاهڪار، نقاشي، آثار قديم جا نوادرات، سڪا، تمغا ۽ مستعمل آرٽ (Applied Art) جا نمونا آهن.

لينن - گراڊ آڪٽوبر انقلاب جو گهوارو آهي ۽ لينن جو شهر آهي، جنهن هڪ نئين پارٽيءَ جو بنياد رکيو هو. انقلابي خلاصين وٽر پبليس تي قبضو ڪيو هو، جنهن لاءِ سمائي نالي جاءِ ۾ ساري ڪارروائي رٿي وئي هئي. لينن هن شهر ۾ آڪٽوبر 1917ع کان مارچ 1918ع تائين رهيو هو ۽ پرولتاري انقلاب جي رهنمائي ڪئي هئائين. جڏهن سپاهي محل ۾ پهتا هئا ته خلاصي اڳ ئي اتي ڳجهي موريءَ (Sewer) مان پھچي چڪا هئا. ان ڪري انقلاب دشمن چوندا ها ته انقلاب گتر مان آيو هو.

اسان ٻه پهريءَ جي ماني ڪاٺي هوٽل جي نيوآ نديءَ واري در کان هرمتاج وياسون. نيوآ تي ارورا ڪروز پاڻيءَ جو جهاز بيٺو هو، جنهن ۾ ڏهه ڏينهن انقلابي ڪٺا ٿيا ها، جنهن جو جان ريڊ جي مشهور ڪتاب ”دنيا کي جهنجهوڙيندڙ ڏهه ڏينهن“ (Ten days that shook the world) ۾ ذڪر ڪيو آهي. اسان پهريون هرمتاج جي انهن ڪمرن ۾ وياسون، جتي روم ۽ يونان جا بت رکيل هئا. روم ۽ يونان جو يورپ جي ثقافت جو سرچشمو آهي. سرگي هڪ بت تي ڪٽيو پڙهي چيو ته: ”يه رومن سمراٽ هئس.“ اسان ان ڪري سرگيءَ کي سرگي داس ڪوليندا هئاسون جو هو هندوستان ۾ رهي آيو هو ۽ اتي هندوستان ۽ جا ڪافي لفظ سکيا هئائين. پروگرام کي ڪاربه ڪرم ٿي چيائين. هن ٻڌايو ته هندوستان ۾ هر نانگ کي ’شانيپ‘ پئي چيائون. هن ان جي هر قسم جو الڳ الڳ نالو نه ٻڌو هو. ٻئي بت هيٺان لکيل لفظ پڙهي چيائين ته هي يونان جو گرو آهي (God of wine diouynysus). ان بت کي هڪ هٿ ۾ انگور جو ڇڳو ۽ ٻئي هٿ ۾ پيالو هو. ڊايوني سس جو هڪ ٻيو بت به هو، جنهن ۾ هن کي هڪ هٿ ۾ پيالو هو ۽ هن جو ٻيو هٿ هڪ خوبصورت عورت جي چيلهه ۾ پيل هو. مون سوچيو ته مان ڊايوني سس جو پٽر جنم آهيان. هيءَ زندگي رابيل جي گل تي ماڪ جي ڦڙي وانگر آهي. اڏامندي ويرم نه ڪندي. بهتر آهي ته ان کي ڊايوني سس وانگر مائي ونجي. ڊايوني سس جو ذڪر مون نه رڳو يوناني ڏند ڪٿائن ۾ غالباً ڏي. ايڇ. لارنس جي ناول ۾ به ڪٿي پڙهيو آهي. هن جو فلسفو هو ته جيڪي به هتي آهي، هاڻي آهي، مائي وٺ!“ ”تري تائين پيءُ ته تون موڪي مائين.“ جي موت هڪ وهه آهي ۽ زندگيءَ کي بقا آهي تڏهن به زندگي ساڳي رنگ روپ، ساڳئي فڪر ۽ احساس جي گهرائيءَ سان نه ملتي آهي. هنس وانگر موتي چڱي وٺ، سر ڪهڙي وقت به سڪي وڃي! ائين برابر آهي ته هنس کان ڪونج جي اتاهين اڏار بهتر آهي، جيڪا آسمان مان تارا ڇڏندي آهي. يوناني فلسفي ابيي ڪيورس چوندو هو ته: ”عيش جا طريقا ساڳيا نه آهن.“ خنزير جي شڪار ۽ شاعريءَ ۾ ساڳيو لطف نه آهي.“ سون جي زيورن واري ڪمري تي ساهي بيٺا هئا، خوبصورت واز (Vase) رکيل ها، ڇتين ۾ سونا شاندليئر (جهار) هئا، ليونارڊو ڊاونچيءَ جي ميڊونا (Medona)، ان دؤر جا هٿيار، لوهي ٽوپ، وال پليٽون، (پت - ٽسريون) جڳ، اڇي ۽ ڪاري سنگ مرمر جا بت،

سونا پيالا، صندوقون، طباح، ڇتين تي عمدہ نقش، سونا ڌول ۽ گنديون، چينيءَ، سون، ٽامي، ڪاٺي ۽ پٿر جا نوادرات، زرهون، صليبن، سون جون صراحيون، آرسيون، سينگارڊان (Icon) مورتيون، ڪرسيون، صوفا، منڊيون، تانوَ، مھرون، سڪا، ٻلا، تخت تاج، گلدان، شمع دان، فانوس، سنگمرمر جا تلاءَ، مسجما ئي مجسما، مصر جا، روم جا، يونان جا، روس جا، تصويرون ئي تصويرون هيون. اسان هڪ ڪمري ۾ ممي (Mummy) بہ ڏٺي ۽ سوچيو تہ هيءَ ممي، لينن جي مميءَ کان وڌيڪ پاڻدار آهي. پڙ پنهي ۾ فرق ڪهڙو آهي. آھن تہ ٻئي سڪل ماس جا لوٽڙا. ليٺا ٻڌايو تہ هي اها بہ جاءِ آهي جتي انقلابين خونريزي ڪئي هئي ۽ اتي رت جا سڪل دٻا پيا هئا. مان بخار مان اٿيو هوس، ان ڪري ڪجهہ ڪمرا گهمي موٽياسون. مان هرمتاج مان موٽندي سوچي رهيو هوس تہ روس جي زارن ڪهڙي ڪهڙي ملڪ جي ڦرلٽ ڪئي هئي ۽ ڪرپن ڊالرن جون شيون ڪميونسٽن پاڻ وٽ محفوظ رکيون هيون ۽ انهن ملڪن کي موٽائي نہ ڏنيون هيون، جن جي اهي ملڪيت هيون.

حوري نورانيءَ مون کي هرمتاج تي هڪ ضخير ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڏنو هو جنهن ۾ ڪرپن ڊالرن جي جرمني ۽ رومانيا جي تصويرون جا فوٽا هئا، مان پاڻيان ٿو تہ ايتريون تصويرون هئڻ جو ڪلچر منسٽر هرمن گوئرنگ بہ ٻي جنگ عظيم ۾ يورپ مان ڦرلٽ ڪري ڪٿيون نہ ڪري سگهيو هو. جيئن برطانيا جي ميوزم ۾ ڦرلٽ جو مال اڃان تائين آهي ۽ اڃان تائين هند و پاڪ کي ڪوهنور ۽ تخت طاووس بہ نہ موٽايو اٿائون. اشتراڪي سامراجي ۾ زر ۽ دولت جو هوس ساڳيو هو، جهڙو سرمائيدار سامراجيءَ ۾! ٻاهر نڪتاسين تہ سامهون نپوا نديءَ تي سج پويون تڙڪو ڏئي راسپوتين جي زخم آلود سر وانگر ٻڏي ويو ۽ پٺيان رتائون پاڻي ڇڏي ويو.

اسان ٿڪ پڻ لاءِ ٿوري دير هڪ پارڪ ۾ ويٺاسون، جتي سوين ڪبوتر ۽ جهرڪيون ماڻهن جي پيرن ۾ ويٺيون هيون ۽ انهن کان نہ ٿي ڊڻيون، ڄڻ اهي بہ ماڻهن جي اجتماعيت جو حصو هيون. پوڙهيون زالون انهن کي چوڻو وجهي رهيون هيون. ٻر ماڻهو ڪي. جي. بيءَ کان عزرائيل وانگر ٿي ڏنا. پارڪ ۾ قدسيہ بانوءَ مون کي چيو: ”مون هڪ سنڌ ۾ سهڻيون عورتون ڏٺيون هيون ٻيون هتي روس ۾.“ اتان اتي اسان سينٽ نڪولس جي چرچ ڏانهن وياسين. سرگيءَ پنهنجي هندوستانی ۾ چيو: ”چرچ ڪٿي سندر

هئا. ”دراصل روس ۾ اسان کي هندوستان يا بنگلاديشي سمجهندا ها، پر جڏهن اسان هنن کي چوندا هئاسون ته؛ ”اسان پاڪستان مان ٿا اچون ته هو چوندا هئا، ”دا، دا، دا، علي پٽو، علي پٽو.“

”هائو، هائو، هائو، علي پٽو، علي پٽو.“ اسان کي ڪوئي ثقافتي تشخص نه آهي ۽ جتي به وڃون ٿا ته هندوستانی سمجهيا وڃون ٿا.

چرچ ۾ سنگمرمر جا حضرت عيسيٰ ۽ بيبي مريم جا بت، ۽ شمع دان، صليبون، در، دريون، قبائون، ڪرسٽ جون مورتيون سيئي ڪنهن نامي جهڙي ڌاتوءَ مان ٺهيل هيون، جن تي سونو پاڻي چڙهيل هو. چرچ ۾ سؤ کن ماڻهو موجود هئا، جن ۾ اڪثر پيرسن هئا ۽ ڪجهه جوان به هئا. سيئي پاڻ کي واري سان ڪراس ڪري رهيا هئا ۽ انهن جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا ۽ پادري وعظ ڪري رهيو هو. مون کي الائجي ڇو من ۾ آيو ته هتي ڪنهن وقت عيسائيت اڀري ايندي. صليب تي عيسيٰ جي تصوير هڪ فالج زده ۽ شيشي جي قبر ۾ پوريل لين کان وڌيڪ اتساه ڏيندڙ آهي. عيسيٰ کي خدا ابدي زندگي عطا ڪئي هئي، اهڙو وقت ايندو جو لين کي ڪريملن واري قبر مان ڪڍي ڦٽو ڪندا، جيئن استالن کي ڪڍي ڦٽو ڪيو هئائون ۽ اڄ هن جو نانءُ نشان به ڪونه هو. هر آمر موت جي اڳيان عام ماڻهوءَ وانگر هيٺو هو. قبر شيشي جي هجي يا مٽيءَ جي، آخر قبر ئي ته آهي!

رات جو مانيءَ جي ڪمري ۾، هوٽل جي مٿين ماڙ تي وياسين. روسي ويٽر دلڪش بو (Bow) ٻڌي، صاف سٿرا، ديدو زيب ڪپڙا پائي ٿڌو ۽ مٺو ڳالهائي رهيا هئا. بورجوا ملڪن وانگر اسٽيج تي پاپ ميوزڪ هلي رهي هئي. ٽي سؤ کن مهمان ميزن تي ويٺا هئا. روسي، فن، پول، مشرقي جرمني، جا ايشيائي روس، آفريڪا ۽ ٻين ملڪن جا ڪافي ماڻهو دعوت تي آيل ها. مون هڪ وهيءَ کان مڙيل آمريڪي ڏٺو، جيڪو هڪ سنهيءَ ڳڙو روسي چوڪريءَ سان بي رهيو هو ۽ نجي نجي هن کي چڪي ڇاتيءَ سان ٿي لاتائين ۽ هن کان گهري چمي ٿي ورتائين. چوڪري ائين ٿي لڳي ڄڻ هن جو سارو سامه ڇڪجي هن جي چپن تي آيو هو ۽ ڄڻ هن کي غش ٿي آيو.

سامهون ميز تي هڪ آرمينين جوڙو ويٺو هو. مون سرگيءَ کي چيو ته؛ هو آرمينين چوڪريءَ کي ناچ لاءِ چوي. چيائين ته؛ ”تون ڇو نه ٿو چئيس.“ مون چيو؛ ”مون کي مغربي ناچ نه ايندو آهي.“ سرگيءَ مون کان هڪ ڊالر

اڏارو وٺي ايڪسپورت ڪڍائي وادڪا گهرائي. وادڪا بي مون کي چيائين؛ ”هڪ ڊالر ٻيو به ڏي ته مان فارين سگريٽ گهرايان.“ سگريٽ آيا ته هن آمريڪن سگريٽ ڊنهل جو ڪش هڻي چيو؛ ”هيءَ دنيا ڪيتري نه خوبصورت آهي!“ ائين چئي هو اٿيو ۽ آرمينين چوڪريءَ کي رقص لاءِ چيائين، جا نهايت خوبصورت هئي، جنهن سنڱمرمر مان ٺهيل هئي. رقص ڪندي سرگي ۽ هن جا بدن هڪٻئي کي زور سان چڙهي رهيا هئا، جيئن طوفان ۾ ٻه گل لالا هڪ ٻئي کي زور سان ڇهن. ناچ ڪندي چوڪريءَ کي ڀت جي اوٽ ۾ اسان جي نظر کان پري وٺي ويو ۽ جڏهن موٽيو ته چوڪريءَ جي ٻانهن پنهنجي ٻانهن ۾ وڌائين جا شانديئر جي روشنيءَ ۾ ائين ٿي لڳي جيئن ڪوناريءَ ۾ سون رڄي ويندو آهي. قدسيه ٿورو کائي چيو ته؛ ”مون کي نند ٿي اچي، مان پنهنجي ڪمري ۾ ٿي وڃان.“ مان ۽ سرگي يارهين وڳي تائين ويٺا رهياسون. هن مون کان هڪ ڊالر ٽيون به اڏارو ورتو ۽ ايڪسپورت ڪڍائي بيئر جون ٽي بوتلون گهرايائين. چيائين؛ ”هي بيئر اسان کي فقط ڊالر ۾ ملندو آهي. اسان وٽ روبل آهن، پر ڊالر لاءِ اسان سڪندا آهيون. ڇو جو اسان کي ايڪسپورت ڪڍائيءَ جون شيون فقط ڊالر ۾ ملنديون آهن. اسان وٽ ڊالر نه آهن، پر مان توکي ٽن ڊالر جي عيوض نو روبل ماسڪو ۾ هلي ڏيندس، جو انهن جو ريت بليڪ مارڪيٽ ۾ اهو آهي. ڊالر روبل جو ترو ڪڍي وجهندو. اسان کي اهو گهڻو پوءِ افغانستان جي جنگ مهل پتو پيو. لينن گراڊ ۾ ٻي وڳي رات تائين ڏينهن هو ۽ مون کي ڪالھوڪيون ڳالهيون هڪ سئرين وانگر نظر اچي رهيون هيون.“

ٻئي ڏينهن تي لينا آئي. مون هن کي نئپولين برانڊي، آمريڪن سگريٽ ۽ ڪجهه سنڱس (Snacks) آڇيون، جيڪي هوءَ برانڊيءَ جا پيگ بي کائي وئي. غالباً هن ناشتو نه ڪيو هو. ڪچهري ڪندي هن ٻڌايو ته؛ ”هي شهر پيٽراعظم 1703ع ۾ ٺهرايو هو. هن ماسڪو مان گاديءَ جو هنڌ ڦيرائي پيٽرس برگ ۾ ڪيو هو، جنهن جو نئون نالو هاڻ لينن گراڊ آهي.“

هن وڌيڪ ٻڌايو ته پشڪن پنهنجي نظر ”ڪٽ جو گهوڙيسوار“ (Bronze Horseman) ۾ لکيو هو ته؛

”تقدير اسان جو قيام هتي لکيو آهي،
جيئن يورپ ڏانهن اسان دري ٺاهي سگهون.“

جڏهن پيٽرس برگ ٺهي راس ٿي هئي ته پشڪن ٻي نظر ۾ چيو هو:
 ”نئين گاديءَ جي اڳيان

قدير ماسڪو جو منهن پيلو ٿي ويو آهي
 جيئن ارغواني لباس پهرييل بيوه جو منهن
 هڪ ڪنواري رائيءَ اڳيان لهي وڃي.“

تشبيهه مون کي ڦڪي لڳي. پر چوندا آهن ته پشڪن کي ڪنهن ٻيءَ
 ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ناممڪن آهي.

1812ع ۾ نپولين جي شڪست، روسي فوج جي پٿرس ڏانهن فاتحانه
 يلغار هڪ حب الوطنيءَ جي بي مثال لهر ڊوڙائي ڇڏي هئي. پٿرس جي فتح
 روس جي بين القوامي عظمت وڌائي ڇڏي هئي. ان دؤر ۾ اوچو ڪلاسيڪي
 آرٽ تخليق ڪيو ويو هو، جنهن جي پاڻي جو آرٽ يورپ ۾ ڪٿي نه آهي.
 لينن گراڊ ۾ اچي همرتاج ۾ نه وڃڻ گناهه جي برابر آهي. دنيا ۾ اتان جهڙا
 ميوزم تمام ٿورن ملڪن ۾ آهن. لوور (Louver) پٿرس ۾، برٽش ميوزم
 لنڊن ۾، ۽ نيويارڪ ۾ ميٽروپوليٽن ميوزم آف آرٽ (Metropolitan
 Musium of Art) شايد هن جو مقابلو ڪري سگهي. ان ۾ چار سؤ نمائش
 جا ڪمرا آهن ۽ هر سال ان ۾ تيارو لک ماڻهو ايندا آهن.

لينا ڏهه سال اسڪول ۾ ۽ ڇهه سال لينن گراڊ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم وٺي
 لسانيات (Linguistics and Philology) ۾ ڊگري ورتي هئي. هوءَ انگريزي
 نهايت فصاحت سان ڳالهائي رهي هئي. انگريزيءَ سان گڏ جرمن ۽ لٽن به
 ڄاڻندي هئي. هن مون کي ٻڌايو ته: ”هن وقت چاليهه سيڪڙو سرڪاري
 نوڪريون عورتن کي هيون ۽ ايندڙ ڏهن سالن ۾ مرد نوڪرين ۾ اقليت ۾ ٿي ويندا.“

پوءِ هن مون کي روس ۾ بازنطيني ۽ روسي ثقافت جي باري ۾ ٻڌايو ۽
 اهو به ٻڌايو ته 15 صديءَ ۾ منگولن ڪيئن روس کي تباھ ڪيو هو. 15
 صديءَ ۾ ڪيترين اعظم (Catherine the Great) تاتارين کي شڪست ڏئي
 ڪريميا آزاد ڪرائي هئي ۽ اها روس جو حصو ٿي وئي. ڪيترين جرمنيءَ ۾
 ڄائي هئي. فرينچ ڳالهائيندي هئي. ڪيترين کي پيٽر وانگر ’اعظم‘ جو لقب
 هو، جيڪو روس ۾ ڪنهن ٻئي کي جيئري يا مٿي نه مليو هو. ڪيترين
 فرينچ دانشور والتير سان خط و ڪتاب ڪندي هئي، والتير جي مطالعي، هن جي
 جا سياسي نظريا بلڪل بدلائي ڇڏيا هئا. والتير جي آزادي پسندي، هن جي

حاکميت پسنديءَ سان متضاد هئي، چوٽه هن جي سياسي پس منظر ۾ غلامي (Serfdom) اڃان هئي. جنهن هن جي خيالات کي چون چون جو مڙيو ڪري ڇڏيو هو. پر اهو ڏٺو ويو ته حرص و هوس جي جاءِ تي صنعتي ترقي اڀري رهي هئي. تاريخ نويس ڪليوچي وِسڪي (Kliuchevsky) هن جي باري ۾ صحيح چيو آهي؛ ”اثرستوڪريسي هن کي قابل محبت سمجهيو ۽ هن آفيسراڻي شان و شوڪت کي قابل نفرت سمجهيو. هوءَ هڪ پهراڙيءَ جي سفر تي وئي ۽ اتان جي رهاڪن ڳوٺ کي ڪنوار وانگر سينگارڻو ۽ هر ڳوٺ ۾ اهڙا منظر نظر آيس جن تي هوءَ ڪاوڙي. اي ڪاش! اسان جا سياستدان ان مان ڪجهه سمجهي سگهن.“

پوءِ پيٽراعظم جي فتوحات جي باري ۾ ٻڌايائين. ساڍي يارهين وڳي قدسيه تيار ٿي نڪتي، ۽ اسان گڏجي نيوآ ندي تان پٽرا پئليس (Peter Palace) ڏانهن وياسون. رستي تي ليٽا مون کي ٻڌايو ته هتي هڪ ڪئفي آهي، جنهن جو نالو ”رولو ڪٿي جو ادبي ڪئفي“ (Stray Dog Literary Cafe) آهي، ان ۾ شاعر بلاڪ (Blok)، مايوڪووسڪي، مينڊلسٽام (Mandelstam) ۽ پاسٽرئڪ (Pasternak)، ساڳئي ڪمري ۾ نظر ايندا هئا. جيتوڻيڪ هو جدا جدا ميزن تي ويهندا هئا ۽ جتي جڳ مشهور مصور شاگال (Chagall) جو اڃان ايترو مشهور مصور نه ٿيو هو، اهو به ايندو هو. مون اهي سڀ شاعر پڙهيا هئا ۽ شاگال جون ڪجهه تصويرون به ڪتابن ۾ ڏٺيون هيون جي هن اٽليءَ ۾ ٺاهيون هيون. مون آندري بيليءَ جو ناول سينٽ پيٽرس برگ ڪيئي سال اڳ پڙهيو هو، جنهن جهڙو درد انگيز ناول مون اڃان نه پڙهيو آهي. دراصل انقلاب جي شروعات ٿي هئي اثرستوڪريٽس (Aristocrats) جي بورجوا انقلابي حلقي ۾، جي ڊسمبرسٽ (Decemberist) سڏبا هئا، هو شيمپئن جا ڍڪ پي رهيا ها ۽ فرينچ انقلاب آڻڻ جهڙا خواب پئي لڌائون. مون ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هو ته جتي آڪٽوبر انقلاب آيو اتي ئي 1930ع ۾ لينن گراڊ جا هزارين رهواسي گرفتار ڪيا ويا هئا ۽ تهس تهس ڪيا ويا هئا. اتي فاشسٽن ماڻهن کي ايتري ته بڪ ڏني هئي جو هنن سوتن جي پٽن ۽ پراڻي چمڙي يا ٻوٽن جي چمڙي مان سوپ ٺاهي پيتو هو. مون لينن گراڊ جا نون سو ڏينهن، نازي گهيراڙ جي باري ۾ ڪتاب پڙهيو هو، ۽ انسان جي بي مثال اذيت پرستي ۽ هن جي درندگي ڏسي حيرت آئي هئي.

ان کان اڳ پر 1917ع ۾ جڏهن آڪٽوبر انقلاب آيو هو، تڏهن جيسين بالشويڪ اسيمبليءَ تي قبضو ڪن ته هنن ڏٺو ته ارورا ڪروڙ جا ڪجهه خلاصي ڪئي پائيءَ جي ڪسيءَ ذريعي هنن کان اڳ ان محل ۾ پهچي ويا هئا. ان ڪري ڪنهن لکيو هو ته انقلاب گتر مان آيو هو. روسي بورجوازي سڀ هڪ جهڙا نه هئا. ڪجهه واپاري آرٽ جا سرپرست هئا ۽ روس جي مايئ ناز آرٽسٽن کي امداد ڏيندا هئا. هنن ڪيئي وان گوگ، گوگين، مئٽسي ۽ پڪاسو جون تصويرون خريد ڪيون هيون. ۽ لڪ چوريءَ بالشويڪن جي مدد ڪئي هئائون. جيئن پاڪستان ۾ ميان افتخار الدين وارا ڪندا هئا، پوءِ اسان فنلئنڊ جي ڪاريءَ ڏانهن ويندڙ موٽر بوت تي چڙهياسون. هوا ڪافي ٿڌي پئي لڳي، قدسيه بانو ۽ سرڪي اسٽيمر جي ڇت تي چڙهي ويا ۽ اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ مان ۽ ليٺا ويڃي اسٽيمر جي ڪائونٽر تي ويٺاسون ۽ روسي شيمپئن ۽ ڪئويئر (Cavier) مڇيءَ جو آرڊر ڏنوسون. اسان ٻه به بوتلون ٿڌي شيمپئن جون پيئيسين. پوءِ اسين جهاز جي ڊيڪ تي پاسي ۾ ٻن ڪرسي تي ويٺاسون. جيئن نيا نديءَ جو ان وقت نظارو ڏسي سگهون، جڏهن اتي سج جي جهانجهر ڇمڪي رهي هئي ۽ جڏهن موٽر بوت کي لوڏا اچي رهيا هئا، تڏهن تي پيرا ليٺا اچي منهنجي هنج ۾ ڪري. مون جڏهن هن کي اٿاريو ته هن چيو، ”تون مون کان چمي ڇو نه ٿو وٺين.“ پوءِ هن ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي، ڇپ مون ڏانهن آندا، پوءِ شيمپئن شيمپئن کي گيت ڏئي پي ويو، ۽ منهنجي هٿ کي شفتالوءَ جو ڇههءَ محسوس ٿيو ۽ مون ڏٺو ته شيمپئن جي اثر هيٺ ٿڌي هوا ۾ ليٺا جو سفيد جهرو چليل لڇيءَ وانگر ڪلاهي ٿي لڳو. ٻن ڪلاڪن کان پوءِ اسان پٿرا پٿليس پهتاسون. پهرين نظر ته منهنجي آدم ۽ هوا جي بتن تي پئي، جيڪي جدا جدا ڦوهارن وٽ ڪتل هئا. مون سوچيو ته هنن کي الڳ ڇو ڪيو اٿائون. پاڻي ڏاڍو ٿڌو آهي، هنن کي ٿڌ لڳندي هوندي. اتان ڦري زار جي محل ڏانهن ويٺاسون. محل جي چوٽيءَ تي ٻه - مٿو باز ڪتل هو ۽ ان جي مٿان سونو تاج هو. ليٺا جو مڙس صنڀر ساز هو. مون ليٺا کان پڇيو ته، ”ڪير وڌيڪ پائدار آهي. پٿر يا ٻولي؟“ هوءَ ڪلي ويٺي ۽ چيائين ته، ”هٿلر بمباري ڪرائي پٿر پٿليس جا ڪيئي مجسما پڇي پوري ڇڏيا هئا، جي اسان وري ٺهرائي اڳي جيئن بيهاريا آهن، پر هو پشڪن جي شاعريءَ تي بمباري ڪري نه سگهيو هو.“

مون هن کان خلعتي فرقي ۽ راسپوٽين جي باري ۾ پڇيو ۽ اهو به پڇيو ته ڇا جڏهن زارين جي پٽ کي هيٺوليا (هن بيماريءَ ۾ بدن ۾ ڪٽ به جهڪ اچي وڃي ته رت نه بهيندو آهي) تي پئي هئي ۽ جڏهن سڀ ماھر ڊاڪٽر هن جو رت بند ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيا هئا، تڏهن راسپوٽين هن کي ٻانهن کان وٺي، وڏي ٽپيءَ ۾ اچي ويو هو ۽ دعا گهري هئائين ته زارين جي پٽ جو رت وهڻ بند ٿي ويو هو. ”ان تي لينا چيو ته: ”ان موضوع تي يو. ايس. ايس. آر ۾ ڪوئي ڪتاب ناهي.“ مون لينا کي ٻڌايو: ”انگريزيءَ ۾ راسپوٽين تي سو کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. جن مان چار ته مون به پڙهيا آهن. موئنڊي ڪائونٽ يوسوپوف جي محل ڏانهن هلنداسون، جتي هن کي ايتري سائنائيڊ (زهر) پياري هئائون، جيڪا جيڪڏهن لينن گراڊ جي پاڻيءَ ۾ ملائي وڃي ها ته سڄو شهر زهر وگهي مري وڃي ها، ۽ پوءِ جڏهن هو اها پڇائي ويو ته هن کي گوليون هنيون هئائون. اڃان هن ۾ سامهه هو ته هن جو لاش گهلي نياو نديءَ ۾ ڦٽو ڪيو هئائون. لينا چيو: ”مون ڪائونٽ يوسوپوف جو محل ته نه ڏٺو آهي. موتي هلي رائٽرس جي فارين بيورو کان پڇنداسون، جي اهڙو ڪوئي محل آهي ته توکي ضرور ڏيکاريندس.“

جڏهن ڦوهارن وٽان لنگهياسون ته رستي تي پاپلر جي وڻن جون قطارون هيون. مون کي ياد آيو ته جڏهن مان مياڻيءَ جي جهنگ ۾ ٻن خوبصورت عورتن سان گهمي رهيو هوس، تڏهن مون ڪيئي پاپلر جا وڻ ڏٺا هئا. انهن مان وڏي ساهيڙيءَ چيو ته: ”هنن وڻن ۾ تنهنجا همڌات پلجندا آهن.“

”ڇا مطلب؟“

”پٽ ڪيٿان (Silk Worms) پاپلر جي پنن تي گذارو ڪندا آهن.“ لينن گراڊ ۾ ائٽ آباد ۽ بالا ڪوٽ کان ديودار ننڍا ٿيندا آهن. پر اهي ديودار ٻوڏي پگودا وانگر خوبصورت ٿا لڳن. ديودار کي هتي ايلڪ ٿي چيو ويو. ٻين وڻن جا نالا لينا ۽ سرگيءَ کي به نه ٿي آيا. رستي تي لينا ٻڌايو ته هوءَ لينن گراڊ کان 3 ڪلوميٽر پري ڊاچا (Dacha) (ننڍو گهر) ۾ رهندي هئي. روس ۾ سڀ زمين سرڪاري آهي. ڪوئي پنهنجو گهر وڪڻڻ چاهي تڏهن به وڪڻي نٿو سگهي. چڱي ڊاچا ٺهراڻن تي 8-10 هزار روبل لڳن ٿا ۽ هوءَ زمين جو ساليانو ڪرايو 8 روبل ڏيندي آهي. هن کي هڪ ننڍو پٽ آهي، جنهن لاءِ هو هڪ آيا (Baby Sitter) کي پنجاهه روبل ماهوار ڏيندي آهي. اها پنجاهه آهي

ته گهڻي پر هوءَ خوش نصيب آهي جو هتي آيا ملڻ مشڪل آهي. هڪ رٿائير ٿيل پوڙهي پورهيت هن وٽ ڪم ڪندي آهي. جن عورتن وٽ ايترو پئسو نه آهي جو هو آيا رکي سگهن ته هو ٻار، ٻارڙن جي اسڪول (Kinder Garten) ۾ ڇڏي پورهئي تي وينديون آهن، جتي هنن جي نظرداري ۽ پالنا ڪئي ويندي آهي. ڇا نه خوبصورت نظام هو، جو آمريڪا روس کي افغانستان جي جنگ ۾ وڇڙائي، درهر برهر ڪري ڇڏيو!

ڪميونزم ڇو ناڪام ٿي، ان جو تجزيو مان پوءِ ڪندس.

لينن گراڊ جي گهٻراءِ Siege of Lenin Grad ۾ ٻارنهن لک ماڻهو مئا هئا. ڪيڏو نه سٺو هيو هن ديس، جنهن جا گورباچوف جي ڪتاب پيرسٽريڪا لاه ڪڍي ڇڏيا.

اسان شام جو موٽياسين. سج جا سونهري ڪرڻا، پاڻيءَ تي ائين پئجي رهيا هئا جيئن سرائي تي چاقو ٽڪي ڪرڻ وقت چڻگون نڪرنديون آهن. ان ڏينهن مون ۽ ليٺا هوٽل ۾ ماني گڏجي کاڌي ۽ اڇو شراب پيئندا رهياسون. تن ڏينهن ۾ منهنجو کاڌو پيتو واقعي ڊايوني سس وانگر هو. ٻئي ڏينهن تي اسان اها جاءِ ڏني جنهن ۾ ليٺن روپوش رهيو هو. شاعر ائنا اخمتوفا جا ٿاڪ به ڏنا ۽ ارورا جنگي جهاز، فيوڊور دوستو وسڪي ۽ پشڪن جا گهر به ڏنا جي ميوزم ۾ بدلايا ويا آهن، ڪائونٽ يوسوپوف جو محل، جتي راسپوٽين کي سائائيڊ پياري هئائون، ۽ گوليون هنيون هئائون ۽ واه جي ڀرسان اها لئمپ پوسٽ ڏني، جتي هن ٽپو ڏئي هٿ ڪوڙيا هئا ۽ پاڻ ٻچائڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين. افسانن نگار ائٽن چيخوف (Anton Chekhov) جو گهر، گورڪي پارڪ، ڪارل مارڪس پراسپيڪٽ، مئڪس گورڪي پراسپيڪٽ، رپن انسٽيٽيوٽ آف پينٽنگ اسڪلچر ائنڊ آرڪي ٽيڪچر Repin Institute of Painting and Sculpture and Architecture، موسيقيءَ واري طريقي جو مرڪز (The Centre of Musical Comedy) شاعر آسپ مينڊا السٽار جا ٿاڪ، نئپولين جي جنگ واري آرٽ گئلري، جتي ائين پئي لڳو ته اسان ميدان جنگ ۾ بيٺا آهيون وغيره ڏٺاسين. حيرت آهي ته ان ساري چڪر ۾ اسان کي ٽراٽسڪيءَ جو نالو نشان به نظر نه آيو. ٽراٽسڪي روس جو عظيم دانشور هو، جنهن جي انقلاب جي تاريخ پڙهي ۽ ان ۾ هن جي ڪردار نگاري ڏسي، مان ونجي ويو هوس. هو سرخ فوج جو ڪمانڊر ان چيف هو،

لين جو خاص دوست ۽ عظيم مقرر هو. انهن ڳالهين جو مان ٻئي وقت ذڪر ڪندس. فرار جي ڪا حد ٿيندي آهي! زرينا ڇا چوندي هوندي! سنڌ واه جي ٻي ڪناري تي جي پهچندو هوس ته ٽپي ڏئي ساهي منجهائي موٽي ايندو هوس، ائين مان موٽي آيو آهيان ۽ زرينا سان وري گفتگو جاري آهي. جيتري قدر مون کي ياد آهي ته زرينا جو والد بزرگوار ميرپورخاص، لاڙڪاڻي، جيڪب آباد، سکر، دادو ۽ حيدرآباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رهيو هو. ان زماني ۾ گهڻو ڪري ڪليڪٽر انگريز هوندا هئا. مان زرينا کي به ٻاهر چڪر ڏياري ٿو اڃان.

جڏهن مان وائيس چانسلر هوس. تڏهن منهنجي مرحوم دوست شمس الدين شاه جو نياڻو نور محمد شاه ميرپورخاص ۾ ڊپٽي ڪمشنر هو. هن مون کي ڪنهن دعوت ۾ صدارت لاءِ ڪوٺ ڏني هئي. زرينا کي اهو ياد هو ته هوءَ نور محمد شاه جي بنگلي جيتري ڪنهن بنگلي ۾ رهي هئي. هن جي بنگلي جي اڳڻ ۾ ٽي چار مور تلندا هئا. جڏهن گهن گهور ٽڪور جو آواز ٿيندو هو ته مور ٽهڪا ڪندا هئا. ائين لڳندو هو ته مور بادلن کي سڏي رهيا آهن. پر بادل ڪن لاتار ڪندا ويندا رهندا هئا. ”هڪ طرفي عشق جو اهو ئي نتيجو ٿيندو آهي.“ هن مون کي شڪايت ڀريل نگاهن سان ڏسي چيو. ”جيئن بادل مور جي سڏ کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري رهندا رهندا آهن، تون به مون کي ائين ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري رهندو رهندو آهين. پر مان توسان ٻانهن ۾ ٻڌل - تعويد جيان ٻڌل رهي آهيان.“ مون ندامت جي احساس کي لنوائي، هن کان ميرپورخاص جي باري ۾ وڌيڪ پڇيو. هن جواب ڏنو ته: ”جڏهن ڪٿيءَ جو چنڊ چوڏس رات پنهنجي پوري جوين تي هوندو هو ۽ هوا ۾ ڪجهه ٿڌڪار هوندي هئي...”

مون هن کي وچ ۾ جهليندي چيو: ”تون ته شاعره ٿيندي ٿي وڃين!“ هن ورائيو: ”اسان جي جڏهن شادي ٿي هئي، تڏهن منهنجي ويهارو سال کن عمر هئي. ان کان پوءِ هن وقت تائين، تنهنجي پاڇي وانگر رهي آهيان. ڪنهن وقت اهو پاڇو ننڍو هوندو هو، ڪنهن وقت وڏو ٿي ويندو هو. مون توهان مان ڪجهه ته پرايو آهي.“

زرينا گفتگو جاري رکندي چيو: ”انهيءَ مند ۾ بابا شاميانا هڻائيندو هو. ۽ سگهڙ ٻجهارتون ڏيندا ها ۽ پڇيندا ها. مارو لوڪ گيت ڳائيندا ها ته لونءَ

لوند آبي ٿي ويندي هئي. رهاڻ ٿيندي هئي ته ٿري امل سان پريل ٿري آچيندا ها. بابا چوندو هو ته امل سان انسان پونٿريءَ وانگر پڙڪو ڏئي اڏاري کائي ويندو آهي.

مون چيو ته: ”مون اتر ڪهاڻيءَ جي پهرين حصي ۾ ٿر تي ڪافي لکيو آهي.“
 ”تو اسان جي گهر ۾ ڪٿا ڏنا ها. ڪيڏا نه خوبصورت ها. اهو ڪٿو جو بابا توکي به تحفي طور ڏنو هو، جڏهن تون فرسٽ ايئر ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو هئين.“

”انهيءَ ڪري تولا ۽ وصيت ڪئي هئائين ته تنهنجو سڱ مون کي ڏنو وڃي.“
 ”ڪوڙا! بابا اهڙي وصيت نه ڪئي هئي. لکيو منجهه نراڙ، قلم ڪيڙيءَ نه وهي. تون منهنجي ڀاڳ ۾ لکيل هئين. ان ڪري تنهنجي ماءُ، امڙ کان سڱ گهريو هو.“

هن ڳالهه جاري رکندي چيو هو. ”بابا، ٿر ۾ اٺ تي سفر ڪندو هو، تڏهن ان جي چمڙي جي جهلن تي خوبصورت ڀرت پريل هوندو هو. ٻيا اچن ليڪن تي نيرن ليڪن وارا ’جاجر‘ هوندا ها.“ هوءَ نالو ياد ڪري چوي ٿي ته: ”هاڻو، انهن کي ’جاجر‘ چوندا هئا، جيڪي ويهارو فوٽ کن ڊگها هوندا هئا، جي اسان ٻٽا چوڻا ڪري پائينديون هيونسين، جڏهن پوءِ جا پارا بوندا ها. ڪاٺ جي پيٽين تي ڪاوا ڪيڏا نه خوبصورت لڳندا ها!“

زرينا، مون اڃان تنهنجي پيءُ جي حقيقت پوري نه ڪئي آهي، ته ٿر جا نانگ ياد ڪري، اڄ ته تاج پور مان چڪر ڏئي اچون.
 نواب لغاريءَ اسان جي دعوت پنهنجي زمين تي ڪئي هئي. اتي ڪيڏي نه من موٽي فضا هئي!

”اتي تو هڪ فارسي شعر ٻڌايو ۽ ان جي معنيٰ ٻڌائي هئي. اهو ڪهڙو شعر هو؟“

مون چيو:

نسيم خلد مي وزد مگر ز جوئبار ها

ڪه بوئ مشڪ مي دهد هوائے مرغزارها -

ترجمو: (بهشت جي هوا گهلي رهي آهي ۽ جوئبارن تان

گهلندڙ هوا مان مشڪ جي خوشبو اچي رهي آهي.)

تاج پور ۾ هڪ بينڪ هئي، ان جي سامهون ڪيئي سفيدي جا اوچا ۽

سڌا وٺ ھا، جن جي پٺيان ڪيترائي ايڪڙ ڪيلا بيٺل ھا. ڀرسان ٽيوب ويل مان پاڻي ڪسڻن مان وهي دلفريب فضا پيدا ڪري رهيو هو. نواب لغاري جو نانگائي سوٽ به عجيب ماڻهو هو، ڇا نالو هو هن جو؟ ”مان ڀانيان ٿو ته هن جو پورو نالو شايد نواب محمد خان لغاري هو.“ ڪيئن چئجي هن عمر ۾ ڪي ڳالهيون ياد رهن ٿيون ڪي نه ٿيون رهن.

هيمنگ وي مڇ کي چيو هو: ”مڇ تون منهنجو ڀاءُ آهين، پر مون کي توکي مارڻو ضرور آهي.“

پر نواب محمد خان چوندو هو: ”نانگ تون منهنجو ڀاءُ آهين، مون کي توکي پالڻو آهي.“

ڪهڙا ڪهڙا نانگ هيا هن وٽ. گها، پدم، ڪاريهر، ڊمر، واجر، لنڊيون، ڪپر، سنگ چور، نانگ به هن وٽ هوندا ها جو تمام زهريلو نانگ ٿيندو آهي. اڃان ٻيا به نانگن جا قسم ياد ٿا اچن. سونهري، ڪنڀاري، گهوڙيال، چڙيل، به منهن، ڀتنگ، ڪرند، سُرمل، هن وٽ هر قسم جا زهريلو نانگ ها، سواءِ مار آستين جي. جو منهنجو پسنديدو نانگ آهي. اهي نانگ مئل ڏيڏر ۽ ڪوٺا کائيندا ها.

لين گراڊ ۾ منهنجي گائيڊ سرگي ٻڌايو هو ته هندوستان ۾ نانگ کي شانپ پيا چون. نانگائي نانگ کي ڳچيءَ تي لٽ ڏئي پڪڙي، منڍيءَ ۾ هٿ وجهي ڳياڙين مان چاقوءَ سان ڏند ڪڍي وٺندا ها ۽ ڏندن ڪڍڻ کان پوءِ چاقوءَ سان نانگ جي زهر جي ڳوٺري به ڪڍي وٺندا ها.

منهنجي فطرت ۾ دوستن کي نانگن جيان پالڻ واري ڪمزوري آهي. پر مان هنن جا چاقوءَ سان نه ڏند ڪڍندو آهيان ۽ نه سندن وات مان زهري لفظن جي ڳوٺري ڪڍي سگهندو آهيان. ان ڪري نيٺ هو مون کي ڏنگي وجهندا آهن. مون کي ته سنگ چور نانگ به ڏنگيو آهي. پر قدرت مون کي اهڙو ڪو اذن ڏنو آهي جو مان هن وقت تائين ته انهن جي هر زهر کان بچيو ويو آهيان.

نواب محمد خان وڌيڪ ٻڌايو هو. ”سياري جو (ڊسمبر کان فيبروريءَ تائين) نانگ ڪجهه نه کائيندو آهي. پر مان ٻاهر به نه نڪرندو آهي. ڪيتري نه ساڃاهه آهي پسونءَ کي ته سيءَ سٽي وجهندو! جڏهن هو ٻر مان نڪرندو آهي، ڪنهن اندر گرائونڊ انقلابيءَ جيان، تڏهن بک ۾ ڪوٺو، چوزو ۽ بيدو

ڪاٺيندو آهي. جهرڪيءَ کي به ڪاٺي ويندو آهي. بيدي کي مٿي سان ٿيلها ڏئي، پٿر سان ٽڪرائيندو آهي ۽ ان کي پڇندو آهي. ڊسمبر ۾ ڪٿي ڪٿيءَ وانگر گاندوڙ ڪندو آهي. جيڪڏهن هن جي مادي ڪنهن ماري وڌي ته ان کي ڳولي لهندو آهي. نانگ جو وير هڪ حقيقت آهي. نانگ کي ماڻڪيءَ ۾ صورت نظر ايندي آهي.

مون ڳالهه جاري رکندي چيو ته: ”مان نظريه نثر جي تلاش ۾ سنڌ جو چيو چيو ڦريو آهيان ۽ نوٽ ورتا آهن. شايد انهن جي مدد سان مان ڪوئي ناول لکي سنڌ کي امر ڪري سگهان! سنڌ ۾ وچولي طبقي جا انسان نانگ ۽ وڇونءَ کان وڌيڪ زهريلا آهن. ڪارل مارڪس وچولي طبقي سان نفرت ڪرڻ لاءِ صحيح هو. مون وڃڻ جي باري ۾ نواب محمد خان کان پڇيو هو ته هن چيو هو: ”جروار وڇون ڪارو ٿيندو آهي ۽ ڪٿي کي ڪاٺيندو آهي ته اهو بنا دانهن مري ويندو آهي. جروار کڙ ڪهيتي وانگر چمڪندو آهي. وڇون هڪ وقت اٽڪل ستر ٻچا ڏيندو آهي. ڄمڻ سان وڇون ماءُ کي ڪاٺ شروع ڪندا آهن. هو ان جي پٺيءَ تي ويهي ان کي ڪاٺيندا آهن. ڇا نه سبق آموز ڳالهه آهي، هر سياست دان لاءِ جو پنهنجيءَ اڳواڻيءَ تي ٽيڳرندو آهي.“

هن نانگن جي باري ۾ وڌيڪ ٻڌايو: ”پدمر کي ڦٽ تي، نعل وانگر نشان ٿيندو آهي. ڪلاڌاري نانگ کي مڻ، چار انچ ٽولهه ۽ اک ڳاڙهي ٿيندي آهي. سندس مڻ نانگ جو ئي ٽڪرو آهي ۽ باداميءَ وانگر ٿيندي آهي. ان کي سنڀا سوراخ ٿيندا آهن ۽ ڪڪيل هنڌ تي لائي آهي ته زهر چوسجي ويندو آهي.“

منهنجي شاعري اهڙي مڻ وانگر آهي ۽ منهنجي زندگيءَ جو سارو زهر چوسي ورتو اٿائين.

نواب محمد خان ساري عمر اهڙي کوجنا ڪئي هئي ۽ جي هو آمريڪا ۾ ڄمي ها ته ڪنهن لاڳاپيل اداري جو ڊائريڪٽر هجي ها، پر سنڌ ۾ هن کي نانگائي سڏيندا ها ۽ حقارت سان ڏسندا ها. هن وڌيڪ ٻڌايو ته: ”نانگ ۾ ڄاڳري ٻير جيتريون ٿڌي سائي رنگ جون ٻه زهر جون ڳوٺريون ٿينديون آهن. جن مان نيش (سنڀا ڏند) نڪري ايندا آهن، جڏهن انهن کي چاقوءَ جي چهنڀ سان ٿيڙ ڏيندا آهن.“ ڇا نه هڪ سياستدان لاءِ تشبيهه آهي جو فوجي آمريت جي چڪر ۾ ايندو آهي. جوڳي نانگ جي ڳوٺريءَ ۾ سوراخ ڪري، هر هفتي زهر ڪڍي ڇڏيندا آهن. نيش ۾ انجيڪشن جي نيڊل وانگر سوراخ

ٿئي ٿو. پر گرنار وارا، نيش تي چانديءَ يا سون جو ريهو ٿا ڏين، جنهن ڪري ان جا سوراخ بند ٿيو وڃن. آمر به عام سياستدانن سان ائين ڪندا آهن. هر ايمر. بي. اي ۽ ايمر. اين. اي ۽ مجلسِ شوري جي ميمبر تي ريهو هڻي ڇڏيندا آهن.

”ڊمر، واپر، لنڊي، ڪپر، ٻه منهن، ڪرنڊ نانگ به پنجن کان ستن تائين ٻچا ڏيندا آهن ۽ ٻچن ڄڻ کان پوءِ انهن مان آني وانگر اور نڪري ايندي آهي ۽ هو پنهنجا ٻچا مهينو کن پيا کائيندا آهن. جيئن سنڌ جو هڪ انقلابي رهنما ڪندو آهي. باقي نانگ آنا ڏيندا آهن. ماپ جي لحاظ کان نانگ جو اٺو هڪ انچ کان ساڍا چار انچ ٿيندو آهي.“ ان کان پوءِ هن ڳالهه کٽائيندي چيو، ”ڪي نانگ غير زهريلا به ٿيندا آهن. ڳوراھو ست فوٽ کن ڊگهو ٿيندو آهي. ڪارو سائو 4 يا 5 انچ ٿيندو آهي، ٻه منهن رنگ جي ناسي ٿيندي آهي. ارڙو وڪڙ وجهندو آهي ۽ لاڙ ۾ پاڻيءَ واتڙو به ٿيندو آهي، جيڪو پاڻيءَ ۾ رهندو آهي. ڪارو علم به ٿيندو آهي، ان جو هن انگريزيءَ ۾ ترجمو (Black Magic) ٻڌايو.“

نواب محمد خان انسانن کان وڌيڪ نانگن ۾ دلچسپي وٺندو هو ۽ انهن جي چڪ سان ڪئنسر جو علاج ڪندو هو. هن تي اخبارن ۾ مضمون ايندا ها جي پڙهي خوش ٿيندو هو. قضا الاهي، ڪنهن پيري هن نانگ کان ڪنهن مريض کي ڏنگايو، جو مري ويو. هن تي قتل جو ڪيس ٿيو، پر هو ان مان چٽو يا نه ۽ جيل ۾ مري ويو يا ٻاهر، مون کي معلوم نه آهي. هيءَ ڳالهه جا منهنجي نوٽ بوڪ ۾ لکي پئي آهي، ڏيکاري ٿي ته منهنجي سنڌ جي عوامي زندگيءَ ۾ ڪيتري دلچسپي هوندي هئي. سنڌ جي چڇي چڇي کي ڄاڻڻ لاءِ مون ساري سنڌ گهمي هئي، پر ان تي مان پوءِ ٿو اچان، في الحال ته مان نيو ايرا ايوي اسڪول جي پنجين درجي ۾ پهريون نمبر اچان ٿو ۽ شڪارپور هاءِ اسڪول ۾ داخلا ٿو وٺان. ڇهين درجي ۾ مان پنهنجي ڪلاس فيلو مٽوءَ کي ڏسي غالب جو شعر جهونگاريندو هوس؛

ڪوئي ميرے دل سے پوچھے تیرے تیر نیم کش کر

یہ خلش کھان سے هوتي جو جگر کے پار هوتا-

ترجمو: (تنهنجي اڌ تائيل تير جي باري ۾ ڪوئي مون کان پڇي، هيءَ خلش ڪٿي هجي ها جي جگر مان پار ٿئي ها.)

مان تيستائين نه رڳو بي خود دهلويءَ جي تشريح جي مدد سان سارو ديوانِ غالب پڙهيو هو، پر ان مان اڪثر غزلن جا غزل مون کي ياد هوندا هئا. مون کي غالب سان ايتري محبت ٿي وئي هئي، جو ڪيئي سال پوءِ، جڏهن دهلويءَ ويو هوس، تڏهن پنهنجي ٿري پيس فل سوت سان غالب جي مزار جي ڏاڪڻ تي ويهي، پنهنجو فوتو ڪڍرايو هو. اهو فوتو پوءِ مولوي عبدالله پنهنجي رسالي ’نئين زندگي‘ ۾ ڇپيو هو. شايد انسان جي جسر ۾ ڪائي برقي رُو آهي، جا ٻئي انسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي، جيئن چقمق جا ٻه ٽڪرا هڪٻئي کي ڇڪيندا آهن.

منوءَ کي ڪاريهر وانگر ٻه ڪاريون چوٽيون هونديون هيون، جي هن جي ڇاتيءَ تي لڙڪنديون هيون. هن کي اتي ٻه ڪٽوريون نڪتيون هيون، جي نيٺ ڪير ڪٽوريون ٿيڻيون هيون. عورت ڇا هي؟ پور جي خوشبو، انبڙيون، وڻ پڪو انب، جو نيٺ ڇٽي پوي ٿو. ڇهن مهينن کان پوءِ هوءَ ائين ٿي لڳي، جڻ ڪنڀر چڪيءَ تي ٻه پيالا چاڙهيا ها. گورو رنگ، تٽل نموريءَ مان نڪتل ڪير وانگر ۽ هن جا چپ ڏاڙهونءَ جي ڪڇين مڪڙين وانگر. ها، هوءَ نيلوفر جي ول وانگر، وڌي رهي هئي. جنهن کي سنڌيءَ ۾ پيڻ جو گل چوندا آهن. هن جو گهر شڪارپور ۾ ڪاري مياڻيءَ وٽ هوندو هو. مان روز هن جي گهر وٽان لنگهندو هوس. جيئن هن کي هڪ نظر ڏسي وٺان. هڪ ڀيري مان جڏهن هن جي در وٽ پهتس، تڏهن هن اوچتو در کوليو ۽ اتي لپ ڪنهن پينوءَ کي ڏنائين، جيڪو در تي سٺن هٿي رهيو هو. هن جون ٻانهون ڇانورن جي اتي کان به وڌيڪ اڇيون هيون. هوءَ مون کي ڏسي وائڙي ٿي وئي. مون به ائين لپ وڌائي، جڻ هن کان بڪيا گهرندو هجان، پر هوءَ اوچتو در بند ڪري هلي وئي. ان کان پوءِ هوءَ رات ۽ ڏينهن جي سڀني ۾ اڀري ايندي هئي. انهيءَ عشق ۾ فقط اکيون ملوث هيون. مون کي ياد ٿو اچي ته بسنت هال حيدرآباد ۾ مون پنهنجو غزل پڙهيو هو:

”هيءَ سَنَ نه ڏيندي چئن، اتي ڏس ڪوئي آيو آ پيارا،

هي شايد ساڳيو رمتو آ، اڳ جيئن اُڃايو آ پيارا.“

چوڌاري واه واه ٿي وئي هئي، پر ڪنهن به نه ٿي ڄاتو ته منهنجي تحت الشعور ۾ ڇا هو؟ هنن تازيون ته وڃايون ٿي، پر پوپٽ ڪسڪي ٿي ويو. جنهن وقت منهنجي قوهِ جواني هئي، تنهن وقت ڪيئي محبوبائون

منهنجي زندگيءَ ۾ آيون هيون، پر ڪابه انهيءَ رابيل جي گل جهڙي نه هئي، جهڙي مٺو هئي. جنهن جي ٿاريءَ تائين منهنجو هٿ نه پهچي سگهيو هو.

هوءَ رسيس ۾ اسڪول ۾ ورائندي ۾ تهلندي هئي. ڄمونءَ جي وٺ هيٺان، سامهڙين سان بيٺي هوندي هئي. ڪلاس ۾ ويٺي هوندي هئي ته منهنجون اکيون هن تي کتل هونديون هيون. اکين جي ٻولي اکيون سمجهنديون آهن. هوءَ هم تن هائو هئي. هن مون کي ايترو اتساهيو هو، جو صرف هن کي ڏيکارڻ لاءِ مان ڪيمسٽري، فزڪس، ڄاميتري ۽ ترڪناميٽريءَ ۾ پهريون نمبر ايندو هوس. جن سان هونءَ منهنجي ڪاٺي دلچسپي نه هئي. انگريزي، سنڌي، فارسي ته مان پنهنجن استادن کان به وڌيڪ ڄاڻندو هوس. جڏهن ڪوئي ماسٽر سوال پڇندو هو، ته مان پهرين هٿ مٿي ڪندو هوس ۽ صحيح جواب ڏيندو هوس. تڏهن مون ڏانهن ڪنڌ ورائي ڏسندي هئي اي حسن! تون مون کي ايترو مٺي ڇو ڇڏيندو آهين؟ دنيا ۽ مافيا کان بي خبر ڇا لاءِ ڪري ڇڏيندو آهين؟ تون ئي ته موت جي مات آهين؟ تو ئي پريءَ تائين، منهنجي تحرير کي جوان رکيو آهي. اهڙي ڪهڙي موميا آهي، جا نو ۾ آهي ۽ جا جذبات کي جوان رکيو اچي!

مون ڪهڙيءَ لاءِ نه لکايو آهي ته منهنجي وهي مڙي چڪي آهي، هميشه لاءِ اک ٻوٽ جو وقت ويجهو آهي. مان اهو سڀ ڪجهه لکڻ ٿو چاهيان، جنهن منهنجي شاعريءَ کي اتساهيو آهي. هوءَ سرسوتي جنهن جو گهر سُڪي تلاءَ کان ٿورو پري هو ۽ جا شام جو پنجين وڳي پنهنجي بالڪنيءَ ۾ ويهي، منهنجو انتظار ڪندي هئي ۽ هن وٽان وڃي، ڪنهن هرڻ وانگر ترسي، هن ڏانهن منهن ورائي ڏسندو هوس. اها رڃ وانگر منهنجيءَ زندگيءَ مان گر ٿي وئي، پر ازل جي اڃ ڇڏي وئي. هوءَ چنڊا ۽ چمپا جي سُڪ - پُل جي ڀرسان فانيءَ جي ڪلب جي سامهون رهنديون هيون، اهي سڀ منهنجا معصوم عشق هيون. اهي سڀ ڪيڏانهن ويون، هڪ وڏو واڇوڙو آيو ۽ انهن کي ڪڪ پن وانگر اڏائي ويو. هاڻي ته پتو نه آهي ته ڪهڙو پن ڪٿي ڪريو، ڪهڙو ڪٿي ڪريو. ائين ٿو لڳي ته اهي چوڪريون مون کي جڳ جڳانتر کان اڳي ڪٿي مليون هيون، ڪٿي؟ ڪهڙي جاءِ تي؟ سو ياد نه آهي، پر پهرينءَ نظر ۾ منهنجي دل ۾ کپي ويون هيون ۽ ڪاٺي اڏوري ڪهاڻي ٻيهر اڏوري رهڻي هئي. مير تقی میر چيو آهي:

ياد اس کي اتي خوب نهيں مير باز آ
 نادان پهرو جي سڙ بهلایا نه جائے گا۔
 پر اڃان به پٽائيءَ ڇا ته چيو آهي؛
 ڪٿا منجهه قرار، هٿا هيڪاندا سنگ ۾،
 ڳاهي ڳاهه فراق جي، ڪيا ڌارئون ڌار،
 نه ڄاڻان بهار، وري ملندا ڪن سين.
 غالباً هن به ساڳي ڪيفيت محسوس ڪئي هئي؟ مون پٽ شاهه تي
 ڪنهن واقف عورت کان پڇيو هو؛ ”تون ڪير آهين؟“
 ”مغليائي.“

جواب منهنجي هانءَ ۾ بڙجيءَ وانگر لڳو هو، ۽ اسان ڪنهن اتوت
 رشتي جو حصو بڻجي ويا هئاسين. عشق جو معصوم آهي، دل تي ماڪ جي
 قطري جيان ترو تازه رهي ٿو ۽ جنهن ۾ معصيت آهي، سڄي عمر ڪنڊي
 وانگر ڇيندو رهي ٿو.

ڇا پوپٽ يا پونر جو گل سان عشق ڪمتر درجي جو آهي؟ طوطو
 زيتون جي موجودگيءَ مان وڌيڪ لطف اندوز ٿئي ٿو، پر تڪيل زيتون تاريءَ
 تي ڪهڙا نه برا لڳندا آهن!

’معصوم گنهگار‘ جوش مليح آبادي جي هڪ ترڪيب ڪهڙي نه پياري
 هئي! مان به يقين سان چئي سگهان ٿو ته هر گناهه جي باوجود مان معصوم
 رهيو آهيان. منهنجي دل ۾ گناهه جو احساس ائين رهيو آهي، جيئن تڙيل
 گلاب جي گل ۾ ماکيءَ جي مک هوندي جا هن کي ڏنگيندي نه آهي. جڏهن
 مان بي. اي ۾ پڙهندو هوس، تڏهن پنڪج ملڪ جو اهو راڳ،

پنڇي بانورا چاند سي پريت لڳائي

چايا ديڪه ندي مين مورڪه پهولا نهيں سمائي.

ڏاڍو وڻندو هو ۽ جڏهن اهو ڪنهن هوٽل تي وڃندو هو ته مان بيهي
 رهندو هوس ۽ جيستائين اهو پورو نه ٿيندو هو، ڪيڏانهن نه ويندو هوس.
 فلمي گانا تن ڏينهن ۾ ديوانگيءَ جي حد تائين مقبول هوندا هئا. مون کي ياد
 آهي ته موهني ڪيسواڻيءَ کي (جنهن جو پيءُ هولا رام پوءِ منهنجو سکر ۾
 سينئر هو.) جڏهن ڪلفٽن تي وهنجندي پلو باٽل چڪ پاتو هو ته هوءَ نيم
 بيهوش ٿي وئي هئي ۽ جڏهن کيس ڀرتي ٺهيل هوٽل جي پڌر ۾ لڏايو هئائون

ته هڪ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي چوڪريءَ، ان دؤر جو مشهور گانو، ”اي چاند چهپ نه جانا“ ڳاتو هو. ان وقت ڪجهه انگريز سپاهي موجود ها، جي ٿوري هندوستاني ڄاڻندا ها، تن اهو گانو ٻڌي وڏا تهڪ ڏنا ها. ان دؤر ۾ آرزو لکنويءَ جو لکيل گانو، ”جگ مين چلين پون ڪي چال“ جيڪو ڪي. سي. ڊي ڳاتو هو، اهو به مون کي ڏاڍو وڻندو هو. سڱل مون کي ورلي وڻندو هو. هن جا، ’اڪ بنگلا بني نيارا‘ جهڙا گانا مون کي پور ڪندا ها. جيسين گيت جا ٻول پيارا نه آهن، تيسين ڳائڻي جو آواز ڪيڏو به پيارو هجي، مون کي نه وڻندو آهي. مان ڪيترو دور اچي نڪتو آهيان. زندگي آبشار وانگر، مون کي ڪيترو نه لوڙهي وئي آهي!

مون ڳالهه ٿي ڪئي زرينا جي والد بزرگوار جي. هن مون کي گربخشاڻيءَ واري شاهه جي رسالي جا ٽي جلد به تحفي طور ڏنا ها، جڏهن مان فرسٽ يئر ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو هوس.

مان انگريز سرڪار خلاف تحريڪ ۾ ايترو ملوث ٿي چڪو هوس ۽ رتن ۽ سندر ساهتيه ۾ ڇپيل گجراتي، بنگالي، هندي ناولن مون کي ايترو اتساهيو هو، جو هڪ پيري مان انگريزن خلاف زوردار تقرير ڪري رهيو هوس، جا اسٽورٽ ڪنڇ لڳ زرينا جو پيءُ پاسيرو بيهي ٻڌي رهيو هو. مون پنجابيءَ جو هڪ لوڪ گيت پڙهي تقرير ختم ڪئي.

بازار وڪاندي ڏوڪي

انگريز پرايا لوڪي

سمجھ نه ڄاڻان.

خانصاحب منهنجي ڪلهي تي هٿ رکي پڇيو: ”پٽ تون انگريزن کي ڪڍي سگهندين؟“

”ڇو نه.“ مون جواب ڏنو. ”اسان هندوستاني ٽيپيه ڪروڙ آهيون.“

منهنجي ڪم عمريءَ کي ڏسي هو فقط مرڪيو هو.

خانصاحب هڪ خدا ترس ماڻهو هو ۽ صور صلوات جو پائيند هو. زرينا جا پيءُ جو ذڪر ڪندي نه ڍاڻندي آهي، هن کي ياد ڪري روئي ويئي. ڇا نه آتشبازي ٿيندي هئي شڪارپور ۾ شب برات تي! زرينا جن جي گهٽيءَ ۾! ڦٽاڪا، تڏڻيون، ڏنگ، هوايون، بر گولا، وڇون، ٽوٽڪا، رنگين ماچيس، چڻڪائي سڻيون، ڦڙڻيون ٻرنديون هيون. اهي نالا ته منهنجي ڌيءَ

ڊاڪٽر روهيءَ جي ٻارن رابيل، روهيل (اهو لفظ روم مان نڪتل آهي.) سرمد ۽ ڪومل به نه ٻڌا آهن، جي ڪجهه وقت اڳ هتي رهيل هئا. پر اهي مستقل طور دادوءَ ۾ رهندا آهن. نه وري اهي روماسا، ڀري سا، سونيا، ماه رخ ۽ بشرئي ٻڌا آهن، جي منهنجي ڌيءَ ياسمين جون ڌيئر آهن، جيڪا مڙس سان گڏجي عمري تي وئي آهي ۽ 11 ڊسمبر 1995ع تي موٽي آهي. هن جون ڌيئر اسان وٽ ٽي ڏينهن اڳي اچي رهيون آهن، جيئن هو پيءُ ۽ ماءُ جي آجيان ڪري سگهن. جدي ۾ منهنجو پٽ انيس، پي. آءِ. اي جو مئنيجر آهي، جيڪو سندن خيال رکي رهيو آهي. انهيءَ جا ٽيئي ٻار شهر يار، شاه رخ، ۽ نينا به انهيءَ شڪارپور جي تهذيب کان غير واقف آهن. نه وري منهنجي پٽ ڊاڪٽر سليم جون ڌيئر نين تارا ۽ پريم يا منهنجي ڌيءَ نگهت جا پٽ شاه زيب ۽ جهان زيب، جن جا نالا منهنجي نياڻي اورنگ زيب رکيا ها. افسوس جو هن جي فرشته صفت ڌيءَ شفق گذاري وئي. مان هن جي وفات تي ڏاڍو رنو هوس. ائين معصوم ٻار خدا ڇو ٿو گهرائي وئي؟ هن جي مصلحت ڪير ٿو ڄاڻي؟ ڇا اهي صور اسرافيل تائين ٻار ٿي رهن ٿا ۽ انهن کي جواني ۽ پيري نصيب نه ٿي ٿئي؟ ڇا اهي ٻار قيامت ۾ به ٻار ٿي اٿندا ۽ ڪوٽر ۽ سلبسيل جي ڪناري ڪنهن وٽ ۾ ميو وائڻ لڳندا. خدا جو اسرار ڪيترو بعيد از فھر آھي!

جڏهن مان ننڍو هوندو هوس ته ڪونجان نالي هڪ عورت پنهنجي خوبصورت ڌيءَ سان اسان جي گهر ايندي هئي. مان هن کان روز پيرون وٺندو هوس، جيڪي هو ڪنگريءَ ۾ کڻي، وڪڻڻ ايندي هئي. پيرون منهنجو وات چلي ڇڏيندا ها، پر پوءِ به مان هن کي چوندو هوس، ته هوءَ روز اچي. ڇو ته هن جي خوبصورت ڌيءَ نازان مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. به چار ڏينهن هو نه آيو ۽ مون هن جو ڏاڍو انتظار ڪيو. هڪ ڏينهن هن جي ڌيءَ اڪيلي ڪنگريءَ ۾ پيرون کڻي آئي. جڏهن مون هن کان هن جي ماءُ لاءِ پڇيو ته چيائين: ”بابا امان کي ڪاري ڪري ماري ڇڏيو آهي.“

مان حيرت مان هن ڏانهن ڏٺو، ڇو ته هن جي ماءُ ته هن وائڻگر گوري هئي. گهٽ ۾ گهٽ هن جو رنگ ڪنگريءَ ۾ پيل پيرن جهڙو ته هو.

مون رڙ ڪري هن کي چيو: ”تنهنجي ماءُ ته ڪاري نه هئي.“

هن جواب ڏنو: ”بابا هن کي هڪ ڪٽوهر (ڌات) سان ڪاري ڪري ماريو.“

”ڪهڙو ڪٿو هڙ؟“

”پوکي ڪيٽي ڪندو هو.“

ايتري ۾ منهنجي ماءُ اچي نڪتي، جنهن کي هن ساڳي ڳالهه ٻڌائي. ۽ جنهن مون کي سمجهايو ته ڪاري ڇا ٿيندي آهي. ڇت زالن کي ڪاري ڪري ماريوندا آهن. اميءَ انهيءَ چوڪريءَ جا ڳوڙها اگهيا جا اوڀنگارون ڏئي رهي هئي ۽ هن کي مون سان گڏجي تريل پٿاڻا ۽ سرنهن جو ساڳ ڪارايو. پوءِ مون هن جو ساندھ هڪ مفتو انتظار ڪيو. پر هوءَ پيرون. ڪٿي نه آئي. هاڻ جڏهن ڪٿيءَ جون مينهن ڦڙيون پونديون آهن، تڏهن مون کي اهو مهاندو ياد ايندو آهي، جنهن تان ٿاه ٿاه ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا. جنهن جا چوليءَ مان ٻه پيرون نظر ايندا ها. الاڻي چوڪي ڪي مهاندا دل تي اڪرجي ويندا آهن ۽ مٽجي نه مٽبا آهن.

اسان جي گهر ڀرسان گهگراڻين جو پاڙو هو، جتي چيلو ڪٿاڻ وارو رهندو هو. چيلو ڦارون، گجر جي ڪرتڻ، بصرن جي ڳونڊن، ۽ ڪٽر، انب، ڪريلن، واڱڻن، مرچن، ڇهارن، ميهن، مٽيرن، گوبي، ڏوڏرن، ليمن، ٿور، ادرك، ڪشمڪش ۽ تر مقزيءَ جي ڪٿاڻ ٺاهيندو هو. ننڍي بازار ۾ به ڪٿو ڪٿاڻ وارو به ساڳئي قسر جي ڪٿاڻ ٺاهيندو هو. ننڍي بازار جي ڪنڊ تي نيونڊ حلواڻيءَ جو دڪان هو، جنهن کان اسان ناشتي لاءِ سڀرو، پڙيون ۽ پٿاڻن جي ڀاڄي وٺي ايندا هئاسين ۽ شام جو مانيءَ سان ڪاڻڻ لاءِ ڪچوريون ۽ پڪوڙا وٺي ايندا هئاسين. نيونڊ سڀني کان سٺي مٺاي رکنندو هو ۽ جنهن وٽ مٺايءَ جا وڏا ڪاڻ وڏا قسر هوندا هئا. هن وٽ کوهيو، مانهن جي مٺاي، کور جو مٺو، جنهن ۾ پستا پيل هوندا ها، جليبيون، مگيريون، دندن گيري حلوو، ساڻو مٺو، ٻجن، ناريل ۽ ٻيئي جون مٺايون، اچي برفي، نختي (بوندي) تريل سگر، تريل دال، ڄمون، ڪارا ۽ ڳاڙها، ڏوڏيون، تسمي وغيره ٺاهيون وينديون هيون. هولو ۽ پوڄو حلواڻي به گهڻو ڪري ساڳيون مٺايون ٺاهيندا ها. جن جون ڌياريءَ تي اسان وٽ هندو پنڊيون پري موڪليندا ها. نيونڊ جي ڀرسان هڪ قيمائي هوندو هو، جيڪو ڪاري مرچ ۾ قيمو پڇائيندو هو، ۽ قيمو ڇمچي سان ڪڍي، وڏيءَ ديڳڙيءَ تي ڇمچي سان ٺڪ ٺڪ ڪري ڌيان ڇڪائيندو هو. ڪنڊي جي گهيءَ کان ڪجهه پنڌ تي پوڳڙي هو. جو پڳڙا تتل واريءَ ۾ ڦلاريندو هو ۽ جوئر ۽ مڪئي جا ڦلا به ڦلاريندو هو.

مرملا، ڦلا، آيون، پيٺل ستون، چانورن، ڀڳڙن ۽ ترن جا بوٽيندا ۽ لايون به وڪڻندو هو. جي اسان پاند پري وٺي ايندا هئاسين. ننڍي بازار ۾ حلوائِي، جوهرِي، ويرو لغڙائي به هوندا هئا. جنهن وٽ شمن گڏي، ڏنڊي دار، لوڻڻ دار، ڏنگي دار، لغڙيون وڪامنديون هيون، جي وٺي اسان شام جو ڪوٺن تي اڏائيندا هئاسين. انساني روح وانگر ڪنهن پتنگ جي اڏام توري ۽ ڪنهن جي گهڻي هوندي هئي. ڪو وچ تي ڪاٿا ٿي ويندو هو ۽ ڪو ڏاڍي ڏور وڃي تڪ ٻڏي بيهي رهندو هو. پر پوءِ به ان جي ڏور ٻي ڪنهن جي وس ۾ هوندي هئي. پر اها تڏهن جي ڳالهه آهي، جڏهن مان ٻئي درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. انهن کان سواءِ تصويرن جو هڪ دڪان هوندو هو، جنهن ۾ دنيا جي بهترين آرٽ جا فوٽو هوندا ها، جتي مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ وڃي ويهندو هوس.

مون کي هاڻي ياد آيو اچي انهن ۾ ايل. گريڪو، بوتِي چلي، رفائيل، گويا وغيره جي تصويرن جا فوٽو هوندا هئا. گويا ۽ ’ننگي مارجا‘ مون کي چٽيءَ طرح ياد اچي ٿي. ڇو ته ان کي مون ڏسي پهريون ڀيرو تصور ڪيو هو ته منو ڪپڙن اندران ڇا هوندي!

گهڻو ڄا واپاري، مڇاج، سونارا، فوني وارا به هوندا ها. اتي هڪ سڪ جو دڪان هوندو هو، جنهن جي وچ تي ڪپڙي جو پردو ڏنل هو ۽ هو ڪجهه هندو ڇوڪرا پردي پويان وٺي ويندو هو ۽ جڏهن ٻاهر ايندو هو ته پنهنجي ڌوٽيءَ سان نرڙ تان پگهر ڦڙا اگهندو ايندو هو، ۽ انهن اسڪولي ڇوڪرن کي پينسلون، سانچا، نوٽ بوڪ ۽ جپاني رنگ مفت ۾ ڏيندو هو. مون کانو جو گوشت فقط هڪ ڪلاس فيلو سنڌي سڪ کي کائيندي ڏٺو هو، جيڪو هو شاهي باغ جي پٺيان چيرن واري بندوق سان ماري آيو هو، مون کي اهو ڏسي جڏهن نفرت آئي ته هن چيو: ”اوهان مسلمان بيوقوف آهيو. کانو، طولو، ڪبوتر، جهرڪيون سڀ هڪجهڙا آهن. ڪوئي پکي حلال يا حرام ناهي. هو نورينڙا به رڌي کائيندو هو. ٻي ننڍي بازار، جتي شيخن جي حويلي به هئي، هڪ دڪاندار ڏاڍا مزيدار دهِي بڙا، ڪاڪڙن جي ٽلهي کان پري بزار جي ڪنڊ تي ٺاهيندو هو، جا ڍڪ بزار ۾ پوندي هئي

دهي بڙن جي دڪان جي ڀرسان، مٺين شين جا دڪان هوندا هئا، جن ۾ مصريءَ جا سنگ، ننڍا وڏا پتاشا، گبت، ننڍا وڏا پست، ڀڳڙن، بوهي مڱن، ۽

بادامين وارا نقل ۽ ريوڙيون ملنديون هيون. اسان جي پاڙي ۾ نارائڻ حڪيم جو دڪان هو، جو کتا ليما پائيندو هو. جي ڪڏهن ڪڏهن اسان ڇانورن سان کائيندا هئاسين ته مليريا جو بخار لهي ويندو هو. اهي سڀ ڳالهيون اسان جي پونيئرن جي خواب خيال ۾ به ناهن. مون کي پنهنجي ننڍپڻ واري شڪارپور ساري غالب جو هيٺيون شعر ياد ايندو آهي.

الاهي ميرے لبون پر یہ کس کا نام آیا

ڪه ميرے نطق نے بوسے ميرے زبان کے لئے.

ترجمو؛ (يا الاهي منهنجي چپن تي هي ڪنهن جو نالو آيو،

جو منهنجي تارونءَ منهنجي چپ کان چميون ورتيون.)

اتفاق سان منهنجو ننڍو سالو سرفراز، جنهن کي منهنجون ڏوهتيون ماما سڏن ڪري ڪوئنديون آهن. اڄ اچي نڪتو آهي ۽ مان زرينا جي موجودگيءَ ۾ هن کان شڪارپور جا وڌيڪ تفصيل ٿو وٺان.

هن کان وڌيڪ معلوم ٿيو ته اسان جي پاڙي ۾ ڪيڙين واريون اينديون هيون، جن کي ڪليويٽرا ڪٽ نرڙ تي ڪٽيل وار ۽ لونڊڙين وٽ ڪنڊڙا ڪاڪل هوندا ها ۽ منهن تي ڏينپوڙيون ڪينديون هيون. ڪن کي ڏينپوڙين سان نرڙ تي چنڊ تارو ٺهيل هوندو هو. هٿن جي پٺيءَ تي ست ست ڏينپوڙيون هونديون هيون، ۽ ٻانهن جي بڪن تي به هوءَ ٺڪر جون بيل گاڏيون، پينگها، گڙيون، ڪپڙا، گهگهيون به آڻينديون هيون. اهي شيون ائين لڳنديون هيون، جهڙو موهن جي دڙي جي ميوزم مان آنديون اٿائون. اهڙيون صورتون مون مصري ڪتابن ۾ ڏٺيون آهن.

تہ اونھاري ۾ جڏھن چڙيو پاڻي واھن ۾ ايندو هو، ۽ ٿاڪ منجھند جو جڏھن ڪاٺو جي اک ٺڪرندي هئي، هو اسان جي گهرن ۾ گهڙي اينديون هيون ۽ ٺڪر جي ڪنگرين مان پيرون ڪڍي وڪنديون هيون، جي اسان چاھ سان کائيندا هئاسين.

ڇا دنيا جي ڪابه طاقت اسان کي انهن ساروئين کان روڪي سگهي ٿي؟ ڇا ساروئين تي زنجير پئجي سگهن ٿا؟ اها ٻي ڳالهه آهي جو اسان جو نئون نسل ويسر جي انڌي ڪوه ۾ ڪريو آهي، ۽ دنيا ۾ ان ڇا وڃايو آهي، ان جو هن کي ڪوبه احساس ڪونهي. ڇا مان پنهنجي تحرير ۾ اها دنيا بچائي سگهان ٿو، جا برصغير جي تاريخ جو حسين ترين خواب هئي. ڇا پيلو نروڊا

جي شاعري ميڪسيڪو ۽ لاطيني آمريڪا جي جهوني تهذيب کي بچائي سگهي هئي؟ ڇا برصغير ۾ ڪوئي اهڙو شاعر يا اديب آهي؟

مان سرفراز جي گفتگوءَ جي تسلسل کي ٽوڙڻ نه ٿو چاهيان ۽ جيئن هو چوي ٿو لکندو ٿو وڃان. ”اسان ڇتين ۾ ڪاٺ جا پينگها به ٽنگيندا هئاسين ۽ جنڊيءَ لٿل ڪاٺ جي پاڻ سان هندورا به هوندا ها، جي ڪشمور ۽ هالا جا ٺهيل هوندا ها. اونهاري ۾ اسان هالا جي هندوري ۾ لڏندا هئاسين. ڏنومل، پمن مل، گندومل ڀرسان رهندا هئا. ڀرسان راڌا نالي هڪ بنگالي عورت به رهندي هئي جا هڪ سنڌي هندو خريد ڪري آيو هو. هوءَ جڏهن وهنجندي هئي ته مان ٺهرجي ڌار تان پٺن ۾ لڪي، هن جي درمٿان ڪٺل لوهي سيخن اندر ڏسندو هوس. هوءَ سانوري هئي ۽ ڪچي زيتون وانگر لڳندي هئي. گهر جي سامهون ٽڪي رهندي هئي، جنهن جو ڪرڙو پٺ ۾ هڪ ننڍي نيتيءَ سان شادي ڪري آيو هو. اها ٻي ڪي ڏاڍا پاسا ڏيندي هئي، جڏهن مان فرسٽ ايئر ۾ پڙهندو هوس ۽ بلوغت تي پهتو هوس. ڪرڙو مڙس مان هن کي رڄ نه ٿيندو هو. ڌني جي گهر ۾ هن کان اڳ وشنا رهندي هئي، جنهن جو مڙس ڪوئيٽا ۾ زلزلي ۾ مري ويو هو. زلزلي جي خبر جڏهن شڪارپور ۾ پهتي هئي، تڏهن ماڻهو ڏيکرا ڪري روئي رهيا ها ۽ مٿو پٽي رهيا هئا، چوٽه اونهاري ۾ غريب شڪارپوري ماڻهو به ڪوئيٽا وڃي ڌرمشالائن ۾ رهندا ها ۽ انهن مان ڪيئي مري ويا ها وشنا کي هڪ ٻار هو. جوان وڏو هڪ پٽ تي ڪريل پڪي انب وانگر لڳندي هئي. ان ٻار وڏو! کي ڏسي مون کي ٽنگور ۽ شرت چندر چئڻ جي جا ناول ياد ايندا ها.

اي هومر کان هائيءَ تائين شاعرو! اي. ٽي. ايس. ايليٽ، ازرا پائونڊ، اي سوريلي شاعرو! لوئي آراگون پال، اليوار، اي. ليو پارڊي، اي تاريخ نويسو! ٽوئن بي، ول ڊيورانت، ابن خلدون، خفي خان ۽ ٻيا سڀ اهم شاعرو، اديبو، آرٽسٽو! جن کي مون راتين جون راتيون جاڳي پڙهيو آهي ۽ دوستي رکي آهي. مون لاءِ ايتري معنيٰ نه ٿا رکو، جيتري اهي عام ماڻهو، اهي گمنام ماڻهو، پنهنجي گذران لاءِ پريشان ماڻهو، آرٽ ۽ ادب کان بي بهر ماڻهو رکن ٿا. مون لاءِ پنهنجي ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪنڊ ڏاڍي وسيع آهي. ڪريملن، مير شاه جي قبي ۽ لينن گراڊ، لکي در کان ننڍا آهن. نه گهرجن مون کي اهي ميوزيڪل ڪنسرت، مون لاءِ مسرور فقير جي ستار ڪافي آهي. اي دنيا جا

اهم ماڻهو! اوهان ناراض نه ٿيو، مان اوهان مان ڪن تي اڳي ئي لکيو آهي. ۽ ٻين تي به ڪنهن وقت لکندس. قدرت مون کي ايتري وڏي ڏيندي جو سڀ سان ليکو چوڪو لاهي وڃان! مون کي واري واري سان خدا بچائي ان ڪري ورتو آهي جيئن مان هن ڌرتيءَ جو قرض موڪلي وڃان.

شڪارپور ميونسپالٽيءَ ۾ هڪ ڊريو صاحب نالي هڪ انگريز ايڊمنسٽريٽر ٿي آيو، جو هڪ هندو طوائف نونا سان عشق ڪندو هو، جيڪا هاڻي در لڳ رهندي هئي. مون اها نونا ڏٺي هئي. ڪافي سال اڳ مون کي امراؤ جان ادا ۾ رائيءَ جو ڪردار ڏسي اها عورت ياد آئي هئي. هوءَ شڪارپوري هندياڻي هئي ۽ ريشمي پڙو ۽ گج پائيندي هئي ۽ کيس پيرن ۾ سونا گهنگهرو ٻڌل هوندا هئا ۽ هاڻي در تي ايندي ويندي وڃ وانگر لشڪارا ڏيندي هئي. تن ڏينهن ۾ مون لاءِ هوءَ طلسم هوسرپا هئي جا مون ٻئي يا ٽئين درجي سنڌيءَ ۾ پڙهي هئي. پوءِ ته جوانيءَ ۾ ايتريون طلسم هوسرپائون منهنجي آغوش ۾ آيون جو ڪٿانوا مون کي ڏسي ها ته مون سان رشڪ ڪري ها! ڇا هي مان پاڻ ۽ پنهنجي خاندان سان زيادتي ڪري رهيو آهيان؟ عيسائيت ۾ ته اعتراف ۽ اقبال جرم (Confession) ماڻهوءَ جي هر گناهه کي ڌوئي، هن کي اچو اجرو ڪري ڇڏيندو آهي؟ ڇا روسو کي اولاد نه هئي، جنهن پنهنجا اعتراف لکيا ها. ڇا هيمنگ وي کي اولاد نه هئي؟ جنهن ڪلمنجارو جي برف (Snow of Kilmanjoro) ۽ ٻين ناولن فيسٽا (Fiesta) وغيره ۾ پنهنجا معاشقا لکيا آهن. هيمنگ وي جي ته پٽ پيءُ جي سوانح حيات لکي آهي. سعادتمند جو لاهور ۾ رهندو هو ۽ ترقي پسند هو، سو ته پنهنجي جاءِ تي پر شورش ڪاشميريءَ جهڙي اسلام پسند اديب به ’اس بازار ۾‘ ڪتاب لکيو آهي.

عيسائيت ۾ اعتراف گناهه ارتداد گناهه آهي، ۽ منهنجا ڪتاب ئي ته منهنجا خطبہ گاهه (Pulpit) آهن.

مون ۾ عيب اپار جو اعتراف اهو ڪنڀ آهي، جنهن جو ڪٿي صرف خدا جي ذات آهي. مان پنهنجي شاعريءَ جي ست، ’سڀ سانگ سجايو آ پيارا‘، موتاڻي ٿو وٺان. پر پوءِ به پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ اهو تفصيل ضروري آهي. جڏهن عارض و لب ائين لهلهائيندا ها، جو منهنجي زندگيءَ لاله زار ٿي ويندي هئي.

هاڻي وري موتان ٿو پنهنجي سالي سرفراز ڏانهن. هو سٽي جتي رهيو آهي ۽ هن مهل تائين شادي نه ڪئي اٿس ۽ انهيءَ اميد تي آهي ته ڪنهن وقت حوران هن جي هنج ۾ هونديون. هو ٻين به ڪيترن هندو مسلمان پاڙي وارن جو ذڪر ڪري ٿو. اسان جي پاڙي ۾ هڪ آچر اهاج رهندو هو. جنهن کي نه ٻانهون، نه تنگون هونديون هيون ۽ جنهن کي هڪ گاڏيڙي ۾ هيٺان رلهي وجهي لڏائي ڇڏيو هئائون. ۽ هن کي هٿ سان ماني کارائيندا هئا. هن جي ڳالهه مون ان ڪري ڪئي آهي ته اهو ڏيکاريان ته جنسي ناسودگي هڪ اهاج کي به ڪيترو بيچين بڻائي ٿي، ۽ جنسي آسودگيءَ کان پوءِ، هن جو منهن ائين ٿو ٽڙي پوي جيئن برسات ۾ پٽر جو گل ٽڙي پوندو آهي.

هڪ پيري مان شڪارپور ۾ سڪي تلاءُ وٽان نعيم صديقيءَ جي گهر ڏانهن وڃي رهيو هوس. جتان تلاءُ شروع ٿئي ٿو، اتي هڪ وئشيا رهندي هئي. اڃان مان موڙ وٽان لنگهيس ته ڇا ڏسان ته اها وئشيا ان اهاج آچر کي هنج تي کڻي پنهنجي گهر وڃي رهي آهي. آچر هن کي چيو ته هن رلهيءَ هيٺان ٻه رپيا رکيا آهن. وئشيا رلهي مٿي کڻي پائليون ۽ آڏيون ڳٽي ٻه رپيا کنيا. آچر ائين هٿساش ٻشاش لڳي رهيو هو، ڇڻ سڪندراعظم مئسي ڊونا فتح ڪئي هئي. آچر کي ياد ڪري مون کي وڪٽر هيوگو جو ناول ”ناترڊيم جو ڪُٻو“ (Hunchback of Notredam) ۽ مغرب جو عظيم مصور تلوڻس لوترڪ (Toulouse Lautric) ياد آيا، پر اهي ٻئي ايترا اهاج نه هئا. ڇا آچر ڪنهن عورت سان شادي ڪري سگهي ها؟ اهو سوال آسمان جي ڪنگري ۾ ڪنهن ڪمند وانگر وڃي اٽڪي ٿو.

هن جي تقدير ائين چو ٿي، ان جو ڪوئي غيب جو ڄاڻو ئي جواب ڏئي سگهي ٿو. هو اهي ٻه رپيا هفتي ۾ بيڪ وٺي ڪٺا ڪندو هو ۽ رتيءَ جي رهاڻ تي گهوري ڇڏيندو هو. مان جڏهن موتي آيس تڏهن ڏٺو ته اها وئشيا آچر کي ڪڇ ۾ گاڏيڙي ۾ لڏائي رهي هئي.

مون کي ڪنهن دوست ٻڌايو هو ته هو ڪنهن پٺاڻي طوائف وٽ شب باشيءَ لاءِ ويٺو هو، ۽ اڃان ڪپڙا لاهي رهيو هو ته هڪ فقير وئشيا جو در کڙڪائي سٺن هنڻن. وئشيا در کولي هن کي چيو ته، پرواري ڪمري جي در وٽ اچي، ڇو ته هن جا پئسا اتي پيا آهن. منهنجو دوست ڪٿ تي ويٺو رهيو، پر پورو ڪلاڪ هوءَ نه آئي. جڏهن واپس آئي تڏهن، هن کان معافي

ورتائين، ۽ چيائينس ته، ”فقير بابا ڏاڍو چرس پيتو هو ۽ گهڻي دير لاتائين.“
 ”فقير توکي ٿي خيرات ڏني يا تو فقير کي خيرات ٿي ڏني.“ منهنجي
 دوست پڇيس. ”چرس پيتو هٽائين ڇا، هڪ رپئي ڏين ۽ ڪيتري دير
 ٿئي ها؟“

طوائف جواب ڏنس، ”رپئي جو سوال نه آهي، فقير خيرات ۾ تو وانگر
 شب باشي گهرندو آهي، ۽ جي مان هن کي انڪار ڪندي آهيان ته هو هليو
 ويندو آهي، مون کي پٽ جو ڏاڍو پڻ ٿيندو آهي.“

اي شرت چندر چٽرجي، توکان چٽرليڪا وسري وڃي، جي انءُ توکي
 اهي سڀ مشاهدا ٻڌايان، جيڪي مون تائين پهتا آهن. اي هينري ملرا اي. ڊي.
 ايڇ. لارينس اي سعادت حسن منٽو اي عصمت چغتائي اي ڪرشن چندرا
 اي راجندر سنگھ بیدی اي موهن ڪلينا ڇا اوهان معاشري جي ناسور جي
 پوري جراحت ڪري رهيا هئو يا ان کي لاعلاج ڪري رهيا هئو؟

اوهان کي معلوم آهي ته منهنجي ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا
 ڪاڙي“ تي بندش وقت هڪ الزام اهو به هو ته ان ۾ فحاشي آهي. ڇا سچ
 به فحش ٿي سگهندو آهي؟

سرفراز کان نيوaira اسڪول وسري نه ٿو وسري. هو به مون سان
 ساڳئي اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ مون کان هڪ سال سينيئر هو. نيوaira
 اسڪول جي باغ ۾ هڪ ڪوھ هو. جنهن جي ڀرسان ڄمون، توت ۽ زيتون
 جا وڻ هوندا هئا، ڪوھ جون ڪنگريون مون کي جنم جنم جي چڪر وانگر
 لڳنديون هيون ۽ پنهنجو پاڻي اوتري ڦرنديون رهنديون هيون. طوطا ۽ بريليون،
 توت ٽڪي اڏامي ويندا ها. بريلين ۽ طوطن تي ڪابه پابندي نه هوندي هئي ته
 هڪ ئي توت يا زيتون کي ٽڪين. نيوaira اسڪول جو مالڪ مينگهراج هو،
 جنهن جي ڌيءَ شانتی، اڃان تائين الهاس نگر ۾ رهندي آهي. هو اسان کان
 سڌ پٺت تي رهندا هئا.

نيوaira اسڪول ۾ ماسٽر ڪيٿل داس فاني، پيتامبر داس، بودا رام،
 پوجراج، پريم چندر گانڌي، لڄي رام ۽ ڦٽي چندر هوندا ها. انهن مان ڪيٿل
 داس بچيو هو ۽ مون سان ڀارت ۾ سيمينار تي پوپال مان ڪهي ملڻ آيو هو،
 ۽ ان تي فخر محسوس ڪري رهيو هو ته هو منهنجو استاد آهي. هو ڏيڍ ٻه
 سال کن اڳ گذاري ويو. هن وقت تائين سندس رک گنگا مان لڙهي وڃي

سمند تائين پهتي هوندي. ڪيڏا نه اهي هڏ ڏوڪي استاد هئا! انهن مان ڦٽي چند ڪلاس مان ڇٽي ٿيڻ کان پوءِ، ڏهن چوڪرن جو اسپيشل ڪلاس وٺندو هو. ۽ ان لاءِ هو ڪاٺي وڌيڪ في نه وٺندو هو. ايتريءَ ننڍيءَ عمر ۾ هن اسان کي 1857ع واري بلوي تي ڪافي ليڪچر ڏنا ها، ۽ سمجهايو هو ته آزاديءَ جي بيڪ نه ملندي آهي، نه اها گهه ڳڙندي ڳٽي آهي جا ڳيرو ڪاٺي سگهن. آزادي ڪاليءَ وانگر خون جي پيٽا گهرندي آهي ۽ جڏهن ڌرتيءَ جي خون سان آبياري ٿيندي آهي، ان مان اهي سدا گلاب ٿرندا آهن، جي ڪڏهن به نه مرجھائبا آهن. ڌرتي ماتا آهي، ان جي مٽيءَ مان مٽي تي تلڪ ڏيندو ته اهو اوهان جي ماڻي تي چند وانگر چمڪندو. ڪيترن قوم پرستن هندن ۽ مسلمانن کي انگريزن جنم ٿيپ ڏئي انڊمان ۽ نڪوبار پيٽن تي قيد ڪري رکيو هو. جتي هن جا هڏا به ڳري ويا هوندا. جن کي سج ۽ چند جا ڪرڻا روز چمندا هوندا. اوهان کي انگريز سامراج کي تهنس نهس ڪرڻو آهي. ان لاءِ گانڌيءَ ۽ نهرو جيان مزاحمت ڪريو. آزادي ڏني نه ويندي آهي، چني وٺبي آهي، بيڪ ۾ فقط اوڀر جا ٽڪر ملندا آهن.

هُوَ 1857ع جو پس منظر به ٻڌائيندو هو ته ڪيئن روٽيون ورهائي پيغام ڏنو ويو ته انقلاب آڻڻو آهي. هن وير ساورڪر جو ان موضوع تي ڪتاب به پڙهيو هو. جڏهن ساورڪر کي انگريزن پاڻيءَ جي جهاز ۾ انگلند ٿي وئي ويا ته هو جهاز مان سٺي ڪئنال ۾ ٽپو ڏئي مصر جي گهٽين ۾ گر ٿي ويو، جتان هو فرانس پهتو هو، جتي هن اهو ڪتاب '1857ع' غالباً فرينچ ۾ لکيو هو، جو پوءِ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو هو. ماستر ڦٽي چند پوءِ انقلاب جي ڪارڻن تي ٻڌائيندو هو. جيڪي دهلي، ڪانپور، اوده، بهار، جهانسي، راجپوتانه، مڌيه پرديش ۾ ٿيو هو، ان جي باري ۾ ٻڌائيندو هو. انگريزن بهادر شاه ظفر جي ٻن پٽن کي قتل ڪيو هو ۽ پوڙهي بادشاهه کي نظربنديءَ ۾ رنگون موڪليو هئائون. جهانسيءَ جي راڻي ۽ تانڻيا تويي انگريزن کي خوب ٽوٽا چڙايا، پر آخر هو به ماري ويا ها. هندو ۽ مسلمانن جو گڏجي خون وهيو هو ۽ مذهب جي فرق جي باوجود رت جو رنگ ساڳيو ٿيندو آهي.

پوءِ هن ٻڌايو ته 16 صديءَ عيسويءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي خاص تجارتي پروانو ڏنو ويو هو، پر آهستي آهستي ڪمپني ديس تي قبضو

جمائيندي وئي هئي. 1639ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ مدراس فتح ڪيو ۽ 1668ع ۾ ممبئي حاصل ڪيائين، جو هڪ ننڍو ڳوٺ هو. جيستائين 17 صدي پوري ٿي، انگريز سؤرت کان ممبئي تائين ۽ مدراس کان ڪلڪتي تائين قبضو ڪري ويا هئا. فرينچ قوم جي قبضي ۾ فقط پانڊيچري رهي هئي ۽ پورچوگيزن جي قبضي ۾ گواڊمن ۽ ڊيو. 1676ع ۾ پهريون ڌڪ ڪمپنيءَ کي بنگال ۾ هنيو ويو، جتي نواب سراج الدوله ڪجهه انگريز مزد ۽ زالون جيل ۾ وجهي ڇڏيا. پوري تفصيل تي انگريز ۽ هندوستانی تاريخدان متضاد رايا ڏين ٿا. 1646ع ۾ انگريز جن ۾ 123 انگريز مرد ۽ عورتون هيون، رڳهه ۽ هوساٽ ۾ مري ويون. انگريزن ان ڪاري پلڪڙي جو پورو پورو فائدو ورتو.

رابرت ڪلاٿيو ڪجهه سَوَن سپاهين سان گڏجي نواب سراج الدوله کي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني. ان کان پوءِ بهانا ڳولي ڪلاٿيو بهار ۽ اوڙيسا هٿ ڪئي. ان ڪري انعام طور هن کي ٻه ڀيرا گورنري ملي. مغلن کي پشما ڏئي، کانئن انهن تي هن قبضي جي اجازت ورتي، جا کيس ستن سالن تائين ڏني وئي. جڏهن 1921ع ۾ اهي ست سال ختم ٿيا تڏهن ڪمپنيءَ انهن صوبن تي پنهنجي سلطنت قائم ڪري ڇڏي. هندوستان ڦري لٽي ڪلاٿيو گهر موٽي ويو. هن تي سندس ضمير ايتري ملامت ڪئي، جو هن خودڪشي ڪئي. ان وچ ۾ انگريزن مدراس جي چوڌاري پنهنجي حڪومت مضبوط ڪئي. هنن مرهٽن سان معاهدو ڪيو هو، جو ختم ڪيو ويو ۽ 1782ع ۾ هنن کي وعده خلافيءَ جي سزا ڏني وئي. 1767ع، 1780-84، 1790-94ع ۾ حيدر علي ۽ ٽيپو سلطان انگريزن کي ٽوٽا ڇپايا ها. مون ٽيپو سلطان جو پنهنجي نظمن ۾ ذڪر ڪيو آهي. تازو مون ٽيپو سلطان جي تلوار (The Sword of Tipu) انگريزيءَ ۾ هڪ عاليشان ناول پڙهيو، جو تحفي طور منهنجي دوست لچمن ڀاتيا مون کي جڳپور ۾ ڏنو هو. اهو ناول ڀڳوان گدواڻيءَ لکيو آهي. جو 1923ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄاڻو هو، ۽ چوڻي رام گدواڻيءَ جو ڀائيٽيو آهي، جيڪو انڊين نئشنل ڪانگريس آف سنڌ جو صدر هو ۽ جي. ايم. سيد جو دوست هو ۽ جنهن سان ۽ جي. ايم. سيد جي منظور نظر چيني سپاهي ملائي سان منهنجي ملاقات پروفيسر رام پنڄواڻيءَ جي ڪراچيءَ واري فليٽ ۾ ٿي هئي. تڏهن مان بي. اي. جو شاگرد هوس. ان ڪتاب تي ڪافي محنت ۽ ريسرچ ٿيل آهي. ان ۾ لکيل آهي ته جڏهن لارڊ ويلسليءَ ميسور تي گهيرو

ڪيو، تڏهن ٽيڙو سلطان نئپولين بونا پارٽ کي مدد لاءِ خط لکيو هو. نئپولين خط جو جواب لکيو، جيڪو ناول جي صفحي 313 تي ڏنل آهي. نئپولين اهو جواب مڪي جي امير ذريعي موڪليو، جيڪو جدي ۾ پڪڙجي پيو هو. ٽيڙو فرينچ انقلاب ۽ نئپولين جو مداح هو. پوءِ انگريزن مرهٽن جي ٻڌيءَ کي ڏانو ۽ هڪ هندو راجا کي ميسور جي تخت تي ويهاريو. مون جنگ آزاديءَ جي عظيم هيرو نانا صاحب تي منوهر مال گوڻڪر جو نال ”شيطاني طوفان“ (The Devil's Wind) به پڙهيو آهي.

برما 1814ع کان ڪجهه سال پوءِ فتح ڪئي وئي. افغانن جو 1842ع تائين زور ٿيو، پر هنن کان حڪومت ڪسي نه وئي.

1839ع کان 1842ع تائين سنڌ کي فتح ڪيو ويو، جيڪي به محب وطن ان جنگ ۾ ماري ويا، انهن مان هوشو شيديءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي به قبر جو نشان نه مليو آهي. آخر ۾ 1849ع ۾ سکن کي شڪست ڏني وئي. ۽ انهن کان اڌ سلطنت ڪسي وئي. ڦٽي چنڊ پوءِ 1857ع تي بلوي جي باري ۾ ٻڌائيندو هو ۽ چوندو هو ته اهو انقلاب ۽ آزاديءَ لاءِ پهرين جنگ هئي، جيڪا ناڪامياب ٿي هئي. انگريز ڪهڙي به جڪ مارين، پر اها جنگ آزاديءَ لاءِ هئي. اهڙيءَ جنگ ۾ ليڪا چوڪا نه ٿيندا آهن ته ڪير ڏوهي ۽ ڪير بيڏوهي ماري ويا. باهه اهو نه ڄاڻندي آهي ته ڪهڙو ڪانو سڪو آهي ۽ ڪهڙو ڪانو آلو آهي! ڪاليءَ جي تلوار کي رت جي پياس آهي. رت، رت آهي. پوءِ بي گناهه جو هجي يا گنهگار جو. ڦٽي چنڊ 1857ع کان وٺي 1931ع تائين اسان جي تاريخ ۾ ڇا ٿيو آهي، اسان کي ٻڌائي چوندو هو ته اها خوني جنگ ايندي، جنهن ۾ رت جا درياها وهندا ۽ جن ۾ انگريزن جا ايترا لاش هوندا جو انهن کي کائڻ لاءِ مانگر مڇ به نه ملندا. هن کي اها خبر نه هئي ته انگريز ته ڦرلٽ جو مال کڻي وڃي لنڊن وسائيندا، نهرو جنهن ڪرپس مشن پلان نه پئي قبوليو، ليڊي مائونٽ بيٽن جي عشق ۾ ورهاڱو قبول ڪندو ۽ هندو مسلمان ۽ سڪ هڪ ٻئي کي ڪپي ماريوندا ۽ ايترو رت وهندو جو هيءَ ڌرتي گهٽ ۾ گهٽ ويهينءَ صديءَ جي خاتمي تائين ڌوئي نه سگهندي.

ڪيٿل داس فاني، جيئن مون اڳ چيو هو، منهنجي شاعري درست ڪندو هو ۽ مون کي بحر وزن به سيکاريندو هو، جو مون ڪجهه مهينن ۾ سکي ورتو.

سائين هاسانند مون کي ٽئين درجي ۾ انگريزيءَ ۾ پڙهائيندو هو ۽ هن
 ئي مون کي انگريزي ادب سان روشناس ڪرايو هو. ان وقت مون کي شيلي
 جي نظم جو هڪ بند هر هر ياد ايندو هو، جيڪو هاسانند مون کي لکايو هو،

The desire of the moth for the star

Of the night for the morrow

The devotion to some thing afar

'From the sphere of our sorrow.

ترجمو: (پرواني جي ستاري لاءِ تمنا

رات جي ڏينهن لاءِ

ڪنهن ڏورانهين شيءِ لاءِ پنهنجي عقيدت

پنهنجي غم جي دائري مان.)

مان شيلي کان ته گهڻو اڳتي نڪري چڪو آهيان. پر اهو شعر منهنجي

روح ۾ واسو ڪري ويو آهي. مصحفيءَ جو هڪ شعر ياد اچي رهيو آهي:

”چلي بهي جا جرس غنچه کي صدا ۾ نسيم

ڪهين تو قافلهء نو بهار ٽهرے گا.“

ترجمو: (اي هوا! ان سنڪ جي آواز تي هلندي ره

ڪٿي ته نئين بسنت جا پانڌيڙا ترسندا.)

هاڻي وري نيو ايرا اسڪول ڏانهن، اسان جا ٻيا ماستر ڌني چند، بودارام

پوچراج، پريم چند هوندا.

ڪٻو نالي هڪ چوڪري هوندي هئي، جنهن جو گهر سائينءَ جي

اوتاري ۽ لکي در جي وچ تي هو. هن کي اڃا ڪبوترائي گل هوندا هئا. مان

جڏهن به هن جي گهر وٽان لنگهندو هوس ته هوءَ ۽ هن جي وڏي پيٽ وائڪ

لاءِ ڏاڪڻ مٿان ٺهيل چبوتري تي، ڪرسيون وجهي ويهيون هونديون هيون.

سن ستيتاليهه جي شروعات ۾ پاڪستان ٺهڻ جون ڳالهيون ٿي رهيون هيون

ته مون کي ۽ هڪ ٻئي چوڪري کي ماستر پوچراج چيو ته: هيڊ ماستر

مينگهراج جي گهر وڃو ۽ اندر وڃي سڌو هن جي ڪمري ۾ هليا وڃو، هن

جي گهر جو ٻاهريون دروازو کليل هو ۽ پهرين ماڙ تي سندس زال ماني

پچائي رهي هئي ۽ سيخن واري ڪٽهڙي مان نظر اچي رهي هئي. انهيءَ جا

ساري عمر، ڦلڪا ويليندي، وار اڃا ٿي ويا ها، ڄڻ انهن تي ڪنهن اڻ ڳوٺل

اتو هاريو هو. اسان سڌو اندر ڪمري ۾ هليا وياسين، جيڪو هال وانگر هو.

ڏنوسين ته ڪپوءِ جي وڌي پيڻ، جا ڀرپور جوانيءَ تي رسي چڪي هئي ۽ جنهن جو اڃان ڪنهن سڱ نه ورتو هو، مينگهراج جي ڪڇ ۾ پئي هئي ۽ مينگهراج هن مان سڀا ڦل پٽيندو، توڪرو پريندو ٿي ويو. اسان کي ڏسي ٻئي چرڪي ويا، ۽ جيئن پٿر لڳڻ سان ڪپوتر ۽ ڪپوترِيءَ جي ڳٺ ڳٺ بند ٿي ويندي آهي ۽ هو ڇڄهري تان پٽ تي لهي ايندا آهن، هو ٻئي ڇپ تي ويا. مون کي وڌيڪ ڌڌڪو آيو ۽ پنهنجي ماستر پوڄراج تي ڪاوڙ آئي.

مان مينگهراج وٽ ويندو هوس ۽ شائتيءَ سان منهنجي ڏيٺ ويٺ هئي. هڪ ڀيري هوءَ اسٽيشن تان موٽي آئي ته زار زار روئي رهي هئي ۽ چيائين ته، ”بابا، هاڻي اسان هتي رهي نه سگهنداسون. مان ساهيڙيءَ کي ٿرين تي ڇڏڻ وٺي هئس جو هوءَ ۽ هن جو ڪٽنب مدراس پئي لڏي ويا. جڏهن ٿرين هلي ته مان پليٽ فارم تي اڪيلي رهجي ويس. اتي ٻن مسلمان غنڊن اچي مون ۾ هٿ وڌا ۽ مون رڙيون ڪري پاڻ ڇڏايو. پر اها ڳالهه 1947ع کان پوءِ جي ڳالهه آهي، جڏهن مان ايل. ايل. بي پاس ڪري چڪو هوس، ۽ ابراهيم جويو جي سفارش تي، هڪ ڊپٽي سيڪريٽريءَ مون کي سيڪريٽريٽ ۾ نوڪري ڏني هئي. مان موڪل تي شڪارپور ۾ آيو هوس. تڏهن مان مينگهراج جي گهر ويو هوس ۽ منهنجي موجودگيءَ ۾ هن جي ڌيءَ مٿين شڪايت ڪئي هئي.

ان تي مينگهراج چيو، ”پٽ هن کي ڪراچيءَ وٺي وڃ ۽ اتي پاڻ جهڙي ڪا نوڪري وٺي ڏينس. مان چاهيان ٿو ته پنهنجي پُٽ آئند کي به ڪنهن مسلمان چوڪريءَ سان شادي ڪرايان ۽ پاڻ به مسلمان ٿي وڃان.“

تيستائين مان پڪو انقلابي ٿي چڪو هوس. مون کي هن تي رحم اچي ويو ۽ خاموش ٿي ويس. ٻئي ڏينهن مان ڪراچيءَ واپس موٽي آيس. جڏهن وري ڪجهه ڏينهن کان پوءِ شڪارپور آيس ته خبر پئي ته مينگهراج، آئند ۽ شائتيءَ سميت هندوستان جي ڪنهن شهر ڏانهن هليا ويا ها. مون ڏٺو ته ڏاڍو زور سان طوفان ٿو لڳي ۽ ساوا ۽ ڪڪا پڻ اڏامن ٿا. ڪجهه ٻوٽا جهڪي وڃي ڌرتيءَ سان لڳا آهن ۽ اڌ مان ٿئي پيا آهن. پر اها ڪجهه وقت پوءِ جي ڳالهه آهي.

مان پنجين درجي ۾ پهريون نمبر پاس ٿيو هوس، ۽ نيوaira اسڪول ڇڏي گورنمينٽ هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ ڇهين درجي ۾ شامل ٿيو هوس.

نيوaira جهڙو اسڪول پوري برصغير ۾ ورلي ٿيو هوندو. مان جڏهن چوٿين درجي ۾ هوس، تڏهن اسان ڪنهن هندو سيٺ جي باغ ۾، جيڪو سنڌ واه ڏانهن ويندڙ رستي تي هوندو هو، ماڪ (Mock) پارليامينٽ ڪندا هئاسين. جنهن ۾ رام چينملائي پرائير منسٽر ٿيندو هو ۽ هري يا پڳوان آپوزيشن جا ليڊر ٿيندا ها. (انهن جي ذات وسري وئي آهي) ۽ ٻيا ڪئبيٽ جا ميمبر ٿيندا ها. رام اٽويهين ورهين ۾ ڪراچيءَ مان ايل. ايل. اير ڪئي هئي، ۽ اي. ڪي. بروهيءَ جو جونيئر هوندو هو. مون پاڻ اي. ڪي. بروهيءَ جي بئنڪ آف انڊيا بلڊنگ واري آفيس ۾ هن جي ميز جي شيشي هيٺان رام جوفوتو رکيل ڏٺو هو. جڏهن مان 1963ع ۾ ممبئي ويو هوس ته هن کي تاج محل هوٽل ۾ چار ڪمر هوندا ها، جن مان ٻن ۾ هو پاڻ رهندو هو ۽ ٻن ۾ آفيس ڪندو هو. هن مون کي مانيءَ تي به گهرايو هو، پر ان ڏينهن منهنجي دهليءَ لاءِ رزرويشن ٿيل هئي، جنهن ڪري هن جي دعوت تي وڃي نه سگهيو هوس. ان کان پوءِ هو آل انڊيا بار ڪائونسل جو پريزيڊنٽ ٿيو هو. ڪجهه وقت پوءِ وزيراعظم اندرا گانڌيءَ سان تڪرار ٿيڻ ڪري آمريڪا هليو ويو هو. هن ڀارت جي پريزيڊنٽ لاءِ به ڪيائي ذيل سنگهه خلاف چونڊ وڙهي هئي.

جڏهن 27 سالن کان پوءِ مان هندوستان ۾ 'شاهه سچل سامي' سيمينار تي ويو هوس، تڏهن هو پرائير منسٽر وي. بي. سنگهه جي پارٽيءَ جو وائيس پريزيڊنٽ هو، ۽ ڪيسن جي سلسلي ۾ دهليءَ ويل هو. وقت ڇهرا به مٿائي ٿو ڇڏي. نه ڄاڻان ته هو، هن وقت منهنجي صورت به سڃاڻي سگهندو يا نه ۽ نه ئي مون کان هن جي صورت سڃاڻي ويندي! اصغر گونڊويءَ جو هڪ شعر آهي، جيڪو ننڍي هوندي کان مون کي پسند آهي:

جو نقش هه هستي کا دھوڪا نظر آتا هه،

پردے پہ مصور هي تنها نظر آتا هه.

لو شمع حقيقت کي اپني هي جگه پر هه،

فانوس کي گردش مينه ڪيا ڪيا نظر آتا هه.

ترجمو: (جو به هستيءَ جو نقش آهي، نظر جو ڌوڪو لڳي رهيو آهي،

پردي تي مصور ئي هيڪلو نظر اچي ٿو.

ڏسو حقيقت جي شمع پنهنجي ئي جاءِ تي آهي.

فانوس جي گردش ڀرڇا ڇا نه نظر اچي ٿو.)

وري ٻه سال پُٺ تي. ٻئي درجي انگريزيءَ ۾، مون هوند راج داس ۽ بهاري ڇاٻڙيا، جيڪي گڏ ساڳئي اسڪول ۾ پڙهندا هئاسين. گڏجي هڪڙو رسالو 'سدرشن' جي نالي سان ڪڍيو هو. هوند راج داس، جو افسانہ نويس هو، تنهن کي رسالي جي ايڊيٽر شپ جو شوق هو. ان ڪتاب ۾ منهنجو پهريون نظر شايع ٿيو هو. اهو خليل مورياڻيءَ جي ڪتاب 'شڪارپور' ۾ پهر ڏٺو اٿائون. هوند راج داس، ايسر داس جو پٽ هوندو هو ۽ ذات جو چڱو هوندو هو. هن جي اباڻي جاءِ سائينءَ جي اوتاري کان ٻن چئن قدمن تي هوندي هئي. هو ڪنهن هيڊ ماسٽر جي ڌيءَ ديا وٽ مون کي وٺي هلندو هو جا مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. هو اوچتو شڪارپور مان ڪراچيءَ هليو ويو، ۽ اتان روزاني "سنسار سماچار" ۾ 'ڪڙڪيتي' جي نالي سان مزاحيه ڪالم لکندو هو. هن جو پٽ مون سان ممبئيءَ ۾ سيمينار تي مليو هو، ۽ هن تي لکيل ڪتاب 'گپ شپ' ڏٺو هئائين. هوند راج کي مزاح جو چڱو حس هوندو هو. بهاري ڇاٻڙيا 1947ع ۾ 'زندگي' رسالي جو ايڊيٽر هو ۽ 1948ع ۾ هندوستان هليو ويو. هن ان وقت 'زندگي' ۾ منهنجا ڪجهه نظر چپيا ها. هو اڳئين پيري بمبئيءَ ۾ مون سان ملڻ لاءِ هٽل ۾ آيو هو. هو دنيا جي ارب پتي هندو جا جو سؤٽ يا پائڻيو هو. مون ڏٺو ته هو ٽي چڪو آهي. هو فيڊر بائل مان ٻار وانگر کير پي رهيو هو. هن زار زار روئندي مون کي چيو ته: "مون کي تنهنجو اهو شعر اڃان ياد ٿو اچي، جو مون 'زندگي' جي پوئين پرڇي ۾ چيو هو."

"ڪهڙو شعر؟"

"نه وسام، وسام، وسام نه تون

اي لٽو جي لات، وسام نه تون."

"اسان ته هندوستان ۾ اچي رلي ويا آهيون. تو ته اسان جي پريس ۽ لکيدر جي ونگ وٽ چؤماڙ جاءِ ڏني هئي؟ هتي منهنجي چاچي هندو جا جهڙا ماڻهو ارب پتي ٿي ويا ۽ اسان عام شرنارٿي ٿي رلي وياسين." هن چيو. مون کي لفظ نه هئا جو هن کي دلجاءِ ڏيان.

سمند جون چوليون مون کي ڪيترو پري ٿيون ڏڪي وڃن ۽ ورائي پير ٻوڙ پاڻيءَ تي ٿيون ڦٽو ڪن!

13 ورهين جي عمر ۾ زرينا به اسان جي پاڙي جي ٻين ڇوڪرين وانگر پردو ڪندي هئي ۽ گهر کان ٻاهر نه نڪرندي هئي.

مون هاءِ اسڪول ۾ داخلا وٺي، ڏاڍا عشق ڪيا. جن پوءِ منهنجي شاعري ڪيتري وقت تائين اتساهي. عشق شاعريءَ جي وٺ لاءِ ڪاٿه وانگر ٿيندو آهي. هاڻي مون کي شاعريءَ تي ايترو عبور هيو، جو ڪنهن جي مدد جي ضرورت نه هئي. مان علامه اقبال جا اردوءَ ۾ ڪتاب ’بانگ درا‘، ’بال جبريل‘، ’ضرب ڪليم‘ ۽ سندس فارسيءَ جا ڪتاب، ’پيام مشرق‘، ’ارمغان حجاز‘، ’اسرار خودي‘، ’رموز بيخودي‘، ’پس ڇم بايد ڪرد اي اقوام مشرق‘ ۽ ’جاويد نام‘ پڙهي چڪو هوس. زرينا جي مامي واجد عليءَ مون کي هن جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب Reconstruction of Religious Thought in Islam به ڏنو هو.

مون جوش مليح آباديءَ جو ’شعالم و شبنم‘ به پڙهيو هو جو تن ڏينهن ۾ مون کي شيخ واجد عليءَ آل انديا مسلم ليگ جي ڪانفرنس تان موٽندي دهليءَ مان آئي ڏٺو هو. تن ڏينهن ۾ مون داغ دهليءَ جو ديوان، ديوان ذوق، ديوان غالب، ديوان ظفر وغيره اردوءَ جا ڪلاسڪ پڙهيا ها. منهنجن مائٽن وٽ اردو رسالا، عالمگير، نيرنگ خيال، دين و دنيا، ادبي دنيا، ساقي وغيره ايندا ها، جن ۾ ان وقت جي چوٽيءَ جا اردو شاعر لکندا ها. گڏوگڏ مون سنڌيءَ ۾ ديوان سانگي، ديوان فاضل، ديوان قاسم، ديوان خاڪي ۽ ديوان واصف وغيره به پڙهيا ها ۽ ائين لڳندو هو ته اهي اردو شاعريءَ جا نقال ها. جمعيٰ الشعراءِ سنڌ جي ماهوار رسالي ’اديب سنڌ‘ ۾ مشاعرن ۾ پڙهيل ڪلام جو انتخاب پڙهي مون کي ڏيکاري ڏنو. ان ۾ مصرع طرح سان گڏ قافيو ۽ رديف به ڏيندا ها. مثلاً جوابِ خالص، ڪباب خالص، شراب خالص، جلاب خالص ۽ سڄو وقت ان تي ضايع ڪندا ها ته هن شعر ۾ بندش آهي يا نه.

مون کي ’بيوس‘ جي هيٺئين شعر جهڙا شعر وٺندا ها.

”ڪر دنيا ۾ دل وڌيري، تون به ره مان پي رهان،

آڻ من ورتيءَ ۾ ڦيري، تون به ره مان پي رهان.“

لطف الله جوڳيءَ جي باري ۾ ته مان اڳ ئي، ”جڳ مڙيوئي سپنو“ ۾ لکي چڪو آهيان، ان ڪري هن تي وڌيڪ نه ٿو لکان. هڪ ڀيري غلام حسين جهلڻ جي هاڻيدر واري پريس ۾ ويٺا هئاسين ته هو مجتهد ۽ مجدد ۾ فرق سمجهائي رهيو هو. ”مار تون ته...“ مون دل ۾ سوچيو. جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين ته لعل محمد احمد مون کي هن سان ملائڻ لاءِ وٺي هليو

هو ۽ هن ’اسرار خودي‘ جي طرز تي فارسيءَ ۾ پنهنجي مثنوي مون کي ڪلاڪ کن پڙهي ٻڌائي هئي ته علامه اقبال تان ئي ارواح ڪڍي ويو هو.

مون زيب لاڙڪاڻوي ۽ صنعت شڪارپوري جا فارسي ديوان به پڙهيا ها، اهي ڄڻ مشهور فارسي شعراء تان قافيه، رديف وٺي لکيا ويا ها. مشهور ايراني شاعر شهر يار کان ڪنهن هندوستان ۾ پڇيو هو ته: ”تنهنجو غالب جي فارسي شاعريءَ جي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟“ جواب ڏنو هئائين: ”بوءِ دال مي آيد.“ (دال جي بوءِ ٿي اچي.) اهو جواب غالب جي باري ۾ ته غلط ٿي ٿو سگهي. پر زيب لاڙڪاڻوي ۽ صنعت شڪارپوريءَ جي باري ۾ صحيح آهي.

اهو ڪاليج جو دؤر هو. مان وري پٺ تي اوڀارو ٿو تران. ڇهين درجي ۾ مَنوءَ ڏانهن ويندڙ گهٽيءَ جي سِر سِر منهنجي بوت جي ڄاڻو سڃاڻو ٿي وئي هئي. ان تي مون کي والٽ وٽمن جون ڪجهه سٽون ياد اچن ٿيون.

”ڪامريڊو! هي ڪتاب نه آهي،

هن کي جيڪو چڱي ٿو، انسان کي چڱي ٿو.“

والٽ وٽمن جي دخل در معقولات کي پاسي رکي، مان پنهنجي دوست عبدالقادر مطلبائيءَ کي ياد ڪيان ٿو. جيڪو مون سان گڏ پڙهندو هو. مَنوءَ جي گهر وٽان لنگهندي، منهنجو پنڌ هائي در اندران، ساميءَ جي پاڙي جي ٻئي پاسي عبدالقادر جي گهر تي ڪٽندو هو. سامي انهيءَ خيالات جو تسلسل هو، جي هندوستان ۾ ڀڳتي تحريڪ سان شروع ٿيا ها. هندوستان ۾ بحرياني سڌ ۽ ناٿ پنٿي، مذهبي رسمن ريتن کان بيزار ٿي چڪا ها. هُو تيرٿ ياترا، اشنان، بت پرستي، مندرن جي ياترا، کي فضول سمجهندا ها. ان تحريڪ ويشنو ڌرم جي بڻايل ساري تاجي ٻيٽي کي ڏاڳا ڏاڳا ڪري ڇڏيو هو. ويدانيت جو اثر عام ٿي ويو هو. گيتا، اپنشدن ۽ ٻين ڌرمي پستڪن تي ٽيڪا ٽيڻيون لکيون ويون هيون. پر عوام جن جي سمجهه ۾ اهي نه ٿي آيون، دانشور طبقي کان دور ٿي چڪا ها.

فتر جيراند جي لفظن ۾:

”هڪ دروازو هيو، جنهن جي ڪنجي مون کي ڪانه هئي،

هڪ دروازو هو، جنهن جي پٺيان مان ڏسي نه ٿي سگهيس.“

ڀڳتي تحريڪ ۾ مخالف قوتن کي للڪارڻ جي همت نه هئي. هندوان وقت مسلمانن جي يلغارن جو مقابلو ڪري نه ٿي سگهيا. ڀڳتي تحريڪ

جيتوڻيڪ انهن کي پنهنجي حالتن کي برداشت ڪرڻ جي طاقت ڏني، پر غور سان ڏسبو ته اها روحاني فرار ۽ گريز جي تحريڪ هئي.

ڀڳتيءَ جو فلسفو رامانند سان سنبت 1073ع ۾ شروع ٿئي ٿو. رامانند جي مشهور چيلي رامانج وري ويڻو تحريڪ کي اڀاريو ۽ پوءِ ڪرشن ڀڳتي ۽ رام ڀڳتيءَ جون تحريڪون شروع ٿيون. ڀڳتي تحريڪ جو مقصد عوام ۾ روحانيت ۽ مذهب جي باري ۾ عقيدت کي اتساهڻ هو، ڇو ته اها عقيدت عوام جي اندر ۾ لڪل هئي. ڀڳتي تحريڪ جا ٻه حصا هئا. هڪ اهو جو نرگن ۽ نراڪار ۾ ويساه ڪندو هو ۽ ان کي نرگن واد چيو ويو، جنهن تي اسلامي تعليم جو اثر هو. ڪبير ڀڳت ۽ ملڪ محمد جائسيءَ جي شاعريءَ ۾ انهيءَ سوچ جون جهلڪيون آهن. نرگن ڀڳتيءَ جي پس منظر ۾ ويدانيت، تصوف ۽ اسلام جي خدا جو تصور آهي. رامانند جي ويڻو خيالن ۾ جي اصطلاح ۽ علامتون آهن، اهي تانترڪ يوگين سان ملن ٿيون.

ٻيو حصو انهن جو هو جي مورتِي پوڄا ۾ ويساه ڪندا ها ۽ انهن جي تحريڪ کي رام ڀڳتي ۽ ڪرشن ڀڳتي چيو ويو هو. مهاراشٽرا، بينگال ۽ ڪشمير ۾ ڀڳتي تحريڪ عام ٿي. ڪرشن ڀڳتيءَ ۾ خاص ڪري چيٽيه جو نالو بنگال ۾ مشهور ٿيو، ۽ هن جي ڪيرتن ۾ ڪرشن سان بيٺاه عقيدت هئي. مون ڪافي سال اڳ هن تي فرانسيسي اديب رومين رولان جو ڪتاب پڙهيو هو. رامانج اتر هندوستان ۾ رام ڀڳتي ۽ ڪرشن ڀڳتيءَ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. شنڪر آچاريه دنيا کي مايا ڪوٺيو هو، جنهن جو اثر ساميءَ تي به گهڻو هو. پر رامانند به دنيا کي مايا ڪوٺيو ۽ ان پٺيان سچ کي ايشور چيو، هو ان خيال جو هو ته ڀڳتيءَ وسيلي ماڻهوءَ جي آنتي (نجات) تائين رسائي ٿي سگهي ٿي. ساميءَ جي دؤر ۾ ڀڳتي تحريڪ سنڌ تائين پهچي چڪي هئي. ساميءَ چيو هو ته، ”ڪيٽي ۽ ڪنچر ۾، پسي هڪ ڌڻي.“ هنديءَ ۾ ڪيٽي ڪٽليءَ کي ۽ ڪنچر، هاڻيءَ کي چوندا آهن. شنڪر آچاريه، ايشور کي مختلف صورتن ۾ ڏسڻ جي هدايت ڪئي هئي ۽ هو بت پرستيءَ جي خلاف هو. جيتوڻيڪ رامانند جي تعليم هندو ڌرم جي پراڻين ريتن رسمن تي ٻڌل آهي، پر ان به ذات پات جي مخالفت ڪئي آهي.

پر بلب آچاريه چيو ته، ”رام ۽ ڪرشن، ايشور جو اصل روپ آهن.“

شنڪر آچاريه چيو ته، ”ايشور جي اصل روپ کي ڪاٺي شڪل ناهي.“

پربلپ آچار به جي پرچار جي اثر هيٺ ڪيئي ديوداسيون به هن جي ٽولي ۾ شامل ٿي ويون. اهي ڪافي عالم فاضل هيون. انهن مان هڪ ديوداسي اندل هڪ هنڌ لکيو آهي، ”هاڻي مان پوري جوين تي آهيان، پر ڪرشن جيءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي پتي نٿي مڃيان.“

اهائي روايت اسان کي ميران پاڻيءَ ۾ ملي ٿي.

عيسائيت ۾ به سينٽ ٽيريسا ۽ ٻيون راهباڻون هيون، جي مسيح سان ساڳيءَ طرح عشق ڪنديون هيون. ان کان پوءِ نرگن واد تحريڪ ڪبير شروع ڪئي. سردار جعفريءَ جو چوڻ آهي ته ڪبير مسلمان هو ۽ ذات جو جولاھو (ڪوري) هو. ڪبير خدا جي وحدت جو قائل هو. سردار جعفريءَ وڌيڪ لکيو آهي، ”روميءَ دولت کي هڪ ڪلام سان تشبيهه ڏني، جنهن ۾ گنجو پنهنجو مٿو لڪائيندو آه.“ اڳتي هلي هن لکيو آهي، ”ڪبير چيو آهي ته: مايا سورنهن سينگار ڪري، پنهنجي مست اکين جي لال تلوار سامهون آڻي ٿي. هوءَ شاعري ڪري پنهنجو پٿار (پوتار) ڪوئي مخاطب ٿئي ٿي ته ڪبير ملڻ سان چوي ٿو، ”اسان جي ذات جولاها آهي ۽ نانءُ ڪبير آهي. تو اسان کان ڪڏهن به پڇيو ناهي. تون اتي وڃ جتي تخت وڃايل آهي، باغ ٽريل آهن، اناج جون ٻوريون ڀريل آهن. ريشم جي ڪوٽ نه آهي ۽ اگر بتيون ڇندن جون آهن، تون اسان وٽ ڇا ڪندين؟“

”مايا مها ٺڳي آهي، ڪنور شڪاري آهي... ڪپڙن لاهي ڇڏڻ سان يا پنهنجا پنج ٿي حواس قتل ڪرڻ سان يا پهڙن ۾ ويهڻ سان ۽ جهنگ ۾ ڀٽڪڻ سان ڀڳوان نه ٿو ملي، ڀڳوان ته ان تي ريجهي ٿو جنهن جي دل ۾ ڌيا آهي. ڌرم آهي ۽ جو پاپ کان پاسو ڪري ٿو، جو جڳ ۾ رهي، جڳ کان اداس آهي ۽ سردار جعفريءَ جي اردو ٻوليءَ ۾، ”جو هر ذي حيات ڪو اپني طرح جانتا هئي، اسي ڪو حيٰ اور قيوم ملتا هئي.“

نرگن واد اسلام جي ڪيڏو ويجهو اچي چڪو هو، اهو ڪبير جي دوهن مان صاف ظاهر آهي. ”ڪبير، منصور وانگر ’انالحق‘ ته نه ٿو چوي، پر ’انالحق‘ جو پورو جذبو هن ۾ موجود آهي.“ هو چوي ٿو،

’نرگن ڪي آڳي سرگن ناچي، باجي سونهنگ تورا‘

يعني، ”ذات جي سامهون صفات نچي رهي آهي ۽ انالحق جو ساز و جي رهيو آهي.“

ساميءَ به مايا لاءِ، 'مايا ڏانڻ ڏندري' يا 'مايا ڌوتِي' چيو آهي، ۽ وحدت جو اپديش ڏنو آهي. ان ڪري هو شاهه لطيف ۽ سچل سرمست کان پوءِ سنڌ جي ادبي ته - مورتِي ۾ کڻي اچي ٿو.

ساميءَ جي گهر وٽان ٿي مان پنهنجي دوست غلام قادر جي گهر وڃان ٿو. جنهن لاءِ زيبو گهر جو ٽاڪ ڪولي واجهائي رهي آهي. زيبو هڪ زيتوني رنگ واري پرنٽيل چوڪري آهي، جا پنهنجي مڙس سان ناراض آهي. هن جو مڙس ڪم تي ويندو آهي ته عبدالقادر ساڻس ملاقات ڪري ايندو آهي. هن جو قد وچولو ۽ ڳلن تي ڪنڌڙا ڪاڪل آهن. هٿن پيرن کي مينڊي ۽ چپن تي مساه ڳل اٿس. هوءَ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي ڪري، سڏ ٿي ڪري، 'قادر' ته ڄڻ بنسريءَ مان آواز اچي ٿو. مون کي ايندو ڏسي هوءَ در جو ٽاڪ هڻي ڇڏي ٿي. مان قادر کي گهران سڏي چوان ٿو ته، "زيبو سڏي ٿي."

"تو زيبو چڱيءَ طرح ڏٺي. هن کي بمبئيءَ جي ڪيلي جهڙو بدن ۽ ناڪپور جي نارنگيءَ جهڙا منا چپ آهن. تون هن کان چمي وٺين؟"

مان لهجي ٿي هن کي چوان ٿو ته، "مون هن وقت تائين ڪنهن کان چمي نه ورتي آهي."

"تون بالغ ٿيو آهين؟"

"بالغ ڇاهي؟"

هن تهڪ ڏئي چيو، "پاڻ ئي اوچتو پتو پوندئي." ڇهين مهيني کان پوءِ مون کي محسوس ٿيو ته منهنجي پڪل ليپن جي ڇڪي تي لت اچي وئي آهي. مون زيبوءَ جهڙيون ٽي چار چوڪريون ڏٺيون آهن. ساڳيو وچولو قد، اهڙو بدن، جنهن منهنجا هٿ ريشمي ڪري ڇڏيا ها. کٽيءَ جي ڪنڀ تي ڪپڙي وانگر منهنجي لونءَ لونءَ ڪڙي ٿي وئي هئي. هڪ هاڻي در جي پريان سنڌ جي پهرين جديد شاعره، بي مستري عبدالله جي پاڙي ۾، ٽين هڪ حجمياتيءَ جي ٺنهن، جا اسان جي پاڙي ۾ رهندي هئي ۽ چوٿين منهنجي هڪ مرحوم دوست جي سنگ ۾ هئي ۽ جا ضرورت سبب جسر فروشي ڪري رهي هئي. ڇا اهي سڀ ئي هڪ ئي ڪالب ۾ ٺاهيون ويون هيون؟ ڇا اهي سڀ هڪ ئي جون ڌيئرون هيون؟ مون کي ان تي آرٿر ڪوئسلر جي ڪتاب، 'ڪار تخليق' (The Act of Creation) مان هڪ لطيفو ٿو ياد اچي، تفريح ڪندي روس جي زار جي هڪ شخص تي نظر پئي جو هو به هو هن جهڙو ٿي

لڳو. هن ان شخص کان پڇيو: ”تنهنجي ماءُ اسان جي محل سرا ۾ ڪر ڪندي هئي؟، نه.“ هن ورائيو، ”منهنجو پيءُ ڪر ڪندو هو.“ شايد اهي چارئي عورتون، ڪنهن حملي آور مغل جي جينيات جو چئن عورتن سان جماع جو نتيجو هيون ۽ پيڙهي به پيڙهي ساڳي صورت ۾ وري وري ٿي پيدا ٿيون. مٿيون آرٿر ڪوئسلر جو لطيفو پڙهي، مون کي ڏاڍا تهڪ آيا ها. ائين ته مان ورلي تهڪ ڏيندو آهيان، پر ڪالهه عبدالستار پيرزادو منهنجو ڪتاب، ’ڪٿي نه پڇيو ٿڪ مسافر‘ نقل ڪري رهيو هو ته پرڪ رسالي جو ايڊيٽر نثار منصور ۽ جناب عبدالحميد ابڙو اچي نڪتا. (عبدالحميد ابڙو نه صرف سيشن جج آهي، پر منهنجو ۽ اي. ڪي. بروهيءَ جو مداح به آهي. هو وسيع مطالعي وارو شخص آهي.) ڳالهين ڪندي نثار منصور چيو ته: ”سائين مون به سنڌي ڪتاب جيڪي اوهان کان ورتا ها، فوٽو اسٽيٽ ڪرائي رکيا آهن. هاڻ ستيش روهڙا جو ڪوئي ڪتاب هجڻو ته ڏيئور.“ مون هن کي چيو، ”پهرين اڳيان ڪتاب موءِ.“ ان تي عبدالحميد ابڙي هڪ لطيفو حڪير رازيءَ جو ٻڌايو، ”هڪ شخص حڪير رازيءَ وٽ آيو ۽ پڇيائينس ته، ”اوهان وٽ ماڪي آهي؟“

هن هڪدم ورائيو: ”هائو، چاليهه سال پراڻي.“
 ان شخص چيس ته: ”مون کي ڏهه ڦڙا ماڪي گهرجي، اوهان ڏيئور.“
 ان تي حڪير رازيءَ ورائيس: ”جي مان ڏهه ڏهه قطرا ماڪي جا هر حواليءَ کي ڏيان ها ته هيءُ ماڪي چاليهه سال پراڻي ڪيئن هجي ها؟“
 اسان سڀني کي بيساخته ڪل اچي وئي، جا بدمزگيءَ جي هر امڪان کي ريتي وئي. ائين ته ڪيئي لطيفا منهنجي زندگيءَ ۾ آيا آهن، جي موقعي ۽ مهل تي ڏيندس. پر عبدالحميد ابڙي چيو ته: ”ائين جي اياز صاحب ڪتاب ڏيندو اچي ها ته ايترا ڪتاب ڪيئن ڪٿا ٿين ها؟“

هاڻي رات جا ٻارنهن وڳا آهن. ڪوشش سان به نند نه ٿي اچي.
 اي خدا! تو مون کي سونهن لاءِ ايتري ڪمزوري ڇو ڏني آهي؟ ڇا سونهن شاعريءَ جي سوٽ آهي؟ شاعريءَ کي دنيا ماڻيلي سوٽ جيان ڇو ٿي لڳي. منهنجي دل به هڪ وڏو ڪئسٽ وانگر آهي، جنهن ۾ ڪيئي پيارا ڇهرا ۽ سندن گفتگو محفوظ آهي. مان نند مان اٿي، اول پنهنجي ذهن جو وڏو ڪئسٽ هلائيندو آهيان ته مٺي نند ٻيهر اچي ويندي آهي. الانجي ڇو

مون تي اها ساڳي ڪيفيت ڇو طاري ٿيندي آهي، جڏهن مان رجنيش جا ڪبير ۽ ميران تي وڊيو ڪٽس هلائيندو آهيان. 1963ع ۾ هندوستان ۾ هڪ مهينو رهيو هوس ۽ ٻه ڪلاڪ روز نند ڪئي هئر. راج، گيتا ۽ رشيد پٽي دهليءَ ۾ هڪ سئنيما ۾ ديوداس فلم ڏسي رهيا هئاسين. جيئن ريل هليو، مون کي گهري نند اچي وئي، ۽ جڏهن فلم پوري ٿي تڏهن مون کي نند مان جاڳايائون. هونءَ هن وقت تائين مون نند کي پري رکيو آهي ۽ ساري زندگي ائين نند ڪئي آهي، جيئن روس تي ڪاهه وقت نئپولين گهوڙي تي گهڙيءَ لاءِ اک لائي وٺندو هو. پر هاڻ ته مون کان نند به رسي وئي آهي ۽ مون کان پڇي ٿي وڃي، جيستائين نند جون ٻه گوريون نه ٿو کائون تيستائين نند ئي نه ٿي اچي. سونهن لاءِ ڪمزوريءَ جي ڳالهه ڪندي مون کي وليمر ورڊسورٿ جي نظر مان هڪ بند ياد ٿو اچي.

A prim rose by a river's brim
Was one and six lines to him
And nothing more

(هڪ بسنتي گل نديءَ جي ڪنڌي تي
هڪ سٺ ۽ ڇهه سٽون هيون هن لاءِ
۽ ان کان وڌيڪ ڪجهه نه هو.)

مون زندگيءَ ۾ ائين محسوس نه ڪيو آهي. عورت بسنتي گلاب وانگر آهي، پر ان جي خوشبو شاعريءَ ۾ رچي بسی وڃي ٿي. ڪيئي سال ٿيا ته منهنجا ٻه دوست ۽ انهن مان هڪ جي زال معصوم شاهه جي مناري جي ڏاڪڻ تان چڙهي رهيا هئاسون. منهنجا دوست ته اڳ ۾ چڙهي ويا پر مان ساڄي پٺڻ جو بهانو ڪري وڃ تي بهي رهيس. منهنجي دوست جي زال کي ڪجهه شڪ پيو ۽ هوءَ مون کان ٿي ڏاڪا هيٺ بهي رهي. ان کان پوءِ هڪ چمي اڃان تائين معصوم شاهه جي مناري جي پهرين ڏاڪي کان پوئين ڏاڪي تائين چڙهندي ۽ لهندي رهي آهي ۽ اهي ڇپ تلاش ڪندي آهي، جي ملڻ چاهيندي به ملي نه سگهيا، ۽ هڪٻئي کان دور هليا ويا. مان هن کي بهر به مليو آهيان ۽ اسان جي اکين هڪٻئي کي پيار جا انوکا سنهيا ڏنا آهن، پر ڇپن ڪوئي اظهار نه ڪيو آهي. هوءَ منهنجي شاعريءَ ۾ اڃان تائين سدا گلاب وانگر پنهنجي خوشبو ڦهلائي رهي آهي. مان اڳي ساري رات لکندو هوس، هاڻ صبح جو پنجين وڳي اٿي لکندو آهيان.

فارسيءَ جو هڪ شعر آهي؛

علي الصباح ڪه مردان به کارڪار روند

بلاڪشان محبت به ڪوئو يار روند

ترجمو: (صبح سويري جڏهن ماڻهو، پنهنجن جدا جدا ڪمن سان

ويجن ٿا.

پريت جا جاکوڙي پنهنجي پرينءَ جي گهٽيءَ ۾ ويجن ٿا.)

افسوس ڪوئو يار هن وقت ڪيترو نه پري آهي!

وچ ۾ ويزا جي ديوار آهي، نه ته اڏامي هن وٽ پهچان!

هيءَ آتم ڪهاڻي هن وقت جي دائري به آهي، جنهن وقت مان اها لکان

ٿو. اهو ادب ۾ هڪ نئون تجربو به آهي.

اڄ 15 جنوري 1996ع آهي، هي حيدرآباد ۾ سنڌ جي ورهاڱي جي باري

۾ ڪهڙي سازش جو انڪشاف ٿيو آهي؟

مون کي ياد آيو ته برصغير جي تاريخ ٿي اهڙي سازش سان شروع ٿي

ٿي. پانڊون، ڪورون کي چيو هو ته اسان سان حڪومت ورهايو ۽ اسان کي

پاڻي پٽ، سوني پٽ، اندرا پٽ، پاڳ پٽ ۽ تل پٽ ڏيو. ڪورون انڪار

ڪيو. تنهن ڪري جنگ لڳي. فيصل ڪُن جنگ ڪر ڪيتر ۾ ٿي، جو دهليءَ

کان ستر ميل پري هو.

مان سياست کي هڪ وڏا سمجهي، اخبار ويڙهي ٿو رکان. ويهين صديءَ

جا انسان ڇڏي ڪٿي کان به بدتر آهن ۽ پهريون چڪ ٿي مالڪ کي پائيندا

آهن. مون کي ڪنهن پنهنجي دوست جي باري ۾ ٿي ٻڌايو ته هو چوندو

آهي؛ ”نه ماڻهوءَ جو ڪو سدائين دوست نه آهي ۽ نه ماڻهوءَ جو ڪو سدائين

دشمن آهي. فقط هن جا مفاد سدائين آهن.“

اڄڪلهه دوست دشمن کان بدتر آهن، هو تنهنجا همراز ٿي، تو خلاف

ساز باز ڪن ٿا. توکي بانس جي ڏاڪڻ وانگر استعمال ڪري، ڪوئي تي

پهچي ڏاڪڻ کي ٿيڙ ڏين ٿا.

الاڻي ڇو منهنجي پٺيءَ کي ڪنهن بروٽس جي مسلسل تلاش آهي.

ڪيترو نه ويساهي آهيان مان! مان پاڪر جو آدرپاءُ ڪندو آهيان ۽ اهو نه

سوچيندو آهيان ته متان ان بهاني ڪوئي واکهه نڪ مون ۾ چيائي ڇڏي. اڄ

ڪلهه دوستيءَ ۾ مروت ۽ وفا ان لپ شيءِ آهي.

ٻئي ڪنهن سان اها ايمرسن جي سٺ نه لڳي پر مون سان ته ضرور لڳي ٿي!

”دوست افسانا آهن، جن جو بنياد هڪ ٻل جي عارضي تجربي تي رکيو ويندو آهي.“

تيسو سلطان کي مير صادق مارايو، سراج الدوله کي مير جعفر مارايو. منهنجي زندگيءَ ۾ به ڪيترائي مير جعفر ۽ مير صادق آيا، انهن جي وچوڙ اجاڻي آهي. حضرت عيسيٰ جو داس کي پهرين نظر ۾ سڃاتو هو ۽ پنهنجي هڪ ساٿي پيٽر کي چيو هئائين، ”جڏهن عمر جو ڪڪڙ ٿي پيرا ٻانگ ڏيندو، تڏهن هي مون کان ڦري ويندو.“ پر حضرت عيسيٰ ته خدا جو پيغمبر هو، اها ٻئي ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي ته بري دوست جي اندر جي ايكسري ڪري سگهي.

بهر صورت ايتري قنوطيت سان دنيا نه هلندي. دوست تي اعتبار ڪرڻو پوي ٿو، جيستائين هو غدار ثابت نه ٿئي. انگريزيءَ جو هڪ پهڪو صحيح آهي ته دوستي ستار جي تار وانگر آهي، ان کي گهڻو تائبو ته اها ٽٽي پوندي. ڪڏهن ڪڏهن مون اها تار ايترو ٽاڻي آهي جو اها ڇڄي پئي آهي. پر گهڻو ڪري اها بروٽس جي خنجر وانگر منهنجي پٺيءَ ۾ اهڙو گهاءَ ڇڏي وئي آهي جو چڻي نه ٿو چڻي. ٻئي کي ڪهڙي ميار ڏيان! ڪلا آهي ته پاڻ سان آهي، جو مون ۾ بري ڀلي جي پرک نه آهي. هاڻي پنهنجي استغراق مان نڪري زرينا سان هن جي والد جي باري ۾ گفتگو جاري ٿو رکان.

ڪولرچ چيو آهي، ”وقت پاڪيزه بنائي ٿو ۽ جنهن ڳالهه جا وار عمر اڃا ڪيا آهن، اها مذهب ٿي وڃي ٿي.“

هن جي والدين ۽ زرينا جيڪي پرڻي ۽ مرڻي جون رسمون پاڻ پاڙي ۾ ڏٺيون هيون، اهي سندس لفظن ۾ ڏيان ٿو.

شاديءَ کان اول مڱڻو ڪندا ها. مرد مڱڻو پڪو ڪري پتاشا ورهائيندا ها. عورتون ڍولڪيون وڄائينديون هيون، ۽ سهرا ڳائينديون هيون. اڪيون اڌل جون ٻرن مشالا، بئنسر جوڙ بڻايو. مان ڄاڻان ٿو ته ڪيئن پرڻي رات اکين جون مشالان ٻرنديون آهن. آند مائٽ ۽ اڻ تڻ، تن کي ڪٽ جي تانگهه وانگر ڇڪي ڇڏيندي آهي. باڪ مهل ڪنوار لاءِ وڃايل چادر تي ڪارن گلابن جي چُر نظر ايندي آهي.

مون وٽ مصر جي قديم تهذيب جا چار ضخيم جلد آهن، مون انهن ۾
بربط نواز جي ڳيٽن ۾ پڙهيو هو؛

”اڄ جي رات عيش ۽ طرب ۾ گذار،

بهترين ۽ فرحت ڏيندڙ خوشبوئن جو مزو وٺ!

مهو جا گل ۽ ڪنول جا هار

پنهجي ڪنوار جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن ۾ سڄاءُ

تنهنجي زال، تنهنجي دل جي پياري

ان کي پنهنجي ڪڇ ۾ ويهار

نغما ٻڌ، ساز ٻڌ

اڄ جو ڏينهن مسرت ۽ شادمانيءَ ۾ بسر ڪر،

سوچ ۽ وهم ويچار کي پڇائي ڇڏ

رڳو خوشين کي ڌيان ۾ رک.

ائين صحيح آهي ته جنسي ڪشش لاءِ جنسي تعلقات ضروري ناهن.

رديارڊ ڪلنگ هڪ هنڌ چيو آهي؛ ”حسن لاءِ ضروري نه آهي ته ان سان

گفتگو ڪئي وڃي. ڪي عورتون تنهنجي ياد ۾ رهجي ٿيون وڃن، جن سان

تون فقط گهڻيءَ جي چيڙي تائين گهڻو آهين!“

شيڪسپيئر صحيح چيو آهي؛ ”منهنجا دلڪش دوست، تون ڪڏهن به

پوڙهو ٿي نه سگهندين، ڇو ته تنهنجي اکين ۾ جا چمڪ پهريون ڀيرو ڏئي

هٿ، اها اڃان تائين تو ۾ موجود آهي، ۽ تنهنجو حسن وڌائي ٿي.“

پرپرڻي رات، مرد جي اکين ۾ چمڪ ٿي اور ٿيندي آهي.

ائين لڳي ٿو صديون اڳي به انسان جا سڱ ڏک ساڳيا ها. صديون اڳي

به پرڻي رات، من ۾ طوفان اٿاريندي هئي. جديد ٽيڪنالاجي اسان کي ريڊيو،

ٽي. وي، وڊيو ۽ آڊيو ڪئسٽ، ڊس اينٽيانا وغيره ڏنا آهن، پر اها خوشي

ڪٿي، جا سنڌي ڳيچ ۽ مصري بربط نواز جي گيت ۾ هئي. جا مسرت،

خوشي ۽ اعصاب لاءِ توانائي ۽ تازگي هئي، اها ڳالهه جديد دنيا ۾ ناپيد ٿي

چڪي آهي. زرينا وڌيڪ چيو؛ ”شاديءَ کان هڪ ڏينهن اڳ گهوت کي مري

وٽ ڳاڙهو ڳانو ٻڌندا ها. شاديءَ کان ست ڏينهن اڳ ڪنوار کي ونواه ۾

ويهاريندا ها ۽ ونواه ۾ ڪنوار کي پيلا ڪپڙا پارايا ويندا ها. ڪنوار کي

ونواه ۾ ويهارڻ کان اڳ تڙ ڪرائي ويهارينديون هيون ۽ ستين ڏينهن وري

شاديءَ واري ڏينهن تڙ ڪرائينديون هيون. جند ۾ هيڊ وجهي ست سهاڳڻيون ڪنوار کي جند پيهرائينديون هيون. ڪنوار کي ڪنهن به ڍڪي ماءُ جند وٽ وٺي ايندي هئي. ان جي باري ۾ چيو ويندو هو ته هن کي ستن سهاڳڻين سڳن ڪرايو آهي. اهو سڳن ڪرائي ڪنوار کي اندر موڪلينديون هيون. پوءِ برادريءَ جي وڏي ڪراڙي ڪٽوليءَ تي ويهي ٻين کي ٺڪر جي ڪٺي مان تويو تويو ڪند جو ڏيندي هئي. دائي ونواھ جا ست ڏينهن ڪنوار جو بدن اتي سان مهيندي هئي، جنهن کي اتو لائڻ چونديون هيون ۽ اردوءَ ۾ ان کي اٻڻڻ چوندا آهن.

شاديءَ واري ڏينهن ڪنوار کي تڙ ڪرائي، ڳاڙهو پڙو ۽ ڳاڙهي انگي پارائينديون هيون، جنهن کي ادرنگي چونديون آهن، ۽ ڪنهن به پارائينديون هيون. ٺڪر جي ڍڪڻ تي ٺڪر جو ڏيڻو ٻاري، مٿان ڪڻڪ جي تيلن جي ڪاري رکنديون هيون، ان تي ست پيرا اٿارينديون ۽ ويهارينديون هيون، جنهن کي ڪاري تي ويهارڻ چونديون هيون. پوءِ ڪنوار کي انهيءَ ڍڪڻ کي لت سان ڀڄڻ لاءِ چونديون هيون. پوءِ ڪنوار کي ڪوئيءَ ۾ وڃي ويهارينديون هيون. جڏهن گهوٽ جي جڇ ايندي هئي، تڏهن ڍڪي، سهيليون ڪنوار کي اها جڇ ڏيکارينديون هيون ۽ پوءِ کيس سڀڄ تي ويهارينديون هيون. ڪنگڻيون، ڪنگڻ، منڊيون، چندن هار يا ننڍو سڳو، دھري، نڪ جو ڪوڪو، جهومڪ، پيرن ۾ نور ۽ پٽيون پارائينديون هيون. ڪنوار کي مٿي تي اچي بوجھي پائينديون هيون، جنهن جي تر تي پڪي ڀرت جا گل ڀريل هوندا هئا ۽ وٽين ۾ پٽ جا گل ٻڌل هوندا هئا، لؤنگ ۽ ڦوٽا پويل هوندا هئا. ڪنوار کي پيرن هٿن تي مينڊي لائينديون هيون ۽ هٿن جي پٺيءَ تي مينڊيءَ جا پتا ڪڍنديون هيون. هاڻ ته ڪنوار کي بيوٽي پارلر مان ڪار تي وٺي اچي شادي هال ۾ گهوٽ سان گڏ صوفا سيٽ تي ويهارن ٿيون. ڇا نه ڪوڪلي تهذيب آهي، جنهن جون پاڙون ڌرتيءَ مان پئجي ويون آهن.

شاديءَ جي ٽئين ڏينهن تي ڪنوار پنهنجي پيءُ ماءُ ڏانهن ويندي هئي، جنهن کي ستاوڙو چوندا آهن.

ٻار جي ڄمڻ کان پوءِ ڇهين ڏينهن سندس نالو رکنديون آهن، جنهن کي چئي چونديون آهن. ان ڏينهن يعني چئيءَ تي کير ۽ چانور پسائي رکنديون هيون ۽ رات وقت عزيز اقربا کير مان ڏھ ئي آڱريون ڀري ٻار جي

نرڙ تي رکندا ها. پوءِ ڏاڏو يا ڏاڏي، نانو يا ناني، جو به هجي ٻار جي مٿي تي ٽوپي ۽ بدن تي چولو پائيندا ها ۽ آگر ۾ سونو يا روپو ويڙهه پائينديون هيون. ٿلها ڪنڊلا، جن ۾ چنڊ مٿيو، چراخ جو ڏند، عودِ سليمر جو داٽو ۽ ننڍڙو چاقون پوتل هوندا ها، اهو به ٻار کي پائينديون هيون. ائين ٿيندي هئي هڪ نئين زندگيءَ جي ابتدا.

چنڊ مٿيو ان ڪري پائينديون هئس ته جيڪڏهن ٻار چاندوڪيءَ ۾ سمهي ته هن تي چنڊ جو ڪو اثر نه ٿئي.

چئيءَ جي رسر کان پوءِ هر ڪو مائٽ پنج پنج رپيا رکندو هو ۽ ڪنو مصريءَ ۽ دونون لڏن جو وٺي ويندو هو. ٻار تي نالو ڏاڏو، نانو يا چاچو رکندو هو. ٻار جي ماءُ کي ڪنهن به رٿو پارائي، ٻار کي سينگاري، ماءُ کي ڪچ ۾ ڏينديون هيون. اتي ۾ ڪند، وڏف، جيرو، ڪارا مرچ، ننڍا ڦوٽا ۽ مڪڻ جو گيهه ملائي، لولا پچائي، سس ٺهن کي ڏيندي هئي.

ٻار کي جيڪڏهن ڊيڇڙو ٿيندو هو ته بگهڙ جي ڪل تعويذ ۾ پوئي ٻڌندا هئا ۽ ننڍڙو قرآن به پوئي ڳچيءَ ۾ پائينديون هيون. ٻار کي پهرين ٺڪر يا ڪاٺ جي گاڏيڙي ۾ پير پير ۾ پنڌ سيڪارينديون هيون. پنڌ سيڪارڻ مهل ڌيءُ کي گجريون ۽ پٽ کي پير ۾ چير ٻڌنديون هيون.

جڏهن ٻار قرآن شريف پورو ڪندو هو ته ايمي ڪندا ها، برادريءَ جي زالن کي سڏيندا ها، ملان کي جوڙو پهرائيندا ها، پوءِ ٻاڙي وارن کي ماني ڪارائيندا ها ۽ جڏهن ٻار جي ماءُ کي نڙان يا ڏيرائي وٺڻ ايندي هئي ته هوءَ اتان ماءُ تان پٽر گهوري اڇلائيندي هئي. ڀاڄيون جڏهن نڙان ڏانهن وينديون هيون، ڪڏهن گبت، ٻاڙ، وڙيون، مصري ۽ پڪوڙن جو دونو دسترخوان ۾ هڙ ٻڌي کڻي اينديون هيون.

پهرين ٻار ڄمڻ کان پوءِ جڏهن چوڪري ماءُ ڏانهن ويندي هئي ته انهن کي اڏائي جوڙا ملندا ها يعني ٻه جوڙا ۽ رٿو، چولو ملندو هيو ۽ ٻار لاءِ ٽوپيون، چولا، سڻٿان ۽ رلڪا چوڪريءَ جي ماءُ وٽان ملندا ها. انهن کان سواءِ ٻار لاءِ سوني منڊي، پنج ست ڪيڏوٽا، ننڍڙي وٽي، ننڍڙو گلاس ۽ ننڍي ڊيگري به ڏني ويندي هئي. ان ساري ڏيب کي ڦلا چيو ويندو هو. ٻار جي پيءُ لاءِ قميص ۽ رومال به ڏنو ويندو هو. چاليهارو لولا ڳڙ جا ۽ لولي تي منڊيءَ جا گول نشان ۽ ڪنڊ وجهي، ٿلهو لولو پچائي ڏيندا ها. هن کي چاب

ڦٽل جي، لوڻ جي پڙي ۽ سڄي هيڊ جي پڙي ڏيندا ها ۽ هن جي نڙان کي ڏوري پٽ يا خاني پٽ جو رڻو به ڏيندا ها. جڏهن چوڪريءَ کي نائون مهينو بيت هوندو هو ته دائي هن جي بدن کي تيل هڻندي هئي. دائي پنهنجن پئسن سان ڇههرا وٺي ايندي هئي. چوڪريءَ جي سس دائيءَ کي پنج رپيا ڏيندي هئي، جنهن کي موڪا چيو ويندو هو ۽ هڪ هڪ چوهارو ساري برادريءَ ۾ ورهايو ويندو هو.

هي هيو هڪ نئين جنم جو استقبال جو سنڌ جي ثقافت جو حصو ٿي چڪو هو. اهڙيءَ ثقافت کي ڪنهن نهوڙي نيو هو. ڪنهن ان جو ڳلو گهٽي، ان کي خاموش ڪري ڇڏيو هو؟ جا شيءِ دنيا ۾ بي مثال هئي، ائين ڇو لتن هيٺان لتاڙجي وئي؟ ڇا جديد دؤر جي يلغار سبب هو يا ان جا اسباب ڪي ٻيا هئا؟ ڇا ان جو ڪارڻ ٿي. ايس. ايليٽ وارا 'ڪوڪلا ماڻهو' (Hollowmen) ها. اي سنڌ جي ڌرتيءَ تون ڪيتري لوئي لتاڙي وئي آهين. تاريخ جي ستن هيٺان ڪڇلي وئي آهين؟ ڇا تنهنجو وجود به ائين متجي ويندو، جيئن بابل ۽ نينوا جي تهذيبن جو متجي ويو هو ۽ ڇا نارائڻ شيامر جي پيشن گوئي پوري ٿيندي،

”الا! ايئن نه ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي،

ته هئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻولي.“

وس پڇي ته تاريخ جي دون ۾، اهو نونشو هٿان، جو ان جي ناسن مان رت نينڊيون ڪري نڪري اچي.

اسان جون مرثي جون رسمون گهڻو ڪري اسلامي روايات موجب هيون. موت کان پوءِ ٽي ڏينهن تڏو وڃائيندا ها. پر پراڻي تڏي هرڪو پنهنجا سور روئندو آهي. تڃهيو ڪندا ها. مون رجنيش جي نانڪ تي ڪئسٽ ٻڌي هئي ته سڪ به تڃهيو ڪندا ها، چوٽه انهن جو ان ڳالهه تي اعتبار هوندو هو ته ٽئين ڏينهن ماڻهو نئون جنم وٺي ٿو. جڏهن ڪوئي مري ويندو هو ته ڪڻڪ جو ٿالھ هن جي مٿن کان رکندا ها ۽ مسجد ۾ پورو سال ڏيئو ٻاريندا ها ته جيئن مٽي لاءِ اوندھ ۾ روشني ڪندو رهي ۽ ست ملان گهرائي انهن کي ماني ڪارائيندا ها ۽ جوڙا ڏئي دعا گهرائيندا ها. چاليهي تي ساري برادريءَ کي ۽ ملان کي ماني ڪارائيندا ها ۽ ملان کي جوڙو پارائيندا ها ۽ مٽي جي حق ۾ دعا گهرائيندا ها. مٽي کان پوءِ قرآن شريف بخشائيندا ها. ڪي جيئري ئي پنهنجا لتا پنهنجي نانءَ تي ڏئي، ماني ڪارائي قرآن بخشائي ڇڏيندا هئا ته متان موت

کان پوءِ ڪوئي قرآن بخشائڻ وارو نه هجي. هر عيد تي وڏن جي قبرن تي پٽهي وجهندا ها، جنهن ۾ انب جا پن، دال ۽ گلاب جا گل هوندا ها. ايمر. مجيب هندوستانی ڪلچر تي هڪ ڪتاب ۾ ڏيکاريو آهي ته هر صوبي جي مسلمانن ۾ جدا جدا رسمون رواج هوندا هئا. فقط وهابي ڪنهن قبر وغيره کي تسليم نه ڪندا ها ۽ نه پيرن ۽ شهيدن کي زنده جاويد تسليم ڪندا ها.

جمال ابڙي مون کي ٻڌايو هو ته جڏهن هو جج هو تڏهن هن وٽ هڪ وهابيءَ تي مذهب جي توهين لاءِ 294 الف. پ. پ. ڪ هيٺ ڪيس هليو هو. هن کي قبرون مسمار ڪري ڇڏيون هيون. جڏهن سرڪاري ڌر جي شاهدي ختم ٿي ته جمال هن کي چيو ته: ”تو کي ڪوئي بچاءُ ۾ شاهد ڏيڻو آهي؟“ هن جواب ڏنو ته: ”شاهد ته ڪيئي آهن، پر تون فقط ٽي نالا لک. قلندر شهباز، شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ جهوڪ وارو شاه عنايت.“

جمال ان تي کيس چڙي چيو: ”تون ڪورٽ سان مذاق ٿو ڪرين؟“ هن ورائيو: ”مذاق نه ٿو ڪريان. جي پير زنده جاويد آهن ته شاهديءَ ۾ اچي سگهن ٿا.“

خير، مرثي جي رسم ۾ هر اسلامي ملڪ يا صوبي ۾ ڦير گهير ٿي سگهي ٿي. پر هڪ شيءِ انسان ذات ۾ ساڳي آهي، يعني موت کان اڳ مايوسيءَ جي ڪيفيت، جا مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ’مصر جي قديم ادب‘ ۾ ڏنل آهي.

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهائين،

ڀائر ڪميٽا ٿي ويا آهن،

۽ اڄ دوستن ۾ محبت باقي نه رهي آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهائين،

دليون لالچي ٿي ويون آهن،

۽ هر ڪوئي پنهنجي ساٿيءَ جو سامان تڳائي ٿو.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهائين،

شرافت ختم ٿي وئي آهي،

۽ هر تشدد وارو شخص ٻئي تي تشدد ڪري رهيو آهي.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 ماڻهو برائيءَ تي آماده آهن،
 ۽ چڱ مڙسيءَ جي هر طرف ڪل لائي ٿي وڃي.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 ماڻهو لٽي رهيا آهن،
 هر ڪوئي پنهنجي پاڙيسريءَ کي لٽي رهيو آهي.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 بداعمال سان ته دوستي ڪري سگهجي ٿي،
 پر گڏ ڪم ڪندڙ پاءُ دشمن ٿي پيو آهي.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 ڪوئي گذريل وقت کي ياد نه ٿو ڪري،
 جنهن مدد ڪئي هئي، ان جي ڪوئي مدد نه ٿو ڪري.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 پنهنجا بد ڪردار ٿي ويا آهن،
 ۽ محبت لاءِ پراون جو سهارو وٺڻو ٿو پوي.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 ماڻهو منهن ڦيري ٿا وڃن،
 ۽ هر شخص پنهنجي پاڻ کي شڪ جي نظرن سان ٿو ڏسي.

●

اڃ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 دليون حريم ٿي ويون آهن،
 ڪنهن شخص تي ڀروسو نه ٿو ڪري سگهجي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 سڄاڻي ماڻهن مان گهر ٿيندي ٿي وڃي،
 ۽ ملڪ بدڪردار ماڻهن جي هٿ چڙهي ويو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 اعتبار جوڳا دوست ڳوليا نه ٿا ٿين،
 ماڻهوءَ کي اجنبين کي دانهن ڏيڻي ٿي پوي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 ڪوئي به مطمئن نه آهي،
 سات ڏين وارو ڪوئي نه رهيو آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 مان ڏکارو آهيان،
 منهنجو ڪوبه دوست نه آهي.

●

اڄ مان ڪنهن سان ڳالهايان،
 ڌرتيءَ تي برائيءَ جو دؤر دؤر آهي،
 ان جي (برائيءَ جي) ڪاٿي انتها ناهي.

●

چاليهه پنجاهه صديون پراڻو مصري گيت ڪهڙو نه صحيح آهي! جڏهن
 انت ويجهو اچي ٿو، تڏهن ماڻهوءَ جي ساڳي نفسيات ڇو ٿي ٿي وڃي؟
 منهنجو هڪ دهريو دوست هو، جنهن سان گفتگوءَ بعد مون کي مغربي
 فلسفي ڊيوڊ هيوم (David Hume) جي باري ۾ هڪ خط ياد آيو. هڪ ماهر
 معاشيات ايڊمر سمٽ، ڊيوڊ هيوم جي موت تي پنهنجي ڪنهن دوست کي
 هيٺيون خط لکيو هو، جيڪو ڪنهن ڪتاب ۾ شامل آهي، مون کي ياد آهي؛
 ”مون هن کي چيو ته جيڪڏهن ائين آهي ته موت ناگزير
 آهي، تڏهن به توکي ڪيئي دوست آهن. توکي خاندان
 آهي ۽ توکي ڪافي مال و منال آهي.“

هن جواب ڏنو ته: مون اهو اطمینان چڱيءَ طرح محسوس ڪيو آهي. مون جڏهن ڪجهه ڏينهن اڳ ليوسن (Lucian) جو ڪتاب موت سان گفتگو پڙهيو هو، تڏهن مون اهي سڀ دليل پڙهيا ها، جي هن چارون (Charon) کي ڏنا ها. ته هو، هن جي موت جي ٻيڙي ۾ چو نه چڙهي. پر اهڙا دليل هن کي دل سان نه لڳا ته هن جو ڪوئي گهر زير تعمير آهي يا هن کي ڪنهن ڌيءَ کي اخراجات ڏيڻا آهن يا هن جو ڪوئي دشمن آهي، جنهن سان هو پلو ڪرڻ ٿو چاهي. هن چيو ته: ”مان تصور به نه ٿي ڪري سگهيس ته مان چارون (موت جو يوناني ديوتا) کي ڪهڙو بهانو ڏيان جو هو مون کي ڪجهه مهلت ڏئي. مون هر اها ڳالهه ڪئي، جا مون ڪرڻ ٿي چاهي ته مان پنهنجي مائٽن ۽ دوستن کي ابتر حالت ۾ هن وقت ڇڏي نه ٿو ويڃن چاهيان، جنهن وقت مان کين ڇڏي رهيو آهيان. مون کي مطمئن ٿي مرڻ لاءِ هر سبب هو.“

هن پوءِ به ڪيترائي مضحڪ خيز بهانا ڳوليا، جيڪي هن جي نظر ۾ چارون کي اطمینان ڏيارڻ لاءِ ڪافي ها. نيٺ هن کيس چيو ته: ”مون وڌيڪ سوچيو آهي ته مون کي نئين اشاعت لاءِ پنهنجا ڪجهه ڪتاب درست ڪرڻا آهن. مون کي ٿوري مهلت ڏي، جيئن مان ڏسان ته اهي درستيون منهنجي پڙهندڙن کي ڪيئن ٿيون لڳن.“ پر چارون هن کي جواب ڏنو ته: ”تو جڏهن انهن درستين جو تاثر ڏنو، تڏهن وڌيڪ درستيون ڪرڻ چاهيندين. تنهنجا بهانا ختم نه ٿيندا. سو منهنجا ديانتدار دوست، منهنجي ٻيڙيءَ ۾ قدم رک.“ ان تي هن چيس: ”اي نيڪ خصلت چارون! ٿورو صبر ڪر! مان عوام جي اکين کولڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مان ڪجهه سال وڌيڪ جيئندس ته هن وهه ۽ وسوسي تي ٻڌل دنيا کي ڊانوان ڍول ٿيندو ڏسندس.“ چارون کي غصو اچي ويو ۽ هن ڳالهائڻ جو پهريون طريقو ڇڏي ڏنو ۽ چيائين: ”رولو، حرامزادا، اها ڳالهه ته سوين سال نه ٿيندي. تون ڇا ٿو سمجهين ته مان توکي ايتري مهلت ڏيندس. يڪدم منهنجي ٻيڙيءَ ۾ چڙه. ڪاهل، رولو، حرامزادا!“

شڪارپور ۾ جانو ڪوري هڪ مشهور چور به هوندو هو. جانو مڙس به هو. هڪ ڀيري ستي مئجسٽريٽ وٽ جانوءَ تي هڪ وزني لوھ جي گارڊر جي چوريءَ جو ڪيس هليو. ستي مئجسٽريٽ جانوءَ کي چيو ته: ”جانو جيڪڏهن تون هي لوهي گارڊر ڪلهي تي کڻي ڏيکارين ته مان نه صرف

ڪنهن بهاني توکي ڇڏي ڏيندس پر اهو گارڊر به توکي ڏيندس." جانوءَ گارڊر کي ڪلهو ڏنو ۽ سڌو پنهنجي گهر ڪڍي ويو. جانو ڪوري اسان جي پاڙي ۾ ڏند ڪٽا وانگر هوندو هو.

هڪ پيري هو چوريءَ خاطر هڪ هندو سيٺ جي گهر ٽپيو. سيٺ کي ڪوئي تي کڙڪ پئجي وئي ۽ هن کڏ تان چور چور ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. جانوءَ دريءَ جي انچ ٿلهين شيخن کي بسر الله چئي زور ڏنو ته اهي ايترو مڙي ويون، جو هو ان ٻلڪڙي مان ٽپي پڇي ويو.

هڪ پيري مان ۽ مشتاق اڙو ڇهل قديمي لاءِ وڃي رهيا هئاسين ته رستي تي هڪ فقير هٿ ڊگهو ڪري خيرات گهري رهيو هو. هن جي هٿن، پيرن ۽ منهن تي ڦرڙيون هيون. مشتاق کيسي مان آڏي ڪڍي فقير جي ٻُڪ ۾ مٿان ڦٽي ڪئي هئي. هن کيس دعا ڪئي ته مشتاق مون کان پڇيو، "سڃاڻ، ته ڪير آهي؟"

"مون چيو، نه."

مشتاق چيو ته، "اهو جانو ڪوري هو، جنهن جي جائنن هڏن کان لوھ به ڊڄندو هو. هاڻ هن کي باد فرنگ کائي ويو آهي ۽ هو پني پورٽ ٿو ڪري."

هفتي کان پوءِ اسان ساڳئي رستي تان وڃي رهيا هئاسين ته جانو نظر نه آيو. مشتاق ٻڌايو ته هو هڪ ڏينهن اڳ مري ويو هو. هاڻ لوھ ته ڇا، مٽيءَ مان به نڪري نه سگهندو. هر ڏاڍي ۽ ان جي ڏاڍ کي فنا آهي. انسان جيڪڏهن اهو ڄاڻن ته هو اهي زيادتيون نه ڪن، جي هو روز ڪن ٿا. موت ڪنهن وقت به ڪنهن کي ڪن کان وٺي چئي ٿو سگهي ته، "هاڻي هل!"

زرينا جو مامون علي احمد ڏاڍو مڙس هوندو هو. جنهن کي اسان علڻ چوندا هئاسين. هڪ پيري هڪ ڇتي ڪتي هن تي رومڙ ڪئي ته هن ڪتي جي چاڙين کان وٺي، سندس وات چيري به اڌ ڪري ڇڏيو هو. ان کان پوءِ علڻ کي هائڊروفوبيا (Hydrophobia) ٿي پئي هئي. جڏهن هو کوه جي نيسر هيٺان وهنجيو ته هن کي پاڻيءَ ۾ ڪٽڙيون نظر اچڻ لڳيون، هن کي پيٽ ۾ سڀون هنيون ويون، جي هن کي ڏاڍو سور ڪنديون هيون ۽ هو وهلور ويندو هو ۽ وٺ نه ڏيندو هو. نيٺ هو گذاري ويو. هو اسان جي پاڙي ۾ سڀني کان ڏاڍو مڙس هوندو هو. مون هن جي ڪيفيت کي تڏهن سمجهيو جڏهن سنٽرلينڊ جي مشهور مصنف ايڪزل منٽي جو شاهڪار 'سينٽ مائڪل جي

ڪهاڻي‘ (Story of St. Michle) پڙهيو هو، جنهن ۾ هن ڏيکاريو آهي ته هن موت کي پنجن ئي حواسن سان ڪيئن محسوس ڪيو آهي، ان ۾ نه رڳو هن هڪ ڪٿي جي ڪاڌل جي ڪيفيت ڏيکاري آهي، پر ڇهن سان موت کي ڇهن جي به هڪ عجيب واردات بيان ڪئي آهي. هن پليگ ۾ مري ويل هڪ خوبصورت راهب کي ڇهن تي چمي ڏني هئي ۽ ان ڳالهه جو فڪر نه ڪيو هو ته پليگ هڪ وڇڙندڙ بيماري آهي ۽ ڪيترن ئي کي ٿي چڪي آهي. اهو ڪتاب مون وٽان تيارو سال اڳ ڪوئي دوست کڻي ويو هو، جنهن واپس نه ڪيو هو. هي مان يادگيريءَ مان لکي رهيو آهيان.

ڪنهن به انسان کي موت مان فرار نه آهي. اريانا فلاچيءَ جنهن ذوالفقار علي ڀٽي کان انٽرويو ورتو هو، تنهن اردن جي شاهه حسين کان به انٽرويو ورتو هو، جو هن جي انٽرويو ڪتاب ۾ ڇپيل آهي. ڪيئي سوال پڇي هن شاهه حسين کان آخري سوال پڇيو ته: ”موت جي باري ۾ تنهنجو ڇا خيال آهي؟“ هي به مان پنهنجي حافظي مان لکي رهيو آهيان. اهو ترجمو نه ڪيو آهي. شاهه حسين جواب ڏنو هوس، ”هڪ شخص پنهنجي بيٺڪ ۾ ويٺو هو ته هن جو دروازو کڙڪيو. جڏهن مهمان اندر آيو ته کانئس خير عافيت پڇي، نالو ۽ اچڻ جو سبب پڇيائينس. هن جواب ڏنس ته: ”مان تنهنجو موت آهيان ۽ توکي وٺڻ آيو آهيان.“ اهو شخص حراسجي ويو ۽ وڌڻ لڳو. ”هاڻي ته ڇڏ.“ هن چيس. ”مون کي ڪيئي ڪم پورا ڪرڻا آهن. ڪجهه سال رکي پوءِ اچجانءِ.“ ان تي موت هن کان موڪلائي هليو ويو. اوچتو هن شخص کي اچي پيو ورتو ۽ گهوڙي تي زين وجهي ٽپو ڏنائين ۽ گهوڙي کي هوا وانگر ڊوڙائيندو اچي تاشقند ۾ پهتو. اتي گهوڙي تان لهي، ان جي واڳ هڪ وڻ سان ٻڏي، اطمينان سان سراءِ ۾ ڪمر وٺي ورتائين. جڏهن هن ڪمري جو در کوليو ته اهو شخص، جنهن پنهنجو نالو موت ٻڌايو هو، هڪ موڙي تي ٽيڪ ڏئي ويٺو هو ۽ هن کي يڪدم چيائين، ”مرحبا! مون تنهنجو انتظار تي ڪيو. توکي هتي ئي مرڻو هو.“

مون کي ن. م. راشد جو هڪ خوبصورت نظر، ’حسن ڪوزه گر‘ تو ياد اچي. موت هڪ ڪوزه گر وانگر آهي جو ڪوزا ٺاهيندو آهي ۽ انت ۾ انهن جي ڳچي پڇي وجهندو آهي. مون کي ياد آيو ته مون سان ڪجهه دوست منصور آباد گهمي رهيا ها. جنهن کي اڳ برهمڻ آباد چيو ويندو هو.

برهمڻ، منصور ڪيئن ٿيو، اهو منهنجي سمجهه ۾ نه آيو. شايد هن کي به ڪنهن وقت دارو رسن جي آزمائش مان گذرڻو پيو هجي! شام ٿي رهي هئي، سج ڪنهن ازلي ڪنڀار جي تازي دلي وانگر چڪيءَ تي ڦري رهيو هو. مون اتي انساني ڪوپريون، هڏا، پيگل ٽٽل مٽيءَ جا ٿانءَ ڏٺا ۽ سوچيو، 'آخر ٺڪريءَ ۽ ڪوپريءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟' ماڻهوءَ جي ساري آڌ وڌائي نيٺ مٽي آهي. ڪوڙي سان ڪنهن امير جو ارغواني جام پريو وڃي يا ڪنهن فقير جي آب خوري لاءِ پاڻي ڍڪ وڌو وڃي. وقت گذارڻ سان ٺڪر پڇي پري ٿو وڃي. فنا، فنا، سرشتيءَ کي فنا آهي. بقا آخر ڇا کي چوندا آهن؟

ساڳيءَ طرح مان ۽ مرحوم رشيد پٽي اروڙ جي ٺڪريءَ ۽ ان جي هيٺان گهمي رهيا هياسين. سنڌو پنهنجو وهڪرو هميشه جيان ڦيرائي وٺي هئي ۽ پٺيان بٽ ۽ ويران شهر ڇڏي وئي هئي. نادان سي. آءِ. ڊي وارن رپورٽ ڪئي هئي ته اسان اروڙ ۾ ڪاٺي خفيه گڏجاڻي ڪري رهيا هئاسين. اسان ته اتي پيگل هڏا کڻي سوچي رهيا هئاسين، ”ڇا هي ڏاهر جو هڏو آهي؟ ڇا هي لاڏيءَ جو هڏو آهي؟ ڇا اهي وري ٻيهر ڳنڍيا ۽ شهناڻيءَ وانگر وڃندا! تاريخ جي لس ليٽ کي ڪاٺي ڪنڌي ڪٺارو ٺاهي. جنهن کي چاهي ٻوڙي، جنهن کي چاهي تاري. جنهن کي چاهي ميڪسيڪو جي ازتيڪ، مايانڪا ۽ مچو پچو تهذيب وانگر تباهه ڪري ڇڏي ۽ محققن جي رحم ڪرم تي ڇڏي ڏئي، ته اهي ويهي ٺڪر جا ٽڪرا ڳنڍين! تاريخ جون واڳون زور سان ڇڪڻ سان گهوڙي جون واڳون نه چيربيون. تنهنجا هٿ چلجي پوندا. تاريخ دارا شڪوه جو سر لاهي اورنگ زيب اڳيان پيش ڪري ٿي ۽ سرمد کي دليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪي تان ڇڪي اٿاري ٿي ۽ هن جو سر جلاد اڳيان جهڪائي ٿي. موت تاريخ تي رحم نه ٿو ڪري. استالن دماغ جي رڳ ڦاٽڻ ڪري مري وڃي ٿو ۽ روز وِلت ويل چيئر (Wheel Chair) تي ريڙهيون پائي مري وڃي ٿو. ٻي جنگ عظيم جا هيرو هڪ عام سپاهيءَ کان به واهيات موت مرن ٿا.

منهنجي ڪمري ۾ ٻه تصويرون منهنجي بستري جي سامهون ٽنگيل آهن، جي منهنجي ڌيءَ نگهت سينگاپور مان وٺي آئي آهي. هڪ ۾ گوتم ٻڌ، ٻوڏي وڻ هيٺان ڌيان ڳيان ۾ گر آهي ۽ مارا (ٻڌ ڌرم ۾ موت جي ديوتا کي مارا چوندا آهن.) کي پٺ ڏئي ويٺو آهي، جيڪو پشيمان ٿي پڇي رهيو آهي. ٻي تصوير ۾ ٻه نوجوان رقاصائون آهن، جي ڪوئي اجنبِي ناچ ٺچي رهيون

آهن. اهي نچيون به اچيون آهن موت جي ڦندي ۾ ۽ گوتم ٻڌ کي به هڪ ڏينهن مارا نهوڙي نيندو. ڀلي ڪري وٺي اهو جپ ٿپ. ڏٺي وٺي اهي وياڪياڻ. اها ٻي ڳالهه آهي ته گوتم ٻڌ، جيڪو ڪنهن خدا ۾ اعتبار نه ڪندو هو، سو مرڻ کان پوءِ خود خدا ٿي ويو، ۽ دنيا ۾ هن جون ايتريون مورتون رکيون ويون آهن، جيتريون ڪنهن به ديوتا جون نه رکيون ويون آهن!

زرينا، مون من ساگر ۾ اونهي ٽپي ڏئي، ان جي تري کي چڙهي آهي. تون منهنجي ماڻ تي هري وٺي آهي ۽ ان آئيني کي ٻڙڪ ٻاڦي ڪڏهن به نه ٽڙڪايو اٿئي.

مون تنهنجي والد صاحب جي ڳالهه اڌ ۾ ڇڏي هئي. هن ئي ته مون کي گربخشاڻيءَ واري شاهه جي رسالي جا ٽي جلد آڻي ڏنا ها، جي پڙهي مون سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ سنڌي استعاري ۽ تشبيهه جو حسن ۽ نزاکت محسوس ڪئي هئي. ڀٽائيءَ لفظ ائين استعمال ڪيا آهن، جيئن مون ترڪيءَ ۾ ڏٺو هو ته هڪ باغبان ڊاڪ جا ڇڳا پٽي توڪريءَ ۾ وجهندو ٿي ويو. ٻولي هڪ وڏي ول آهي، جنهن ۾ لفظ ڊاڪ جي ڇڳن وانگر لڙڪندا آهن.

هاڻي اچ ته تنهنجي والد بزرگوار جي ڪهاڻي پوري ڪيون. هو تهجد گذار ۽ صوم و صلوات جو پابند هو ۽ پرهيزگار شخص هو، ۽ کاڌي پيئي ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو سادو شخص هو. پاڙي ۾ جوا هلندي هئي ته هو ان کي نفرت سان ڏسندو هو ۽ نه ڪنهن جي ڪلا ڪندو هو ۽ نه ٻڌندو هو. هو اڃان سٺ ورهين جو ٿيو هو، جو سخت بيمار ٿي پيو ۽ شڪارپور جي سول اسپتال ۾ گذاري ويو. مان هن جي وفات کان هڪ ڏينهن اڳ هن وٽ ويو هوس. هن شفقت سان منهنجي مٿي تي هٿ رکيو هو ۽ مون کي دعا ڪئي مٿائين.

منهنجو پيءُ دنيا جي فنا پڙيريءَ تي سوچي چوندو هو، ”کاڌي ويو پنهنجن ماڻهين، اڃان نه ٿو ڄاڻين.“ عام عبادت جي ڪتاب (Book of Common Prayer) ۾ چيو ويو آهي، ”زندگيءَ جي وچ ۾ اسان موت ۾ آهيون، اها ٻي ڳالهه آهي ته جيتوڻيڪ سڀ ماڻهو مرڻا آهن، هو اها ڳالهه پنهنجي باري ۾ نه سوچيندا آهن.“

زرينا جي ماءُ به هڪ نيڪ ۽ پرهيزگار عورت هئي. مرڻي پرڻي تي هن کي وڏو ڪري ويهاريندا ها. هڪ يهودي پهڪو آهي. ’خدا جتي ڪٿي ته ٿي نه ٿو سگهي، ان ڪري هن ماءُ تخليق ڪئي‘ اسان جو مسلم عقيدو آهي

ته خدا هر جاء تي حاضر ناظر آهي. پر مان ڀانيان ٿو ته هن جو سڀ کان درخشان جلوو ماءُ جي صورت ۾ آهي.

جيمس بئريءَ چيو هو، ”ٻار جڏهن عبادت ڪندا آهن ته هنن جو معصوم منهن ماءُ جي منهن وانگر هوندو آهي.“ اسان جي نبي اڪرم جيڪي والدين جي لاءِ چيو آهي، ان جو مثال ته ڪٿي نه آهي.

زرينا کان جي ٽي سؤ ڀيرا پڇيو وڃي ها ته دنيا ۾ توکي عزيز ترين شيءِ ڪهڙي آهي؟ ته هوءَ چوي ها، ’ماءُ‘. زرينا جي ماءُ کي زرينا سان ايتري محبت هئي جو جڏهن هوءَ بيمار ٿي پئي ته اسان وٽ اچي رهي. زرينا راتيون جاڳي هن جي خدمت ڪئي هئي. سکر ۾ ان وقت چڱا ڊاڪٽر ڪونه ها ۽ هن کي جيري جي سوچ لاءِ دوائون ٿي ڏنائون ۽ ڪنهن کي خبر نه پئي ته هن کي جيري جي ڪئنسر آهي. ڏاڍو دير سان معلوم ٿيو ته هن کي ڪهڙي بيماري آهي. ٻئي ڏينهن تي هوءَ گذاري وئي.

هن جي ڪنجهه، ڪرڪيءَ درد ۾ به ڄڻ عبادت هئي. زرينا به پنهنجي ماءُ تي وئي آهي ۽ هن ۾ بيحد صبر آهي. هوءَ بيماريءَ ۾ به ڀيرا جڏهن اٿي ويهي نه سگهندي هئي تڏهن اشارن سان پنج وقت نماز پڙهندي هئي ۽ جڏهن ڊاڪٽر جواب ڏئي بيٺا، ته کيس پنهنجي يقين ۽ عبادت سحتاب ڪيو.

لندن جي رايبل شيڪسپيئر ٿيٽر ۾ (Royal Shakespeare Theater) هٽملٽ ۾ مون ڪنگ ڪلاڊيس کي چوندي ٻڌو هو، ”جهڪو ضدي گوڏو جهڪو!“ مون تڏهن خدا جي حضور ۾ گوڏا ته ڪونه جهڪايا ها، پر هاڻي جڏهن ڪنهن ازلي حقيقت اڳيان اهي جهڪائڻ ٿو چاهيان ته شديد درد سبب جهڪي نه ٿا سگهن.

شيڪسپيئر جي ڳالهه نڪتي ته مون کي هن جي ڊرامي جوليوس سيزر مان هڪ چوڻي ياد آئي جا هن ڪيسيس (Cassius) جي واٽان چواڻي آهي، ”ڪڏهن ڪڏهن انسان پنهنجي تقدير جا مالڪ مختيار آهن. پيارا بروٽس! قصور ستارن جو نه آهي، پر اسان جو آهي، چو ته اسان زبردست آهيون.“

ڪالهه جي. ايم. سيد جي وڙسي دادوءَ ۾ قوم ڦار سان ملهائي وئي. سنڌي اخبارن ۾ ڪيئي ڪالم لکيا ها. مون زندگيءَ جو ڪافي حصو هن سان گڏ گذاريو هو ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جي پيڙهه ۾ ڪجهه پتر منهنجا به آهن. هن سان ڪچهريون، دعوتون، ڪريم بخش نظاماڻيءَ جا دڦ تي

تنوير نقويءَ جا اردو گيت، مومن مليرائيءَ سان چرچا، قربانيءَ جي اشاعت، ون يونٽ اسيمبلي ۽ ميمبرشپ، سويي گيانچندائيءَ جو پارٽي نظريي جي جوش ۾ قربانيءَ جو پرچو اسيمبليءَ ٻاهران ورهائڻ جڏهن هو خود ان جو ايڊيٽر هو ۽ جو پرچو جي. ايمر. سيد جي خلاف ڪڍيو ويو هو. جيئي سنڌ تحريڪ، بزم صوفياءَ نالي جي تجويز، جيئي سپاهيملائي، جئرام داس، دولت رام گدواڻي، حشو ڪيولراماڻي، محمد امين کوسو، (جنهن اسپينسر (Spencer) تي پورو ڪتاب پڙهيو هو ۽ جنهن هوٽل ۾ رهيل هو، ان جو بل ڪتاب جي خاتمي تائين ڪتاب جي قيمت کان ڏهوڻو ٿي ويو هو.) جي. ايمر. سيد جو الله بخش سومري جي مزار تي شڪارپور ۾ فاتح خواني لاءِ وڃڻ ۽ سنڌيءَ ۾ چوڻ، ”الله بخش معاف ڪجانءِ! آءُ غلطي ٿي هوس.“ هن جو، تڪليف جي باوجود منهنجي لئبريريءَ ۾ ڏاڪڻ چڙهي اچڻ، سن ۾ نشستون، مشاعرا، تقريرون، جي. ايمر. سيد جي متحده محاذ جو بنياد، سن ۾ تقريرون، قاضي فيض محمد، محمد ابراهيم جويو، پير حسام الدين شاه راشدي، رسول بخش پليجو، محمد حفيظ قريشي، غلام رباني آگرو، ابن حيات پنوهر، مسعود نوراني (جنهن ان وقت ميرپورخاص ۾ ’مُتھيار آيو ڙي‘ ڳاتو هو، جنهن وقت مون ميرپورخاص ۾ ڪانفرنس جي صدارت ٿي ڪئي.) مولانا غلام محمد گرامي، ڪريم بخش نظاماڻي، چار ساقی، مير تپيو، پٿر سنڌي ۽ ٻين ڪيترن ئي محب وطن سنڌين جي موجودگي ڪري بزم صوفيا جي تحريڪ ايترو زور ورتو جو هڪ ڀيري مرحوم اي. ڪي. بروهي، خان بهادر کهڙو ۽ علي محمد شاه راشدي به آيا ها. ان ڪانفرنس ۾ مون ’دودي جو موت‘ آپيرا ساندھ منو ڪلاڪ حافظي مان پڙهي هئي. اگرتلا سازش ڪيس مان رهائي بعد شيخ مجيب سان جي سيد جي دعوت تي منهنجي ملاقات ٿي هئي. يونيورسٽيءَ ۾ مون ڏانهن جي. ايمر. سيد نياپو موڪليو ته ڪوئي پنجابي سابق فوجي توکي ۽ مون کي قتل ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو آهي ۽ جيڪو گرفتار ڪيو ويو آهي.

سندري ۽ اتر کي هن وٽ وٺي وڃڻ، حشوءَ جي جلاوطني وقت سيد وٽ ڄيڻمل ڀرسان سان ملاقات، جڏهن حشو ڀارت وڃي رهيو هو ۽ ڄيڻمل جي اکين مان آبشار وهي رهيا ها. حشوءَ جو سنڌ جي آزاديءَ جي لاءِ جدوجهد، جي ايمر سيد جي ڪتاب ’سنڌ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد‘

(My Struggle for New Sindh) جي نالي سان ترجمو، حشوءَ جو ٽائيپ رائيٽر تي سڌو ٽائيپ ڪرڻ، سيد سان محمد ابراهيم جويو جي معرفت پهرين ملاقات ۽ جناح اسپتال ۾ هن جي ديدار لاءِ ويڃڻ، جڏهن هو بيهوشيءَ جي حالت (Coma) ۾ هو ۽ سُرئين وانگر ٻيا ڇا ڇا منظر اکين اڳيان ڦري ويا، ۽ سُرئين جي شيشن وانگر ڪڏهن اڳتي ٿي ويا ڪڏهن پٺ تي ۽ ڪڏهن انهيءَ دؤر جون تصويرون ٿي ٺاهيائون. جي. ايم. سيد جي پنهنجي باري ۾ مون کان ٻه ڳالهون وسري نه ٿيون وسرن. هڪ منهنجي باري ۾، ٻي جي. ايم. سيد جي باري ۾ آهي. هڪ پيري جڏهن سن ۾ مان اڪيلو هن جي اوطاق ۾ ساڻس ڪچهري ڪري رهيو هوس. اوطاق جي پڌر ۾ لالئين ٻري رهي هئي ۽ چنڊ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ ڪنهن ڪشتيءَ وانگر لنگر انداز هو ۽ سيد چرچا گهڻا ڪري رهيو هو، تڏهن هن مون کي ٻڌايو ته: ”اياز هڪ پيري گولاڙجي ريسٽ هائوس جي هڪ ڪمري ۾ ستل هوس ۽ ڀر واري ڪمري ۾ هڪ وزير صاحب رهيل هو. اوچتو زالانو روئڻ جو آواز آيو. مان استول تي بيهي روشن دان مان ڏٺو ته هڪ پورڙي چوڪري وزير صاحب جي چاٽيءَ سان لڳي بيٺي هئي ۽ روئي کيس چئي رهي هئي: ”تون ته مون کي رڻ ۾ ٿو رولين؟ مون بنا سوچ سمجهه جي پنهنجي ڪنوارپ تنهنجي نذر ڪئي ۽ هاڻي شاديءَ جو واعدو ڪري تون ڦري ٿو ويڃين!“ ائين چئي هو ۽ اچي سڌڪن ۾ پئي، وزير صاحب کيس چاٽيءَ سان پيڪوڙي چمي ڏني. چمي کٽي نه ٿي کٽي. ڇڻ ڪوھ ۾ ٻوڪي جي رسي ٿئي پئي هئي. اياز جڏهن مون ابراهيم جويو کي اها ڳالهه ٻڌائي ته هن سندس رنگ روپ ۽ وزير جو نالو پڇي چيو ته: ”اها چوڪري تنهنجي منظور نظر به هئي. چڱو جو تون هن جي چڪر مان نڪري وئين.“ مون تهڪ ڏنو ۽ سيد کي چيو: اها چوڪري منهنجي عشقي شاعري آهي. مون کي هن جي مجبوريءَ ۽ بي وفائيءَ جي خبر هئي. پر اها هاڻي وساري ڇڏي آهي. مون هن کي وڌيڪ چيو، فرانس جي ائسٽوڪريٽ مادام دي سٽيل، جا آرٽ جي سرپرست هئي، تنهن چيو آهي ته: ”عشق عورت جي زندگيءَ جي سرگذشت آهي ۽ مرد جي زندگيءَ ۾ هڪ واقعو آهي.“ مون کي به ان ڳالهه جي پڪ ٿي وئي هئي. ان ڪري مون هن کي اوچتي الوداع ڪئي.

اڄ جڏهن مان هي ستون لکان ٿو ته انگريز شاعر لوئي مئڪنيس

(Louis Machneice) جون هيٺيون ستون ياد اچن ٿيون؛

”ڪنهن منهنجي زندگيءَ ۾ خوشبوءِ ڇڏي آهي ۽ منهنجون ديوارون ٽپي وئي آهي ۽ پنهنجي ئي پاڇي سان رقص ڪندي ٿي وڃي. ۽ سڄيءَ لندڻ ۾ هن جي ڄمڻ جون ساروئيون پڪڙيل آهن.“ جيڪڏهن لندڻ کي شڪارپور ۾ تبديل ڪيو وڃي ته ڄڻ هي شعر مون لکيو آهي.

ٻيو واقعو سيد پنهنجي زندگيءَ مان ٻڌايو. هو جڏهن ڄڻ پهرتو هو ته پنڌ ۾ سنڌي هندن هن کي ڪلهن تي کنڀو هو. هو جيئي سنڌ تحريڪ جو باني هو ۽ هر شرنارتي سنڌيءَ جي دل ۾ ميٺ بتيءَ جيان ٻري رهيو هو. جڏهن هو دهليءَ ۾ ڪٿي ترسيل هو تڏهن هڪ ارڙهين ويهين ورهين جي نوجوان صحافي چوڪري هن سان ملڻ آئي. سيد کي يڪدم ياد آيو ته هن اهڙي صورت ورهائجي کان اڳ ڏٺي هئي. جي. ايم. سيد مون کي ٻڌايو، ”مون هن کان پڇيو ته تون فلاڻيءَ جي پوٽي يا ڏوهڻي آهين ڇا؟“ ان تي انهيءَ چوڪريءَ کيس چيو ته؛ ”مان هن جي پوٽي آهيان. پر اوهان هن جي باري ۾ ڇو ٿا پڇو؟“ ان تي جي. ايم. سيد ورائيو، ”مان هن جو لور (Lover) عاشق هوس.“ ”توهان هاڻ هن کي ڏسڻ چاهيندؤ؟“ صحافيءَ چوڪريءَ چيو؛ ”هن کي فالج ٿي پيو آهي. هوءَ ٽن مهينن کان بستري تي سٺين ٿي سمهي پئي آهي ۽ بيد پٺن (Bed Pan) هن جي بستري تي رکيو آهي.“

اهو چئي جي. ايم. سيد تهڪ ڏنو. مون کي محسوس ٿيو ڄڻ گهاٽي ۾ ڪمند جي رس ٺپوڙجي رهي آهي. ڪيترو نه ميناج هو هن جي گفتگو ۾، جڏهن مان هن جي ڪراچيءَ واري گهر ۾ هن کان طبيعت پڇي رهيو هوس ته مون کي ٿي. ايس. ايليٽ جون ڪجهه ستون ياد آيون؛

”هتي آهيان، هڪ پير مرد، پنهنجي خشڪ ساليءَ ۾،

جنهن جو هڪ نوجوان مطالعو ڪري رهيو آهي.“

هر انسان فنا جي زد ۾ آهي. گوتم ٻڌ جڏهن نرواڻ پاتي، تڏهن هڪ عورت پنهنجو مٿل ٻار وٽس کڻي آئي ۽ چيائينس ته؛ ”تون ڀڳوان آهين. مون کي پت جيئرو ڪري ڏي.“

گوتم ٻڌ کي اهو ڏسي افسوس ٿيو ته هو موت جي اڳيان بيوس آهي. سو هن کي چيائين؛ ”تون ساري ڳوٺ مان گهر گهر مان پڇي آءُ، ۽ اهو گهر مون کي ٻڌاء، جتي ڪوئي نه مٿو هجي ته مان توکي پت جيئرو ڪري ڏيان.“

ٻئي ڏينهن تي اها عورت گوتم ٻڌ وٽ آئي ۽ هن کي چيائين: ”اهڙو گهر ته ڪوئي به ناهي، جتي ڪوئي نه مٽو هجي.“
ان تي گوتم ٻڌ هن کي چيو: ”جي موت هر انسان جو مقدر آهي ته تون روئين ڇو ٿي؟“

آمريڪا جي مزاحيه اديب مارڪ ٽوين (Mark Twain) چيو آهي ته: ”طويل عمريءَ جو الميو اهو نه آهي ته انسان پيرسن ٿي چڪو آهي، پر اهو آهي ته هو اڃان جوان آهي.“

جي. ايم. سيد جيستائين مون ڏٺو تيستائين هن جا جذبا جوان ها. ان ڳالهه کي الميو چئجي يا طربيه، ان تي ڇا ٿو چئي سگهجي!

هڪ پيري اڌ رات جو قاضي فيض محمد منهنجو در اچي کڙڪايو ۽ چيائين ته: ”اڳ ته تو مجيب الرحمان جي روبرو جي. ايم. سيد جي پت رکي هئي، پر هاڻي ون يونٽ ٿي چڪو آهي، مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ هڪ کان سواءِ سڀ سيٽون کڻي چڪي آهي. ان ڪري تون سياڻي دوستن سان گڏجي اعلان ڪر ته تو عوامي ليگ ۾ شموليت ڪئي آهي.“

مون کي ياد آيو ته اگرتلا ڪيس مان شيخ مجيب جي رهائيءَ کان پوءِ جي. ايم. سيد هن جي انٽر ڪائيننٽل هوٽل ڪراچي ۾ ڀرتڪلف دعوت ڪئي هئي، ۽ ان کان پوءِ هن سان پنهنجي بنگلي جي پهرين ماڙ تي مخصوص نشست رکي هئي. جنهن ۾ مرحوم جي. ايم. سيد، قاضي محمد اڪبر، محمد ايوب کهڙو، علي محمد شاهه راشدي ۽ آءِ موجود هوس. جي. ايم. سيد، شيخ مجيب کي چيو ته هو آغا غلام نبي، کهڙي ۽ راشديءَ کي عوامي ليگ جي مرڪزي ڪميٽيءَ تي ڪٿي.

شيخ مجيب، جنهن سان پنج دوست ساڻ هيا، ان يڪدم جي. ايم. سيد کي چيو: ”تنهنجو انهن فيوڊل ساٿين تي ته مان پوءِ ويچار ڪندس. پهرين مون کي پنهنجو شاعر شيخ اياز مرڪزي ڪميٽيءَ تي ڏي، ڇو ته منهنجا ساٿي رڳو هن کي هن جي شاعريءَ جي بينگالي ترجمي جي ذريعي سڃاڻن ٿا ۽ هن کان متاثر آهن. ٻيو ته عوامي ليگ مڊل ڪلاس جي تحريڪ آهي فيوڊل ڪلاس جي ناهي. اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ هن کي مون کي سنڌ ۾ نهايت اهم ڪم سپرد ڪرڻو آهي.“ جي. ايم. سيد کي اها ڳالهه نه وئي.

مون شيخ صاحب کي چيو ته: ”اڃان ون يونٽ نه ٿيو آهي ۽ تحريڪ ۾ ڪميونسٽ سوشلسٽ، انارڪسٽ، قوم پرست دانشور ۽ سنڌ دوست عوام شامل آهن. ڪي لين جا پوئلڳ آهن. ڪي مائو جا، ڪي مهاتما گانڌيءَ جا، ڪي مولانا آزاد جا ۽ ڪي فقط ڀٽائيءَ کان متاثر آهن، ۽ سر مارئيءَ ۾ قومي تحريڪ جون پاڙون ٿا ڳولين. هڪ شاعر ۽ اديب جي حيثيت ۾ مان انهن سڀني ۾ رابطو آهيان. اڃان ون يونٽ ٿيو ناهي، پر جڏهن اهو ٿيو ته مان عوامي ليگ ۾ ضرور شامل ٿيندس.“ جي. ايم. سيد سرهو ڏسڻ ۾ آيو ۽ شيخ مجيب جو منهن لهي ويو. ان تي علي محمد راشديءَ انگريزيءَ ۾ مون کي چيو، ”شيخ صاحب، تون ان ۾ پنهنجي عزت افزائي نه ٿو سمجهين، ته پاڪستان جو ايندڙ وزيراعظم توکي عوامي ليگ ۾ شموليت جي دعوت ڏئي رهيو آهي.“

جنهن تي مون به کيس انگريزيءَ ۾ چيو، ”هاڻو، عزت افزائي ته سمجهان ٿو، پر پاڪستان جي نقشي تي، سنڌ جو جدا وجود وڌيڪ اهم آهي. ون يونٽ جي ٽٽڻ کان پوءِ مان پاڻ شيخ صاحب کي درخواست ڪندس ته مون کي عوامي ليگ ۾ ڪنڊو وڃي.“ شيخ مجيب اٿيو ۽ جي. ايم. سيد کي چيائين، ”دير ٿي وئي آهي. وري سياڻي ملنداسين.“

ٻئي ڏينهن تي هو ڪو بهانو ڪري نه آيو ۽ ٽئين ڏينهن تي ڍاڪا هليو ويو.

11 بجي رات جو قاضي فيض محمد جو عوامي ليگ ۾ متحده محاذ جو نمائندو هو ۽ عوامي ليگ جو وائيس پريزيڊنٽ هو، سکر ۾ منهنجي گهر آيو ۽ مون کي چيائين ته: ”مان سڌو ڍاڪا مان ٿو اچان، ميٽنگ کان پوءِ شيخ صاحب مون کي چيو ته: نواب شاهه نه وڃجانءِ، سڌو اياز وٽ سکر وڃجانءِ، ۽ هن کي مون سان ڪيل ڦول ياد ڏيارجانءِ.“

مون، رشيد ڀٽي ۽ ڪجهه ٻين، ٻئي ڏينهن تي بيان ڏنو ته اسان عوامي ليگ ۾ شامل ٿيا آهيون. ٽئين ڏينهن تي مون کي عوامي ليگ جي سيڪريٽري جنرل قمرالزمان جي تار پهتي ته شيخ صاحب توکي مرڪزي ڪميٽيءَ تي ڪنيو آهي.

ان ڳالهه تي جي. ايم. سيد مون تي رنج ٿيو. هن کي اها ڳالهه نه وڻندي هئي ته هن جو ڪوبه ساٿي پاڻ فيصلو ڪري. ان تي مون کي رومن

شهنشاهه نيروءَ جي باري ۾ هڪ لطيفو ياد آيو. نيرو جام و مينا، رقص و رنگ ۾ ويٺو هو ته ڪنهن غلام اچي هن کي ڪن ۾ چيو، ”تنهنجي فلائيءَ ڪنيز خودڪشي ڪئي آهي.“

نيرو چرڪ پري ٽپو ڏئي اٿي چيو، ”خودڪشي ڪئي اٿائين، منهنجي مرضيءَ کان سواءِ!“

جيستائين ٻي گڏجائي ٿي تيستائين مرحوم حاجي مولا بخش سومري، مون کي شڪارپور مان فون ڪري پڇيو، ”ڇا مان عوامي ليگ جي ٻي گڏجائيءَ تي ڍاڪا وڃان ٿو ته هو مون لاءِ به هوائي جهاز ۾ رزرويشن ڪرائي.“

مون کيس چيو ته، ”ڪارا ڪڪر ڇانڻبا ٿا وڃن. معلوم نه آهي ته سياڻي ڇا ٿئي. منهنجي زال ۽ ٻار اڪيلا آهن. اسان جا سڀ مائٽ شڪارپور ۾ ٿا رهن. جيڪڏهن مون مناسب ڄاتو ته مان ڍاڪا لاءِ پاڻ ئي ٽڪيٽ وٺندس، اوهان فڪر نه ڪريو.“

ٻي رات اسان کي ڪٽڪو ٿي رهيو هو ته اوڀر پاڪستان تي فوج ڪشي ڪئي ويندي، ۽ ڀٽي صاحب ’اڌر تر، اڌر هر‘ جو نعرو ڏنو آهي. سو مان، رشيد ڀٽي ۽ ڪامريڊ فتح الله عثماني هڪ صحافيءَ ۽ اي. پي. پي. جي نمائندي بشارت حسين وٽ مارڪيٽ ٽاور ڏانهن ويندڙ رستي جي موڙ وٽ سندس آفيس ۾ شام جو وياسين، ڇو ته هن وٽ ريوٽر مشين هئي. اٽڪل ساڍي اٺين يا نوين وڳي رات جو ريوٽر مشين تي خبر آئي ته شيخ مجيب کي گرفتار ڪيو ويو آهي ۽ ملڪ تي مارشل لا هنيو ويو آهي.

اتان مان، رشيد ڀٽي ۽ ڪامريڊ فتح الله عثماني اٿياسين. رشيد ڀٽي ۽ عثمانيءَ جا هٿ ڏڪي رهيا هئا. مون بشارت جي آفيس مان نڪري عثمانيءَ کي چيو ته، ”مارڪيٽ مان چڪن ٽڪا ۽ شراب وٺيون ٿا هلون ۽ ماني تنهنجي گهر کائينداسون.“ وديشي شراب جو گتو بند ٿي ويو هو. اسان ٽري جا ٻه آڏيا، ڇهه چڪن ٽڪا ۽ ٽي نان ورتا ئي مس ته بجلي اجهامي وئي. شايد اسان کي بلڪ آئوٽ تي هيرائي رهيا ها. پوءِ ته هٿ ۾ هٿ ڏئي ڏهي تي شاهي بازار ۾ عثمانيءَ جي گهر ڏانهن وڌياسين. پنجن منٽن کان پوءِ بجلي اچي وئي. ته جلدي جلدي عثمانيءَ جي گهر پهتاسين. ايتري ۾ سائرن (گهگهو) وڳو، ڇڻ ڪنهن عورت کي وارن کان چڪيو ٿي ويو ۽ وري بتيون اجهامي ويون. اسان عثمانيءَ جي گهر جا دروازا بند نه ڪيا ۽ پيٽروميڪس

جي گئس بتي ٻاري سون. عثماني پاڻ ته چڪندو به نه هو. پر مان ۽ رشيد ڀتي نري جا به آڏيا پي وياسين ۽ گڏوگڏ ڇهه ئي چڪن تڪا کائي وياسين، عثماني گهر جي رڌل ماني کائڻ هليو ويو. رشيد مون کي چيو، ”هي عثماني آهي ته ڪميونسٽ پر نهايت شريف انسان آهي. پر ٻيا ڪميونسٽس اسان سان پلٽ ڪندا، ڇو ته هنن نه ٿي چاهيو ته اسان عوامي ليگ ۾ شامل ٿيون. پيپلز پارٽيءَ وارا به اسان جي مخالفت ڪندا. نري هاڻي وڃي رشيد ڀتيءَ جو دماغ ورتو ۽ هو يحيٰ خان، شيخ مجيب ۽ ٻين کي گاريون ڏئي رهيو هو، جن ۾ عام ماڻهو به اچي ٿي ويا ۽ پورو ملڪ به اچي ٿي ويو.

مون کي نشو نهايت سنجيدو ڪري ڇڏيندو هو. منهنجي اکين اڳيان پوري برصغير جي تاريخ ڦري وئي ۽ ڍاڪا ۾ رائٽرس گلڊ جي گڏجاڻي ۽ اها شام ياد آئي، جڏهن گلڊ جي سيڪريٽري جنرل ۽ پريزيڊنٽ ايوب جي سيڪريٽريءَ قدرت الله شهاب اردوءَ ۾ صدارتي تقرير ٿي ڪئي ۽ هڪ بنگالي اٿي بيٺو ۽ رڙ ڪري چيائين: ”مسٽر شهاب انگريزيءَ ۾ ڳالهائڻ ته اسان به سمجهون، نه ته اسان جيڪڏهن بنگاليءَ ۾ ڳالهائينداسون ته اوهان هڪ اکر به نه سمجهي سگهندا.“ ان تي هن کي سيڪيورٽيءَ وارن ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪڍيو ۽ شهاب اردوءَ ۾ تقرير جاري رکي. مون ٻڌندڙن کي ساميءَ جا منظوم ترجما ٻڌايا، جن مان ڪجهه هندي لفظ هنن کي سمجهه ۾ آيا ۽ هنن تازيون وڇايون. باقي فارسي آميز اردو شاعري ٻڌي هنن کي نانگ سنگهي ويو. الانجي ڇو منهنجي دل ۾ آيو ته اڄ بنگلاديش لاءِ علحدگي جي تحريڪ شروع ٿي. هڪ گڏجاڻيءَ ۾ اردوءَ جي نقاد عبداللطيف شادانيءَ هڪ بنگالي مصور جي هٿ ۾ ڪنهن ڪاري رنگ جي بنگالڻ جي تصوير ڏسي هن کان پڇيو: ”ڇا ڪاري ڪنولي ڪڍي اٿئي؟“

ٻئي ڀيري اردوءَ جي صحافي طفيل احمد جماليءَ کانءَ کي وٺ تي ٻوليندو ڏسي چيو ته: ”بنگاليءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهي.“ ايتري نفرت جي اظهار مون کي انهيءَ نتيجي تي پهچايو ته بنگالي اسان سان گهڻو وقت گڏ رهي نه سگهندا. فوج ڪشيءَ جي ٻئي ڏينهن تي سکر بار ۾ وڪيلن جو ميڙ ٿيو. انهن ۾ اڪثريت پيپلز پارٽيءَ سان واڳيل وڪيلن جي هئي. مان بار جو صدر هوس. مون کي پنهنجي جونيئرس غلام مصطفيٰ شاه ۽ حبيب الله شيخ صلاح ڏني (غلام مصطفيٰ شاه پوءِ سنڌ حڪومت جو لا سيڪريٽري هو، جتي هو

گذاري ويو. باقي حبيب الله شيخ اڃان تائين ڊپٽي اٿارٽي جنرل آف پاڪستان آهي. ته مان ميڙ جي صدارت ڪيان ۽ بنگال تي فوج ڪشيءَ جي حمايت ڪيان. پر مون کين جواب ڏنو ته: ”مان اهڙو بي مروت ۽ احسان فراموش ڪٿي آهيان جو ڪجهه ڏينهن اڳ شيخ مجيب مون کي عوامي ليگ جي مرڪزيءَ ڪميٽيءَ تي کنيو آهي ۽ اڄ مان هن جي گرفتاري ۽ اوڀر پاڪستان تي فوج ڪشيءَ کي صحيح سياسي قدم چوان! اهو مون کان نه ٿيندو. اوهان ميڙ جي صدارت ڪنهن ٻئي وڪيل کان ڪرايو. مان موجود رهندس ۽ ڪجهه نه چونڊس.“

ٻئي ڏينهن تي ڪراچيءَ مان نڪرندڙ پيپلز پارٽيءَ جي هفتيوار Combat ۾ آيو ته مون اوڀر پاڪستان ۾ فوج ڪشيءَ جي تائيد ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. ان ڪري مون تي قدم کنيو وڃي. ان کان پوءِ ٻئي ڏينهن تي مون کي اٺ مهينا جيل ۾ رکيو ويو. مون کي پئسي جو ته نقصان ٿيو پر اها فرصت وڏي غنيمت ثابت ٿي ۽ مون نظربنديءَ دوران سارو ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘ ۽ ان ۾ شامل ديباچي طور نوٽ لکيا. ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘ ۾ مون سنڌ جا اڪثر ڪلاسيڪي سر پنهنجي پيغام سان لکيا ۽ ان ۾ ٻي شاعري به شامل ڪئي. ان تي اشاعت کان پوءِ بندش نه وڌائون، ڇو ته سرڪار کي اڳيون تجربو هو ته، ’يُونر پري آڪاس‘، ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ ۽ ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاٻڙي‘ تي بندش سنڌ تي پيٽرول وارو ڪم ڪيو هو، ۽ منهنجي هر ڪتاب جي هڪ هڪ ڪاپي ويهن ويهن ماڻهن پڙهي هئي ۽ ڪتاب بلڻڪ مارڪيٽ ۾ وڪاڻا ها. منهنجي نظربنديءَ خلاف مير رسول بخش ٽالپر جي صدارت هيٺ سنڌ پيپلز پارٽيءَ ٺهراءُ بحال ڪيا هئا ته مون کي هڪدم آزاد ڪيو وڃي، ڇو ته مان سنڌي قوم پرست آهيان ۽ اوڀر پاڪستان جي علحدگيءَ سان منهنجو ڪوبه واسطو ناهي ۽ نه ئي ان ۾ منهنجو ڪو مفاد آهي.

اوڀر پاڪستان جي جدا ٿي وڃڻ کان پوءِ يحيٰ خان قسي پيو. هڪ رات اڳ هن ريڊيو تي تقرير ڪئي هئي ته جنگ اسان جي جاري رهندي ۽ ٻئي ڏينهن اوچتو جنگ بندي ڪئي وئي، ۽ هڪ مهاجر جيلر مون وٽ روئندو، رومال سان اکيون اڳهندو آيو ۽ چيائين: ”اياز صاحب! پاڪستان جنگ هارائي.“ پوءِ اچي روئڻ ۾ ڇٽو. ان کان پوءِ ذوالفقار علي ڀٽو، چيف

مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيو ۽ يحيٰ خان کي جيل ۾ وڌائين جو وسڪيءَ جي بوتل ۾ نورجهان ۽ بلڪ بيوتيءَ جون ساروئيون ملائي موت تائين گذارو ڪندو هو.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽي، پنهنجي سوٽ جناب ممتاز علي ڀٽي کي سنڌ جو گورنر ڪيو ۽ هن شهيد ڀٽي جي چوڻ تي جيل سپريٽينڊنٽ کي فون ڪيو ته شيخ اياز کي ڇڏيو وڃي. اهڙا آرڊر ڪيس جلد ئي پهچي ويندا. مون کي آزاد ڪيو ويو. ٻاهر جي ڌرتيءَ آسمان نئون ٿي لڳو. مان انيس سان گڏجي سکر بئريج تان سنڌوءَ کي ڏٺو جا اڃان پنهنجي ڀرپور جوانيءَ ۾ هئي ۽ لوهي دروازن سان ٽڪرائي ۽ ان جي قيد مان آزاد ٿيڻ پئي چاهيو. مون کي اصغر گونڊويءَ جو هڪ شعر ياد آيو،

”آلام روزگار ڪو آسان بناديا،

جو غم هوا اسي غم جانان بناديا.“

ترجمو، (دنيا جي رنج ۽ الم کي آسان ڪري ڇڏيو،

جو غم ٿيو ان کي محبوب جو غم بڻائي ڇڏيو.“

مون سوچيو ته هنن اٺن مهينن سوڌو، چوڏنهن مهينا قيد سنڌ جي بلي ٿيو. اهي ڳالهون تاريخ جي ڪاتي ۾ لکيون وينديون، تاريخ وياڄ ته وائين کان به وڌيڪ ڏيندي آهي، پر ڪيئن چئجي؟ پر ڪيئن چئجي، ته اها وياڄ سان گڏ مور به ڪاڻي وڃي! اڳ مون نظربنديءَ جو ذڪر فٽش بئڪ ۾ ’ساهيوال جيل جي ڊائري‘ ۾ ڪيو آهي. شايد ان ۾ مون لکيو هو ته جيڪڏهن زرينا گهر ۾ هڪ بتي به ٻاريندي هئي ته پاڙي جا مهاجر چوندا ها ته دشمن کي اشارا ڏئي رهي آهي. ان ڪري پٿر هڻي اسان جي درن جا شيشا ڀڄي انهن مان اندر مٽيءَ جا ٻُڪ ڦٽي ڪندا هئا. اڄ شايد تاريخ هنن کان زرينا جي اذيت جو حساب وٺي رهي آهي. مون کي هاڻي پڪ آهي ته تاريخ اهڙو سود خور آهي جو سياست کان سوڌ جي پاڻي پاڻي چڪائي وٺندو آهي. يو. ايس. ايس. آر ٿئي وئي، پر روس اڃان شاعر مينڊلسٽام جي رت جي ڦڙيءَ ڦڙيءَ جو حساب ڏئي رهيو آهي. معصوم رت، جو استالن غمي ۾ بي سبب وهايو هو. مان پنهنجي آٽر. ڪهاڻي تاريخ وار (Chronological Order) ۾ نه لکي آهي، فقط شعور جي وهڪري ۾ لڙهندو ويو آهيان. ڪڏهن گهڻو لهوارو لڙهي ويو آهيان ته ڪڏهن اويارو تري ٿو اڃان. مون زندگيءَ ۾ خاص

ورزش ترڻ جي ڪئي آهي. ترندي پاڻيءَ ۾ ٿاڦوڙا نه هڻندو هوس. تهي ڏٺي هڪ ڪنڌيءَ کان ٻيءَ ڪنڌيءَ تائين پهچي ويندو هوس. انهيءَ ترڻ جي مهارت جو ذڪر بيگاري واه جي باري ۾ لکيل ذڪر ۾ ڪري چڪو آهيان. سنڌو واه جي پڪيءَ پل تان ماهر تيراڪ وانگر هر هر گهٽ هڻندو هوس. سنڌ واه جو ذڪر جيڪو لوڪ رام ڌوڏيجا پنهنجي ڪتاب ’منهنجو وطن منهنجا ماڻهو‘ ۾ ڪيو آهي، اهو بي مثال آهي، اهو ڏيان ٿو.

”قلم کي طاقت نه آهي ته سنڌ واه جي موج ۽ لطف جو پورو بيان ڪري سگهان. اونهاري ۾ ان ۾ ٽي چار مهينا پاڻي ايندو هو ته شهر ۾ خوشيءَ جي لهر ۽ غلغلو مچي ويندو هو. لکي در تان نانگي وارا سنڌو واه تائين سواريءَ جا آڻو ڏيڍ وٺندا ها، جو شهر کان ڏيڍ ميل کن پري هوندو هو. اتي شهري حلوائِيءَ جا نان وائيءَ جا ۽ رانديڪن جا دڪان اچي کوليندا ها. تيل، ميت، انگوشا، ڪڍو، توريون، پئسي ٽڪي مسواڙ تي ملنديون هيون. اتي ڪنهن نه ڪنهن دوست ڌڙي يا مائٽ سڀين جا بنگلا هوندا هئا ۽ آرام ده فرنيچر ۽ غلر غاليجا پيا هوندا ها. هر هڪ ڌنڌي وارن پنچاڻين جون جڳهون به هونديون هيون. جن ۾ باسڻ، برٽڻ، فراس، وغيره رکيا هوندا ها. واه تي پڪا گهاٽ ۽ ٿلها ٺهيل هوندا ها. ڪنارن تي پيل ۽ نمڻ جي ٿڌي چانءَ ۽ ٽڌا يا ڪٽولا پيا هوندا ها. اونهاري ۾ بٺيءَ جهڙي گرميءَ ۾، اتي پاڻيءَ جي وهندڙ ڪناري تي چانوَ ۾ ٿڌي هير پئي لڳندي هئي ته راحت اچي ويندي هئي. ڪٿي تاس، چوپڙ، ڪٿي راڳ جي محفل، ڪٿي ڪٿا ڪيرتن، ته ڪٿي غريبن لاءِ لنگر لڳو پيو هوندو هو. دڪاندار ڏاڍي صفائيءَ سان دانگيءَ جي ماني لوڻ مرچ وجهي پچائيندا ها ۽ ان ۾ بصر ۽ ڏاڙهون کٽا وجهندا ها، جيڪا ٽڪي آني ڏيندا ها. تنهن سان دال ۽ چڻي مفت ۾ ملندي هئي.

اهڙو ڪو شڪارپوري ورلي هوندو جو ترڻ نه ڄاڻندو هجي. اها هئي سنڌو واه جي مهر! جيڪو تپڪو، امير غريب، هندو مسلمان، انگوچا ٻڌي، لڱا اگهاڙا ڪري، تڙڪڻ، ٽپيون ۽ ٽپا ڏيڻ ۾ هڪ جهڙو پيو لڳندو هو. لات پوڻ لاءِ واه جو ڪنارو وٺي، هڪ ميل مٿي پڪيءَ پل کان، پاڻيءَ ۾ وهندو اچبو هو. وات تي گهٽان ڏٺي پاڻيءَ اندر شرطان به پڇاڻيون هيون. پيٽ هيٺان رکيل دلي مان انب ڪڍي چوسبا وڃيا ها. ائين سڀيتل جل جي وهڪري ۾، روماني جذبات پڙڪو کائيندا ها ۽ يار لوڪ ڪن تي هٿ رکي ڏوهيڙا يا بيت

ڳائيندا تڙڪندا ويندا ها.“

”سند اهو روماني ديس هو، جتي رڪ رکاءُ نه ڪندا ها، پر اڻهار ڪري موج مستيءَ ۾ رهندا ها. سند واه جي لطف کان زالون به وانجهيل نه هيون. انهن لاءِ وڏين پتين وارو هڪ جدا گهاٽ هوندو هو، جتي اهي به تڙڪنديون هيون ۽ ٻيا ڏينديون هيون. پوءِ آڪه سان گڏجي دڪانن تان سودا وٺي، چوڏون ۾ چڙهڻ ۽ لڏڻ جا مزا وٺي واپس ورنديون هيون. واه جي ڪناري ڪٿي لغڙن اڏائڻ جي چٽاڀيٽي لڳي پئي هوندي هئي ته ڪٿي تتر ۽ ڪڪڙ پيا ويڙهائيندا ها. ملاڪڙي جو دهل وڄندو هو ته خلق اچي ڪٿي ٿيندي هئي ۽ شرطون لڳڻ شروع ٿي وينديون هيون. جڏهن آغا صوفي يا ڪوئي ڀيگت اچي آلاپيندو هو ته ماڻهو سڀ ڪم ڇڏي اچي مڙندا ها. شام جو جتي ڪٿي پنگو پيو گهوڙو هو، ۽ اهو نه رڳو دوستن سان گڏجي پيئندا ها، پر ڌارين کي به ناهين نه ڪندا ها. ٻه چار دفعا اهو حال به ٿيو جو منهنجي چاچي هڪ پٺيان ٻيو سڪي جو ڪونڊو ٺاهيو ته اوڀر ماڻهو اچي خلاص ڪنس ۽ پنهنجي لاءِ چڪڙي به نه بچيس. اهي فقير پنڳي جا گلاس به پيا ڏين ۽ چون پيا، ”مست قلندرا جيڪو پيئي سو جيئي.“ ”واه ڍولڻ واه، واه جون ٿاڌل ۾ باداميون وڌيون اٿئي. اصل تراوت ڏئي ڇڏي.“ بدلي ۾ اهي مولائي فقير، ڇڏيل وار، اڪيون ڳاڙهيون، پيرن ۾ گهنگهرو ۽ يڪتاري تي سڄل سائين جو ڪلام ڳائي موج مچائيندا ها.“

مٿيون نثر، نظر جي سرحد کي ڇهي ٿو. مان فقط ايترو وڌائي ٿو سگهان ته اسان جا پاڙي وارا به سند واه تي مجلسون ڪندا ها ۽ جيستائين مند مٽي هئي، سرءُ ۽ تپاوليءَ جي مند ايندي هئي ۽ درياھ ۾ مڇيءَ جي ڪجهه ڌڻ ٿيندي هئي، تيستائين ويندا رهندا ها. اسان ۽ هندن ۾ فرق اهو هوندو هو ته هندو گوڏن تائين انگوڇا ٻڌندا ها ۽ اسان پيرن تائين گوڏ ٻڌندا هئاسين. هونءَ مذهب جي فرق جي باوجود، سڀني سنڌين جون صورتون هڪجهڙيون هيون.“

سند واه تي حيدرآباد، سکر، جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي مان ماڻهو ايندا ها. واه جي ڀرتي تي پوليس جون چوٽڪيون، ٿانگا اسٽان، مندر، ۽ مسجدون هونديون هيون. جمعي ۽ آچر تي ماڻهو هزارن ۾ هوندا ها، ۽ پنهنجي هٿن سان کاڌو تيار ڪري پنهنجي پنهنجي مجلس کي کارائيندا ها. ٻه

وڏا ميلا چاليهو ۽ نوروز لڳندا ها. شيخ واجد علي واه تي مجلسون ڪرائيندو هو ۽ ٻارن کان اٺ اٺ آنا ۽ وڏن کان رپيو وٺندو هو. بنگلي ۾ لٽا ۽ بوت لاهي، گوڏ ٻڌي، اچي بنگلي سامهون ويهندا هئاسين ۽ ڳچيءَ تائين پاڻيءَ ۾ هوندا هئاسين. کاڌي ۾ ٻاڪري گوشت جو پلاءَ، زردو ۽ انب هوندا هئا. مان پاڻ کان ڪاٺي ننڍي چوڪري، تيوب ۾ ڪٽي لات پوندو هوس ۽ پڪيءَ پل تائين هن جي بدن جو ڇههءَ جسمر کي گرمائيندو هو. چوڪريون انگوڇا ٻڌنديون هيون ۽ تيوب ۾ مٽي وڃ ۾ ٿي ويهنديون هيون، ۽ پاڻي ڍڪ لاءِ ڪافي هوندو هون ۽ ڪنهن انجیر جي پن جي ضرورت نه پوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن زالن جي گهاٽ وٽ پير جي چانءَ ۾ ويٺل هر ڪلاسي چوڪريون، ڏيا، منو، سرسوتيءَ تي نظر پوندي هئي ته انهن کي وري وري ڏسڻ لاءِ ٿوري پنڌ تان واري واري سان لات پوندو هوس. اهي پوءِ ائين گر ٿي ويون جيئن پيل جي چانءَ سانجهيءَ کان پوءِ گر ٿي ويندي هئي ۽ گهاٽ تي اداسائي ڇانئجي ويندي هئي.

واه جي ڀرتي انهن جا باغ هوندا ها جتان لڪ چوريءَ اڌ ڪچا انب پٽيندا هئاسين. شام جو جڏهن تڙڪي تڙڪي ٽڪجي هج ٿي پوندا هئاسين، تڏهن ٽانگي تي واپس لکيدر تي لهندا هئاسين. جتان ٿورو پنڌ ڪري شيخن جي پاڙي ۾ پهچندا هئاسين.

مون پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جا ٻار ٻار نوٽ وٺي، ان کي مڪمل ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو هو، انهن مان ڪي نوٽ منهنجي نوٽ بوڪن ۾ آهن، جي مان جيئن جو ٿيڻ ٿو ڏيان.

شڪارپور جي گوشت مارڪيٽ کان ڪجهه پنڌ تي پير اسماعيل شاه جو ميلو ڌور ڌام سان لڳندو هو. اهو ميلو سنڌ جي وڏن ميلن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ماڻهو ايندا ها، تي ڏينهن برابر ناچ ڪانا ۽ ملاڪڙا ٿيندا ها. چونڊ ملهه ايندا ها، قبالون، ڳجهارتون، آکاڻيون، کاڌي پيئي جا دڪان، مطلب ته جيئن پٽ شاه يا قلندر شهباز تي ميلو لڳندو هو، ائين رونق هوندي هئي.

شڪارپور ۾ جيڪي به ڌنڌي وارا رهندا هئا، انهن جي باري ۾ مون سارو تفصيل ڄاتو ٿي، ڇو ته مون انهن جي زندگي ويجهڙائيءَ کان ڏٺي هئي. ”ڀؤنر پري آڪاس“ ۾ منهنجي هڪ نظر جون پهريون ٻه مصرعون آهن:

”هي ميرانجهي سانجهي آ، يا ڌوڙ ڌڻي جي جهول،
 ڄاڻ ستارا چمڪي نڪتا، ان مان سون سمان.“
 ’ڌوڙ ڌڻي‘ جي باري ۾ شاهه لطيف ڀٽائيءَ کان وٺي هن وقت تائين
 ڪنهن به شاعر نه لکيو آهي. انهن جي زندگين ڏانهن مون پنهنجي شاعريءَ ۾
 ڪجهه اشارا ڪيا آهن.

رات گڏي وينجهر جي ڌيءَ،
 جنهن جون اکرڙيون هيري ڪاڻ.

جي تون سچ صراف، ڦورو ڦول ته مان وڃان،

تنهن جا سڀنا اهڙا جهڙا پاڻوليءَ جا هٿ،
 منهن جا سڀنا اهڙا جيئڻ ارجن جي هٿ رت.

گهاڙو گهڙيو ڪونه، گهڙو تنهن جي گل جيان،
 سورٺ توتي ڇو نه، ور ور مان واريو وڃان.

ڪورين جو ذڪر منهنجي سر ڪاپائي ۽ مهاتن جو ذڪر نوريءَ
 تماچيءَ ۾ آهي. جيڪي ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ ۾ شامل آهن. ساڳئي ڪتاب
 ۾ لوهرن جي باري ۾ مسلسل بيت، ”اڳ نه اهڙا اڳڙيا“ لکيا آهن. ڪجهه
 ٻين ڌنڌن جو به ذڪر آهي، جي مون غور سان ڏٺا ها. پر شعر وسري ٿا
 وڃن. مثال طور هڪ هنڌ سوناري جي ڪوٺاري شعر ۾ ڪم آندل آهي.

اڄ جميل الدين عاليءَ جو ڪارڊ پهتو آهي. هڪ پاسي عقاب جي
 تصوير آهي، ۽ ٻئي پاسي عاليءَ جو خط آهي جو عاليءَ سعودي عرب مان لکيو
 آهي. هن خط ۾ لکيو آهي ته، ’هن حرمين شريفين ۾ منهنجي لاءِ دعا گهري
 هئي، ته مان جلد صحتياب ٿيان ۽ وڌيڪ تخليق ڪيان.“ عالي سن 1947ع
 کان منهنجن ڪافي هائوس جي دوستن مان هيو ۽ اڃان تائين اسان جا دوستاڻا
 تعلقات آهن، پر هن جي باري ۾ تڏهن لکندس جڏهن ’آل پاڪستان رائٽرس
 گلڊ‘ جي باري ۾ لکير. في الحال اهو چوڻو آهي ته ”اميد ته عاليءَ جي دعا
 خدا تعاليٰ جي درگاهه ۾ مستجاب ٿئي ۽ مان نه رڳو اتر ڪهاڻي، ’ڪٿي نه
 پڇبو ٿڪ مسافر‘ جو ٻيو حصو لکي سگهندس، پر ان جو آخري حصو.

’ڪٿي به پڇيو تڪ مسافر‘ به لکي سگهندس. اها ازلي قوت جا هن ڪائنات کي هلائي رهي آهي، ان جي مهر سان، زندگيءَ جي ساري پريشانيءَ کي پاسي رکي، هر رنج و الر، حسن ۽ دوستيءَ کان مٿي اڀري ان ڪم کي توڙ تائين پهچائيندس.

ڪنهن چيو آهي: ”ڪوبه ماڻهو پنهنجي لاءِ جزيرونه آهي. هر ماڻهو پوري انسان ذات جو حصو آهي. هر ماڻهوءَ جو موت مون کي سسائي ڇڏيندو آهي. ڇاڪاڻ جو منهنجي انسان ذات سان وابستگي آهي.“ ان ڪري ئي مون کي اونو رهندو آهي. ته گهٽ ڪنهن جي لاءِ گڙي رهيو آهي.

وڏا ماڻهو ياد ڪري مون کي ٽي چوٿيون ياد اينديون آهن. پهرين ته ٿامس ڪارلايل جي آهي، ”جي ڪوئي پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو ماڻهو آهي ته پنهنجي موت ۾ هو ڏهه ڀيرا وڏو ماڻهو ٿي ويندو.“

ٻي چوٿي مون کي تڏهن ياد آئي، جڏهن جمال ابڙي فون تي چيو ته هو پنهنجي آٽمر - ڪهاڻي ’ڪٿا‘ جي نالي سان لکي رهيو آهي. ٻي چوٿي هئي ايلزيٿ ٽيلر جي ته: ”تون رڳو پنهنجي موت کان پوءِ ئي ڏند - ڪٿا ٿي سگهندو آهين.“

ٽين چوٿي هئي انهيءَ جينيس البرٽ ڪاموءَ جي، جنهن ڪٿي (غالباً پنهنجي نوٽ بوڪ ۾) لکيو هو ته: ”انسان ذات تنهنجي دليلن، تنهنجي سچ ۽ تنهنجي ساري ڪاوش جي سنجيدگيءَ جي باري ۾ رڳو تنهنجي موت کان پوءِ ئي سوچي سگهندي.“ ڪاموءَ ناولن، ’پليگ‘، ’باهريون ماڻهو‘ ۽ اجنبي ڪتابن جو مصنف هو، جن مان سندس دؤر جو گهرو شعور ٽپڪي ٿو.

ڪيئي يار دوست وڃي انسان ذات جي اڪثريت سان مليا آهن. انهن مان ڪنهن سان وري ملاقات نه ٿي آهي، جو هنن کان پڇي ڏسجي ته هنن اڳتي ڇا ڏٺو آهي؟ ڪيئي دوست ۽ واقفڪار مون کي ننڊ کان اڳ ائين ورائي ويندا آهن، جيئن ڪي شب گرد اوچتو نيري غار مان نڪري پر ڦڙڪائيندا هجن. شيخ مجيب کي گولي هنئي وئي. ان وقت مان اير. پي. اي هاسٽل ۾ بيبڊ ٽي (Bed Tea) پي رهيو هوس، جو سراج ميمڻ مون کي فون تي اها ڳالهه ٻڌائي هئي، تڏهن ڪوپ منهنجي هٿ مان ڪري پيو هو ۽ ڇيهون ڇيهون ٿي ويو هو.

شهيد ڀٽي جي ڦاسيءَ جا پروڻ مون کي تڏهن ٿي پيا، جڏهن مان پنهنجي جونيئر غلام مصطفيٰ شاهه وٽ ويٺو هوس، جو ان وقت حيدرآباد ۾

ايڊيشنل سيشن جج هو. غلام نبي خان پٺاڻ جو سينٽ جو وائيس چيئرمين هو، هن جي ڳوٺ سلطان ڪوٽ جو رهندڙ هو ۽ غلام مصطفيٰ شاهه هن جو دوست هو، هن کيس فون تي ٻڌايو ته پير بخش ڀٽي (شهيد ڀٽي جي ڇاچي) هن کي ٻڌايو آهي ته ڳڙهي بخدا بخش ۾ پراسرار چرپر ٿي رهي آهي ۽ اڃ رات ڪجهه ٿيڻ وارو آهي. شهيد ڀٽي کي رسيءَ ۾ لڙڪايو ويو. جي. ايم. سيد ڪجهه مهينا اڳ جناح اسپتال ۾ موت سان مهاڏو اٽڪائي، گذاري ويو. مان جڏهن هن کان پڇڻ ويو هوس ته مان ايترو بيمار هوس، جو هن جي فرزند امداد محمد شاهه مون کي ڏسي چيو، ”شيخ صاحب ايتري بيماريءَ ۾ اچڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي.“

سبط حسن گلشن اقبال ۾ منهنجي گهر کان ڪجهه پنڌ تي رهندو هو. مون هن کي فون ڪيو ته، ”مان هاڻي اوهان وٽ اچان؟“ هن چيو، ”يلي.“ ڪنهن سبب ڪري مان هن وٽ وڃي نه سگهيس ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هو هندوستان ويو جتي هو دل جو دورو پوڻ ڪري گذاري ويو. فيض احمد فيض آخري ڀيرو مون سان اسلام آباد جي انٽر ڪائونسل ۾ علامه اقبال جي ورسِيءَ تي خشونت سنگهه، لوئي فشر ۽ پروفيسر گنگو وسڪي سان منهنجي ساراهه ڪئي هئي. هو پنهنجي ڳوٺ سيال ڪوٽ ۾ پيش امام جي حيثيت ۾ نماز پڙهائي لاهور موٽيو ته گذاري ويو. فيض پنهنجي پهرين هارٽ اٽيڪ تي هڪ رقت انگيز نظم لکيو آهي. پر پوءِ به هو اڳي جيان پيئندو ۽ جيئندو رهيو. روسي ادبيا لڊميلا مون کي ٻڌايو هو ته هوءُ کيس جام تي جام پري ڏيندي هئي ۽ هو ساري ساري رات پيئندو رهندو هو ۽ کيس ڏسندو رهندو هو. لڊميلا، فيض جي ورسِيءَ تي ڪراچيءَ آئي هئي. هن کي ڏسي مون کي اٺن ميري شمل ياد آئي هئي، جا ايراني ڪلچرل سينٽر ۾ اڌ رات تائين اسان سان بي به رهي هئي ۽ حسام الدين شاهه راشديءَ کي گهوري به رهي هئي، ڇڻ ته هن جي گهور کي ڪائي ٻولي هئي جا فقط اکيون ڳالهائينديون آهن. انهن تي سوچي مون کي ڀٽائيءَ جو شعر ياد ايندو آهي.

”مري نه ميهار، وٿاڻ نه ولهو ٿئي،

وڃن جي وٿاڻ جو، ونگو نه ٿئي نه وار،

ساهڙ مون سينگار، ماڻهن ليکي ميهڙ.“

هي مرحوم محمد طفيل احمد آهي جو سنڌ جو ڪنهن وقت چيف

جستس ۽ گورنر هيو، ۽ مرحوم جمال الدين صديقيءَ جو دوست هو. ان منهنجي ضامن جي درخواست بنا ڦيءَ جي هاءِ ڪورٽ ۾ داخل ڪئي هئي، جا مسٽر جستس خميساڻيءَ اڳيان ٻڌڻ لاءِ رکي وئي. مرحوم اي. ڪي. بروهي ڪنهن ڪيس سانگي لاهور ويل هو، جڏهن هو موتي آيو ته مون هن سان ڳالهه ڪئي. هن چيو ته، ”مان به ٿو تولا ۽ وڪالت نامو داخل ڪريان ۽ طفيل کي مدد ڪندس.“

عبدالحميد ابڙو، جيڪو اڄڪلهه سيشن جج آهي، ۽ سنڌ ۾ منهنجو ۽ مرحوم اي. ڪي. بروهيءَ جو وڏو مداح آهي. ان مون کي ٻڌايو هو ته هو پاڻ ۽ مرحوم اي. ڪي. بروهي، حيدرآباد ۾ هڪ پيري راڳ جي محفل ۾ راڳ ٻڌندي، اتي بيٺا ها ۽ سندن وار اڀا ٿي ويا ها، جڏهن ڳائي پٺائيءَ جو هيٺيون بيت ڳاتو هو؛

”مٿان مينهن نه پون، ساوا گاهه نه سومرا

ماڙيچون محلن ۾، مور نه مٿو ڏون،

جيڏين ڌاران جُونِ، عمر ڪاڏي هئين.“

هي جستس خميساڻي آهي جو ڪڏهن سکر ۾ ساڳي بار جو ميمبر هو ۽ جنهن منهنجي قبل از گرفتاري ضمانت جي درخواست ان ڪري رد ڪري ڇڏي هئي ڇو ته ايڊوڪيٽ جنرل فقط ايترو بيان ڏنو هو ته سکر جي انتظاميه هن وقت شيخ اياز کي گرفتار ڪرڻ نه ٿي چاهي. ان جو وڌيڪ احوال مون ’ساهيوال جيل جي ڊائري‘ ۾ لکيو آهي. مان ساهيوال جيل ۾ هيس ته جستس خميساڻي گذاري ويو هو ۽ ڪجهه مهينا پوءِ مون اخبار ۾ پڙهيو ته اهو ايڊوڪيٽ جنرل، جنهن منهنجي ڪيس ۾ مٿيون بيان ڏنو هو، حيدرآباد مان ڪراچيءَ ايندي رستي تي ڪار جي حادثي ۾ مري ويو. مٿا ڪيڏا نه وڳر ڪري ٿا ورن! ڪيڏا نه واقف ها جي مٽي ڳرڪائي وئي آهي. تمام ڊگهي فهرست آهي.

سنڌ متحد محاذ ۾، منهنجي خان بهادر ڪهڙي، علي محمد شاه راشدي ۽ قاضي اڪبر سان شناسائي ٿي. علي محمد شاه مون کي ڏاڍو پائيندو هو. هو منيلا ۾ سفر هو ته پٺيان ايوب خان مارشل لا ريگوليشن 164 لاڳو ڪيو هو. هن منيلا مان مون کي خط لکيو ته مان هن جو زمين جي باري ۾ ڪيس هلايان، جي حڪومت ٿي ڪنيون وئي. مون خط ڏسي هن جو ڪيس ڪيو ۽ هن ڏانهن وڪالت نامون موڪليو ته صحيح ڪري موڪلي.

مير آف خيرپور ۽ پير پاڳاري جون زمينون مارشل لا ريگيوليشن جي زد ۾ اچي ويون. پر علي محمد شاه راشديءَ جي هڪ انچ به زمين نه وئي. هن جو ڀاءُ پير حسام الدين شاه راشدي منهنجو ڪافي گهرو دوست هو. هن جي مانيءَ جي دعوت ۾ هن، غلام رباني آگرو، مولوي عبدالله ۽ اردوءَ ۾ پنج جلدي تاريخ سنڌ جي مصنف مولوي قدوسيءَ سان ڊگهيون ڪچهريون ٿينديون هيون ۽ جڏهن آغا بدرالدين دراني جي گڙهي ياسين جي فارم تي اٿن ميري شمل سان ويو هو ته مون کي به گڏ وٺي هليو هو.

علي محمد شاه راشدي هڪ پيري مون کي چيو ته: ”فلاتي کي مون چيو ته شاهه لطيف کان تون وڏو شاعر آهين.“

هن چيو ته: ”اهو وڌاءُ آهي.“ تنهن تي مون ورائيس ته: ”وڌاءُ جا ٽي سبب ٿي سگهن ٿا؛ هڪ ته مون کي سنڌي ٻولي نه ايندي آهي. ٻيو ته مون شاهه لطيف کي نه پڙهيو آهي ۽ ٽيون ته شاهه لطيف جي پوين سان منهنجو ڪوئي ملڪيت جو تڪرار آهي.“

مون راشدي صاحب کي چيو ته: ”سائين، مان؛ ڀٽائيءَ جي پيرن جي خاک جي ڀٽائي نه هجي ها ته منهنجي شاعري وجود ۾ ڪيئن اچي ها. توهان اهو چئي سگهو ٿا ته مان ڀٽائيءَ جو تسلسل آهيان. پر اها ٻي ڳالهه آهي، هن سان همسريءَ جو اظهار نه آهي. بهرصورف مون کي اوهان جي ڪيس جي في ملي وئي.“ مرحوم علي محمد شاه راشديءَ منهنجي ڀٽيءَ تي هٿ هڻي چيو ته: ”پنهنجو پاڻ سڃاڻ، اتي قيمت سندو قطرو. توکي ڪهڙي خبر ته تو ۾ اڃان ڪهڙو خزانو دفن آهي.“

مون چيو: ”سائين، ڀٽائي ولي الله هو، مون گنهگار جي هن سان ڪهڙي ڀيٽ آهي؟“

علي محمد شاه جواب ڏنو: ”اها ٻي ڳالهه آهي.“ پر پوءِ ٽهڪ ڏئي چيائين: ”تجربه هر ولي سمجھتے جو نه باده خوار هوتا.“ مون ڀانيو ته راشدي مون تي طنز ڪري رهيو آهي.

قاضي اڪبر جڏهن اسپين ۾ پاڪستان جو سفير هو، تڏهن منهنجي هن سان گهرائپ گهٽ هئي ۽ رڳو ڪجهه سال اڳ پنهنجي اورينٽ هوٽل ۾ مون کي چانهه پيئندو ڏسي، هو مون سان هر ڪلام ٿيندو هو، ۽ هڪ پيري چيو هئائين: ”نوجوان، ڏسان ٿو ته تون اها خدا سان سرڪشي ڪيترو وقت

ڪري ٿو سگهين!“ جڏهن هو سفارت جي عهدي تان استعيفيٰ ڏئي آيو، تڏهن مون هن جي چار شوري ۾ دعوت ڪئي هئي. ان کان پوءِ هو هر هفتي پنهنجي گهر منهنجي دعوت ڪندو هو ۽ پنهنجي گوناگون زندگيءَ جا تجربا ٻڌائيندو هو.

هي مير رسول بخش ٽالپر آهي، جيڪو گجرات جيل مان ڪراچيءَ جيل ۾ بدلي ٿي آيو هو. جنهن سان مون کي ساڳئي سيل ۾ رکيو هئائون. ٻنهي جي ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ پيشن هلي هئي. هو پنهنجي جيل راشن جا روزانه مليل پئسا مون کي ڏئي ڇڏيندو هو ۽ مون کي جيڪي وٺندو هو، سو گهرائيندو هوس. مير صاحب فقط منجهند جو تمانن سان ماني کائيندو هو ۽ چوندو هو ته نه هو ناشتو ڪندو آهي ۽ نه رات جي ماني کائيندو آهي. اسان وٽ سرڪاري مشقتي هو، جيڪو بورچيءَ جو ڪم به ڪندو هو. هن کان جڏهن مون احوال ورتو ته، هن ٻڌايو ته: ”ڪنهن جرمل لاءِ ڪورٽ کيس نو مهينا ٽيپ ڏني هئي. هڪ پيري مان هن کي چيو ته، تون لکي ڄاڻين. هن جواب ڏنو ته، ’ها‘“

مون هن کي چيو ته: ”لک، مون کي هي شيون پنهنجي اڪائونٽ مان گهرجن.“ مان هن جا انگريزيءَ ۾ اکر ڏسي حيران ٿي ويس. ڪو ڪاتب به اهڙا سهڻا اکر لکي نه سگهندو. هن پنهنجي غلطي محسوس ڪندي چيو: ”اياز صاحب! مون مئٽرڪ پاس ڪئي آهي، ۽ پنهنجي ڪتابت تي ڏاڍي مشق ڪئي آهي. مون کي پڪ ٿي وئي ته هو سي. آءِ. ڊيءَ جو هو ۽ ان ڪري هن کي اسان تي مسلط ڪيو هئائون. مير صاحب جو ايوب خان تي گارين جو ٿهڪو پوندو هو. مون هن کي ان لاءِ مشقتيءَ جو احوال ڏنو، ”مير صاحب چيو ته، جيل ۾ ته اڳي ئي آهيون. ايوب خان وڌيڪ ڇا ڪندو.“

رسول بخش پليجو ۽ حفيظ قريشي حيدرآباد مان ٽرانسفر ٿي آيا، انهن جي سيل ۾ ڊاڪٽر رشيد حسن خان (مائواسٽ ليڊر) ۽ راحت حسين ڪاظمي، جو پوءِ بينظير جي ڪئبنيٽ ۾ مرڪزي هيلٿ منسٽر ٿيو ۽ جيڪو ماسڪو نواز هو، به هنن سان گڏ هيا.

هڪ ڏينهن اسان جيل ۾ پتي جو ڏينهن ملهايو ۽ سڀني سياسي قيدين جي دعوت ڪئي. حفيظ قريشيءَ چيو ته: ٻاهران هن جو سمگلر دوست قاسم پٽي کاڌي خوراڪ لاءِ شيون موڪليندو. شام جو جڏهن مير صاحب،

جبل جو چڪر ڏئي رهيو هو، تڏهن اسان واري سيل ۾ غلر وڇايو ويو ۽ ويهارو کن سياسي قيدين جي دعوت ڪئي وئي. تقريرون ٿيون، ۽ مون کان انقلابي شعر پڙهايا ويا. سڀني جي اڳيان ڪافي، بسڪيٽ، ڪيڪ ۽ سڪو ميوو رکيو ويو. پوءِ خبر پئي ته اهي سڀ مير صاحب جا ها. جيڪي هو ڪپڻ ۾ رکندو ويندو هو، ۽ ناشتي ۽ رات جي مانيءَ بدران کائيندو هو.

هي ريشم آهي. جنهن منهنجي شاعريءَ کي ڪيئي ڀت جا جوڙا پاتا آهن، ۽ جا کوجا قبرستان ۾ دفن آهي. هوءَ سنڌ جي پهرين جديد شاعره هئي. هن کان اڳ ۾ ڪي اڻ پڙهيل سگهڙيا ٿيون ٿيون هيون، جن جا نالا ’داسي‘ ۽ ’مرڪان شيخو‘ هيا. ريشم ساڻي رسالي جي، سنڌري اتر چنڊاڻي ۽ ٻين ٻن سان گڏ ايڊيٽر هئي. هن جا هيٺيان ٻه نظر ’ساڻي‘ جي نمبر ۾ ڇپيا هئا، جو ٽن سؤ صفحن تي مشتمل هو، ۽ جو مون وٽ لئبريريءَ ۾ ڪونه آهي. انهن ٻن نظمن جون پهريون سٽون هيون:

پهريون: ’هن دنيا جي ويرانيءَ ۾ منزل ملندي يا نه؟‘
ٻيو: ’مڪڙي ڇا کان شرمائي؟‘

ان کان پوءِ مون، هن جا ٻيا ٻه نظر پنهنجي رسالي ”اڳتي قدم“ ۾ ڇاپيا ها، جيڪو مان پنهنجي دوست ليچمن راجپال جي مدد سان ڪڍندو هوس. (ليچمن مون کي بمبئيءَ ۾ مليو هو. گهڻو ڪري انڪر ٽيڪس ڪمشنر ٿي رٽائر ٿيو هو.) انهن نظمن ۾ هڪ نظر آهي:

گهرو احساس
آءُ ته مان توکي بهلايان،
نغمي جو جادو ٿهلايان
هلڪا هلڪا شيرين شيرين
توڪي ڪيئي گيت ٻڌايان،
خاموشيءَ جون لهرون چيري،
تن جي سڀني تي لهرايان،
ڳايان ڳايان تيسين ڳايان
جيئين پنهنجي دل ۾ پانڀان
دنيا ساري خواب
ساڻي

دنيا ساري خواب
 اونداهيءَ ۾ جيڪا دهڪي
 تاري جيئن دل منهنجي آهي
 پنهنجي هستيءَ کان گهٽائي
 چاندوڪيءَ کي هر دم چاهي
 تارو اوندھ ۾ هوندو آ
 چاندوڪيءَ ۾ هوندو ناهي
 دوري ۽ مجبوري ڇا کان،
 گڏجي پنهنجي دنيا ناهي
 تارو ۽ مهتاب
 ساڻي
 دنيا ساري خواب
 هوءَ جا هاڻي خواب عدم ۾ آهي، ان جو ٻيو نظر آهي، جيڪو 'بيوس'
 جي انداز ۾ آهي.
 او ساز زندگيءَ جا!
 سِرَ ٿو سوين سٿائين
 هر تار ٿو وڃائين
 ڪنهن وقت ٿو رٿارين
 ڪنهن وقت ٿو ڪلائين
 منهن زرد دل دڪي آ،
 ڪنهن وقت ڪل خوشيءَ جا،
 چيڙين پيو ترانا
 سمجها نه مون نرالا
 آواز زندگيءَ جا،
 او ساز زندگيءَ جا!
 او ساز زندگيءَ جا!
 يا عيد هئي وطن ۾
 ۽ چاندني چمن ۾
 يا دور ديس کان هان

۽ آ آماس من ۾
 ڪولي نه ٿو ٻڌائين
 پر راز زندگيءَ جا
 او ساز زندگيءَ جا!
 ڪنهن وقت ڏس ته ڳوڙها
 ڄڻ ٿي ڏسان سڀن ۾
 انداز زندگيءَ جا،
 او ساز زندگيءَ جا!
 اڳ پوءِ ڏي نهاريون
 ۽ آس تي گذاريون
 ڪلهه کي نه جي وساريون
 ٻئي ڏينهن کي به ساريون
 ڪن ۾ سوين مڪاريون
 لڪ ناز زندگيءَ جا
 او ساز زندگيءَ جا!

پر هن جي زندگي جو، جنهن جو وجود سراپا موسيقي هو، ساز اوچتو
 ٽٽي پيو ۽ جيڪي نعمتا انهن تارن ۾ سمايل ها، سي اڀري نه سگهيا ۽ هميشه
 لاءِ خاموشيءَ جو حصو ٿي ويا.

هي جمال صديقي آهي، جيڪو وڪالت ۾ منهنجو پهريون پارٽنر هو ۽
 آخر تائين هر پيالائ ۾ هر نوالا دوست به رهيو ۽ سکر ۾ وفات ڪري ويو.
 هي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي آهي. جنهن بزم صوفياءَ جي پهرين
 گڏجاڻيءَ ۾ چيو هو، ”سيد! هيءَ ڪهڙي چريائپ آهي. صوفي سڀ مري ڪي
 ويا. هي سوشلزم جو دؤر آهي، توڙي ڇا جي بزم صوفياءَ ناهي آهي؟“ جنهن
 تي مون سيد کي ٽيڪ ڏني هئي ۽ چيو هوم ته، ”صوفي ڪميسار کان بهتر
 آهي، جو هن ۾ خوفِ خدا آهي ۽ ان ڪري هو ڪنهن تي ظلم نه ڪندو. اهو
 نالو بهتر آهي. ڪافي وقت لڳندو جو هن حڪومت کي خبر پوندي ته هي
 چريا صوفي ڪير آهن؟ ۽ کين ڇا گهربو آهي؟“

هي ع. ق. شيخ آهي. جنهن منهنجي ڪجهه ڪتابن جا سرورق ٺاهيا
 آهن. هن جي ڌيءُ ڊيلان ريشم جي ساهيڙي هئي ۽ منهنجي دوست عبدالستار

جي پهرين زال، جيڪو مون سان گڏ ايل. ايل. بي پڙهندو هو ۽ پوءِ ڪراچي هاءِ ڪورٽ جو ايڊيشنل ايڊووڪيٽ جنرل هو. ع. ق. شيخ سان منهنجون محمد ابراهيم جويو جي صحبت ۾ ملاقاتون ٿيون. پر جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، تڏهن مان، محمد ابراهيم جويو، مراد علي مرزا ۽ آغا نور نبي گڏ کائيندا پيئندا هئاسين. ع. ق. شيخ هر روز پنهنجي ڪمري ۾ رکيل شيون ڦيرائي رکندو هو، تنهن ڪري ڪمرو نئون نظر ايندو هو. هن جي ڪمري ۾ ٿوريون شيون هونديون هيون. هن جون ڪجهه نڪتل تصويرون، ڪئلينڊر ۽ ٻه ٽي چينيءَ جون شيون هونديون هيون. هن کي ڏسي مون کي فيض احمد فيض جو اهو شعر ياد ايندو هو، جو مونس بار بار دهرائيندو هو.

پيو ڪر مفت لگادي هه خون دل کي ڪشيد

گران هه اب ڪه منه لاله فامر ڪهته هين.

هو ڪٿ جي هيٺان ديسي جن جي بوتل ڪيندو هو جو ان مان علاوالدين جي جن وانگر نڪري ايندو هو. مون کي اڌ پيگ ڏيندو هو. مان ديسي شراب نه پيئندو هوس. لاچار هن جي دل رکڻ لاءِ پي ويندو هوس. ع. ق. شيخ پوءِ پنهنجي رهائش واري جاءِ پنهنجي پيڻ کي موٽائي ڏئي وڃي حيدرآباد جي قبرستان جي ڀرسان جاءِ ٺهرائي هئي. جتي هو جيئن دوستن کان ڪٽجي ويو هو، رڳو نور محمد کوجو هن وٽ ويندو هو. جڏهن چنڊ قبرستان تي اڀرندو هو، جنهن سان مصوريءَ جي دوران هن محبت ڪئي هئي، ان جون يادگيريون ڪنهن قبر تي ڪٿي وانگر ٻڌائيندو هو ۽ غالب جو غزل پڙهندو هو!

مدت هوني هئس يار ڪو مهمان ڪنس هونس

جوش قدح سس بزم چراغان ڪنس هونس.

ترجمو: (مدت ٿي آهي جو يار مهمان ٿيو هو

۽ جام ۾ ايترو جوش هو جو بزم ۾ ڏيٺا ٻري ويا هئا.)

هو هڪ نهايت ٺهو انسان هو، پر زماني جي بي اعتباري ۽ دوستن جي بي پرواهيءَ جو شڪي هوندو هو. جڏهن مان عبدالستار سان گڏ پڙهندو هوس ته عبدالستار مون کي هن جا ڪجهه نثر جا ٽڪرا ٻڌايا ها، جي جيڪڏهن سعادت حسن منٽو، عصمت چغتائي، ۽ راجندر سنگھ بيهي ٻڌن ها ته هن کي پگهر اچي وڃن ها. پر هن جي پيري تنهائيءَ ۾ ايتري مجبور

هئي جو پٽائيءَ جو هيٺيون بيت بي اختيار ياد اچي ويندو هو.
 ”پنڌ نه پنڌن جيترو، ڪيئن سجهندي ڪيهر،
 جيڪر ڪريان ريه، پر چُونڊا منڌ چري هئي.“
 هن پڇاڙيءَ تائين ڪيهر نه ڪئي ۽ هن جو پنڌ پڇي ويو. مان هن جي
 قبر تي ويو هوس ته پٽائيءَ جو هيٺيون بيت بار بار منهنجي چپن تي آيو هو.
 ”پر پنجهوءَ ويهي، ڪهڙيون ڪندي ڳالهڙي،
 حاجي ماضي موتيا، ورنهي ڏيئي،
 خبر نه پيئي، ته ڏاج ڏنس ڪيترو.“
 اهو پٽائيءَ جو ڪمال آهي جو قبر کي ونيءَ جهڙي خوبصورت تشبيهه
 ڏني اٿس.

هي ڪامريڊ اشرف آهي، جو مون سان ۽ هڪ اردو شاعر ساحل
 بلگراميءَ سان گڏ مرينا هوٽل ۾ اڌ رات تائين پيئندو هو ۽ بل پاڻ پريندو
 هو. هو اسان کي مجاز، جوش ۽ فراق جا لطيفا ٻڌائيندو هو. جن مان ڪجهه
 جوش مليح آباديءَ پنهنجي آتر ڪهاڻيءَ ”يادون ڪي برات“ ۾ لکيا آهن.
 اشرف هڪ رومانوي اشتراڪي هو ۽ پراسراريت هن کي وڻندي هئي.
 هن بندر روڊ تي هڪ هندو واپاري جي آفيس هٿ ڪئي هئي. جتي هو
 ڪميونسٽن جي گڏجاڻي رکندو هو. هڪ پيري هن 555 سگريٽن جو دٻو
 اونڌو ڪري، ان مان هيٺينءَ پنيءَ سوڌا سڀ سگريٽ ڪڍي، ان جي هيٺان
 گڏجاڻيءَ جي ايجنڊا رکي ته متان سي. آءِ. ڊيءَ وارا اوچتو ڇاپو هڻن. ٻئي
 پيري هن حيدر بخش جتوئي جي دوست هاري ليڊر عبدالقادر ۽ منهنجي بندر
 روڊ تي ڪنهن بار ۾ دعوت ڪئي. جڏهن نشي ۾ ڌٽ هئو، تڏهن هو چئي
 رهيو هو:

Sonara, I have served thee in my own fashion.

(سونارا (شاعر جي محبوب جو نالو) مون تنهنجي پنهنجي طريقي سان
 خدمت ڪئي آهي.)

هن جو مطلب هو ته هن ڪامريڊن کي پياري، پارٽيءَ جي خدمت ڪئي
 هئي. مون اها سٺ ڪنهن انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ پڙهي هئي جا شايد رابرٽ
 سسٽون (Robert Sasoon) جي هئي جو پهرين جنگ عظيم ۾ ماريو ويو هو.
 ۽ جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ وقت پنهنجي محبوب کي مخاطب ٿي چئي هئائين.

اشرف پيارو دوست هو. هو مون کي نيشنل روڊ تي هڪ رقااص مقصوديءَ وٽ وٺي هلندو هو. جا نواب رام پور جي داشتہ رهي چڪي هئي ۽ اردوءَ جي شاعره به هئي. هو هن وٽ به ٽي ڪلاڪ ويهي، هن جا غزل ٻڌي داد ڏيندو هو ۽ هن کي به ٽي سؤ رپيا ڏئي ويندو هو. اشرف ڪافي وقت مون سان گذاريندو هو ۽ منهنجي اردو شاعريءَ جو مداح هو. جا مون ترقي پسند مصنفين جي انجمن ۽ حلقهءِ اربابِ ذوق ۾ پڙهندو هوس. هن جي چوڻ تي مون کي انجمن ترقي پسند مصنفين جو وائيس پريزيڊنٽ ڪري ڪنو هئائون. انجمن جو سيڪريٽري ظهور نظر هو، جنهن جي باري ۾ مون ’جڳ مڙيوئي سڀنو‘ ۾ لکيو آهي.

هڪ ڀيري انجمن هندوستانی جي مشهور اشتراڪي شاعر سردار جعفريءَ جي دعوت ڪئي. اهو 1947ع جو زمانو هو. سردار جعفريءَ تقرير ڪندي چيو: پاڪستاني شاعر فاشزم کان دور رهن. ”ته هڪ نوجوان اردو اديب هن کان پڇيو ته: ”علامه اقبال ’لينن جو ترانو‘ لکيو آهي. ڇا هن جي شاعريءَ ۾ فاشزم هتي؟“ ”ها، منهنجي جان، هئي.“ سردار جعفريءَ جواب ڏنو.

پر هڪ ڳالهه نه ٿي وسري. هڪ ڀيري اشرف مون کي ميري ويدر ٽاور جي ڀرسان هڪ فارين بئنڪ غالباً ’گرئنڊ ليز‘ ڏانهن وڪٽوريه گاڏيءَ ۾ وٺي هليو. ڇو ته اتي هن جو هڪ اينگلو انڊين چوڪريءَ مارگريٽ سان لنچ لاءِ وقت رکيل هو. مارگريٽ جا بئنڪ ۾ ملازم هئي. بئنڪ جي ٻاهران هن سان هڪ لڳي پندرهن منٽن تي ملڻي هئي. اشرف وڪٽوريا واري کي ڪرايو ڏٺو ۽ اسان ٻئي بئنڪ ٻاهران ٽين وڳي تائين بيٺا رهياسين. اوچتو ڪارونپار ڇانئجي ويو. مينهن به چوي اڃ نه پوان ته ڪڏهن پوان! اسان ڀڄي وياسين. هڪ ٽين جي پڙج هينان بهي رهياسين. اوچتو مارگريٽ هڪ انگريز سان وڪٽوريا مان لٽي ۽ اشرف کي ڏٺو ته ڏٺو ڪري بئنڪ ۾ هلي وئي. اشرف تڏو ساھ ڀري مير جو هيٺيون شعر پڙهيو.

”ياد اس کي اتي خوب نهين مير باز آ

نادان! پهرهه جي سه بهلایا نه جائے گا.“

ان ڳالهه مون کي شيڪسپيئر جي ’جيئن توکي وڻي‘ (As you like it) مان ان جي ڪردار آرلندو جي ست ياد آئي ته، ”ڪيڏو نه تلخ تجربو آهي جو خوشي ڏانهن ٻئي ڪنهن جي اکين سان ڏسجي!“

پوءِ اسان پنڌ موٽي آياسين. ڪجهه وقت اڳي هو گذاري ويو. هڪ پيري هو منهنجي فلت ۾ آيو (ان وقت مان ۽ حشوءَ جو سوٽ ماڌو ان فلت ۾ رهندا هئاسين ۽ چيائين ته پوليس هن جي گهر تي هن جي ڀاءُ شرف کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ڇاپو هنيو هو، پر هو ڪوٺو ٽپي روپوش ٿي ويو. شرف، صحيح معنيٰ ۾ هڪ ڪميونسٽ هو. جنهن جي پارٽيءَ سان بيحد وابستگي هئي. هو گرفتاريءَ جي پوءِ کان اوڀر پاڪستان پهچي ويو ۽ تيسٽائين اوڀر پاڪستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ سان گڏ ڪم ڪندو رهيو، جيستائين بنگلاديش نه ٺهيو.

هڪ پيري مان وٺڪيشن ۾ زرينا سان گڏجي بئمينو سئنيما تي ويو هوس ته اتي مون کي ڪامريڊ شرف ملي ويو. هن کي بنگلاديش جي ڪامريڊن بچائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر انهن ۾ جيڪي قوم پرست ها، هن جي برخلاف ٿي پيا. هن بنگلاديش ۾ خونريزيءَ جا لرزه خيز داستان ٻڌايا. ڪراچيءَ ۾ هوريڙهيءَ تي سبزي وڪڻي ٻارن جو پيٽ ٻاليندو هو.

هو منهنجو ڪافي هائوس جو ساٿي عمر عابد زبيري، جيڪو فيڊرل سيڪريٽري مسرت حسين زبيريءَ جو ڀائٽيو هو، جنهن جي معرفت منهنجي ٽرانسڪائيٽ موسيٰ ٻار جيءَ سان واقفيت ٿي هئي. سو به اوڀر پاڪستان ۾ سرگرم سياسي ڪارڪن هو ۽ موٽي اچي بنگلاديش تي ڪتاب لکيو هئائين ۽ ڪجهه وقت اڳ گذاري ويو آهي.

هي محمد امين کوسو آهي، جو هوٽلن ۾ مهينن جا مهينا ٽڪيو پيو هوندو هو ۽ جيڪڏهن پئسو نه هوندو هوس ته اوڌر تي ضيافت ڪندو هو، نيٺ ڳوٺان پئسا گهرائي، يڪوئي بل ادا ڪندو هو. هن حشوءَ کان فلسفي اسپينسر (Spencer) تي ڪتاب وٺي مهيني ۾ پورو ڪيو ۽ تيسٽائين هن جي هوٽل جو بل ڪتاب جي قيمت کان ٽيهارو ڀيرا وڌي ويو.

هي ڪامريڊ جمال الدين بخاري آهي، جنهن پنهنجي ترقيءَ پسنديءَ جي ثبوت لاءِ هڪ هندو عورت شائتيءَ سان شادي ڪئي هئي. جڏهن سندس پٽ مون سان لاڙڪاڻي ۾ گڏيو هو، تڏهن جماعت اسلاميءَ جو ميمبر هو. ترقي پسندن کي ڄڻ هن جي ڏاڙهي ڏاڙهي رهي هئي.

هي مولوي عبدالله آهي، جو ’نئين زندگي‘ رسالو ڪيندو هو ۽ جو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع مليءَ ۾ رهيو هو ۽ جنهن جو ٽڪيو ڪلام

’چڏ زوراور‘ هوندو هو. هن تي مون گمبٽ ۾ هڪ غزل به لکيو هو، جيڪو اڃان غلام ربانيءَ کي ياد آهي. مولوي عبدالله، پير حسام الدين شاه راشديءَ ۽ سينيٽر حسين شاه راشديءَ جو دوست هو. جڏهن کيس ڪاٺي بلو فلر ڏيکاريندا هئاسين ته هو سترن ۾ هٿ وجهي تنگن سڪيڙيندو هو ۽ جيڪڏهن فلر اڌ ۾ بند ڪندا هئاسين، ته چرڪ پري چوندو هو، ’چڏ زوراور! باقي به ٿي وڃي‘. هو امير حمزي جي داستان مان عمر عيار جي زنبيل وانگر ويهه سير وزني ٿيلهو پاڻ سان کنيو وٺندو هو، جنهن ۾ ڪيئي اخبارون، رسالا ۽ هن جا ڇپيل ڪتاب هوندا ها. هن جي بي خوديءَ واري موجودگي، ڪوري ڪاغذ وانگر سادي ۽ هلڪي هوندي هئي.

هي عبدالقدوس قدوسي آهي، جنهن مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ سنڌ جا پنج حصا آندا ها ته انهن تي هن کي پي. ايڇ. ڊي ڊگري ڏيان. اهو به پير صاحب جي حلقي جو ماڻهو هو ۽ سينيٽ جي فيصلي کان اڳ گذاري ويو. جي کيس ڊگري ملي وڃي به ها ته ڇا ٿئي ها؟ گذاري ته هونءُ ئي وڃي ها. پر فريئر ٿيل ڊگري هن جي گهر جي ديوار تي ٽنگي رهي ها. ڇا ڪي ماڻهو پنهنجي سنگ لحد تي به اير. اي. پي. ايڇ. ڊي لکن ٿا؟

هي ڪامريڊ پوهو آهي. جنهن وٽ مان روپوشيءَ دوران ويندو هوس، جو هر ڀيري شڪايت ڪندو هو ته سندس ورٽل شيئرس جي قيمت ڪري پئي آهي. پڇاڙيءَ ۾ به اها ڳالهه ڪندي، غالباً 1970ع ۾ گذاري ويو. مون هن کي هڪ ڀيري چيو هو ته: فلاڻي عورت هن جي زندگيءَ جي وارياسي ۾ اڪيلو گل آهي، ته هو منجهي پيو هو. چڱو جو هن کي اهو ڏينهن ڏسڻ نه پيو ته انهيءَ گل جون واڳون ٽڙيل پڪڙيل پنڪڙين وانگر ٿيون لڳن ۽ هوءَ هڪ گل جهڙي ڪنواري چوڪري نه رهي آهي. پر هڪ سس آهي، جنهن کي ٿور جي شاخ جهڙي زبان آهي. ان وقت غلام رباني آڪرو ويٺو هو. جڏهن به پوهوءَ جي ڳالهه ڪرندي آهي ته هو اها ست دهرائي تهڪ ڏيندو آهي. تهڪ ربانيءَ جي زندگيءَ ۾ ائين هيا جيئن ستوڙيءَ جي زندگيءَ ۾ سِڪا هوندا آهن، جي هُو مٿيون پري اڇليندو آهي.

هو منهنجو پيارو دوست نعيم صديقي آهي، جيڪو بحرين ۾ گذاري ويو ۽ جنهن جي باري ۾ مون اڳيئي لکيو آهي.

هو منهنجا هندوستان ۾ سنڌي دوست سڳن آهوجا، نارائڻ شيام، موهن

ڪلپنا، هري ڪانت، هروسدارنگاڻي، تيرت وسنت، ۽ حشو ڪيولراماڻي آهن، جيڪي به گذاري ويا آهن ۽ انهن کي ياد ڪري ڀٽائيءَ جو هي بيت ٿو ياد اچي.

ڳچيءَ واريو ٻانهن، ويٺي روئي وڃن سين،
لايان لال لڱن کي، ائين جي چرو ڪانهن،
آءُ اوهان جي دانهن، سدا ٻڌان سَري.

انهيءَ ڊگهي لسٽ ۾ وقفو ضروري آهي. انهيءَ گل جي ياد اچي تازو دم ڪري ٿي، جو اڃان ٿاريءَ تي آهي. هوءَ شاعره هئي.
مان جو بلبل هزار داستان آهيان. انهيءَ سان محبت جي سرگوشي به نه ڪئي آهي. فقط اسان جون اکيون، هڪٻئي جي اکين ۾ گر رهيون آهن، ۽ انهن ۾ پنهنجا جڳ جڳانتر ڳولينديون رهيون آهن.

هڪ ڀيري هوءَ منهنجي ستر سان پنهنجي ستر ملائي، مون سان هڪ سئنيما هال ۾ ويٺي هئي. پر مون هن جي ران جي اطلس ۽ ڪمخواب کي ڇڻيو به نه هو. پوءِ جڏهن هوءَ ٻيهر ملي ته منهنجي اکين جا پيغام سمجهي وئي ۽ مان سندس اکين جا پيغام سمجهي ويس.

ڊڪ، ٻيڙا، خوشي ۽ سرخوشي، ڇا ڇا نه سمايل هو اسان جي اکين ۾! نه ڄاڻان اسان ڪهڙي جنم ۾ مليا هئاسين! امرتا پريتر ويجهي هجي ها ته هن کان ڪنهن جوتشيءَ جو ڏس پڇان ها! مون هن جي ڇهاڻ کان سواءِ هن کي ڇڻيو آهي. هن جي ڏيکاريءَ کان سواءِ هن کي ڏٺو آهي. ۽ منهنجا ڪن ٻرندا رهيا آهن. انهن ٻولن سان، جي ڪيئي سال اڳ هن ڪجهه ٻوليا ۽ ڪجهه نه ٻوليا ها. مان هن جو نانءُ وٺڻ نه ٿو چاهيان، ڀل ته هوءَ منهنجي شاعريءَ جي پرولي رهي، جنهن جي پيڻي ڪنهن وٽ ڪانهي، سوا ان ريل جي گاڏي جي، جنهن ۾ ويهي هوءَ مون سان گڏ وڃي رهي هئي، ۽ منهنجي دل ۾ آيو هو ته هن کي آغوش ۾ ڇڪي وٺان. هاڻ وري ٿو اڃان ان لسٽ تي، جا مون وڃ تي ڇڏي هئي.

مون کي موهن ڪلپنا سان به ڏاڍو پيار هو. هڪ ڀيري سال 1963ع ۾ الهاس ننگر ۾، سڳن آهوجا جي گهر ماني کائي، هن جي پڌر ۾ غلر وڇائي، ويهه يا پنجويهه اديب ويٺا هئاسين. مان هڪ ماڻهوءَ جو مشاعرو ٿي رهيو آهيان. ان رات مان وهائي کي ٽيڪ ڏئي، رات جي ڏهين وڳي کان صبح جي

پنجين وڳي تائين شعر پڙهي بس ڪئي ته موهن ڪلپنا چيو ته: ”ايازا! تنهنجي شاعري ٻڌي راڻي پرتاب جي باري ۾ هڪ چوڻي ٿي ياد اچي. هڪ ڀيري راڻو چتور مان ڪجهه ڏينهن ٻاهر ويو. چتور جي قلمي ٻاهران هڪ ٻيءَ پٽ ويٺا ها. اوچتو ٻيءَ پٽ کي چيو ته: راڻو موتي آيو آهي. پٽ حيران ٿي ويو ۽ ٻيءَ کي چيائين ته: ”ابا توکي ڪيئن خبر پئي ته راڻو موتي آيو آهي؟ پش جواب ڏنس، تو تلوار جا زوردار ست زپڪا ٻڌا؟ ايترا زور سان ست پيرا زپڪا صرف راڻو ئي ڪري سگهندو آهي. ايتري زوردار روانيءَ سان فقط تون ڏهين وڳي رات کان پنجين وڳي صبح تائين شعر پڙهي سگهندو آهين.“ مون کي پنهنجي شعر تي اهڙو داد ڪنهن نه ڏنو آهي.

هن ڀيري جڏهن موهن ڪلپنا مون تي الهاس ننگر ۾ تقرير ڪندي چيو ته: شيخ اياز کي نوبل پرائيز ملڻ گهرجي ۽ مون سان ڪچهري ڪري موڪلايو. تڏهن مون موهن ڪلپنا ۾ پنهنجي موت جي اڳيات پريٿا (علم سابقه) (pre-cognition of Events) ڏني هئي. هن هوٽل ۾ مون سان پاڪر پائي مون کي چيو ته: ”الوداع! اياز! وري نه ملنداسين!“ مون کي اهو ٻڌي ڏک ٿيو ۽ مون ائين سمجهيو ته شايد هو منهنجي موت جي اڳڪٿي ڪري رهيو آهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ، هو مون کي پنهنجي دوست گني سامتاڻيءَ جي گهر مليو، جو بمبئي گورنمينٽ ۾ هوم سيڪريٽري آهي. جنهن منهنجي ۽ زرينا جي پنهنجي فلت ۾ ماني ڪئي هئي. اسان ڪافي وقت پيئندا ۽ گفتگو ڪندا رهياسين. مون هن کي هڪ لطيفو ٻڌايو هو، جو ٻڌي هو ڏاڍو کليو هو. يوگو سلوويا جي ڪنهن وقت وائيس پريزيڊنٽ ملووين جلاس پنهنجي ڪتاب، ’استالن سان گفتگو‘ (Conversation with Stalin) ۾ لکيو آهي ته: ”اسان يوگوسلويا جا عيوضي استالن وٽ وياسين. استالن جي پالٽ بيورو جو دستور اهو هوندو هو ته هو شام جو نوين وڳي کان وٺي صبح جو نوين وڳي تائين واڌڪا پيئندا ها ۽ ماني ڪاٺي شام تائين نٿو ڪندا ها. انهيءَ وچ ۾ هو قومي ۽ بين الاقوامي مسئلن تي فيصلو به ڪندا ها. استالن اسان کي به رات جو گهرايو هو. جيتوڻيڪ اسان ايترا بلا نوش ته نه هئاسين، تڏهن به اسان ڪجهه جام پيٽا. جڏهن مون کي پيشاب لڳو ۽ مان بات روم ۾ ويس ته مون کان اڳ مالوتوف اتي بيٺو هو. مون کي ڏسي ڀٽ جي زب کوليندي چيائين: ”We load before unloading, اسين ڀرجڻ تڏهن خالي ٿيڻ کان اڳ.“

پر ائين ٽهڪڙن کان پوءِ جڏهن هن سان پاڪر پائي موڪلايو، تڏهن به ساڳيا لفظ چيائين: ”ڇڳو اياز وري نه ملنداسين.“ ٻن ٽن مهينن کان پوءِ مون کي ڪراچيءَ ۾ خبر پئي ته مون ڪلپنا گذاري ويو. ڪي ڳالهين واقعي انسان جي سمجهه کان ٻاهر آهن.

نارائڻ شيام کي ڪنهن بيوقوف ڊاڪٽر سياري ۾ گلوڪوز جي ڊرپ ڇاڙهي ته هن کي ڪنڀي وئي ۽ هو گذاري ويو. ڪونج ماهوار جو ايڊيٽر هري موٽوائي تڏهن هتي طارق اشرف وٽ ڪراچيءَ ۾ رهيل هو. ان وقت منهنجي طبيعت ڏاڍي خراب هئي. طارق اشرف جڏهن هن کي اهو ٻڌايو ته هو منهنجي گهر پهچندو آيو. مون تيستائين ’سُر نارائڻ شيام‘ لکي ورتو هو، جو هري موٽوائيءَ کي ڇاپڻ لاءِ سپرد ڪير. هن اهو نهايت سهڻي گيت اپ سان چيڙايو. شيام جي باري ۾ مون پنهنجي سموري جذبات جو پريور اظهار ان ڪتاب ۾ ڪيو آهي. مان هتي هڪ ٻي ڳالهه جو ذڪر به ڪرڻ ٿو چاهيان. 1963ع ۾ منهنجو بمبئي ۾ اچڻ جو ٻڌي، شيام ترين رستي دهليءَ مان بمبئيءَ مون سان ملڻ آيو هو. اسان جا اڳ ئي سٺا تعلقات هئا. مان هن کي پاڻيءَ جي جهاز تي ڇڏڻ لاءِ منهوڙي ويو هوس، جڏهن هو سنڌ ڇڏي هند وڃي رهيو هو. بمبئي ۾ ڳالهين ڪندي مون هن کي چيو هو ته: ”مان جڏهن اسڪول ۾ پڙهندو هوس، تڏهن دهليءَ مان هڪ چوڪري مهاتما گانڌيءَ کي اتر پرديش وٺي وئي هئي، ۽ اتي هن کيس پنهنجي اڳئين جنم وارو گهر ۽ مڙس ڏيکاريو هيو ۽ مڙس جي چوڻ تي پنهنجي فرش هيٺان لڪايل ڳهن جو ڊپلو ڳولي ڏنو هئائين...“ شيام چيو: ”ان چوڪريءَ سان ملندين؟ مون سان ساڳي آفيس ۾ گڏ ڪم ڪندي آهي، ۽ اڃان تائين ساڳيون ڳالهين ڪندي آهي.“

شيام ايڏي سڃاڻپي طبيعت وارو ڪم ڪو شاعر هو، جو جڏهن هو ڳالهائيندو هو ته مون کي پٽائيءَ جا هيٺيان ٻه شعر ياد ايندا ها.

ڪن ٿي ڪيچين ڪچيو، ڪڇ نه ڪچيائون،
رهي نه رتيءَ جيتري، انهن وٽ آئون،
وڏي وڏائون، هو جو وڻ هئڻ جو.

ڪن ٿي ڪيچين ڪچيو، ڪڇ، نه ٿا ڪڇن،

پاڙان پوءِ وڌن، هر جو وڻ هئڻ جو.

اهڙو نهڻو شاعر مون اڃ تائين نه ڏٺو آهي. جنهن هئڻ جو وڻ پاڙون

ويڏي ڦٽي ڪيو هجي.

شيار ڪي ڀارت ۾ سنڌيءَ جو عظيم شاعر سمجھندا آهن. هتي به هن

لاءِ ڪا گهٽ عزت ناهي. محمد ابراهيم جويي، تنوير عباسيءَ جو شيار تي

پورو ڪتاب ڇپرايو آهي.

دراصل برصغير جي ورهاڱي، ٻيو سڀ ڪجهه ورهايو پر شعرو ادب ڪي

ورهاڻي نه سگهيو آهي. اڳي ته اسان تي وطن دشمنيءَ جي الزام تراشي ٿيندي

هئي، پر هاڻي ته امرتا پريتر ۽ ٻيا پنجابي شاعر ۽ اديب هتي پنجاب ۾

ڇپجي رهيا آهن ۽ هتان جا پنجابي شاعر ۽ اديب اوڀر پنجاب ۾ ڇپجي رهيا

آهن، ۽ اردوءَ ۾ مرزا غالب کان وٺي سردار جعفريءَ تائين هتي ڇپجي رهيا

آهن. ادب هر ديوار ڏاهي سگهندو آهي. رڳو ڪشمير جو سياسي مسئلو

ڪنهن ريت حل ٿئي ته برصغير ۾ ٻيو ڪوئي تضاد ناهي. ۽ وري شڪست

دليون ڳنڍجي سگهن ٿيون. ڪشمير جو حل نهايت ضروري آهي، جو اسان

شاعر نه ٿا ڪري سگهون. سياستدان ۽ ملٽريءَ وارا ئي ان جو ڪو جوڳو

حل ڪڍي سگهن ٿا. باقي ٻئي هر زخم لاءِ اسان وٽ مرهم آهي. رڳو سڳن

آهوجا لاءِ اسان ڪاڻي مرهم ڪٿي نه وڃي سگهياسين. توڙي جو هن اهڙو خط

رشيد ڀٽيءَ ڏانهن لکيو هو، هن کي خارش (Eczema) هئي جا لهي نه ٿي لٽي.

جنهن هن کي ڇيڙاڪ ۽ ڪاوڙيل بڻائي ڇڏيو هو. سندس ٻيءَ جي سکر ۾

سنڌوءَ سامهون ڪوئي هوندي هئي، جتي هو خوشحال زندگي گذاريندا هئا.

هن ئي مون کي بيٺر پيڻ تي هيرايو هو. پر پوءِ الهاس ننگر جي ڪمپن هن

کي مايوس ۽ دلگير ڪري ڇڏيو هو. مون هن جي موت تي هڪ دردناڪ

نظم لکيو هو، جيڪو 'ڪي جو ٻيجل ٻوليو' ۾ ڇپيو آهي.

مون سدائين ان ڳالهه تي سوچيو آهي ته اڳتي (موت کان) ڇا آهي؟ ڇا

هن زندگيءَ کان پوءِ ٻي زندگي آهي؟ ڪيئي مفڪر ۽ فلسفي صدين کان ان

ڳالهه تي سوچيندا رهيا آهن. آخر اها سوچ جائز به آهي؟ ڇا ٻيو ڪوئي سوال

ان کان وڌيڪ اهم آهي؟ زندگيءَ کان وڌيڪ پراسرار ٻي ڪهڙي شيءِ آهي؟

منهنجي شاعريءَ ۾ ان جو جواب اڃان تائين ته سواليه نشانيءَ تي ڪٿي ٿو!

غالب چيو آهي،

هستي ڪي مت فريب مين آجائيو اسد

عالم تمام حلقه دار خيال هـ.

(اي اسد) (غالب جو ٻيو تخلص) هستيءَ جي فريب ۾ نه آءُ

سڄو عالم خيال جي چار ۾ ڦاٿل آهي.)

حافظ جو به هڪڙو شعر ياد ٿو اچي،

در بزم دور يك دو قدح درڪش و بزم

يعني طمع مدار وصال دوار را.

(بزم ۾ هڪ ٻه جام بي رهندو ره

۽ دائمي وصال جي هيچ نه رک.)

ڪي وڏا ماڻهو، جيئن ڊاڪٽر مهڪري هو. جنهن جي گفتار هڪ تيز

نشتر وانگر هوندي هئي، ۽ ان ڦوڙي کي ڦاڙي ڇڏيندي هئي، جنهن تاريخ جو

ويهن وه ڪيو آهي. اهو به 85 ورهين جي عمر ۾ گذاري ويو.

منهنجا ڪلاس فيلو ديوان پرماتند، سترام ۽ ٻيا به چڪيا تي رک ٿي

ويا، جا گنگا ۾ پنهنجو سفر پورو ڪري وڃي سمنڊ ۾ سڻائي.

ڪي ننڍ وڏائيءَ کان مٿي انسان عطا محمد ميمڻ جو سنڌ يونيورسٽيءَ

۾ منهنجو پيءُ. اي هو، پر جڏهن سنڌ گورنمينٽ ۾ ڊپٽي سيڪريٽري ٿيو،

تڏهن به هن منهنجو پيءُ. اي هو ۽ مهتاب اڪبر راشدي هن کي ڀائرن جيان

ڀائيندي هئي.

مرحوم عمر ميمڻ سان، جنهن تي نورالهدئي شاه جو مضمون پڙهي،

منهنجي دل ڀرجي اُٿي هئي. مان، رباني، ابراهيم جويو، حسن ڀٽو، يوسف

ٽالپر، جو هن وقت مرڪزي حڪومت ۾ وزير آهي. مرحوم اڪبر قاضي جي

هوتل اوريئنٽ ۾ ڪچهريون ڪندا هئاسين. ها مون کان مخدوم طالب

الموليٰ، مولانا گرامي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ عبدالڪريم گدائي جو ذڪر

وسري ٿو وڃي، جي يڪتائي روزگار انسان هوندا ها. ٻيا به ڪيئي سکر جا

دوست، جج، وڪيل، منشي مڙا هوندا هئا، جن مان ڪن جو ذڪر مان

’ڪٿي ته پڇيو ٿڪ مسافر‘ ۾ ڪيو آهي.

تازو منهنجو هڪ جونيئر محمد صديق کرل جنهن محترم بينظير لاءِ

ضياءَ جي حڪومت ۾ سکر مارڪيٽ ٽاور وٽ ڪوڙا کاڌا ها، سو بينظير ڀٽو

جي اڳين، حڪومت ۾ سکر جو ايڊووڪيٽ جنرل هو. جڏهن بنظير ٻيهر اقتدار ۾ آئي، تڏهن هن کي ۽ منهنجي دوست آغا سيف الدين کي هاءِ ڪورٽ جا جج مقرر ڪيائين. منهنجي بقات جي پٽ ۽ جونيئر حبيب الله کي جو ڪنهن وقت منهنجو هر مشرب ۽ همخوار هو. سکر هاءِ ڪورٽ ۾ پاڪستان جو ڊپٽي اٿارني جنرل مقرر ڪيائين. امداد اهوڻ جو مون کي استاد چئي ملندو آهي، ان کي سکر مان سينيئر ڪري ڪيائين. انهن مان محمد صديق کرل ايجان هاءِ ڪورٽ جو جج مس ٿيو ته ڪار جي حادثي ۾ گذاري ويو. منهنجو هڪ ٻيو دوست فيروز الله نانا، جو به هاءِ ڪورٽ جو جج هو، پٿرس جي ڪنهن اسپتال ۾، پنهنجي ڪئنسر جو ٻڌي، جيئن ئي اسپتال مان ٻاهر نڪتو تيئن دل جو دورو پوڻ سان گذاري ويو.

منهنجو هڪ ٻيو فلسفي يار ۽ ڪلاس فيلو ۽ پوءِ هاءِ ڪورٽ جو جج، جسٽس علي نواز ٻڌائي به ٽي سال اڳ گذاري ويو. سيشن جج جن سان مون وقت گذاريو هو، سي به الائي ڪهڙي دنيا ۾ آهن! انهن مان عزيزالله ميمڻ سان منهنجي گهري دوستي هوندي هئي. عزيزالله ميمڻ، مان، ايس. اي. اميد علي قريشي ۽ سپرنٽينڊنٽ جيل آغلو خان درالي هر هفتي براج ڪالوني سکر ۾ ڊي. ايس. پي غلام اڪبر جي جاءِ تي ويندا هئاسين ۽ ائين کائيندا پيئندا هئاسين جن هومر جي آڊيسيءَ مان ڪجهه ڪردار هياسين.

غلام اڪبر جي زال ڪرستان ۽ ماءُ ايراني هئي. هو فارسي چڱي ڄاڻندو هو ۽ بيدل دهلويءَ جو وڏو مداح هو. بيدل جو ديوان هن جي ميز تي پيو هوندو هو ۽ اهو اسان کي پڙهي ٻڌائيندو هو.

همه عمر با تو قدح ڪشمير و نه رفت رنج خمار ما

چه قيامتي که نه مي رسي زکنار ما به کنار ما.

(سڄي عمر تو سان پيالو پيتو، پر اسان مان خمار جو رنج نه ويو)

ڪهڙي قيامت آهين جو اسان جي پاڪر مان اسان جي پاڪر تائين نٿو

پهچين.)

عجب است گر هو ست ڪشد که به سيرو و سمن در آ،

تو ز غنچه ڪم نه دمیده اي در دل ڪشا و چمن در آ،

پڻه آهوان رمیده خو مهسند زحمت جستجو،

به خيال حلقه زلف او گرهي ڪشا و ختمه در آ.

(اهو ڏسي حجب ٿو اچي ته توکي هوس سرو و سمن ڏانهن ٿو چڪي
تون پاڻ به مڪڙيءَ کان گهٽ نه آهين، پنهنجي دل جو در کول ۽ چمن
پر هلي آ،

پاڇ جي هيراڪ هرئين جي پٺيان ڳولا نه ڪر ۽ پريشان نه ٿي،
هن جي زلفن جي گهير جي ڳنڍ کول ۽ ختن پر هلي آءُ.)
بيدل دهلويءَ جو غالب ۽ اقبال جي فارسي شاعريءَ تي ڏاڍو اثر هو.
هڪ ڀيري غالب جي لاشعور هيٺيون شعر بديل تان کنيو.

بوئي گل نالهه دل دود چراغ محفل

جو تيري بزم سي نکلا وه پريشان نکلا

بيدل جو شعر آهي؛

بوئي گل نالهه دل دود چراغ محفل

هرڪ از بزم تو برخواست پريشان برخواست

(گل جي خوشبو، دل جي دانهن، محفل جو ڏيڻو،

جيڪي به تنهنجي محفل مان نڪتا، پريشان نڪتا.)

مون پنهنجي پهرين اردو ڪلام جي مجموعي جو نالو 'بوئي گل نالهه'
دل' بديل دهلويءَ تان ورتو هو.

اهي منهنجا هر پيال ۽ هر نوالا دوست جي مون سان سکر جي اونھاري
پر هڪ ٻي وڳي رات تائين غلام اڪبر جي پڌر پر ويٺا هوندا هئا، جيستائين
مير جا جهلڪا لڳندا ها ۽ غلام اڪبر جي گهر پر بيٺل سرنهن جي وڻ مان
چنڊ جا پاڇا هيڏانهن هوڏانهن سري پري پنهنجا چوڻا لاهي، ڌرتيءَ کي
آغوش ۾ وٺندا ها. اهي سڀ گذاري چڪا آهن، ۽ مٽيءَ ماءُ جي گود ۾ آرامي
آهن. ياد نه ٿو اچي ته هي شعر ڪنهن جو آهي. پر گهڻو ڪري سنسڪرت
جي ڪنهن شاعر جو آهي؛

محبت ۽ مزاح جي ٿوري موسر

روشنيءَ جي ۽ زندگيءَ جي دڪ ۽ سڪ جي،

ان کان پوءِ اوندھ جو شديد خوف

۽ مٽي مٽيءَ ڏانهن وڃي ٿي.

هڪڙو منهنجو جونيئر ڪليئر ڪليم الله هوندو هو. جيڪو ڳڙهي ياسين جو
هو. هن جي حاضر جوابي هن کڻ جيان هوندي هئي. ڳڙهي ياسين وارا دوست

پنهنجي حاضر جوابيءَ کي چاقوءَ وانگر هڪٻئي جي سِرَڻ تي ٽڪو ڪندا هئا. مون انگريز مضمون نگار چيسٽرٽن (Chesterton) جي هڪ مضمون ۾ پڙهيو هو ته: ”طنز ۽ مزاح جي نوڪ نه رڳو تلوار وانگر ٻيهي ويندي آهي، پر اها ڏسڻ ۾ به ايندي آهي.“ ائين لڳندو هو ته ڪليم الله سوچي سمجهي چرچو نه ٿو ڪري، اهو الهام وانگر نازل ٿيس ٿو، ۽ هن جي وات مان اهو جڏهن نڪري ٿو تڏهن اهو ٻڌي پاڻ به ڪل ۾ ويڙهجي وڃي ٿو.

منهنجو هڪ منشي بلرام هو، جنهن جو ڀاءُ هڪ ڏينهن، هن وٽ پنهنجي شڪارپور واري گهر مان آيو ۽ هن کي چيائين: ”مان سڀاڻي راجستان ٿو وڃان، امان جو خيال رکجانءِ“ بلرام اها ڳالهه ٻڌي حيران ٿي ويو. هن کائنس سبب پڇيو ته هن ورائيس: ”ڳالهه مان حويليءَ ۾ ڪو به مان ڏول ڀري رهيو هوس ته ڪوئي مهاجر، جو به حويليءَ جي هڪ گهر ۾ رهندو هو، مون کي چيو ته: ”ڪافر، پاڻيءَ کي پليد نه ڪر، ٻاهران ڀريندو ڪر.“ هن وڌيڪ بلرام کي چيو ته: ”مان هتي ترسندس ته خون ٿي پوندو. مان ڪنهن جي ٿڻ ۾ سھڻ وارو نه آهيان، پوءِ اهو مسئلو هجي يا ڪير به هجي.“

مون کي اوجھو ڪوئي شخص ياد آيو. مون ذهن ۾ ٽپوڏئي مڃيءَ وانگر هن جو نالو ڦاسائي ورتو. هو شون هو جو شيخ راز جو گهرو دوست هو. راز سرناگتي هاسٽل ۾ ساڻس ملائڻ لاءِ مون کي وٺي ويو هو. هو هڪ ڏندو مشتندو جوان هو. هن به راز کي چيو هو: ”مان هاڻي هتي رهي نه سگهندس ۽ هندوستان وڃان ٿو.“ پوءِ هن وهائي هيٺان تيز چرو ڪڍي راز کي ڏيکاريندي چيو هو: ”هي ڏسين ٿو راز! هي هندوستان ۾ انهيءَ مسلمان جي پيٽ ۾ هوندو، جو پهرين پيري منهنجي منهن پيو.“ شون ڪاٺ جي سندنل تي بنا وڃائي ستو پيو هو. هن نوڪدار چرو سندنل ۾ هنيو ته اهو ڪاٺ ۾ پھي ويو ۽ پوءِ چڪ ڏئي ان کي ڪڍيائين، چرو ڏاڍو چڱي رک جو هو ۽ ان ۾ چپ نه پيو. مان ۽ شيخ راز جڏهن سرناگتيءَ مان ٻاهر نڪتاسين تڏهن شيخ راز مون کي چيو: ”مون کي خبر نه هئي ته شون ۾ مسلمانن لاءِ ايڏي نفرت ۽ تلخي آهي. مان وري هن وٽ نه ويندس.“ راز ان تي نه سوچيو ته شون کي ڳوٺ، گهرگاهت، اوڙو پاڙو، ميڙي چونڊي سڀ هتي مجبور ٿي ڇڏڻي ٿي پوي. هن جو ٻيو ردعمل ڪهڙو ٿيندو!

اهو پهريون موڙ هيو شيخ راز جي زندگيءَ جو. راز سنڌي سرڪل جو سيڪريٽري هوندو هو، جنهن جو صدر رام پنجواڻي هو. هو رام پنجواڻيءَ سان گڏ ٻين هندو دوستن مٽولي وغيره جي ۽ منهنجي هر مهيني ۾ هڪ ڀيرو گهر ۾ دعوت ڪندو هو ۽ سندس زال جي هٿن جي ٺهيل برياني کائي اسان جا ويٺو هندو دوست چپ چٽيندا هئا. هن جي زال مون کان ڀرڌو نه ڪندي هئي. هوءَ مرحوم (قريشي نالو ياد نه ٿو اچي) جي سالي هوندي هئي، جيڪو ڪراچيءَ جو وڏو سرماڻيدار هوندو هو.

هڪ ڀيري مون کي مڏي جو ٽپ ٿي پيو هو، جو يارنهن ڏينهن هليو. شيخ راز جو گهر جناح گارڊن (اڳي گانڌي گارڊن) جي ڀرسان هوندو هو، جتان هو منهنجي لاءِ چوڙي جي يخني ۽ ڊبل روٽي کڻي ايندو هو ۽ منهنجي ڏاڍي خدمت ڪئي هئائين. هو بنيادي طرح هڪ نيڪ انسان هو، جڏهن کان هن کي اسلامي جوش آيو، تڏهن هن منهنجي خلاف روزاني مهراڻ ۾ اسي قسطن جو مضمون لکيو. جن محمد ابراهيم خليل جي عنقريب ايتري ئي قسطن واري تنقيد ۽ سردار علي شاه ڏاڪر جي ايڊيٽوريلن ۽ رشيد احمد لاشاري جي مضمونن منهنجي خلاف باهم ٻاري ڏني. منهنجي شاعري ڀلال جي ڪري ۾ چڻنگ وانگر هئي، ۽ ان جي شعلي نواڻيءَ جي ڪري مون کي ڪافي پوڳڻو پيو. ان هوندي به شيخ راز پنهنجي آڪٽراءِ انسپيڪٽر هولا رام جو دوست هوندو هو. هولا رام سڄي ميونسپالٽيءَ کي آڱرين تي نچائيندو هو ۽ آڪٽراءِ مان لکين رپيا ٺاهيا هئائين. هو سنڌوءَ جي ڪناري، بندر روڊ جي مهڙ ۾ هڪ ننڍي جاءِ ۾ زال سوڌو رهندو هو. اوچتو هن جي غير موجودگيءَ ۾ هن جي جاءِ ڪري پئي ۽ سندس زال ٻوسائجي مري وئي. هولا رام ڄڻ سڪ جو سامهون ڪيو هو، چوٽه هو هر جنس پرستيءَ جو قائل هوندو هو. هن جو پٽ پنهنجي ماءُ جي سڙاڻن تي آيو هو ۽ بيءَ کي ڏاڍو چيو هئائين ته: ”اسان بمبئيءَ ۾ ڪافي دولت ٺاهي آهي، هاڻ هل ته توکي وٺي هلاڻ.“ هولا رام ويڃڻ کان انڪار ڪيو هو. جڏهن مون هن کان ان جو ڪارڻ پڇيو هو ته جواب ڏنو هئائين: ”سکر جا ههڙا لسا ناڪي منشي مون کي بمبئيءَ ۾ ڪٿي ملندا؟“ پهرين مارشل لا ۾ هو مون سان گڏ ساڳئي جيل ۾ هو. هولا رام ڪافي اذيت پرست انسان هو. هڪ ڀيري سکر جي سيٺ ڀڳوان داس کي، جو به اسان سان گڏ جيل ۾ هو، آفيم جي ضرورت پئي، ڇو ته آفيم کان

سواءِ هن کي نند نه ٿي آئي. هولا رام تي ڏينهن ته هن لاءِ ڪجهه نه ڪيو ۽ جڏهن راتين جو پڳوان داس چڪرڏئي، ساڻو ٿي پيو تڏهن هن کي چيائين، ”هن سنٿريءَ کي چئي ڏي، ته تنهنجو پٽ کيس ٻه سؤ رپيا خرچ ڏئي ته هو تنهنجي لاءِ ڪٿي يا تنهنجي ڪوئيءَ تان آفير وٺي ايندو.“ هن کان چئي وٺي، سنٿريءَ کي پنهنجي چئي لکي ڏئي چيائينس ته فقط هڪ ٽولو آفير جو بازار مان وٺي اچي. ٻئي ڏينهن تي سيٺ پڳوان داس کي هڪ ٽولو آفير جو مليو ته هن جي جان ۾ جان آئي. اهڙيءَ طرح هر هفتي هولا رام سنٿريءَ کي سيٺ پڳوان داس کان ٻن سؤن رپين جي چئي وٺي ڏيندو هو ۽ سنٿريءَ کي پنهنجا ٻه اٺ ڏهر ڪم لکي ڏيندو هو.

هولا رام تي ايتني ڪرپشن جو ڪيس هو، جنهن ۾ مان سندس وڪيل هوس. هو مون وٽ اڪثر ايندو رهندو هو. هن جو دوست دلپت راءِ، جو ٻه جيل ۾ هو، جيل کان ٻاهر به هن سان گڏ پيئندو هو ۽ گوشت کان سواءِ ماني نه کائيندو هو. جيل ۾ ته هن کي تيوڻ ۾ ڳاڻو گوشت ئي ملندو هو، جو هو مجبور ٿي کائيندو هو، ۽ سنٿريءَ معرفت ٻاهران ڪنٽري شراب جو آڏيو گهرائي بستري هيٺان لڪائي رکيو هئائين ۽ روز ان مان اڌ پيگ پيئندو هو. مان ڀانيان ٿو ته دلپت راءِ، هولا رام جي زال هو يا مڙس هو يا ٻئي هو.

مون جڏهن وائيس چانسلر جو ٽرم پورو ڪيو ۽ سکر موٽي آيس، ته شيخ راز منهنجي گهر آيو ۽ منهنجي ماني ڪيائين. ان وچ ۾ هن جو مون تي غصو ٿڌو ٿي چڪو هو. مان سندس مانيءَ تي ويس ته چيائين، ”پيا ملنداسين هاڻي ته توهان واندا آهيو.“ مون وري هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت شروع ڪئي ۽ مرحوم سان ملڻ جو موقعو نه مليو. جيستائين مون کي ڊاڪٽر عارف هڪ اتفاقي ملاقات ۾ ٻڌايو ته هن کي فالج ٿي پيو آهي، ۽ کيس ڏاڍو هاءِ بلڊ پريشر (رت جو مٿاهون دٻ) آهي. مان سندس گهر کانئس پڇڻ لاءِ ويس. هن جي گهر واري اکيون اگهي رهي هئي ۽ هو بيوس سنئون سڌو بستري تي لٽيو پيو هو. مون کي هن ڏسي صرف ايترو چيو، ”ايازيءَ ته سڀ ٺڳي آهي.“

”ڪنهن جي ٺڳيءَ؟“ مون هن کان پڇيو. ايتري ۾ هو هوش حواس ۾ نه رهيو. هو رات جو گذاري ويو. مان هن جي جنازي نماز تي ويو هوس. مون دل ۾ چيو هو، ”راز، تون اسان ڪرائي دار هياسين. مالڪِ مڪان تنهنجو

مقاطع اڳ ۾ رد ڪري ڇڏيو. نه ڄاڻان منهنجو ڪڏهن رد ڪري، تيستائين مان هن زندگيءَ جو هڪ ٻل به وڃائڻ نه ٿو چاهيان.“

مٿي ذڪر ڪيل محمد ابراهيم خليل، رشيد احمد لاشاري ۽ ميمڻ عبدالحميد سنڌي به هن جي ٽولي ۾ هئا، اهي سڀ گذاري چڪا آهن. مون هنن کي معاف ڪيو آهي. شل خدا کين جنت ۾ جاءِ ڏئي.

هو منهنجو دوست ظهور نظر آهي، جو هڪ ڀيري منهنجي آفيس ۾ هڪ ڊاڪٽريائيءَ کي ساڻ وٺي آيو، ۽ چيائين، ”وڪيل صاحب! مان توکي هن جي طلاق لاءِ وڪيل ٿو ڪريان. في ٻڌاءِ“

مون کيس چٽائي ڏنو ۽ چيو، ”ظهور آهين؟“

هن تهڪ ڏنو ته منهنجي آفيس جون ڀتيون لڏي ويون. پوءِ ٻڌايائين ته، ”ڊاڪٽريائي منهنجي دوست جي زال آهي، جيڪو جوڳ پڄائي رهيو آهي ۽ هن جي زال (ڊاڪٽريائيءَ ڏانهن اشارو ڪندي) مون سان عشق پڄائي رهي آهي ۽ مان سندس سرڪاري گهر ۾ رهيو پيو آهيان.“

مون هن کي چيو، ”چاهيءَ تنهنجي دوست جي زال آهي؟“

”ان ڪري هن سان پيار لاءِ به سبب آهن. هڪ ته ڏاڍي خوبصورت آهي. ٻيو منهنجي پياري دوست جي زال آهي.“ هن پوءِ ملتانيءَ ۾ ڪيئي نظر ٻڌائي چيو ته، ”تو صحيح چيو هو ته اسان لاءِ اردوءَ ۾ شاعري ڪرڻ جڪ مارڻ جي برابر آهي. اسان پنهنجي شاعريءَ کي منطقي نتيجي تي فقط مادري زبان ۾ پهچائي ٿا سگهون.“

منهنجو ٻئي ڏينهن تي علي الصبح جو بچل شاهه مياڻيءَ ۾ نيرو پيئڻ جو پروگرام هو ۽ کجين جي باغ ۾ ويٺا هئاسين. مون هن کي به صلاح ڪئي ته ’هن يڪدم هائوڪار ڪئي. ٻئي ڏينهن جڏهن اسان باغ ۾ پهتاسون ته اسر ويل تازيءَ جو پهريون ڏول کجيءَ مان لاهي مون کي ڏنائون. مون ڏول ظهور نظر ڏانهن وڌايو. هن اڌ ڏول گيت ڏئي ڏوگهيو ۽ پوءِ مون ڏانهن وڌايائين. مان باقي بي نه سگهيس ته رشيد ڀٽيءَ پيئڻ لاءِ گهريو ته ظهور نظر هن کي منع ڪئي، ۽ هن کي چيائين ته، ”هي ڏول اسان لاءِ علامت آهي، تون ٻئي ڏول مان بي ٿو سگهين.“

مان باقي بچيل تازيءَ ۾ پي ويس. اتي مون کي ظهور پاسيرو ڪري چيو ته، ”اها ڊاڪٽريائي تازيءَ جي هڪ ڏول وانگر آهي، جا منهنجي وڃڻ کان

پوءِ تنهنجي آڇ اجهائڻ چاهي ٿي. ”تازيءَ جو اثر هن جي خمار مان ظاهر هو. مون هن کي جواب ڏنو، ”اسان وٽ چوڻدا آهن ته انڌن ملتان لڏو هو. پر هاڻي ته ملتان انڌي کي ٿو ڳولي. نه پيارا! مون کي اڪيون آهن. مان ڪنهن دوست جي محبوبا لاءِ ڪوڙڪي نه اڏيندو آهيان.“

”ڪوڙڪيءَ جو سوال ناهي.“ هن چيو. ”اها بلبل ته خود تنهنجي پڃري ۾ ويڃڻ لاءِ آئي آهي. ايازا ڪي هورتون مردن وانگر تلون مزاج هونديون آهن. انهن کي نئين مرد جي ائين چڪ ٿيندي آهي، جيئن اسان کي نئين عورت لاءِ چڪ ٿيندي آهي.“

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مون رشيد کي ٻار روم ۾ ڪنهن ڳالهه تي چيو، ”پتي وري اهي ئي لاتون، اهي ئي چڪه.“ هن وڏو تهڪ ڏئي چيو، ”نه، استاد، لاتون اهي ئي آهن، ڪجهه ڦرندا ٿا وتن.“ رشيد پتي مزاح جي ڪيفيت ۾ شائستگيءَ جون حدون ٽپي ويندو هو. جيتوڻيڪ ان ڳالهه جي باوجود هن جي گفتگو ۾ ادبي چاشني ضرور هوندي هئي.

ستار پيرزادو جو هي ڪتاب مون وٽ نقل ڪندو آهي، تنهن مون کان رشيد پتيءَ جو مٿيون لطيفو ٻڌي چيو، ”سائين! ڪن جي طبيعت ان ڳالهه جي ابتڙ ٿيندي آهي. ڪنهن ٻروچ پنهنجي پيءُ کي چيو ته، ”مون کي شادي ڪراءِ، پر ٻه زالون هڪ ئي وقت.“ سندس پيءُ ورائيس ته، ”هڪ وقت ۾ هڪڙيءَ سان شادي ڪر، ۽ ڪجهه ڏينهن رکي پوءِ ٻيءَ سان شادي ڪجانءِ.“ پٽ پيءُ جي چوڻ کي رد نه ڏنو ۽ هڪ سان شادي ڪيائين. واعدي مطابق ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پيءُ هن کي چيو ته، ”هاڻ مون تو لاءِ ٻي زال جو بندوبست ڪيو آهي، تون چاهين ته هاڻ ٻي شادي ڪري ٿو سگهين.“ پٽس جواب ڏنو ته، ”جي چڱي بها ملئي ته هيءَ به وڪڻي ڇڏا.“

مون اهو لطيفو ٻڌي تهڪ ڏنو ۽ موت جو غبار ڪجهه وقت لاءِ هتي ويو. تهڪ وڃ وانگر ڪڪر ڪارونپار هٽائي ڇڏيندو آهي.

ظهور نظر ملتان ۾ گذاري ويو. هن جو ملتانيءَ ۾ مجموعو ڪلام اڃان شايع نه ٿيو آهي. هن مون کي ٻڌايو هو ته هن چولستان جي خانہ بدوش عورت سان شادي ڪئي هئي. اها ڳالهه هن جي رومانوي طبيعت سان نهڪي پئي! ظهور نظر نهايت پيارو دوست هو ۽ مون سان ته سنڌي محاورن واريون ڳنديون هونديون هيس. جي هو زياده جيئرو رهي ها ته ملتان جو ڏاڍو چڱو

شاعر ٿي ها، پر موت وڏو ڳنڍ ڪٽي آهي ۽ هن جي ڪارروائي وقت ڪنهن کي پتو نه پوندو آهي.

رشيد پٽيءَ جي رت ۾ ڪجهه سال پوءِ شگر (Sugar) جي ايتري ڪوٽ ٿي وئي جو هو علاج لاءِ ايمبولينس ۾ پاڻ کڻائي جيسٽائين ڪراچيءَ پهتو، تيسٽائين گذاري ويو. ان کان اڳ هن منهنجي ڪتاب، 'خط، انٽرويو ۽ تقريرون' تي راتيون جاڳي هڪ ڊگهو مهاڳ لکيو هو. جنهن کي ڪنهن حد تائين منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو سمجهڻ گهرجي. جيتوڻيڪ ان ۾ رشيد پٽيءَ جي آتم ڪٿا زياده آهي. هڪ بيت تو ياد اچي، جنهن لاءِ محقق چون ٿا ته پٽائيءَ جو نه آهي، ڇو ته ان ۾ اتر جو لهجو آهي. بهر صورت بيت حسب حال آهي.

اير چند اسر جا، نڪت نوراني
پهر رحمتي رات جو، اٿي اوجاڳا ني
تو جيڏا تو سرتا، تو وٿان ويا ني،
فاني ڙي فاني، جنهن دنيا سان دوستي.

ان بيت ۾ 'ني' لفظ نيٺ شڪارپوريءَ ٻوليءَ جو آهي.

مشهور فلسفي شوپنهار چيو آهي، "هر ڏينهن ننڍي زندگي آهي. ننڊ مان بيداري هڪ نئون جنم آهي. هر نئون صبح هڪ نئين جواني آهي ۽ هر آرام جي ننڊ ننڍو موت آهي." افسوس اُنهيءَ تي جو جوانيءَ ۾ گذاري وڃي. سکر جا ڪيترائي وڪيل ۽ جج مري ويا آهن. شفيع محمد آخوند ڪشمير جو جڊيشنل ڪمشنر ٿي گذاري ويو. مان هن سان پويون پيرو تڏهن مليو هوس جڏهن هو ميرپورخاص جو سيشن جج هو، ۽ مان هن وٽ خون جي ڪيس ۾ بچاءُ جو وڪيل ٿي ويو هوس. مون سان گڏ منهنجو ڪلاس فيلو، مرحوم مير محمد ميمڻ به ڪيس ۾ بچاءُ جو وڪيل هو. رات مون نواب شاه ۾ مير محمد وٽ گذاري هئي. پر هن مون کي ڪنهن رحمت الله صاحب وٽ رهايو هو. جو سندس دوست هو ۽ پاڻ کي نواب شاه جو راشدي سڏائيندو هو. هن ناشتو سهيل ٿي ۽ ان جي آئين ۽ مرغيءَ جي بيدن سان ڪرايو هو. گفتگو دوران منهنجي پراڻي ڪلاس فيلو جلباڻيءَ جو هن لاءِ ڪراچيءَ کان فون آيو. جلباڻي ان وقت مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر هو. هن جو فون رکي رحمت الله مون کان پڇيو، "اوهان ڪڏهن ٿا وزير ٿيو؟"

مون جواب ڏنو: ”مون جهڙا ماڻهو قيد جي سلاخن لاءِ هوندا آهن، اسيمبليءَ جي ڪرسي لاءِ نه هوندا آهن.“

مون کي ان وقت هي بيت ياد آيو،
 ”بندي ٻيا قرار، اسين لوڇيون لوڻ ۾،
 مٽي تن ترار، سدا ساميڙن جي.“

رحمت الله، پير پاڳاري جو مريد هو. هن کي اهو جواب نه وڻيو. هن يڪدم چيو ته، ”جي اوهان کي سلاخون ٿي وڻن ٿيون ته گهر ۾ هڪڙو لاک اپ ڇو نه ٿا ٺهرائي ڇڏيو. ڪجهه وقت اوهان ان ۾ گذاريندا ڪريو.“
 شفيع محمد آخوند ۽ مير محمد ميمڻ ۽ جلباڻي گنڌاري ويا آهن. ٽئي منهنجا دوست هئا. رحمت الله جي باري ۾ مون کي ڪاڏي خبر ناهي. هن سان ٻيهر ملاقات نه ٿي آهي. هن جي صلاح صحيح هئي. اڄ منهنجي فلت جي ٻاهرين در ۾ تحفظ لاءِ سلاخون آهن، ۽ منهنجي فلت لاک اپ وانگر لڳي ٿي.

سکر ۾ ڪيترائي سيشن جج آيا ۽ ويا. انهن جي ڄاڻ فقط تعزيرات پاڪستان ضابطو، فوجداري قانون، شهادت ۽ ڪجهه لا (Law) رپورٽرن جو مطالعو هو، ۽ مان انهن جي ياد تي وقت جو زيان ڪرڻ نه ٿو چاهيان.
 ها، حيدر شاه منهنجو ڪلاس فيلو هو ۽ هن جو مذاهب جو تقابلي مطالعو گهرو هو، ۽ هن جا زندگي ۽ جنسيات تي نظريا ڪافي دلچسپ ها. ۽ ڪلندر بخش عمراني به دلچسپ جج هو، جنهن کي سنڌ جي ڪنڊرات ۽ پراڻن فونوگرامن ۽ رڪارڊن ۾ دلچسپي آهي. مون هن کي هڪ پراڻو فونو گرام ۽ پراڻا سنڌي رڪارڊ ڏنا ها. هن وقت هو سنڌ اسيمبليءَ جو سيڪريٽري آهي. ڪجهه وقت اڳ عبدالحميد ابڙي سان گڏجي منهنجي گهر آيو هو. اها ڪنڊرات ۽ پراڻن فونوگرامن ۽ رڪارڊن سان محبت ڪهڙي نفسيات جي نشاني آهي؟ ڇا هو هر شيءِ جي زوال پذيريءَ جو مون کان به وڌيڪ شعور رکي ٿو؟ يا ڪنڊر ڪنهن اڙلي موسيقيءَ سان گونجن ٿا.

عبدالحميد ابڙي کي شاه لطيف جي شاعريءَ سان عشق آهي. هن مون کي ڀٽائيءَ جي ٻين شعرن سان گڏ هڪ عجيب شعر ٻڌايو،

تو دريا هر چڙيا، چوڻج ڀر مين ني پيا،
 تر سي قطره ڪم نه هوا، ايڪ غريب جيا.

اٻڙي صاحب ٻڌايو ته اهو بيت، ڀٽائيءَ جي رسالي جي ’سُر سريراڳ هندي‘ ۾ آهي. مان ڀانيان ٿو ته اهو بيت ڀٽائيءَ جو نه آهي. اٻڙو صاحب، ’ايڪ غريب جيا‘ اهڙي مٺڙي آواز ۾ چئي رهيو هو، جن ڪوئي پرندو درياھ مان پاڻي پي ٻولي رهيو هجي.

عبدالحميد اٻڙو 30 جنوري 1996ع تي پاڻ سان گڏ هڪ شاھ لطيف جو راڳائي ساڻ وٺي، ملائڻ لاءِ آيو هو. ان فقير راڳائيءَ جو نالو فقير گل محمد خاصخيلي هو. هو ڀٽ شاھ تي ڳائيندڙ فقيرن جي ستن ٽولن مان هڪ ٽولي جو سربراھ آهي. سندس ٽولو اڳاري رات ڳائيندو آهي. هن کان مون ڀٽائيءَ جي راڳ بابت ڪجهه معلومات ورتي ۽ کائس ڀٽائيءَ جو راڳ به سُر سان ڳارايو. هن ٻڌايو ته، ”هڪ فقير اڳواڻي ڪندو آهي. ڪجهه فقير ان اڳواڻ جي کاٻي ۽ ڪجهه ساڄي پاسي ويهندا آهن. اهي کاٻڙيا ۽ ساڄڙيا راڳائي سڏبا آهن. اڳواڻي ڪندڙ فقير ڀٽائيءَ جي علامت طور ڄاتو ويندو آهي. اڳواڻ پهرين تند وجهائيندو ۽ پوءِ بيت ڏيندو آهي. بيت پورو ڪري پوءِ هونڪارو ڏيندو آهي. هونڪارو ختم ٿيڻ کان اڳ ساڄي پاسي وارو سڏ وجهندو. اڳواڻ پوءِ بيت جي پهرين مصرع ڏسيندو. ان کي ڏسڻ چوندا آهن. اهڙيءَ طرح اڳواڻ بيت جوهر مصرع ڏسيندو ۽ ساڄڙيو اها ڳائيندو. اهڙيءَ طرح هڪ بيت پورو ٿيڻ کان پوءِ ساڄڙيو هونڪارو ڏيندو ته ٻيو ساڄڙيو سڏ وجهندو ۽ اڳواڻ بيت ڏسيندو ويندو. اهڙيءَ طرح داستان هلندو رهندو، جڏهن آخري کاٻڙيو هونڪارو ڏيندو تڏهن اڳواڻ وائي ڪٽندو. جنهن ۾ سڀئي راڳائي گڏجي ڳائيندا. هڪڙا راڳائي سنهي آواز ۾ ڳائيندا ۽ ٻيا ٿلهي آواز ۾ ڳائيندا، جنهن کي گرامر چئبو آهي. جيڪي راڳائي سنهي آواز ۾ ڳائيندا آهن تن کي سڏڙيا ۽ جيڪي ٿلهي آواز ۾ ڳائيندا آهن انهن کي گرامڙيا سڏيندا آهن.

وايون چئن اندازن ۾ ڳائبيون آهن. هڪڙيون ڏيڍيون، ٻيون دوٿاريون، ٽيون چيڙون ۽ چوٿيون ذڪر جون وائيون. ڏيڍين ۽ ٻتين وائين ڳائڻ ۾ دنبوري تي، سرن جي وضاحت لاءِ ذڪر به مختلف لڳائيندا آهن. چيڙ ۾ سڀ گڏجي ڳائيندا آهن. چيڙ ڳائڻ مهل اڳواڻ جوزور ٻول چوڻ تي هوندو آهي. جڏهن ته پاسڙيا مختلف سُرَن جي بيهڪ وٽ هن سان گڏبا آهن.

ذڪر واري وائيءَ ۾ ذڪر جا ٻول به پڙهبا آهن. اهي ’الله‘ لفظ کي گرامر ۾ آلاپيندا رهندا آهن، ۽ اڳواڻ وائيءَ جا ٻول پڙهندو رهندو آهي.

راڳائي فقير هميشه ڀٽائيءَ جي روضي جي دروازي ڏانهن منهن ڪري ويهي ڳائيندا آهن، جنهن جو مقصد اهو هوندو آهي ته ڀٽائي اسان سان ڳالهائي ٿو. سُر سهڻيءَ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ، اڳواڻ دعا گهرندو. ٻيهر صبح جي ٻانگ ۽ نماز جي وچ تي مارئي ڳائڻ کان پوءِ ٻي دعا گهرندا آهن.

سکر جا ڪيئي وڪيل ساڳي ماني ساڳ سان هوندا هئا، پر ڪن کي قانون جي ڄاڻ کان سواءِ پنهنجي انفراديت ڪانه هئي. حسن حميدي، رشيد ڀٽي، فتاح ملڪ، شمس الدين شاه ۽ فتح الله عثمانيءَ جو ذڪر مون اڳ ئي ڪيو آهي. اڪثر وڪيل انهن ججن جي چمچاگيري ڪندا ها، جن جا طباح اڳ ئي خالي هوندا ها. هتي مان صرف شمس الدين شاه جو ذڪر دهرائين ٿو. هن ٻر، بياموز تا پير شوي، واري ڪيفيت هئي. هن جي طنز ۽ مزاح به دل ڪش هو. مون کان ول ڊيورائٽ جي تهذيب تي ڏهن جلدن مان، اسلامي تهذيب جو هڪ پورو جلد ۽ راقا ڪرشن جا هندوستاني فلسفي تي ڪتاب ورتا هئاڻين. جي مون هن جي وفات کان پوءِ هن جي پوئين کان نه گهريا ها. هو راقا ڪرشن جو وڏو مداح هو. پر ساڳئي وقت جنرل ضياءَ جي مجلس شوري جو ميمبر به هو. هڪ ڀيري مون هن کان پڇيو، ”شاه صاحب! اها مجلس شوري آهي يا مجلس عاشوري؟“ هن تهڪ ڏئي چيو، ”پنهني ٻر ڪهڙو فرق آهي؟“

طنز و مزاح جو حس سکر جي وڪيل مرحوم ممتاز ڀٽيءَ کي به هوندو هو. هڪ ڀيري سکر جي ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر غلام قادر قيس، سب جج حامد ميمڻ جي دعوت ڪئي هئي. ممتاز ڀٽيءَ کان سواءِ ٻيا سڀ بيٽر بي رهيا ها. ڪجهه وقت کان پوءِ مان بات روم ۾ پيشاب ڪرڻ ويس. مون کان ڪجهه دير کان پوءِ ٻيو ڪوئي به ويو. ممتاز مون کان ڪن ٻر پڇيو، ”ايازا اوهاڻ ته بيٽر بي پيشاب ڪرڻ وڃو ٿا. مون ته فقط پاڻي پيتو آهي. مان به وڃي سگهان ٿو؟“

غلام قادر قيس سکر جي ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر سان به منهنجون ڪافي رنگين شامون گذريون هيون. هو مون کان پنهنجا نظر درست ڪرائيندو هو، پر پوءِ به چوندو هو، ”هر فن ٻر هون ميسن طاق مجھے ڪيا نهين آتا.“

مون جڏهن نئين ڪار ورتي هئي، تڏهن سکر ٻر وڪيلن مان فقط غلام

قادر پراڻي، گئل پيئل ڪار هئي جا ڌڪي تي هلندي هئي. جڏهن اها هلندي هئي ته پاڙي جا چوڪرا نمر وڌندا ها، ”قادر قلندر موسٽ“، هڪ رات زوردار بارش پئجي رهي هئي ۽ وچ نرڪاٽ ٿي ڪيا. مان قيس جي گهر ويٺو هوس ۽ هن سان گڏ وسڪي پي رهيو هوس ته اوچتو هن کي پنهنجو گهر نجد جي صحرا وانگر لڳو ۽ ڪاٺي ليلي کيس ياد آئي. هن پڇيو ته ”تنهنجي ڪار هيٺ بيٺي آهي؟“ مون جواب ڏنو ته، ”ها“ اهو ٻڌي هن چيو ته هل ته هلون.“ اسان براج جي ليفٽ بئنڪ ڏئي روڙيءَ ۾ آيا سي ڪار جو اسڪرين بارش ۾ اونڌا هڻي ويو هو ۽ وائپر ائين هلي رهيا ها جيئن ڪنهن ڪروبيءَ جا پر جنبش ۾ هجن. سنڌو گجگاٽ ڪري منهنجي روح سان طيلي جي ٿاڻ رکي رهي هئي. روڙيءَ ۾ ڪريما جي گهر ڀرسان ڪار جو ڦيٽو ٽرڪي ويو ۽ ناليءَ ۾ لهي ويو. نتيجو اهو ٿيو جو ڪار جو هڪ ڦيٽو ناليءَ هيٺ ۽ هڪ مٿي ٿي ويو. الاجي چوان وقت قيس فارسيءَ جو هڪ شعر پڙهيو،

از هيبت شاه جهان لرزد زمين و آسمان

انگلشت حيرت در دهان نيمي درون نيمي برون.

قيس جي عمر ان وقت پنجاه کان مٿي هئي. هو جيئن ڪنهن ڪريما جي گهر ۾ گهڙيو تيئن ڪٽ تي کيس ننڍا اچي وئي. ان رات جي تجربي منهنجي ڪافي زندگيءَ کي پريشان ڪيو ۽ بار بار منهنجي زندگيءَ ۾ ائين آئي جيئن ڪاريهر ۾ مان نڪري ايندو آهي.

اهي سڀئي جج ۽ وڪيل اتي پهچي ويا آهن، جتان ڪوئي نه موٽيو آهي. ڪهڙي ڪُن ۾ ڦيرائون ٿا ڪاٺن، ڪيئن چئجي؟ شرف الدين ادا کي به مزاح جو حس هو. هو ٿنڀاءُ الله قريشي وڪيل سان ڪڪڙ ويڙهائيندو هو ۽ بار روم ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان موضوع تي گفتگو ڪندا ها. شرف الدين ادا جو سگريٽ ڏاڍا پيئندو هو اهو اي. بي. بي غوث بخش وانگر گلي جي ڪئوسر ۾ گذاري ويو. تنهن کي ايتري ڀرپور طنز هئي جو جڏهن منهنجي جونيئر صادق پٽيءَ (هن وقت ايڊيشنل سيشن جج حيدرآباد آهي) کان، مون کي هن جي موت جي خبر پئي تڏهن يگانہ چنگيزيءَ جو هيٺيون شعر بي اختيار ياد آيو.

گناه زنده دلي ڪهنه يا دل آزاري

کسي ۾ هنس لئه اتا ڪم پهر هنسا نه ڪيا.

ترجمو: (ان کي زندهه دليءَ جو گناه چئو يا دل آڙائي چئو،
ڪنهن تي ايترو ڪلهاسين جو وري کلي نه سگهياسين.)

ثناء الله وڪيل ڪڪڙن جي ويڙهه ڏسڻ لاءِ پنهنجي پٺيءَ تي منهنجي
دعوت ڪئي هئي ۽ ڳوٺ جا چڱا مڙس به گهرايا هئا، جن سان ڪافي
رهائڻ ٿي هئي. جڏهن ڪڪڙ وڙهي رتوڇاڻ ٿيا ته مون ثناء الله کي چيو: ”هن
ويڙهه کي ڏسڻ جو ته فقط هيمنگ وي کي حق آهي.“
”ڪنهن کي؟“ ثناء الله پڇيو.

مون وضاحت نه ڪئي ڇو ته ڄاتو ٿي ته ثناء الله هيمنگ وي جو نالو به
نه ٻڌو هوندو. ڪجهه وقت اڳ ثناء الله کي ڪنهن پهراڙيءَ جي ماڻهوءَ
کولي هئي ماري وڌو ۽ هن جي پٺيءَ تي ڪڪڙن جي ويڙهه هميشه لاءِ بند
ٿي وئي. مون ٻر اي. ڪي. بروهيءَ وانگر ڳرائي (High Brow Attitude) نه
هوندي هئي ۽ وڪالت مون کي عوامي ماڻهو بڻائي ڇڏيو هو. ها، شڪارپور
جو وڪيل واجد علي شيخ نهايت دلچسپ انسان هو. وڪالت به ڪندو هو
۽ سندرو ٻڌي سائينءَ جي اوتاري ۾ ملاڪڙي ۾ ملهه به وڙهندو هو. جيئن
مون اڳي چيو آهي ته هن علي ڳڙهه مان بي. اي. ايل. ايل. بي ڪئي هئي، ۽
مون کي اردو ادب تي ڪافي ڪتاب ڏنا هئا. هڪ ڀيري هو مسجد منزل
گاهه تحريڪ جي ابتدا شڪارپور مان شروع ڪري رهيو هو ۽ جمائڻي هال ۾
پنهنجي زوردار تقرير علامه اقبال جي هيٺين شعر سان پوري ڪئي هيائين:

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق

عقل ہے محو تماشائے لب بامِ ابھي.

(عشق نمرود جي آتش ۾ بنا خطري ٽپي پيو،

عقل اڃان تائين ڪٽهڙي کان تماشو ڏسي رهيو آهي.)

ڪيئي سال پوءِ اسان جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي
گڏ موٽي رهيا هئاسين ته مون هن کي انهيءَ تقرير جو اهو آخري شعر ياد
ڏياري پڇيو ته: ”سائين! اها آتش نمرود، گلزار ابراهيمي ٿي يا نه؟“
هن چيو: ”بابا سچ پڇين ته...“

مان وڌيڪ لکي نه ٿو سگهان، ڇو ته اهو جواب واهولي وانگر تاريخ
تي مٿي وارو ڌڪ هيو. اهڙو ڌڪ جو ميڪسيڪو ۾ ٽرائسڪيءَ کي اسٽالن
جي ايجنٽ به نه هنيو هو. اهو جواب منهنجي شاعريءَ جي صداقت جي
بهترين تصديق آهي. جيڪڏهن موقعو مليو ته اهو سارو جواب لکندس.

ڪيترائي ٻيا وڪيل وڙا، منشي مڙا ڪٽ خلق ها. سواءِ شڪارپور جي

محمد سچل وڪيل جي، جنهن جي هڪ ڳالهه ياد اچي ٿي. هو ڪافي ذهين هو ۽ تازو لنڊن مان ٻاءُ پاس ڪرائي آيو هو ۽ مون سان هاءِ ڪورٽ ۾ مليو هو. هن چيو ته: ”هاڻي وڪالت گهٽ ڪري ڇڏي اٿم ۽ رحمان علي نقويءَ وانگر نه ٿو مرڻ چاهيان ته فائيل ڪڇ ۾ هجن ۽ مان هاءِ ڪورٽ جي ورندي ۾ ٽهڪو ڏئي ڪران. موت ڪو اطلاع ڏئي يا وزنگ ڪارڊ موڪلي ته نه ايندو آهي. پوءِ هن حافظ جي هڪ ست ٻڌائي: ”اين دفتر ۾ بي معنيٰ غرق مٽي ناب اولاءِ.“

(هي بي معنيٰ دفتر خالص شراب ۾ غرق هجي ته بهتر ٿيندو.)

اها سٺ منهنجي دل ۾ تير وانگر ڪپي وئي. مان مسٽر جسٽس تنزيل الرحمان وٽ اڀيل هلائي رهيو هوس. ٽئين ڏينهن تي مون اها ختم ڪئي، ته بيمار ٿي پيس، ۽ وڪالت کي خيرآباد چير. ’اين دفتر بي معنيٰ...‘ واري ست پڙهي آفيس ڇڏير، جا نيٺ منهنجو پٽ انيس وڪڻي آيو. باقي منهنجي پراڻي سکر ۾ لکها ريڻ جي جاءِ ويران پئي آهي. جنهن ڏانهن مون اڃان تائين ڌيان نه ڏنو آهي. ڇو ته ان جي چوڌاري غليظ ترين دهشتگرد رهن ٿا جن کي مان وقت نا وقت ڪم به ايندو رهيو هوس. هو طوطي چشر آهن ۽ هن وقت درندگيءَ جي ايتري چڪر ۾ آهن جو مرڪزي وزير خورشيد شاهه جي مامي ڊاڪٽر اعواڻ کي منهنجي گهر کان ڏهه قدم پري گولي هڻي ماريو هئائون. اهي سڀ چڱا ماڻهو هوندا هئا. انهن تي سوچي مون کي هڪ فلر ياد ايندي آهي، جنهن ۾ ڏيڪاريو ويو آهي ته شهر ۾ اهڙي هوا گهلي جو سڀ ڪٿا ڇتا ٿي پيا ۽ پنهنجن مالڪن کي به کائڻ لڳا. ڏسجي ان ديوانگيءَ جو اهو دؤر ڪيستائين ٿو هلي. في الحال ته مان ڪنهن کي به سکر موڪلڻ نه ٿو چاهيان. جيڪي لٽ ڏسي لرزي ويندا ها، شل نه انهن جي هٿ ۾ ڪلاشڪوف اچي! هو ڇا جو بدلو وٺي رهيا آهن، ڪهڙو ڪيتو ڏيندا، ان جو فيصلو اڃان تاريخ کي ڪرڻو آهي. سواءِ حسن حميديءَ ۽ فتح الله عثمانيءَ جي، هو جيڪڏهن آئينو ڏسن ها ته اهو به ترڪي پوي ها.

شڪارپور ۾ منهنجي پاڙي ۾ رهندڙ شيخن ۾ منهنجو هڪ ڪلاس فيلو مهتاب به هو، جنهن کي اسان بچو سڏيندا هئاسين. هو ڄڻ ته هڪ سرريلسٽ (Surrealist) شاعر هو.

هڪ ڀيري ڪنهن شخص کي اکين ۾ ڦلا پئجي ويا ها. هن کي ڏسي

چيائينس ته، ”اڪيون ته ائين اٿئي ڇڻ حوض ۾ کانگهارا پيا آهن!“ ٻئي پيري اسان جي هڪ ماڻھ کي جو سي. آء. ڊي جو ڪنستبل هو چيائين، ”ڪن اٿي يا شوالي ۾ ڏيڻا ٿا ٻرن!“ ٽئين پيري هڪ شخص نم جي تڙ سان ٽيڪ ڏئي ويٺو هو ته هن کي چيائين، ”ويٺو ته ائين آهن ڇڻ مڪان ۾ بهارور ڪيو آهي!“ باقي ٻيا ڪائيندا پيئندا ۽ مرندا ها ۽ مٽيءَ سان مٽي ٿي ويندا ها. هنن جي تيجهي تي اسان پلاؤ جي ڊيگ رڌيندا هئاسين. هرڪو پنهنجو حصو ٿال ۾ کڻي ويندو هو. عيد جي ڏينهن هنن جي قبرن تي ويندا هئاسين. قل پڙهي قبرن تي پٽهي وجهندا هئاسون. جنهن جي کڙڪي تي منڪر نڪير جي حساب ڪتاب ۾ خلل پوندو هو.

جان ڪينيڊيءَ هڪ پيري چيو هو ته، ”موت خوش قسمتيءَ کان وانجهي آهي. ڌرتي هر شيءِ موٽائي ٿي وٺي، جيڪا اُن ڏني آهي.“ اها ڳالهه ڪينيڊيءَ پائرن، اندرا گانڌي، راجيو گانڌي، مجيب الرحمان، لياقت علي خان ۽ شهيد پٽي جي باري ۾ به ايتري صحيح آهي، جيتري انهن انسانن جي باري ۾ جي چچ ها جن جا لباس ليڙون ليڙون هوندا ها ۽ جن جي چڱن ۾ چيڙم هوندو هو. موت مٽيءَ ۾ ليٽائي ڪنهن جا ميندا نه ڏوٽندو آهي. هر شيءِ ڪنهن ڪُن ۾ ڦيرائون ڪائي ٻڏي ويندي آهي.

فراق گورڪپوريءَ جو شعر آهي؛

اب ياد رفتگان کي بهي همت نهي رهي

يارون نه ڪٿي ڏور بساني هين بستيان

(هاڻي ته گذري ويلن جي ياد جي همت نه رهي آهي)

يارن وستيون ڪيڏو دور وسايون آهن!

مان اهي شب گرد هٽائي، ياسمين کي مٿي تي هٿ ٿو رکان جا مڙس سان گڏ عمري تي وٺي هڻي. ۽ پنهنجن ڌيئرن بُشن ۽ ڪنول سان گڏجي اسان سان ملڻ آئي آهي. هن ماءُ کي آب زم زم سان ڀريل ٿرماس ۽ رمضان لاءِ مديني مان آندل تسبيح، مصلو ۽ ڪارڪون ڏنيون. زرينا جا هڪ مذهبي عورت آهي، اهي وٺي ايترو خوش ٿي ڇڻ ته کيس قارون جو خزانو ملي ويو هجي. هوءَ ڌيءُ کان جدي، مڪي ۽ مديني جون ڳالهيون ٻڌي رهي آهي جي ڪٿي نه ٿي ڪٿيون. انيس جو هن وقت جدي ۾ پي. آء. اي جو مئنيجر آهي. سندن ڏاڍو خيال رکيو هو. هو پوءِ دٻئيءَ مان ٿيندا پاڪستان پهتا هئا

زرينا، انيس کي اڳ ئي چئي ڇڏيو آهي ته ٻئي سال هن کي حج ڪرائي.
 نتشي چيو آهي ته، ”مغرب ۾ ٻه منشيائون آهن. الڪوهل ۽ عيسائيت.“
 هو نيٺ ديوانگيءَ ۾ مري ويو. مون سوچيو آهي ته جي منهنجي ۽ خدا جي
 وچ ۾ جيڪڏهن بقول علامه اقبال، ’دين ملا في سبيل الله فساد‘ نه اچي ها
 ته منهنجي ساري عمر يقين ڪامل ۾ گذري ها. ملان عمامو آهي، عصا آهي ۽
 اعصاب شڪني آهي. مون کي هر ملان کي ڏسي خوف ٿيو آهي ته جا شمع
 منهنجي هٿ ۾ آهي هڪ ڦوڪ ڏئي وسائي نه ڇڏي نه ته مون زرينا جي
 بيماري ۽ صحتيابي ڏسي محسوس ڪيو آهي ته خدا جو نانءُ بهترين طبيب
 آهي ۽ اهو ڪنهن نير خوانده ماڻهوءَ جي منهن تي به اچي ٿو ته هو ابي سينا
 ۽ ابن عربي کان وڌيڪ ڏاهو آهي. پٺاڻيءَ چواڻي،
 ”تون حبيب تون طبيب، تون دارون کي دردن.“

مون کان موت جا حيرت انگيز واقعا لکڻ رهجي ويا آهن. مان ۽ زرينا،
 واديءَ ڪاغان ڏسڻ ٿي وياسون ته منهنجي دوست حسن ڀٽي (پاڻيان ٿو ته
 هو هن وقت مرڪزي حڪومت ۾ ڪو سيڪريٽري آهي.) پبلڪ هاءِ اسڪول
 ائبٽ آباد جي چيئرمين ڪرنل رحمان کي فون ڪري چيو هو ته هو ائبٽ آباد
 ۾ اسڪول جي ريسٽ هائوس ۾ اسان جي رهائش لاءِ انتظام ڪري. مان ان
 ساري سفر متعلق پوءِ لکندس. هتي في الحال اهو لکڻ ضروري ٿو سمجهان ته
 ڪرنل رحمان جي جنرل ايوب خان جي پٽ گوهر ايوب سان مائٽي هئي ۽
 ايئر مارشل اصغر خان، تحريڪ استقلال جي سربراهه سان دوستي هئي. هن
 اسان جي منجهند جي ماني ريسٽ هائوس ۾ ڪرائي، جتي مانيءَ تي اسان
 سان هڪ پنجابي جوڙو به موجود هو، جي به اسان وانگر مهمان ها ۽ ڪچي
 ادرك رڙڪي رهيا هئا. جڏهن اسان ماني پئي ڪاڌي تڏهن ڪرنل رحمان مون
 کي ۽ منهنجي زال کي پنهنجي گهر ڇاءِ جي دعوت ڏني. اسان شام جو هن
 جي گاڏيءَ ۾ هن جي جاءِ تي وياسين، جتان سڄي ائبٽ آباد نظر اچي رهي
 هئي ۽ ديودار جا وڻ ائين ٿي لڳا جن آسمان ڌرتيءَ تي تبو لڳايا هجن.
 مون کان ڪرنل رحمان پڇيو ته، ”ڇا مان ايئر مارشل اصغر خان سان
 ملڻ چاهيندس.“

مون هائوڪار ڪئي ته هن چيو، ”سياتي ته هو پنڊيءَ ڏانهن ڪنهن
 پارٽي ميتنگ ۾ ٿو وڃي ۽ اوهان واديءَ ڪاغان وڃي رهيا آهيو. اوهان جڏهن

موٽي اچو ته ساڳئي ريسٽ هائوس ۾ رهجو ته مان اوهان جي ملاقات اصغر خان سان ڪرائيندس. ڪرنل رحمان هڪ نهايت مهذب انسان هو ۽ ذري گهٽ ساري دنيا گهمي آيو هو. ٻئي ڏينهن اسان ٿورسٽ بيورو جي جيب تي واديءَ ڪاغان ڏانهن روانا ٿياسون. اسان کي سيف الملوك ڍنڍ تائين وڃڻو هو. زرينا ڊرائيور جي ڀرسان نه ويٺي ۽ مون کي وچ ۾ ويهاري پاڻ دريءَ جي پاسي کان ويٺي. وادي اٽڪل يارنهن هزار فوت هيٺ هئي. زرينا هيٺ تي ڏٺو ته کيس پٺوآئي ٿي آئي. مٿان پهڙ تي چيل ۽ ديال جا ايوب خان کان گهڻو اونچا وڻ ها. جڏهن شوگران وٽ جيب پهتي، تڏهن مون زرينا کي چيو ته رات هتي ريسٽ هائوس ۾ گذاريون ۽ صبح جو تازا توانا ٿي پوءِ اڳتي هلنداسون. ريسٽ هائوس ۾ پنجاب جو هڪ مهر جوڙو رهيل هو، ۽ ٻيو ڪوئي به نه هو. پٺيوالي کي اسان پنهنجي لاءِ روست مرغي ۽ نان چيا، تيسٽائين مهر چوڪريءَ سان ڳالهائيندا رهياسين ۽ اهو ڏسي حيرت آئي ته پنجاب ۾ سنڌ جي بنسٽ ڪيترو امن امان هو. ٻئي ڏينهن مهر چوڪرو ۽ چوڪري پهڙيءَ تي هيٺ ڪافي پري هليا ويا. جن ڪنهن تاثيرت پسند (Impressionistic) تصوير جو حصو ٿي نظر آيا. خدا پاڪستان جي اتر کي ڪيترو نه خوبصورت بڻايو آهي! ناشتو کاڌوسين ته زرينا چيو مون کي مٿي کي ڦيري ٿي اچي، مان اڳتي نه هلندس، تنهن ڪري بهتر ٿيندو ته موٽي هلون. اسان منجهند جو اٿب آباد جي پبلڪ اسڪول جي ريسٽ هائوس پهچي پٺيوالي کي چيو ته ڪرنل رحمان کي اسان جي موٽي اچڻ جو ٻڌائي. پٺيوالي اڪيون اگهندي چيو ته، ”ڪرنل رحمان ته گذاري ويو.“

”هان!“ مون کان رڙ ٺڪري وئي. ”هن کي ڇا ٿيو؟“

”ڪرنل صبح سان پهڙيءَ تان سائيڪل تي اسڪول ويندو هو. جيئن هو اسڪول آيو پئي ته هڪ ٻس هن سان ٽڪرائي ۽ هو ٽڙي تي مري ويو.“
 مون ريسٽ هائوس ۾ ٽيڙ نه لاقا ۽ ساڳيءَ جيب ۾ پٺيءَ هليو ويس. ٻئي پيري ترڪي ۽ استنبول ۾ اسان کي تاريخي جايون ڏيکاري رهيا هئا. اسان جو گائيڊ هڪ ڪميونسٽ هو. جنهن اسلام ۽ ترڪيءَ جي سلطانن کي گهٽ وڌ ٿي ڳالهايو. هونءَ ته ترڪيءَ جي ڪميونسٽ پارٽي (تي. ڪي. پي) جو هيڊڪوارٽر جرمنيءَ ۾ هو. پر استنبول ۾ ترڪ پنهنجي خيالات جو اظهار نهايت بي باڪيءَ سان ڪري رهيا هئا. هو اسان کي ڪافي

ڪجهه ڏيکاري، سلطان عبدالحميد جي حرم سرا ۾ وٺي هليو. جنهن جي ديوارن تي ڪاشيءَ جي سرن تي قرآني آيات جي خوبصورت خطاطي ٿيل هئي. هيٺ تي سؤ کڏين جيترا ڪمرا ها، جن ۾ ڪٽ جيترو پلنگ پئجي سگهي ها، حرم سرا جي گائيڊ، جيڪو به ڪميونسٽ هو، سلطان عبدالحميد کي گهٽ وڌ ڳالهائيندي چيو: مٿي قرآني آيات لکيل آهن ۽ هيٺ سلطان جون ئي سؤ داشتائون رهنديون هيون. اڳئين دؤر ۾ عورت سان ڪيترو نه ظلم ڪيو ويو آهي؟ اسان سان مسٽر سيٺي، پشاور يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر گڏ هو. هو اسلامي تاريخ ۽ روميءَ جو فدائي هو ۽ جڏهن پشاور يونيورسٽيءَ ۾ هن رومي ڊي ملهايو هو، تڏهن مون کان صدارت ڪرائي هئائين. مسٽر سيٺي جو اڳ ئي ڀريو ويٺو هو، گائيڊ جي ياهه گوئيءَ تي مشتمل ٿي ويو ۽ هن کي چيائين، ”تون ڪير ٿيندو آهين اسان جي سلاطين کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ وارو؟“ گائيڊ به هن کي نهايت غصي وارو جواب ڏنو، ”سلطان منهنجا ها يا تنهنجا؟“
تون ڪير آهين مون کان سوال ڪرڻ وارو؟“

اسان غصي ۾ ٻاهر نڪتاسين ته کوڙ ٿي ويو. منهن ورائي پڇيوسي ته، ”ڇا ٿيو؟“ معلوم ٿيو ته گائيڊ هارٽ اٽيڪ (دل جو دورو) پوڻ ڪري مري ويو. مون کي اهڙو ٽيون به عجيب غريب واقعو ياد ٿو اچي. مولانا عبدالستار نيازي، بينظير جي حڪومت ۾ مرڪزي وزير هو. هو ڪنهن اردو ڪتاب جي رونمائيءَ ڪرڻ لاءِ اسلام آباد مان ڪراچيءَ اچي رهيو هو ۽ مصنف کي چيو هئائين ته مهمان خصوصي مون کي ڪيو وڃي. مون کي ان مصنف پارلن گذارش ڪئي وئي ته مون به هائوڪار ڪئي. ڪتاب جي رونمائي کان هڪ ڏينهن اڳ مولانا صاحب کي دل جو دورو پيو ۽ هو اسلام آباد ۾ گذاري ويو. ڪجهه وقت رڪي مون کي مصنف صدارت لاءِ چيو، جيڪو مون قبول ڪيو. افتتاح کان هڪ ڏينهن اڳ مون کي زوردار دل جو دورو پيو ۽ مان وڃي مڊ ايسٽ ميڊيڪل سينٽر ۾ داخل ٿيس، جتي سترنهن ڏينهن هوس. پر زرينا جي صبح شام خدمت ۽ پنهنجي ڌيءَ ياسمين ۽ ڏوهتي ڪنول جي محبت ڪري ٻچي ويس. مون اهو ڪتاب ڪٿي لئبريريءَ ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيو آهي. ڇڻ ان کي ڏسندي مون کي خوف ٿو ٿئي.

هاڻ انهن ڳالهين ۽ مذهب کي پاسي ڪندي مان هيٺيون فارسي شعر جهونگاربان ٿو.

نسيم خلد مِي وزد مگرز جوئبار ها،

ڪه بوئي مشڪ مِي دهد هوائي مرغزارها.

(بهشت جي هير نديءَ جي ڪپر تان ٿي اچي،

پڪيڙن جي اکيرن مان مشڪ جي خوشبو اچي رهي آهي.)

زرينا اڄ ته وري بيگاري ۽ شاهي باغ ڏانهن هلون. شاهي باغ تي به مان

لوڪرام ڏوڏيجا جي ڪتاب ’منهنجو وطن منهنجا ماڻهو‘ مان توکي ڪجهه

پڙهي ٿو ٻڌايان. ڇو ته هن جي لکتيءَ ۾ جا بي مثال انفراديت آهي، سا

پيرومل مهرچند، لال چند امرڏنو مل ۽ پرماتند ميوارام ۾ به نه آهي. بمبئيءَ

۾ منهنجي پاڪستان واپس اچڻ کان هڪ رات اڳ، هن جو پٽ هن جا

ڪتاب الهاس نگر مان بمبئيءَ ۾ ناڪر ڇاولا جي جاءِ تي مون لاءِ ڪٿي آيو

هو. هن شڪارپور جي باغن لاءِ لکيو آهي،

”باغن ۾ سواڊي ميوا به جهجها ٿيندا ها. لال بخش جي باغ جا ڏوڪا،

ڪارڪان، اهڙيون مٺيون، جهڙا مصريءَ جا گنڊا. ڪارڪان به ڏوڪن جيڏيون

وڏيون ۽ ڪڪڙي بلڪل ننڍڙي. پاڻي تلاءُ جي باغ جا زيتون، زردالو ۽ پيچ به

ڏاڍا رسيلا هوندا ها. جلال جي باغ جا ڦاروان ۽ اڇا ڪارا توت ته اهڙا متارا

هوندا هئا ڇڻ راسبريءَ جا ڍڪ ٿا پيئون! باغائيءَ کان پشمي ٽڪي جا وٺبا

ها ته پلانڊ پري ڏيندو هو. اچيءَ تر مغزيءَ جي تراوت ۽ سواد نرالو هوندو

هو. اها ڪرامت سنڌڙيءَ جي صدوريءَ ڌرتيءَ جي هئي.

اتي هر روز ڪنهن نه ڪنهن باغ جي ڪوهه تي ضرور وڃبو هو، جو اتي

گهڻا مطلب پورا ٿيندا ها. اتي ڏيساور جي اگهن ماگهن ۽ واءِ سواءِ جو پتو

ٻوندو هو. ورزش ڪري هڪٻئي کان ڪشتي ۽ ملهه جا داءِ پيچ سڪبا ها.

اخباران به ڪٿي ايندا ها، ۽ پرائيءَ پچار جو مزو وٺيو هو. نيسر جي ڌارا

تارونءَ تي پوندي هئي ته لنو لنو ٿري پوندي هئي ۽ تن من جا سڀ تڻا و

شانت ٿي ويندا ها. سڀ کان اڳ ميت پاڻبو هو. جنهن ۾ نر جا پن، ڏهي،

رابيل يا موتي جا گل وجهي، بدن تي لڳائي سڪائبو هو ته آريون ۽ ڦرڙيون

لهي وينديون هيون ۽ بدن اطلس جهڙو لسو ۽ خوشبوءِ ڌار ٿي پوندو هو.

ڪوهن تي زالن لاءِ ڍڪ جي پردي سان اتاهين پٽين سان جدا آڌر هوندا هئا.

باغن ۾ ڪوهه گيرڻ لاءِ ڏانڊن کي ٻڌل گهنڊڻيون، نار ڦرڻ ۽ پاڻي وهڻ

جو منو آواز ائين لڳندو هو ڇڻ تال سر سان ڪا سارنگي ٿي وڃي. باغائي

ڏاند جي اکين تي ان لاءِ ڪوپا چاڙهيندا ها ته مٿان ائين ڄاڻي ڪو لفظ نه ڪن ته هو ساڳئي هنڌ ڦيرا پائي رهيا آهن.

شڪارپور ۾ سڀ کان وڏو باغ اٽڪل ٻه ميل چورس شاهي باغ هوندو هو. ان جي داخلا ونگ ڏاڍي شاندار هئي. ڇو جو پنهنجي بادشاهيءَ ۾ پٺاڻ بادشاهه ان باغ ۾ اچي ديرو ڪندا ها. ان وقت باغ ۾ شينهن، چيتا، رڇ، جهنگلي سؤر وغيره جانور هوندا هئا. جو انهن جو دويدو مقابلو ۽ ويڙهه ڪرائڻ، بادشاهي رُونشو ۽ وندر هوندي هئي. جڏهن بادشاهي نه رهي ته ڌڙيل ميونسپالٽي، جانورن لاءِ پوري خوراڪ ميسر ڪري نه سگهي ته انگرين انهي جانور ڪراچيءَ جي راڻي باغ ۾ ڏياري موڪليا.

اسان جي سائير ۾ اتي رڳو 'پکي - گهر' هوندو هو. جتي رنگ برنگي پکي پيا ڇهه ڇهه ڪندا ها.

ڪشمير، مئسور ۽ چيان وغيره ڌارين ملڪن جا مشهور باغ گهميو آهيان، پر شڪارپور جي شاهي باغ جو لطف ۽ راحت ڪا اور هئي! وڏن وڏن ٻارن ۾ ڄڻ سائي گاهه جا غاليڇا وڇايل هئا. جن جي وچ ۽ ڪنارن تي رنگ برنگي گلن جو ڀرت ڀريل هو. گلاب جا گل، اڇي ڳاڙهي سائي پيلي ٺيري ۽ چٽڪري رنگن جا، تن جي جدا جدا مست سڳند ۽ ڪن گلن ۾ پوپٽن، پکين ۽ باندرن جون شڪليون هونديون هيون. ٻيو ڪٿي به اهڙا گل ڏسڻ ۾ نه آيا ها رڳو هماليه ڳنڍ ماڊن ڀريت تي مشهور Valley of Flowers (گلن جي ماڻري) ۾ اهڙا عجيب گل ڏنا هئا.

شاهي باغ جي پٺئين پاسي کان سنڌ واه طرف جيڪا سڙڪ ويندي هئي، ان جي ٻنهي پاسن کان سرنهن ۽ نر جي وٽن جون تاريون پاڻ ۾ ائين مليل هونديون هيون، ڄڻ ته ڪي ويڙيل پريمي گلي ملي رهيا آهن. سڄي رستي مٿان هڪ قدرتي ونگ بڻيل هئي! سياري ۾ اتر جي هوا سوسات ڪري وٽن مان ائين نڪرندي هئي ڄڻ ته گهڻي وقت کان ويڙيل محبوب کان دل جون آهون، ٿڌن ساهن ۾ ڪڍي رهيا آهن! ان سڙڪ تي جهونجهڪڙي جي سانت ۽ نويڪلاڻيءَ ۾ جيڪا راحت ۽ سکون ملندو هو، سو ساري نه ٿو وسري! ائين ته باغن ۾ ٻارهوئي رونق لڳي پئي هوندي هئي، پر هوليءَ تي ته ميلو لڳو پيو هوندو هو، ڇو جو ته نائين ۽ پيڻين کي سڄي ڪٽنب سميت شل ڪرائبا ها. ائين ته ناهي ته باغن جا مزا رڳو شڪارپور ۾ ها، پر سنڌ

جي هر هڪ شهر ۾ اهڙا باغ هوندا هئا. مطلب ته سنڌ جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾، باغ ۽ ڪوھ اهر ڀارت ادا ڪندا ها ۽ انهن ئي سنڌين جي زندگيءَ ۾ زنده دلي ۽ بهادري آندي هئي. انهن باغن ۽ ڪوھن جي موج ۽ مستيءَ ڀريل ماحول ۾ جيئن عاشقن جا جذبا به جاڳندا هئا.

واھ، ڇا منظر ڪشي ۽ ڇا ته ٻولي آهي! لوڪرام کان اڳ ڪنهن به بزرگ اديب، اسان اڳيان، اطلس ۽ ڪمخواب جي تاڪين جيان، ٻولي کولي نه رکي هئي.

مان سياري اونھاري ۾ صبح جو 5 وڳي اتي شاهي باغ جا ٽي چار چڪر ڏيندو هوس. پنهنجي گهر مان نرو وڻ جو ڏندڻ پتي ان سان رستي تي ڏند به صاف ڪندو ويندو هوس ۽ مندر جي ڪلس مٿان پوئين پهر جو چنڊ به ڏسندو ويندو هوس. اهو پنڌ مان ٽئين درجي انگريزيءَ کان انٽرميڊيٽ تائين ڪندو هوس. رات جو پني تي خيام جي ڪاٺي رباعي، حافظ، غالب يا اقبال جو ڪوئي غزل يا نظر يا پٽائيءَ جو شعر پني تي لکي، اهو پنو پاڻ سان کڻي واري واري سان پڙهندو ويندو هوس، تان جو اهو مون کي بلڪل ياد ٿي ويندو هو.

شاهي باغ ۾ مند موجب جاءِ بجاءِ ڪرني، ڪيٽڪي، ٽانگر، گلاب ۽ رابيل جا گل، زمين ۾ بوڪيل هوندا هئا. ٿورا ڦارون جا ٻوٽا به هوندا هئا. انجیر، انب، زيتون، ڪاٺ گدرا، توت، شھتوت، خشيون به ٿينديون هيون جي ڏينهن جو طوطا ٽڪيندا ها ته ڪاٺياڻيءَ جو زپڪو پيو پوندو هو. جنهن وقت مان شاهي باغ ويندو هوس، ان وقت ابابيل آسمان ۾ اڏامندا نظر ايندا ها، ۽ ٻيا پکي پکن اڃان ننڊ ۾ هوندا ها. مان اڪثر سوچيندو هوس ته ڇا پکي به سڀنا ڏسندا آهن ۽ جي ڏسندا آهن ته ڪهڙا سڀنا ڏسندا آهن؟

باغ ۾ هزارين گلن جون ڪونڊيون رکيون هونديون هيون، جن ۾ ڪجهه خوشبودار گاهه ۽ ڪيترن ئي قسمن جا گل ٿيندا ها. گل بنفشه، گل خيرو، پست جي ڏوڏين جا ڳاڙها گل، جن ۾ ڏوڏيون به ٿينديون هيون، جن کي ڇهڪ ڏئي آفيم ڪڍي ڇڏيندا ها. گلنار، گل بخمل، گل طوطو، گل ڪتو، عشق پيچ، ناڙا، سورج مڪي، کيندي جا ٻيلا گل، جنهن کي انگريزيءَ ۾ ميري گولڊ چوندا آهن، جي مون لنڊن جي ٻهراڙيءَ ۾ اڪيچار ڏٺا ها. گل جعفري، گل طرو، گل ڪهنبو، جنهن کي هنديءَ ۾ ڪُسر چوندا آهن (مون

اهو لفظ اقبال بانوءَ جي ڳايل 'سر بهار' واري ڪئسٽ ۾ ڪٿي ٻڌو هو.) ۽ ٻيا اڪيچار گل ڪونڊين ۽ زمين ۾ پوکيل هوندا ها. ان کان سواءِ فرن، بيد مجنون، پالم (Palm) (پکن واريون ڪجيون) گل نرگس، زعفران، زنبق، چمپا، گل چيتو، گل عقيق، جنهن ۾ قمرزي رنگ وارا گل هوندا ها. نيرون، ڳاڙهيون ۽ اڇيون، بوکين ولا، گل لال، گل شبو (اهي گل مان ڄام شورو ۾ وي. سي هائوس جي باغ مان پتي ڪنهن ڏانهن تحفي طور موڪليندو هوس ۽ جو هاڻي ڪراچيءَ ۾ تحفن جي گل دستن ۾ گهڻو تو استعمال ٿئي. بيماريءَ وقت مان جڏهن مڊايسٽ ميڊيڪل سينٽر ۾ هوس، تڏهن جيڪي گل دستا محترم بينظير ڀٽو، جناب عبدالله شاه ۽ جناب مرتضيٰ ڀٽو مون کي تحفي طور موڪليا ها، انهن ۾ پاسن کان گل شبو لڳل ها ۽ وچ ۾ گلاب جا گل ها.) گل سوسن، جهومڪا، ڪرن ڦل، گل سنبل، هيرڻ، بيگونيا، فونوگل، جرينير، گل عباسي، املتاس وغيره جا گل ٿيندا ها. مون کي فارسيءَ جو هڪ شعر ياد ايندو هو، جيڪو هر هر دهرابو ويو آهي. پر فرحت واري فضا تي ڪيئي ٿو اچي، تنهن ڪري هيٺ ڏيان ٿو.

”اگر فردوس بر روئي زمين است،

همين است و همين است و همين است.“

جڏهن سِر نهن ۾ گل ڦٽندا ها يا جڏهن نمون ۽ انب ٻوڪبا ها ته انهن جي خوشبوءِ منهنجي سامه ۾ سماڻجي ويندي هئي ۽ هر هر منهنجي شاعريءَ ۾ اڀري آئي آهي. ڪيتريون ئي خوشبونيون هيون انهن گلن ۾، جي مون پاڻ ڄام شوري جي وي. سي هائوس ۾ پوکايا ها. انهن جو ذڪر پوءِ ڪندس.

مان هر آچر تي ڪجهه درسي ڪتاب، ڪجهه ادبي ڪتاب ۽ رسالا ڪٿي ناشتو ڪري شاهي باغ ويندو هوس، ۽ شام جو گهر موٽي ۽ رات جي ماني کائيندو هوس. سڄو ڏينهن ديوانِ غالب يا اقبال جا ڪتاب، داغ دهلوي، امير مينائي وغيره جا ديوان يا علي قلي بيگ جو سچل سرمست جو رسالو يا ڪوڙي مل جا ساميءَ جا سلوڪ، ديوان سانگي، ديوانِ فاضل، ديوان خاڪي وغيره پڙهندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن چنڊ بيوس جو شيرين شعر جو مطالعو ڪندو هوس، جيڪو اسان جي ٽئين درجي تي درسي ڪتاب طور رکيل هو. مان ڪڏهن ڪڏهن مرزا قليچ بيگ جا گوناگون موضوعات تي ڪتاب به پڙهندو هوس. مرزا قليچ بيگ سون ماڻهن ۾ انگريزي ادب لاءِ ڄاه پيدا

مون کي هن جي باري ۾ اها ڳالهه ڏاڍي وڻي هئي ته هو وڻ ۾ آکيرو
 ناهي، انهيءَ ۾ ويهي پڙهندو هو. مان به انب جي ڌار تي لپتي يا پيل يا بڙ
 جي تڙ کي ٽيڪ ڏئي ۽ ڪڏهن ڪنهن لان ۾ ڇپر تي لپتي پڙهندو هوس.
 جڏهن پڙهي ٿڪجي پوندو هوس، تڏهن نورپڙڻ کي بڻي دانسنر وانگيان
 ٿپا ڏيندو ڏسندو هوس. مون سان گڏ ساڌوءَ نالي هڪ ڪلاس فيلو به شاهي
 باغ ۾ چڪر ڏيندو هو. هن جو چوڻ هوندو هو ته دنيا جو سارو علم ۽
 سائنس اڳي ئي ويدن ۾ آهي. ويدانيت خدا جي وحدانيت جو تصور سڀني
 مذهبن کان اول ڏنو هو. هو آريه سماجي هو ۽ ديانند سرسوتيءَ جو پوئلڳ
 هو. ڪنهن وقت هو ڪنهن سترهين اڏياو جي ڳالهه ڪندو هو، پر مون سان
 واعدي جي باوجود، مون کي پڙهڻ لاءِ نه ڏنو هئائين. بهرحال هو مورتِي پوڄا
 جي خلاف هو. هو موٽي رستي تي راما مورتِيءَ جي آکاڙي ۾ ڏاڍي ورزش
 ڪندو هو، جتي آريه سماجي چوڪرا آگرين تي ننڍيون ڪهاڙيون لڙڪائي
 ايندا ها ۽ ڪشتيءَ جا داو ڪيڏندا ها، ۽ طرح طرح جون ورزشون ڪندا ها.
 هڪ ڀيري منهنجو ڪلاس فيلو ’لال‘ آگر تي ڪهاڙي لوڏائيندو آکاڙي مان
 نڪرندي مليو. مون کانس پڇيو ته، ”آکاڙي ۾ مون کي وٺي هلندين؟“
 چيائين، ”نه. اتي اسان کي ياشن ڏيندا آهيون ته هر وديشيءَ کي ڀارت مان
 ڪڍيو ويندو. اتي اوهان جي خلاف به ياشن ڏيندا آهن. اوهان هڪ هزار
 سال اسان جو رت پيتو آهي. هي ڪانگريسي بيوقوف آهن، جي اوهان کي پاءُ
 ٿا سمجهن.“

مان دنگ رهجي ويس. پوءِ اهڙا سڀ چوڪرا مهاسيا ۾ شامل ٿيا، جي مهاتما گانڌيءَ کي گيڊي سمجهندا ها. ويساويرڪر ۽ ڊاڪٽر هيچ وار کي پنهنجا هيرو سمجهندا ها. هن وقت هو شايد ڀارتيه جنتا پارٽيءَ سان آهن. جنهن جو صدر هڪ سنڌي مسٽر آڏواڻي آهي. جنهن جي پارٽيءَ جي هڪ شاخ شوسٽا به آهي، جنهن جو بال ناڪري صدر آهي. اها مهاراشٽر ۾ اقتدار ۾ آئي آهي ۽ مسلمانن کي بمبئي ڇڏڻ لاءِ چيو اٿائين. بي. جي. بي گجرات ۽

راجستان ۾ به اقتدار ۾ آئي آهي. ڀارتيه جنتا پارٽيءَ جون ڪيئي سنسٿائون آهن، جي پوري هندوستان ۾ ڦهليل آهن. جيئن ڀارتيه جن سنگهه، ڀارتيه سوام سيوک سنگهه، وشنو هندو پريشد، اڪل ڀارتي وديارٿي پريشد وغيره. بي. جي. پي وارا شايد اتر پرديش ۾ اقتدار ۾ شامل آهن.

مون پاڻ هڪ ڪتاب آر. ايس. ايس. عملاً هڪ نظريو (R.S.S. Avison in Action) جي پيش لفظ (Prologue) جي شروعاتي باب، 'آر. ايس. ايس. قومي احيا جو سرچشمو' ۾ آر. ايس. ايس. جي باني ڊاڪٽر هيچ وار جا هيٺيان لفظ پڙهي سوچ ۾ ٻڏي ويو هوس.

”منهنجو پنهنجو تجربو آهي ته مسلمان گهڻو ڪري دهماني آهن ۽ هندو بزدل آهن ۽ جتي به بزدل هوندا، اتي دهماني هوندا.“ جنهن معاملي ۾ هندن جي بيداري محسوس ٿي رهي هئي، اها هئي هندن جي ڌرم ڦيرائي عيسائي يا مسلمان ٿيڻ جي هڪ طرفي عمل جي مزاحمت.“

جڏهن مون مٿيون ڪتاب پڙهيو هو، ان وقت رام جنر پوميءَ وارا بابري مسجد جي گنبذ کي ڊاهي رهيا ها، ۽ جن ماڻهن کي هٿن ۾ ان ڪم جي تڪميل لاءِ مٽرڪا ها، انهن ۾ بشودر (هاڻي دلت) به ها.

مون کي برصغير جو مستقبل نهايت تاريخ نظر آيو. مون سان هڪ اسلامڪ سوشلسٽ اصغر علي انجنيئر مليو، جنهن جڏهن پاڪستان ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين جي پنجاهه ساله ورس (گولڊن جوبلي انجمن ترقي پسند مصنفين 1986ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ملهائي وئي هئي.) تڏهن هڪ اجلاس جي صدارت ڪئي هئي، جو شروع ٿي منهنجي نظر سان ڪيو ويو هو. هن مون کان پڇيو، ”اياز صاحب! هي ڇا ٿي رهيو آهي؟“

مون کيس جواب ڏيڻ بدران سوال پڇيو، ”تنهنجي سوشلزم ڇا ٿي ڇٽي؟“ آزاديءَ جي تحريڪ عجيب خفتي (Faddist) پيدا ڪيا. جڏهن مان نيو ايرا اسڪول ۾ چوٿين درجي ۾ پڙهندو هوس، تڏهن پروفيسر پوجراج ناگراڻيءَ، جو سڄي عمر ڪنوارو رهيو هو، ۽ سي اينڊ ايس ڪاليج شڪارپور ۾ پروفيسر هو، تنهن اسان کي ’برهم چريه‘ تي ڪلاڪ ليڪچر ڏنو. ان وقت اسان کي ان جي معنيٰ به نه ايندي هئي ته ’ويريم‘ چاهي ۽ ’ڪنڊلني شڪتي‘ ڪهڙي بلا جو نالو آهي! مان وقت جي سير ۾ ڪجهه لهوار ٿو وڃان، جيئن ناگراڻيءَ جي پوري ڪردارنگاري ڪري سگهان.

هو انٽرميڊيٽ ۾ اسان جو سنڌيءَ جو پروفيسر هو، جڏهن هو لکي در تي ڪنهن مشهور جاءِ، جيڪا شڪارپور ۾ سٺي ۾ سٺي ۾ ماڙ جاءِ هئي، ان جي هڪ فليٽ ۾ رهندو هو. جاءِ جي مالڪ جو پٽ ڏسڻو وائسٽو هو ۽ اڃان ڪنوارو هو، اهو به هن ساڻ گڏ رهندو هو. ناگراڻي ديوان بيدل ۽ ديوان بيڪس جي قلمي نسخي کي نقل ڪرڻ جو ڪم مون کي سپرد ڪيو هو. مان صبح جو پنجين وڳي منهن انڌيري ۾ هن وٽ اهي ديوان نقل ڪرڻ لاءِ ويندو هوس، جي مان ستين وڳي تائين نقل ڪري گهر موٽي ويندو هوس. هڪ ڀيري ڪاٺي هندو چوڪري، جا ايم. اي هئي، هن جي فلٽ جي ڀرسان اچي رهي هئي، ناگراڻيءَ جي دل ٿي ته هن سان شادي ڪري. هن ڪيترن ئي جوتشين سان مشورا ڪيا جن کيس چيو ته: ”چاليهه ورهين جي عمر ۾ هن برهمڇاريه جو پالڻ ڪرڻ وارو پرن پڇڻو پوندو. هن مون کي اها ڳالهه ٻڌائي چيو ته تون مون سان بابا نپيراج ڏانهن روهڙيءَ هلندي؟ انهيءَ کان ان باري ۾ پڇي اچون.“

مان ناگراڻيءَ سان گڏ روهڙيءَ ويس. بابا نپيراج سکر واري قاضي مست وانگر اڱڻ ۾ پसार ڪري رهيو هو ۽ ڪجهه جبري رهيو هو. مون کي ته ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو ته هو ڇا چئي رهيو آهي. پر جڏهن موٽياسين ته مون ناگراڻيءَ کان پڇيو:

”سائين، اوهان ڪجهه سمجهيو ته هن ڇا چيو؟“

هن چيو: ”هاڻو، مون چٽيءَ طرح سمجهيو. سنت چيو، شينهن ڪيئن کانءِ سان زنا ڪندو؟ هن پنهنجي ٻوليءَ ۾ مون کي منع ڪئي.“

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هن جو بورچي ڀڄي ويو. ناگراڻيءَ پورو مهينو هن کي تلاش ڪري، کيس ڪراچيءَ مان وٺي آيو ۽ جڏهن مان هن وٽ ويس، تڏهن هن مون کي ٻڌايو ته: ”هو بد صحبت ۾ ڦاسي ويو هو. جڏهن ڊاڪٽر هن کي تپاسو تڏهن هن جي گديا (مقدم) مان ٻُڙ ٻُڙ ڪيٽان ٿي ڪريا.“

سال 1963ع ۾ بمبئيءَ ۾ هن منهنجي ۽ ڀٽيءَ جي پنهنجي فلٽ تي ماني ڪئي هئي. مون گهڻو ئي لنوايو، پر گوڀند مالهيءَ چيو ته هن وٽ ماني تي وڃڻ ضروري آهي.

جڏهن هن جي فلٽ ۾ وياسين ته ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو ته هن جي

هڪ يوگيءَ سان ملاقات ٿي آهي جو ڪافي دور رهندي به جڏهن هن تي ڌيان ڪندو آهي تڏهن هن جي ڇن (Hernia) ڀري ٿي ويندي آهي. پوءِ مون کي هن چيو ته، ”شايد توکي ان ڳالهه تي اعتبار نه ٿو اچي. هڪ پيري مون کي ڏند ۾ ڏاڍو سَور پيو ته اهو جوڳي اوچتو اچي نڪتو ۽ منهنجي ڏڪندڙ ڏند وٽ اگر گهمائي، ڪيئون ڪڍي مون کي ڏيکاريا ٿين.“ مون پڇي، ”ڪي اک سان اشارو ڪيو ته اتي ته هلون ته ايتري ۾ هڪ ڳيرو ڇوڪرو اچي ويو جو هن جي سکر واري رسوبي وانگر خوبصورت هو. ناگراڻي هن کي ڏسي چيو، ”مون هن کي پٽ ڪيو آهي ۽ هو منهنجي رسوبي به ڪندو آهي ۽ رهندو به هتي آهي.“ اهو ٻڌي، انهيءَ ڇوڪري جي چپن تي هڪ فاحشه وانگر معنيٰ پري مرڪ اچي وئي. ناگراڻي لڳ ڀڳ ستر سالن جو هو يا ان کان مٿي ٿي چڪو هو. پر اڃان تائين ڪنوارو هو. جڏهن ناگراڻي بات روم ۾ ويو تڏهن پڇي، ”مون کي چيو، ”ڇوڪرو ته ڪنوار ٻوٽي، وانگر ٿو لڳي.“

انساني فطرت ۾ ڪنهن پيهي ڏٺو آهي؟ انهيءَ ناگراڻيءَ ساميءَ جي سلوڪن جا ٽي حصا ڇاپيا ها. جن کي محمد ابراهيم جويو ترتيب ڏني ۽ دولت مهڻائي پاڪستان ۾ ٻيهر ڇپايو آهي. مون کي ساميءَ جو هڪ سلوڪ ٿو ياد پوي؛

”سڪن، سگر ٿوڪ، لڪن تنهن کان اڳرو.“

پورو سلوڪ ياد ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪيم پر ياد نه آيو. مان جڏهن پڙهندو هوس ته سوم دت نالي هڪ ماسٽر دنيا جو پهريون هٿي هو، جو شام جو لڪي در کان اسٽيشن تائين چڪر ڏيندو نظر ايندو هو. سوم دت زالن جيڏا وار ڪلهن تي چوڙي ڇڏيندو هو ۽ هندو زالن وانگر ريشمي قميص ۽ پتلون پائيندو هو، جيڪو به کيس ڏسندو هو، هن کي زنائو چونڊو هو.

ائين نند جويري چونڊو آهي ته شڪارپور واري سڪ پل دنيا جي پهرين Flyover Bridge (مٿان لنگهندڙ) پل آهي.

مون اڃان مٿين ست پوري ڪئي ته محمد ابراهيم جويو جو فون آيو ته هو ڪراچيءَ ۾ آهي ۽ مون سان ملڻ ٿو اچي. مون وٽ نثار منصور ۽ عبدالستار پيرزادو اڳ ئي ويٺا ها. نثار مون کي هن ڪتاب جي هڪ حصي، جيڪو لينن - گراڊ جي باري ۾ آهي، ان جا پروف پڙهي ٻڌائي رهيو هو، جي

ڳالهين ڪندي مون جڏهن هن سان پنهنجي قنوطيت ۽ انسان جي مستقبل لاءِ مايوسيءَ جو اظهار ڪيو، تڏهن جوبي صاحب چيو ته: ”انسان خوابن جي ذريعي زنده آهي.“ مون کيس چيو، ”ها. برونو وانگر جنهن کي جيئرو جلايو ويو هو.“ مون کي اوچتو هڪ سريٽسٽ شاعر جي ست ياد آئي.

"Me, I am measure of the world, by passing

Through my dream."

”مان، آءٌ ئي دنيا جي ماپ آهيان، ان کي پنهنجن خوابن سان ڪڍي.“
شاعر جو مقصد هو ته مان دنيا کي پنهنجي خوابن جي گزيءَ سان ڪڍي رهيو آهيان. ان کان هڪ ڏينهن اڳ مون کي انور ابڙو پنهنجي چؤسٽن جو پروف ڏيکارڻ آيو جيڪو هو هن مهيني پنهنجي رسالي ’سارس‘ ۾ ڇپي رهيو آهي. انور ابڙو به ترقي پسند آهي ۽ هو ۽ چندر ڪيسواڻي جو هن سان گڏ آيو هو ۽ ٻيا سويي جا مداح آهن.

ڳالهين ڪندي هن مون کي چيو، ”هاڻ ته روس ۾ ڪميونسٽ پارٽي اڪثريت ۾ چونڊجي آئي آهي.“

مون کيس جواب ڏنو، ”جمهوري طور طريقي سان جيڪڏهن ڪميونسٽ پارٽي اقتدار ۾ اچي ته مون کي ان تي ڪوبه اعتراض ناهي. اعتراض ته مون کي آمريت تي آهي، پوءِ اها پرولتاري آمريت ڇو نه هجي. سوال اهو آهي ته برسر اقتدار شخص عوام سان مخلص آهن ۽ اهي ڦول پاڙن ٿا، جي هنن اليڪشن دوران ڪيا آهن يا نه. جي نه ته پوءِ مون لاءِ ڪميونسٽ، اسلامڪ ۽ ڪرسچن سوشلسٽ سڀ هڪجهڙا آهن.

محمد حسن سومرو هڪ ڏاڍو مڙس هو، جو سدائين پاڻ سان هاڪي کڻي گهمندو هو. هن تي شڪ هو ته هن ٻن هندو لوفرن ٺاڪر ۽ ٻئي جو خون ڪيو آهي. اوچتو هڪ هنڌان گذرڻ هن جا لاش کوٽي ڪڍيا ۽ پوليس شڪ ۾ محمد حسن کي گرفتار ڪيو هو. انهيءَ وچ ۾ هندن روئندي جلوس ڪڍيا ها ته ٺاڪر جو خون، خون ناحق آهي ۽ محمد حسن کي سزا اچڻ گهرجي. پر غالباً پوليس کيس چالان ٿي نه ڪيو هو ۽ جي چالان ڪيو به هئائون ته هو ان مان ڇڏي ويو هو. ان واقعي کان پوءِ مسجد منزل گاهه جي واقعي تائين، جنهن جي ڪري سکر ۾ هندو - مسلم فساد ٿيا، انهن کان اڳ

بر شڪارپور جي هندن ۽ مسلمانن ۾ ڇڪتاڻ نه هئي. نه ته بيگاريءَ، سنڌ واه، شاهي باغ، ڏياري، دسهرڙي ۽ شنڪر جي ميلي تي جو وڏي بيگاريءَ ڀرسان لڳندو هو، هندو مسلم سڀ ڪٿا هوندا ها. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ڪٿا پڙهندا ها ۽ ڪڏهن هڪ ٻئي کان نفرت نه ڪندا ها.

اها ٻي ڳالهه آهي ته هندن ۾ چوٽ ڇات هوندي هئي. اسٽيشن تي هندو پاڻي الڳ هوندو هو ۽ مسلمان پاڻي الڳ هوندو هو، ۽ اڪثر هندو دڪاندار اسان کي هٿ ۾ شيءِ نه ڏيندا ها. جيڪڏهن ڪنهن مسلمان جو هٿ لڳي ويندو هون ته پٽجي پوندا ها. پر جڏهن شاهي باغ ۾ چانڊوڪين راتين ۾ ڪنور پڳت پنهنجي پڳت ڪندو هو ۽ پنهنجي رقت آميز آواز ۾ ڳائيندو هو، 'او نالي ڌڻي جي ٻيڙو تار منهنجو'، ان وقت هندو مسلمان چانڊوڪيءَ ۾ گوڏو گوڏي سان ملائي ويهندا ها ۽ چند آسمان ۾ مرڪي رمندو رهندو هو. يا هو ڳائيندو هو،

'آءُ ڪانگا ڪر ڳالهه مون کي تن ماروئڙن جي
ماروئڙن جي سانگيئڙن جي.'

تڏهن ٻڌي ائين لڳندو هو ته هن جي آواز ۾ مستقبل جي ڪاٺي اڻ لکي لرزش آهي. ڪاٺي اڻ ڇڻي تصوير آهي، جنهن جو هو پاڻ بيان ڪري نه ٿو سگهي ۽ ڪوئي پراسرار اونو، ڪاٺي ڳسڻي، حال تي مستقبل جا بيچين ڪندڙ پاڇاڻون وجهندي نظر اچي ٿي، ۽ ٻڌندڙن تي هڪ گمنام مايوسي ڇانئجي وڃي ٿي.

مون 1963ع ۾ ڀارت جي سفر دوران گيتا کان پڇيو ته، "اوهان ۾ ايتري چوٽ ڇات ڇو آهي؟"

هن جواب ڏنو ته، "اسان ۾ ڪٿي آهي. اسان ته توسان ساڳين ٿانون ۾ ڪائيندا پيئندا آهيون، نه ڪي وري اڪثر سنڌي هندن ۾ آهي. پر ڀارت جي هندو مخلوق ئي ٻي مٽيءَ جي ٺهيل آهي."

اسان جڏهن مٿرا پهتاسون ته گيتا مون کي چيو ته، "هتان جا هندو اسان سنڌي هندن سان به چوٽ ڇات ڪندا آهن. هو چوندا آهن ته اسان گوشت، مڇي، بيدا ڪائيندا آهيون ۽ ان ڪري مليج آهيون. آءُ ته مان توکي هتان جي چوٽ ڇات ڏيکاريان!"

گيتا کي نرڙ تي تلڪ لڳل هو ۽ ساڙهي ٻڌي پئي هئي ۽ هوءَ بلڪل

هيءَ ڪنهن هندو عورت وانگر لڳي رهي هئي. رستي تي هڪ برهمڻ جو دڪان هو، جتي هو مائي جا پيڙا وڪڻي رهيو هو. گيتا دڪاندار کي چيو ته، ”رڻهي جا پيڙا ڏي.“

دڪاندار پهرين ته ڀرسان رکيل گرم پاڻيءَ جي ڪڙهائيءَ مان هٿ ڌوئا، ۽ پوءِ گيتا کي چيائين، ”هڪ جهل!“ پوءِ هو گيتا جي هڪ ڀرمٿان هڪ هڪ ڪري پيڙا ڦٽي ڪندو رهيو. جڏهن ڏهه پيڙا گيتا جي هڪ ڀر وڌائين تڏهن وري ان ڪڙهائيءَ مان هٿ ڌوئا. پوءِ پنهنجو هڪ جهلي گيتا کي چيائين ته، ”رڻهي هڪ ڀر ڦٽو ڪر.“ پوءِ رڻهي مراديءَ ۾ وجهي وري هٿ ڌوئا.

اوچتو گيتا مون کان پڇيو هو، ”تو ائين اڪبري پڙهيو آهي؟“
 ”هاڻو.“ مون جواب ڏنو.

”اهو سچو هو يا ڪوڙو هو؟“

”ڪوڙو هو، هن ابوالفضل سان رت رتي هئي ۽ ان کي پنهنجي سياسي مصلحت لاءِ لکرايو هئائين ۽ پوءِ وٺ هٿان پورائي، سڀني کي ڳولا لاءِ ڀٽڪايو هئائين.“

”پر هن جا صلاحڪار ته ابوالفضل ۽ فيضي ها، جي ٻئي سيوهڻ جا سنڌي ها.“

”ها، پر جيتري قدر مون کي تاريخ ياد آهي، مان ڀانيان ٿو ته ابوالفضل کي جهانگير مارائي ڇڏيو هو.“

گيتا وڏو تهڪ ڏئي چيو، ”هڪ سبب اهو به هو ورهاڱي جو.“

مون مائڪل ايڊورڊس (Michael Edwards) جي ڪتاب ’برٽش انڊيا جا آخري سال‘ (The Last Years of British India) جي ٽئين حصي ۾ ٻه ٽڪرا (Quotations) پڙهيا ها جي هتي ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان. 1931ع کان وٺي جنگ عظيم جي خاتمي کان پوءِ ۽ انگلينڊ جي ليبر پارٽيءَ جي اختيار ۾ اچڻ جي وچ واري حصي تي، مان پوءِ ايندس. پهرين اهي ٻه ٽڪرا ڏيڻ ٿو چاهيان. مٿان مون کان وسري وڃن.

”مون ڪڏهن سوچيو به نه هو ته ائين ٿيندو. مون کي ان جي توقع ڪانه هئي ته مان پاڪستان پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏسندس.“ (ايم. اي. جناح)
 ”تاريخ ڪنهن وقت بي انتها سست رفتاريءَ سان هلي ٿي. جيئن سمنڊ

بر برف جو پهاڙ (Glacier) هلندو آهي ۽ ڪنهن وقت نهايت تيز رفتار ڌارا وانگر اڳتي وڌي ٿي. (لارڊ مائونٽ بيٽن)

آءُ تاريخ جي انهن ڪُنن ۾ ڦيرائون ڏيندو رهيس، جيستائين ڪالهم خبر پئي ته ڀارت دور مار پر توي ميزائيل ٺاهيو آهي. مان سوچيان پيو ته، 'ڇا مون کي ايتري مهلت ملندي ته ٻي مهاڀارت جي جنگ جو ويد وياس ٿي سگهان؟' مان ياد رفتگان ۾ عالم ارواح مان ٿيندو ڪٿي پهتو آهيان! دراصل جيڪي هتي ۽ هاڻي آهي، سو ٻيهر اچڻو ناهي. پوءِ ڇا جي لاءِ من ماضيءَ جي ڪنڍيءَ ۾ ڦاٿل رهي ٿو؟ زرينا اڄ ته پاڙي تي نظر وجهون.

اقتصاديات جي مخروطي مناري جي تري وٽ جو عام آهي، اهو سدائين منهنجي دلچسپيءَ جو باعث بڻيو آهي. اهو گمنام جيئي ٿو ۽ گمنام مري ٿو. ان وچ ۾ اسان هن سان، هن کي چئي رات پيءُ جي ڏنل نالي سان مخاطب ٿيون ٿا.

اسان جي پاڙي ۾ تلسيءَ نالي هڪ اهڙي عام هندو عورت رهندي هئي، جا آفيم به کائيندي هئي ۽ سگريٽ جا دُڦاڙا به هڻندي هئي. هوءَ ريشمي پتلون قميص ۽ پوتي پائي پاڙي مان لنگهندي هئي. ڪنهن هن کان پڇيو، "تلسيءَ جو پوتو سدا ساڻو رهندو آهي يا سڪي به سگهندو آهي؟" تلسيءَ جواب ڏنس، "جي هن کي پاڻي نه ملندو آهي ته سڪي به سگهندو آهي."

"پوءِ ڏيونس پاڻي؟" سوال پڇندڙ هن جي ڇاتيءَ ڏانهن گهوري ڏٺو. هن جي اکين ۽ چين جي مرڪ مان شيطاني پئي بکي. تلسي هن جي سوال جو مطلب سمجهي وئي ۽ "ماريا لفنگا،" چئي هڪ ڪنري (Canary) وانگر ويندي رهي.

ٻيو هڪ دلچسپ شخص، جو اسان جي پاڙي ۾ رهندو هو ۽ واجد علي شيخ سان گهڻو وقت گذاريندو هو. اهو پنڻ مڪي هو، جيڪو گڙنگ جواري هو. هو چوندو هو ته ٻئي راند منهنجي ڀتي ۾ آهي. هڪ ڀيري هن جو ٿي ڪيڏي ته هن ساري پونجي هارائي جا هن وٽ هئي. ان کان پوءِ گهر داء تي رکيائين، پر اهو به هارائي ويو. ان کان پوءِ هن پنهنجي جوان جوءِ داء ۾ رکي. جڏهن اها به هارايائين، تڏهن هن جي جوءِ کي ٻئي جواريءَ هانن ۾ هٿ وڌو ته هوءَ روئڻ لڳي. ان تي پنڻ مڪيءَ زال کي آت ڏئي چيو، اهو نه

ڪر. تون درويدي ٿي وئين؟“

اسان جي گهر کان ٽيهارو قدمن تي بلو حجر رهندو هو. جيڪو پاڪيءَ سان ٻارن جا مٿا ائين ڪوڙيندو هو جو هن کي ياد ڪري مون کي ڪنهن درويش جو پهاڪو ياد اچي رهيو آهي؛ ”حجامت يتيم جي مٿي تي سڪجي، ڇو ته هن کي مٿي تي ٽڪو ايندو ته هن جي دانهن ٻڌڻ وارو ڪوبه نه هوندو.“

گهر جي ڀرسان مسجد هئي. جنهن جو ملان رمضان عيد ڏينهن ڪتن کي ڳاوا هڏا زور سان هڻندو هو. هن کي ياد ڪري مون کي روسي پهاڪو ياد اچي رهيو آهي؛ ”جيڪڏهن تون ڪٿي کي هڏي سان ماريندين ته هو ڪوڪر نه ڪندو.“

اسان جا ٻه مائٽ جڏهن لکي در تان گهر وارين لاءِ راڌي جون تريل ڇاپون وٺي ايندا ها ته پاڙي ۾ پيل ڪٽ ڀرسان بيهي منهنجي زال جي سؤٽ ادا اختر سان اڌ رات تائين ڊڙا ڊڙا هڻندا ها.

ادا اختر نوين وڳي اڌ ڇانور ڪير سان کائي ۽ اڌ ڪير ڇانورن ۾ وجهي ٻليءَ کي ڏيندو هو. جا هن سان هريل هوندي هئي ۽ پوري نوين وڳي اچي نڪرندي هئي. اسان جا مٿي ذڪر ڪيل مائٽ دونا هٿن ۾ جهلي بيٺا ڳالهائيندا ها ۽ هنن کان وسري ويندو هو ته هنن کي ۽ هنن جي زالن کي ماني به کائڻي آهي.

بيو هاسو سونارو واجد عليءَ وٽ روز ايندو هو ۽ پتي کيڏندو هو ۽ هن جي ڪچهريءَ ۾ شريڪ ٿيندو هو. جڏهن مان وڪالت ڪندو هوس ته هو خيرپور واري مرحوم مير علي نواز جي زال باليءَ وٽ وٺي هلندو هو ۽ هن کان هيرا، پڪراج وٺي، هن کي وڪڻي ڏيندو هو.

مان جڏهن ڇهين درجي ۾ پڙهندو هوس ته واحد بخش لهر عرف واڌل جي آکاڙي ۾ پٿر جون پڇريون ۽ لوھ جي ويٺ ڪندو هوس. جنهن ۾ لوھ جي ٿلهي سڀڇ ۽ وزني لوهي ڦيٽا هوندا ها ۽ ڌنڌ بيٺڪون به ڪيندو هوس. هڪ ڀيري مون ويٺ ۾ ڪجهه زياده ڦيٽا وڌا هيا، جيئن مون ست ڏئي ويٺ مٿي ڪري ٻانهون اڀيون ڪيون، تيئن ويٺ ڏنگي ٿي منهنجي سر تي ڪري ها جي واڌل لهر ان کي جهلي نه وٺي ها. اها هئي موت سان منهنجي ٽين ڪلهي ڪس.

چوٿين موت سان گوڏي کس تڏهن ٿي، جڏهن مان ريل جي ٿرڊ ڪلاس ۾ سکر مان شڪارپور موٽي رهيو هوس. ٻڌي جي مند هئي ۽ گاڏيءَ ۾ ڏاڍي ٻوسٽ هئي، تنهن ڪري مان گاڏيءَ جي دروازي جي هيٺين ڏاڪي وٽ رک جي نلڪن ۾ هٿ وجهي بيٺس. اڃان شڪارپور جي ڦاٽڪ وٽان ترين مس گذري هئي ته مون کي ڪنهن ازغيبِي طاقت مٿي ڇڪي ورتو ۽ مان مٿي ٿي دروازي وٽ ٿي بيٺس. جيڪڏهن مان مٿي نه ٿيان ها ته گاڏيءَ جي دروازي جا ڏاڪا پليٽ فارم جي ايترو ويجهي ها جو منهنجون تنگون ٽڪرا ٿي وڃن ٿا.

ادا اختر مطالعو براءِ مطالعو ڪندو هو. هن ساري عمر ڪتاب ۽ رسالا پڙهيا ها، پر انهن مان ڪجهه به پرايو نه هئائين. هُو ادب جو آفيمي هو. شام جو جڏهن پڙهي ٿڪجي پوندو هو ته پاڙي جي پٿر ۾ پيل ڪٽ تي لپي پوندو هو، ۽ ليڙي نالي حجر هن کي زور ڏيندو هو. هُو هر روز ليڙي سان ساڳيو چرچو ڪندو هو، ”ليڙا سنڌيءَ جي هڪ سٺ ٻڌي اٿي، ’هڪي ذات حجام جي، جيئن ٺڪر تي ٺيندي.“ ته ليڙو ائين ڪندو هو جو ٺڪر تي ٺينديءَ وانگر لڳندو هو.

شڪارپور ۾ هر ذات جي ڪاٺي نه ڪاٺي ڇڙ هوندي هئي. دايا، ليمي تي ڇڙندا ها. سيد، ٻوٽڪيءَ تي، شيخ ڪانو تي، حجر واڳڻ تي ڇڙندا ها. اهڙيءَ طرح ڪوري ۽ ٻي هر ڪنهن ذات جي ڪاٺي نه ڪاٺي ڇڙ هوندي هئي. جي ڪوئي ڪنهن کي پنهنجي ڇڙ ياد ڏياريندو هو ته هُو مڪر ڪري مڇرجي ويندو هو ۽ هن کي مڃائڻ مشڪل ٿي پوندو هو ۽ ان لاءِ ڏنڊ ڀرتو پوندو هوس.

هاءِ اسڪول ڀرسان اوڌو داس تارا چند اسپتال هئي. جتي اوڌو داس جي مورتِي لڳل هوندي هئي. پر هن جو نالو ڏاڪڻ تي لڳل هوندو هو. جيئن آيو ويو ان کي لتاڙيندو وڃي. مون کي اڃان معلوم نه آهي ته ٻي ڪنهن پنهنجي انا کي ائين ماري مڃ ڪيو آهي.

اسپتال کان اڳتي ريلوي لائين ۽ اسٽيشن هئي. جنهن کان اڳتي هندن جا باغ هوندا ها ۽ انهن جون بينڪون ٺهيل هونديون هيون. ان کان پوءِ سي. اينڊ ايس ڪاليج، پوءِ بيگاري ۽ پوءِ سنڌ واه هوندو هو. شڪارپور پنهنجي پاڻ ۾ هڪ پوري ڪائنات هوندي هئي، جنهن کان ٻاهر وڃڻ تي دل نه

ٿيندي هئي. سارو شهر ڄڻ سهي جي بچ وانگر نرم لڳندو هو. لکي در تي رابيل ۽ گلاب جون ڪنڊيون وڪامنديون هيون، جي شام جو شڪارپوري پنهنجو پاڻ کي ڳچين ۾ پائيندا ها. پر آءُ هر روز ڪنهن ڪونج جهڙي ڳچيءَ ۾ وجهندو هوس. جنهن جي گهر ڏانهن ويندي روز مان نانارڪي گهٽيءَ مان لنگهندو هوس، جتي نانارا ڪٽ ڪٽي برتن ٺاهيندا ها. انهن جي ڪٽ ڪٽان جو آواز اڃان تائين ڪوھِ ندا جي سڌ وانگر منهنجن ڪنن ۾ ٻرندو آهي.

مون حاتم طائيءَ جي قصي ۾ پڙهيو هو ته ڪوھِ ندا هڪ جبل هو، جنهن مان سڌ ايندو هو ۽ جيڪو ان سڌ تي ويندو هو ته وري نه موٽندو هو. شام جو مون کي پاڻولي پٽ جا ڏيرا ويڙهندي نظر ايندا ها. جڏهن مان پنهنجي دوست جي پيڻ گارگيءَ سان ميونسپالٽيءَ واري رستي تي نڪري ويندو هوس، تڏهن گارگي مون کي تاجي پيٽي پٽ لڳندي هئي. لکي در جي ڀرسان گوشت مارڪيٽ هوندو هو. جنهن جي مٿان ڪيئي هليون (سرٿيون) لامارا ڏينديون هيون. اهو منظر منهنجي تحت الشعور مان اڀري آيو هو، جڏهن مون لکيو هو:

”هونءُ وڏيرو هل ڙي“

بگڙي جي سرڪار ته هن جي جهرڪيءَ جهڙي دل ڙي“
شڪارپور ۾ خصوصاً ۽ سنڌ ۾ عموماً ڪوبه جهرڪي يا ڪبوتر کي نه ماريندو هو. پر جڏهن مهاجر آيا، تڏهن انهن اهي سون هزارن جي تعداد ۾ ماري تري يا رڌي کاڌا ها.
’جيئري جيت کي، مٿان مارين تون‘

منهنجو هڪ پيارو دوست ڪار جي لٽي سفر ۾ ڳائيندو هلندو هو. شام جو مان، جمال صديقي، غلام قادر مطلبائي، چانڊوڪي راتين ۾ اسٽيشن جي ڀريان، رستر ڳوٺ ڏانهن ويندڙ رستي تائين ويندا هئاسين، جتي خانم بدوشن جا قافلا لٽل هوندا هئا. اتي هنن جا ڪٿي جا تنبو ڪتل هوندا هئا ۽ هنن جا ڪتا ۽ گڏھ ٻڌا بيٺا هوندا ها. هنن جون چوڪريون ڏاڍيون سهڻيون هونديون هيون ۽ سارو منظر چانڊوڪيءَ ۾ ريمبران جي هڪ تصوير وانگر لڳندو هو. مون زندگيءَ ۾ پهريون نظر تڏي تي چيو هو، جو منهنجي حافظي جي سڀ ۾ موتيءَ وانگر بند هو، ۽ گهر اچي لکي ڇڏيو هو. اهو نظر

هو، 'خانہ بدوشن جو قافلو' جو پوءِ 'سندو' رسالي ۾ ڇپيو هو. جو انور فگار هڪڙي مون کي ڪجهه سال اڳ ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هو.

خان صاحب حسين بخش جي گذاري وڃڻ کان پوءِ مان خود اناج مارڪيٽ وڃي پلاوٽن سان پنهنجي ٻنيءَ مان آيل ان جو حساب چڪائي ايندو هوس ۽ ڏسندو هوس ته ڪيئن نه بهانن سان ان مان ڪوتاهي ٿا ڪن. اناج مارڪيٽ ۾ طرح طرح جي اناج جا ڪرا رکيل هوندا ها جي نه ڄاڻ مون کي ڇو وٺندا ها.

ڍل به مان ڏئي ايندو هوس، جنهن تي تپيدار رپئي تي ٻياني رشوت طور وڌيڪ وٺندا ها، ۽ جيڪڏهن ڪوئي ان کي ڏيڻ کان انڪار ڪندو هو ته ڍل بستگيءَ ۾ ڦير گهير ڪري هن کان پيشي ڍل وٺندا ها.

اسان وٽ هڪ مشهور لوڪ گيت هو، 'تپيدار ڙي، ماريو، قلمر وجهي ٿو ڪن ۾.' تن ڏينهن ۾ ماءُ ڪنهن کي دعا ڪندي هئي ته چوندي هئي ته پٽ شل تپيدار ٿين يا ناڪي منشي ٿين! ٻيو نمبر رشوت خور ناڪي منشي هوندا ها. منهنجي لاشعور ۽ تحت الشعور ۾ مطالعي سان گڏ مشاهدو به رهيو آهي، جو منهنجي شاعريءَ ۾ اهڙا ڏئي نڪتو آهي، ۽ اهو تر جي سٺ پُرهه ڪوه وانگر ڪٿي نه ٿو ڪٿي، جئن ڪنهن محبوبه جي محبت جي باري ۾ بار بار اظهار سبب دل بيزار نه ٿيندي آهي. دراصل شاعريءَ ئي منهنجي محبوبا رهي آهي. ٻيون محبوبائون ان لاءِ بهانا رهيون آهن. انهن جا ڳل، چپ، وار، اکيون ۽ سارو بدن منهنجي شاعريءَ ۾ ترو تازه آهن ۽ وقت انهن کي مرجھائي نه سگهيو آهي. 'نتي جي هوا ۾ گلابي بدن'، به هڪ يادگيري هئي. ان گرم جسر جي، جو جنهن وقت منهنجي آغوش ۾ هو، تنهن وقت مون ڪمري جي دري کولي ڇڏي هئي، جنهن جي شيخن مان ايندڙ چاندوڪي هن جي گلابي بدن کي گلاب جي گل ۾ بدلائي رهي هئي. پر ان وقت مان جمال صديقيءَ سان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس.

پر اڃان ته مان ڇهين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس. فارسيءَ جي پوري بحر وزن تي مون کي گرفت اچي وئي هئي. هڪ پيري سنڌيءَ جي استاد ڪلاس ۾ ڪنهن سٺ جو وزن پڇيو ته هڪ چوڪري کلي چيو ته، "سٺ کي ڪيئن وزن ٿيندو؟" مون هٿ مٿي ڪيو ته مون کي ان سوال جو جواب اچي ٿو. ۽ مون استاد کي چيو ته، "ان جو وزن فعلن چار رکني آهي."

”چار رکني ڇا آهي؟“ استاد پڇيو.

مون ورائيو، ”چار پيرا فعولن.“

ان تي مون کي استاد چيو ته، ”تون ته مون کان به وڌيڪ ٿو ڄاڻين.“
هن کي خبر نه هئي ته مون کي ’متفاعلن‘ چار رکني به ايندو هو، جو مان علامه اقبال جي ’بانگ درا‘ ۾ شايع ٿيل هڪ غزل مان سکيو هو. ڇهين درجي تائين مون کي فارسي بحر وزن تي پورو عبور هو. بيت ۽ وائي ڏانهن ۽ ماترائن تي ٻڌل شاعريءَ ڏانهن مون گهڻو وقت پوءِ توجهه ڏني. شاعريءَ جي تخليق ۾ تحت الشعور ۽ لاشعور جو وڏو هٿ آهي. انگريز شاعر وليمر بليڪ جو هڪ وڏو سرِيت پسند (Mystical) شاعر هو. ان شاعريءَ کي الهام ڪوٺيو آهي. جا فطرت جي رهنمائي (Divine Guidance) سان وجود ۾ اچي ٿي. ڇڻ ڪوئي ازغيب هٿ شاعر جي قلم کي جهلي چوي ٿو ته، ”هيئن لک!“ هيئن لک!“ مان دعويٰ سان چئي ٿو سگهان ته مون جيان ڪتابن پٺيان ڪتاب دنيا جي ڪنهن به شاعر ننڊ مان اٿي تخليق نه ڪيا آهن. ان ڳالهه جو عيني شاهد فقط ڊاڪٽر قاضي منظر حيات آهي، جو جڏهن منهنجي بيماريءَ وقت خوش خط ۾ منهنجو شعر شام جو نقل ڪرڻ ايندو هو، تڏهن مان بستري تان اٿي به نه سگهندو هوس. جڏهن هو ٻئي ڏينهن ايندو هو ته اڳي کان تيارو صفحا وڌيڪ لکيل هوندا هئا. مان بتي وسائي ڀرسان قلم ۽ نوٽ بوڪ رکي سمهندو هوس. اوچتو چرڪ ڀري جاڳندو هوس ۽ اوندهه ۾ ڪجهه لکي پوءِ سمهي پوندو هوس. وري ٿوري دير اڪ لائي جاڳندو هوس ۽ ٻيو ڪجهه لکي سمهندو هوس. ائين سلسلو صبح تائين هلندو رهندو هو. ڪنهن وقت اوندهه ۾ مان ابتي قلم سان پني تي رهڙا ڏئي ويندو هوس، جن تي ٻئي ڏينهن قاضي منظر حيات چاڪ ڀريندو هو ۽ پوءِ نقل ڪري ڇڏيندو هو. اهو سلسلو ٻه ٽي سال هليو، جيستائين هو لکيءَ ترانسفر ٿي ويو. پوري زندگيءَ ۾ مون کي منظر حيات جهڙو مداح نه مليو آهي. مان هن جو ٿورو ڪڏهن به لاهي نه سگهندس.

منظر حيات جو سوچي مون کي فارسي شاعر آذريءَ جو هيٺيون شعر ٿو ياد اچي؛

به آن گروه که در ساغر وفا مستند

زما سلام رسا نيد هر کجا هستند.

ترجمو، (انهيءَ گروهه کي جو وفا جي ساغر تي مست آهي
اسان جو سلام پهچايو، جتي به آهي.)

دراصل جڏهن فيروز احمد مون وٽان ”گهات مٿان گهنگهور گهٽا پر“،
ڪتاب ڇپڻ لاءِ کڻي ويو، تڏهن مون کي چيائين ته، ”مهرياني ڪري نثر ۾
وڌيڪ لکو، ڇو ته اوهان جي لکيل نثر جي سنڌيءَ ۾ ضرورت آهي.“

محمد ابراهيم جويي به جڏهن ”ڪٿي ته پڇيو ٿڪ مسافر“ پڙهيو هو،
تڏهن هن به ساڳي ڳالهه ڪئي هئي. مون جڏهن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو
ٻيو حصو ”ڪٿي نه پڇيو ٿڪ مسافر“ جي نالي سان ڪجهه لکيو ته ٻه
شخص ان ڳالهه جا اکين ڏنا شاهد آهن ته مون مهيني کن ۾ پنهنجي نوٽ
بوڪن ۾ يارنهن سؤ صفحا لکيا آهن. هڪ ستار پيرزادو جو ان ڪتاب جو
نقل ڪرڻ هر روز ايندو آهي ۽ ٻيو عبدالحميد ابڙو، جيڪو ملير جو سيشن
جج آهي ۽ جنهن جهڙو، جمال ابڙي کان سواءِ، مون سان ڪو ئي ٻيو ادب
دوست ۽ راڳ جو چاٿو جج نه مليو آهي. عبدالحميد ابڙو چوندو آهي ته مون
کي ٻن دانشورن سان عقيدت رهي آهي، هڪ مرحوم اي. ڪي. بروهي سان
۽ ٻيو مون (شيخ اياز) سان. هن کي شاهه لطيف جي رسالي جو ڪيترو حصو
ياد آهي. مون هن کي ٻڌايو ته مون شاهه جو پورو رسالو 1968ع ۾ ساهيوال
جیل ۾ چڱيءَ طرح پڙهيو ۽ پوءِ ان کي پڙهڻ ڇڏي ڏنو، ڇو ته منهنجي
شاعريءَ ۾ شاهه لطيف جا لفظ اڀري ٿي آيا ۽ مون خليفي نبي بخش وانگر
هن جو پڙاڏو ٿيڻ نه ٿي چاهيو. مون هن کي چيو، ”هاڻي مون کي هن ڪتاب
۾ پڻاڻيءَ جا ڪجهه بيت گهرجن.“ هن ان وقت ئي حافظي مان مون کي
ڪيئي بيت لکايا. جن مان ڪي هن ڪتاب ۾ تڙيل پڪڙيل آهن. هاڻي
جڏهن منهنجي عمر جا 72 سال مارچ 1996ع تي پورا ٿيا آهن ۽ زندگيءَ جو
نشيب ۽ فراز، نيڪ ۽ بد، حسن و قباحت پوري گهراڻيءَ سان ڏسي چڪو
آهيان ۽ اهو منهنجي رڳ ۾ رڳ ۾ سرايت ڪري ويو آهي، تڏهن وري مون کي
وليبر بليڪ جا لفظ ياد ٿا اچن،

”جنهن دؤر ۾ شاعر جو ڪم مڪمل ٿيندو آهي ۽ پنهنجي دؤر جا وڏا
واقعا رونما ٿيندا آهن ۽ اهي انهيءَ دؤر ۾ پرجهيا پروڙيا ويندا آهن، تڏهن
شاعري تخليق ٿيندي آهي. هڪ گهڙيءَ ۾ نبض جي هڪ دڪ دڪ ۾.“
ان ڳالهه ۾ اعتبار ته شاعري الهام آهي مون هر وقت ۽ هر جاءِ تي ڪيو

آهي. حضرت عيسيٰ دوم چيو هو ته: ”هو خدا جا الفاظ تڏهن چئي سگهندو هو جڏهن هڪ فرشتو هنن ٻن ٿاندا کڻي هن جي چپن سان مهتي انهن کي پاڪ ڪندو هو.“ اها ڳالهه مون جان پريس (John Press) جي ڪتاب ’باهه ۽ چشمو‘ (Fire and the Fountain) ۾ پڙهي آهي. ان ۾ وڌيڪ لکيل آهي ته:

”ملتن به اهڙو تصور ڇڏيو آهي ته اهڙي تخليق پنهنجي پٺيان ڇڏيان جا زندهه جاويد هجي.“

ڪيترائي شاعر آهن، جن پاڻ کان ٻاهر ڪنهن مافوق الفطرت قوت جي رهنمائي پنهنجي لاءِ ضروري سمجهي آهي. غالب چيو آهي:

’آتے هين غيب سے یہ مضامین خیال میں
غالب صریح خامہ نوائے سروش ہے‘

ترجمو: (هي مضمون غيب مان منهنجي خيال ۾ اچي رهيا آهن. اي غالب! قلم جو آواز فرشتي جي سڏ وانگر آهي.)

اردو ۽ فارسيءَ ۾ ان مافوق الفطرت قوت کي ’هاتف‘ چوندا آهن. ڪنهن مهل اها قوت شاعر کي پورو نظر لڳائي ٿي، ڪنهن وقت ترنم واري هڪ ست لکائي ٿي ۽ ٻئي ڏينهن لاءِ مواد مهيا ڪري ڏئي ٿي. ڊبليو. بي. ييٽس (W.B. Yeats) پنهنجي موت جي بستري تي هڪ نظر لاءِ مواد نشر ۾ 7 جنوري 1939ع تي ٽين وڳي صبح جو لکايو هو. پر اهو نظر 23 جنوري 1939ع تي مڪمل ٿيو هو. اها ڳالهه مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ فخر سان لکيل آهي. ييٽس اهو شاعر هو، جنهن ’گيتا نجليءَ‘ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو ته رابندرناٿ ٿاگور کي نوبل انعام مليو هو. جو هونءَ شايد کيس نه ملي ها. انهيءَ ييٽس جي فقط هڪ نظر جو ذڪر ايتري طمطراق سان ڪيو ويو آهي. پر مون ان ڪيفيت ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا آهن، ان هوندي به پراوا ته ڇا پر پنهنجا به اها قدرداني نه ٿا ڪن، جو ڪنهن وات ڳاڙهي کي جيڪي جيءَ ۾ اچي ٿو، منهنجي باري ۾ لکي ٿو. غالب ساڳيءَ ڪيفيت ۾ هڪ شعر لکيو هو:

تو اے کہ محو سخن گسترانِ پیشینی

مباش منکر غالب کہ در زمانِ تُست

ترجمو: (تون جو اڳين شاعرن جي سخن ۾ محو ٿي ويو آهين،

غالب جو منکر نه ٿي؛ جو تنهنجي وقت ۾ آهي.)

دراصل اها زماني جي ناشناسي ڪا نئين ڳالهه ناهي. فردوسيءَ جو جنازو طوس مان هڪ طرف کان نڪري رهيو هو ته محمود غزنويءَ جا موڪليل مهن سان اٺ ٻئي دروازي کان اچي رهيا ها.

جيڪڏهن حالي ’يادگار غالب‘ نه لکي ها ۽ عبدالرحمان بجنوري غالب تي ڪتابچي ۾ ائين نه لکي ها ته، ”هندوستان ۾ ٻه مقدس ڪتاب لکيا ويا آهن، ’ويد‘ ۽ ’ديوانِ غالب‘.“ ته غالب جو قدر نه ٿئي ها. نه ته هونءِ غالب جي ديوان مان پساري پڙيون ٻڌندا رهن ها. پر انهن ڪتابن جي ڇپجڻ کان پوءِ سڄي هندوستان ۾ واھ واھ ٿي وئي.

سنڌ ۾ نقاد پرائيئون خرزينون کوليندا رهيا آهن ته من ڪوئي سڳر ٿوڪ ملي پوي. هتي، جيڪڏهن لعل لڌ مان لپي بوندو آهي ته ان جي قيمت هونءِ کان سؤ ڀيرا وڌيڪ هوندي آهي. بهر صورت نه غالب پنهنجي مڃتا لاءِ لکيو هو نه مان لکندو آهيان، ۽ نه ڪوئي قابل ذڪر شاعر لکندو آهي. مون کي اهي شاعر نه وڻندا آهن جي هڪ مشاعريءَ ۾ غزل، نظري يا وائي پڙهڻ لاءِ ٿي سؤ ميل سفر ڪري ايندا آهن ۽ پنڊال ۾ ويهي ان ڳالهه جو انتظار ڪندا آهن ته ڪڏهن ٿو هنن جو وارو اچي. جڏهن شعر پڙهي ڪپ ڪٽندا آهن، تڏهن تهه سياري ۾ به پگهرجي ويندا آهن. شايد هنن کي علامه اقبال جو هيٺيون شعر تسلي ڏيندو آهي.

موتي سمجھ ڪي شان ڪري ۽ چن لئ
قطرات تھ جو مرے عرق انفعال ڪي.

ترجمو، (موتي سمجھي ڪريمر جي شان چوندي ورتا
منهنجا پگهر ڦڙا جيڪي مايوسيءَ ۾ وهيل ها.)

سچ ته اهو آهي ته شاعر پنهنجي ذات جي تڪميل لاءِ لکندو آهي ۽ نه ٻين جي تحسين لاءِ. فقط امير مينائيءَ جهڙا شاعر لکندا آهن ته،

صد بوتلون کا نشه ۽ اس واھ واھ مين

اڄڪلهه جيڪي منهنجي دل شڪني ڪرڻ چاهين ٿا تن کي ڏسي مون کي صائب جو هيٺيون شعر ياد ٿو اچي؛

به نخل بار ور سنگ از درو ديوار مي بارد

اگر اهل دلي آماده شو صائب ملامترا

ترجمو، (هر ميويدار وڻ تي هر طرف کان پتر اڇلايا ويندا آهن،

اي ائب! جيڪڏهن تون اهل دل آهين ته ملامت تي هري وڃ. (مان هنن کي ڪيئن سمجهايان ته ماديت جي فلسفي ۾ اعتبار انسان ذات ۾ برابريءَ جي نفی آهي. مون اتليءَ جي هڪ ڪرسچن سوشلسٽ پارٽيءَ جي مٿي فيسٽو ۾ جا پهرين ست پڙهي، اها هئي؛

Man is born in the image of the divine.

(انسان ڀرتو الاهي آهي.) اهوئي فلسفو آهي، جو صحيح جمهوريت جو بنياد آهي، چو ته هڪ ڀرتو الاهي ٻئي ڀرتو الاهيءَ کان برتر نه ٿو ٿي سگهي، ۽ ان جي استحصال جي لاءِ ڪوئي به جواز نه ٿو رهي. باقي جي انسان، انسان کي مادو سمجهن ٿا ۽ چون ٿا ته هن کي روح نه آهي، انهن کي پنهنجي مقصد لاءِ استحصال تي عار چو ٿئي؟ ان لاءِ مون کي ڪوبه سبب نظر نه ٿو اچي. مون کي جواهر وڃديءَ جو هڪ فارسي شعر ياد اچي رهيو آهي.

ازدلمر اندیشه آن لعل آتش گون گذشته

گويا از دريائي آتش زور قي پر خون گذشت

ترجمو: (دل مان هن باهه جهڙي لعل جو خيال نڪري ويو.

جن باهه جي درياه مان ڪاٺي خون سان رڳيل ٻيڙي هلي وئي.)

مون کي پنهنجي نئين نسل جي بي سمجهي ۽ بي قدري ڏسي پٽائيءَ جو

هڪ بيت ٿو ياد اچي؛

آذ تراچا آهڙا، ڏونگر مرڏارون،

هيئون هيرن پڻ جيئن، ڦٽي ٿيو ڦارون،

ڪنهن کي ڏيکاريون، ڪونهي سوداگر سور جو.

ڪالهه ڊاڪٽر مهڪريءَ جي ڳالهه نڪتي جو منهنجو بزرگ دوست هو.

جنهن جي مون اڳ پنهنجي ڪتاب، 'جڳ مڙيوئي سپنو' ۾ تعريف به ڪئي

هئي. اڄ ستار پيرزادو هن جو ڪتاب "مهڪري جا مضمون" ڪڍي آيو آهي.

جيڪو محمد ابراهيم جويي ترجمو ڪري ڇپرايو آهي. مون ڪتاب کوليو

آهي ته ڏٺو هڪ مضمون آهي؛ "ڇا ڪٽولي جو موت نه ڪپي؟" ان ۾ ميسور

جي جنگ ۾ ٽيپو سلطان جي موت، سقراط جو خوشيءَ سان زهر پي مرڻ،

مسيح جو مصلوب ٿيڻ، منصور حلاج جو پنهنجي ڦاسيءَ جي رسيءَ کي چمي

ڏئي مرڻ، صوفي سرمد جي سر جو ڪپڄڻ، قراة العين طاهره جو جلاد جي

هٿان موت، سيزر جو بروتس جي خنجر سان موت، انهن سڀني موتن کي

ساراهي چيو اٿس ته: ”اهي جڳان جڳ جيئرا آهن ۽ پنهنجي ذاتي معجزن سان هنن پاڻ کي ڪٿولي جي عام ۽ حقير موت کان بچائي ورتو.“

حضرت عيسيٰ ته خدا جو پيغمبر هو ۽ هن جي شهادت مشيت ايزديءَ جو حصو هئي. پر ڇا هر ماڻهوءَ جو ڪٿولي تي موت حقير ۽ عام موت آهي؟ مون کي اهو مضمون پڙهي مرڪ آئي هئي. مهڪري ته پاڻ 84 ورهين جي عمر ۾ بستري تي موت مٿو ۽ هن تي پيرا پنهنجي ٻانهن ۾ مشين وجهائي هئي جنهن تي هن جي دل ڊڪ ڊڪ ڪندي هئي ۽ سندس مترجم جويو صاحب به اسي ورهين کان مٿي ٿي چڪو آهي، منهنجي دعا آهي ته قدرت کيس ڪنهن اتفاقي موت کان محفوظ رکي ۽ هو به پنهنجو نتيجو خير ڪم ڪندو بستري تي وفات پائي.

پر ڇا مائڪل اينجلو، سستين چپل (Sistine Chapel) تي ڏينهن رات محنت ڪري غلطي ڪئي؟ ڇا بهتر ٿئي ها جي هو ان دؤر جي ڪنهن مقامي جنگ ۾ ماريو وڃي ها! هو 1664ع ۾ ڄائو هو ۽ 1775ع ۾ گذاري ويو. جي هو ايترو نه جيئي ها ته تخليق آدم جهڙي شاهڪار تصوير ڪڍي سگهي ها؟ ڪالي داس 375ع کان 455ع تائين زندگي مٽي ۽ چنڊر گپت جي دؤر ۾ ’وڪرم اروشي‘، ’ميگه دوت‘ ۽ ’شڪنتلا‘ جهڙا شاهڪار لکيائين. جي هو اڳ ۾ مري وڃي ها ته دنيا انهن عظيم ناٽڪن کان محروم رهجي وڃي ها.

شيڪسپيئر 1564ع تي ڄائو ۽ 1616ع ۾ وفات ڪيائين ۽ ايلزبيت اعظم جي دؤر کي سرسبز ڪري ويو.

سعديءَ لاءِ چون ٿا ته هن سؤ سالن کان وڌيڪ زندگي مٽي ۽ بهترين غزل ۽ ’بوستان‘ ۽ ’گلستان‘ جهڙا شاهڪار مڪمل ڪري ورتائين.

امير خسروءَ جي دؤر ۾ اٺ جنگيون ٿيون هيون، جيڪڏهن هو هر جنگ ۾ بچي نه وڃي ها ته اهي غزل ۽ بي مثال ’ڪه مڪرنيون‘ ڪير لکي ها؟ ۽ سازن ۾ ستار ۽ موسيقيءَ ۾ خيال ڪير ايجاد ڪري ها؟

اطالوي شاعر ليو پارڊي 1798ع کان 1837ع تائين جيئرو هو ۽ روس جو رومانوي شاعر لرمنتوف ويڙهه (Duel) ۾ ماريو ويو. هو ڪم عمر ۾ وفات سبب ايترو تخليق ڪري نه سگهيا جيتري هنن ۾ صلاحيت هئي.

ليونارڊو ڊاوينچي، دنيا جي عظيم شاهڪارن ’رات جي پوئين ماني‘ (Last Supper) ۽ ’مونا ليزا‘ جو خالق 1452ع ۾ ڄائو هو ۽ 1519ع ۾ گذاري

ويو. هو جي اڃان وڌيڪ جيئي ها ته دنيا کي ٻيو به امر آرٽ ڏئي سگهي ها. عظيم مصور وان گوگ 1853ع ۾ ڄائو هو. 1890ع ۾ جوانيءَ ۾ پاڻ کي گولي هڻي ماريو هئائين. هن جي موت سان دنيا ڪيترين تصويرن کان محروم ٿي وئي؟

ڀٽائيءَ کي جي طويل عمري ملي ها ته وڌيڪ سُر ڏئي سگهي ها. جي دودي ۽ درياءَ خان سان گڏ دفنايا نه وڃن ها. تاريخ ۾ اهڙا هزارين مثال آهن جي ثابت ڪن ٿا ته شاعر ۽ اديب جي مَسُ ڪنهن وقت شهيد جي خون کان وڌيڪ اهم هوندي آهي. هن کي ساري زندگي صليب ڪلهن تي ڪٽي پوي ٿي ۽ ڪيئي پروٽس کيس پٺيءَ ۾ چرو هڻن ٿا. خود مهڪريءَ جا ڏنل مثال ڏسو. قراءِ العين طاهره ۽ سرمد تي موت مسلط ڪيو ويو هو. سقراط زهر نه پيئي ها ۽ جلاوطنن قبولي ها ته فلسفي کي وڌيڪ گهرائي ڏئي سگهي ها.

مهڪريءَ جو ڏنل ٽيپو سلطان جو مثال ذرا مختلف آهي. هو آزاديءَ جي جنگ ۾ ايترو وڇڙي ويو هو جو هن جي پٺ تي موت جو سوال ئي نه ٿي اٿيو. انگريزن جي گهٻراڙ ۾ بهادريءَ سان وڙهندي ماريو ويو، پر جي هو تانتيا ٽوپي، جهانسيءَ جي راڻي ۽ نانا صاحب وانگر هڪ هنڌان پئي هنڌ پڇي سگهي ها ته انگريزن سان گوريلا جنگ وڙهندي هنن کي وڌيڪ ٽوٽا چٻائي سگهي ها. شهادت يا طويل عمري خدا جي دين آهي. انسان اها سڃاڻي ڪري ته هو شهيد کان وڌيڪ دنيا کي ڏئي ٿو سگهي.

ڪن سياستدانن جون جڏهن ڪاٺيون ڪپي وڃن ٿيون، تڏهن هو دونهين ڍڪندي رکڻ لاءِ نوجوانن جا هڏا ان ۾ ڪاٺيون ڪري وجهن ٿا. ان ڪري سندن شهادت جي اهميت جٽائين ٿا.

ڪنهن به ترقي پسند کان موت لاءِ پڇيو ته چوندو ته، موت بري ڳالهه آهي. پوءِ به هو ڪيترن نوجوانن کي انقلاب جي مڇ کي مڇائڻ لاءِ استعمال ڪري ٿو. مون وٽ چين جي انهن شاعرن تي هڪ ڪتاب آهي، جي هڪ اڌ نظر لکي ڇانگ ڪائي شيڪ جي گوليءَ سان اڏايا ويا ها.

ڪيئن چئجي ته اهي زنده رهن ها ته انهن مان ڪوئي لائوزو ۽ ڪنفوشس کان به وڏو مفڪر پيدا ٿئي ها. غالب، بهادر شاه ظفر سان گڏ 1857ع واري بلوي ۾ مري پوي ها ته فرق رڳو اهو پوي ها ته اسان غالب جي

ديوان کان محروم ٿي وڃون ها. شاهه لطيف ڀٽائي، مدد خان جي خلاف تلوار کڻي ها ته ڪهڙا ڦاڙها ماري ها؟ رڳو سنڌ کي زندهه جاويد ڪرڻ وارو رسالو تخليق نه ٿئي ها.

ادب ۽ آرٽ، سياست جو هٿ ڪنڊو نه آهي. دراصل ويهين صديءَ ۾، ادب ۽ آرٽ جي ٿيوريءَ سان راڳا ڪيا ويا آهن. ڇا شاعر جو اهو ڪم نه آهي ته هو پڙهندڙ کي ڌرتيءَ جي ساري دڪ مان ڪجهه وقت لاءِ نجات ڏياري؟ 'آرٽ آرٽ جي لاءِ' واري نظريي ۾ ڪاٺي رجعت پرستي نه آهي. آخر معاشي ۽ اقتصادي انقلاب جو مقصد ڇا آهي؟ اهو ئي ته انسان جا معاشي ۽ اقتصادي مسئلا حل ڪري هن کي تخليقي سرگرمين لاءِ فرصت مهيا ڪري ڏني وڃي. ان لاءِ ڀلي انقلابي ۽ سياستدان جاکوڙين. پنهنجا نظريا آرٽسٽ جي نڪ ۾ ناڪولي نه ڪن ته بهتر ٿيندو. آرٽ ابدي آهي. سياست عارضي آهي. چار تقريرون ۽ آخر ۾ ايتري خاموشي جو ماڻهو سڄ به چڻي نه سگهي! آرٽ ۾ ابدي سچ آهي، جنهن کي وقت پائمال ڪري نه ٿو سگهي.

مون کي پنهنجي بزرگ دوست مهڪريءَ سان بيحد پيار هو. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس ته اسان منجهند جي ماني اڪثر گڏ ڪائيندا هئاسين. هن جي ظرافت نهايت سنجيده ۽ زندگيءَ جو دور رس نقطه نظر بي مثال هو. پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته مون کي هن سان اختلاف جو حق نه آهي. رات جو جيڪي شب گرد مون سان گڏ ڦرندا آهن، انهن ۾ ڊاڪٽر مهڪري به هوندو آهي. وري موتي ٿو اڃان پنهنجي اصل موضوع آرٽ جي تخليق تي. آرٽ کان سواءِ ٻي هر تخليق آرٽسٽ لاءِ بي معنيٰ آهي. پال گوگين جي پون وچ سمنڊ جي هڪ ٻيٽ تي پالينيزين (Polynesian) عورتن جون ننڍيون تصويرون ڪيندي هڪ پالينيزين عورت سان محبت ٿي وئي، ۽ ان مان هن کي هڪ پٽ ڄائو. پال گوگين جي موت کان اٽڪل اڌ صدي پوءِ هڪ لائيف مئگزين جي فوٽوگرافر انهيءَ سرزمين جي ۽ ان تي رهندڙ خوبصورت عورتن جي فوٽوگرافي ڪرڻ ويو. جن گوگين جي مصوريءَ کي اتساميو هو. هن پال گوگين جي پٽ کي ڳولي لڌو. هو نڪر پائي ڪناري تي مڇي ڦاسائڻ لاءِ ڪنڊي وجهي ويٺو هو. هن جو پيٽ وڏو ۽ بي ڊولو ٿي لڳو. مٿو گنجو ٿي ويو هوس ۽ منهن ۾ گهنج پئجي ويا هئس. هن جو منهن پاروئي گدري جهڙو ٿي لڳو. هن جون ٻانهون ۽ تنگيون ڦهلڙيون ۽ اڌ سڪل ڪمند جي

چڙين وانگر ٿي لڳيون. هو ڪنڊي وجهي آسري ۾ ويٺو هو ته مڇي ڪڏهن ٿي ڦاسي.

مون هن جو لائيف رسالي ۾ فوتو ڏسي تهڪ ڏنو. ڇا جيڪو مصور نهايت خوبصورت تصويرون ڪڍي ٿي سگهيو، اهو تصور به ڪري ٿي سگهيو ته ازلي مصور هن سان اهڙو مذاق ڪندو؟

زرينا، رمضان جي برڪتن جو مهينو آهي. تون پلي درود شريف پڙه ۽ دعا ۾ مون کي شامل رکج، جيئن مان اهو سڀ ڪجهه لکي پورو ڪريان، جو مان لکڻ چاهيان ٿو، ۽ جيئن ڪنير جي نھائينءَ وانگر ڪوئي ڪچو گھڙو نه نڪري جو سهڻيءَ کي سير ۾ پوڙي ماري.

انگريزي شاعر ڊريٽن (Drayton)، جرمن شاعر مارلو (Marlowe) تي هڪ شعر لکيو هو:

For that fine madness still he did retain

Which rightly should possess a poets brain.

ترجمو: (هن ۾ اڃان تائين اها عمدي ديوانگي هئي،

جا ڪنهن شاعر جي دماغ تي حاوي هئڻ گهرجي.)

ساڳي ڳالهه جو جرمن شاعر شلر (Schiller) ذڪر ڪري ٿو. جڏهن هو چوي ٿو ته، ”تخليق ڪارن ۾ عارضي ۽ ٿوري وقت لاءِ ديوانگي ٿيندي آهي.“ ڇا اها ديوانگيءَ جي ڪيفيت مون کان لڪائي رهي آهي؟ ننڊ مان وري وري جاڳائي رهي آهي؟ مون کي ڀٽائيءَ جون ڪجهه سٽون ياد ٿيون اچن:

ڪن ٿي ڪيچين ڪچيو، ڪڇ نه ڪچيائون،

رهي نه رتيءَ جيتري، انهن وٽ آئون،

وڏي وڏائون، هو جو وڻ هئڻ جو.

ڪن ٿي، ڪيچين ڪچيو، ڪڇ نه ٿا ڪچن،

پاڙان پوءِ وڏن، هو جو وڻ هئڻ جو.

منهنجي ذهن ۾ ڪيئي تخليق ڪار اچن ٿا، ۽ ڪنهن وقت منهنجي رهنمائي ڪن ٿا، جيئن ٽي. ايس. ايليٽ جو وليبر بليڪ ۽ ڊانٽي جي جھنر ۽ بودليئر جي زندگيءَ جي پالهي پٽي جو تصور هن جي هيٺين سٽن ۾ اچي اچي ٿو. جڏهن هو لنڊن جي باري ۾ لکي ٿو.

”غير حقيقي شهر“

سياري جي ناسي پاڪ جي ڪوهيڙي ۾

هڪ هجور لنڊن پُل تان وڃي رهيو هو، ايترا ماڻهو،

مون نه ڄاتو هو ته موت ايترن کي مات ڪري چڪو آهي.“

اها ساڳي اثر جي ڳالهه آهي جيئن مٿين عنات ۽ لطف الله قادريءَ جي شاعريءَ جو ڀڃاڻي جي شاعريءَ تي اثر آهي. ڇو ته ان ۾ مٿين عنات ۽ لطيف الله قادريءَ جون ڪيئي ستون اچي ويون آهن ۽ انهن ۾ ڪٿي ڪٿي ٿوري ڦير گهير ٿيل آهي. ٽي. ايس. ايليٽ ۾ شاعر جي تحت الشعور جو اظهار آهي، جنهن ۾ هن جو مطالعو ائين لکي ٿو وڃي جيئن ڪوهيڙي ۾ ٽيمس ندي ڍڪجي ويندي آهي. آرٽسٽ تي ڪنهن وقت جنون جي ڪيفيت ڄاڻجي ويندي آهي ۽ هن جون ساريون صلاحيتون غير شعوري طور اڀري اينديون آهن. جڏهن روسي رقاڻو نجنسڪي لنڊن ۾ اسٽيج تي رقص ڪندو هو تڏهن لڳندو هو ته پرڏا ائين ڦاٽي پوندا جيئن تانسين جي ڳاڻڻ سان ڏيڻا ٻري پوندا ها. ان وقت نجنسڪيءَ جي پراسرار ڪيفيت کي ڪجهه هيٺ لاهڻو پوندو هو. برنارڊشا تاريڪيءَ جي انهن گهراين ۾ ڏسي نه سگهيو هو، جڏهن هن چيو ته، ”نظر نثر کان آسان آهي.“ ۽ شيڪسپيئر جي خلاف تيز و تند لفظ ڪر آندا هئا ته هو شاعريءَ جي ڪيفيت کي سمجهي نه سگهيو آهي. هن لاءِ شاعر جي حيثيت ۾ ڪجهه تحسين جي اظهار کان پوءِ چيو هئائين ته، ”هو ڊراما نويس ۽ مفڪر جي حيثيت ۾ ڪافي ڪمزور آهي.“ هن اهو نه ڄاتو هو ته ڊراما ۽ تفڪر هن جي شاعريءَ ۾ ڇپيل آهن، جو مٽڪيٽ، هملٽ، ڪليوپٽره جهڙا ڪردار هن جي آواز، تاجي پيٽي ۽ شاعريءَ جي ترنر مان ظاهر ٿين ٿا ۽ ان ۾ هڪ سمفني (Symphony) جي ڪيفيت آهي. جنهن ۾ متضاد موضوع هڪٻئي ۾ رمل ٿي ويا آهن.

جي مٿين ڳالهه ڌيان ۾ رکي ته منهنجون ٽي آبيرائون، ’دودي سومري جو موت‘ ۽ ’رني ڪوٽ جا ڌاڙيل‘ ۽ ’ڀڳت سنگهه کي ڦاسي‘ آسانيءَ سان سمجه ۾ اچي ويندا.

مون اهي لفظ لکيا پئي ته پير محمد ڪيلاش، اردوءَ جي هڪ نوجوان شاعر ٿروت ظفر کي وٺي آيو. ڇو ته ڪجهه ڏينهن اڳي هوءَ مون کي ڪجهه نظر ٻڌائي وئي هئي، جي مون کي پسند آيا ها ۽ نوجوان نسل جي

اردو شاعريءَ جي نموني طور هن ڪتاب ۾ داخل ڪرڻ ٿي چاهيا. اهي
ڪجهه هن طرح آهن

اپني حالت ۾ بهت تشویش ۾
ڪه اب هوائين
حامله هين
ميرے کانن مين ان کے درد کي آواز
گونجيس ديه رهي هين
وه ميرے در ۾ دستک ديه رهي هين
انهين ميري ضرورت ۾
مگر خاموش هون مين

اور ميرے شهر کے سارے مسيحيانون نه بهي

چپ سادھ رکهي ۾
مگر هر سب اس خوف مين هين
اور همين اب فکر ۾ ڪ
اس انوکهي ايڪ زچگي سے
همارے شهر کا کیا کچه بنے گا
همارے شهر کو کیا کچه ملے گا.

هائي غالباً انهن حامله هوائن جو اسقاط حمل ٿيو آهي!
اچڪله مان ته پنهنجي ڪمري مان ٿي ٻاهر نه ٿو نڪران ۽ گوشهءِ
نشيني ايتري ٿي وئي آهي، جو صائب جو شعر هر هر ٿو ياد پوي؛
بمن دهند اگر باغ خلد را صائب
حضور گوشه، دل اختيار خواهر کردم.

ترجمو: (اي صائب! جيڪڏهن مون کي بهشت ڏين
تڏهن به مان دل جي ڪنڊ ۾ رهڻ پسند ڪيان.)
مان جڏهن کان هي ڪتاب لکي رهيو آهيان ته ڀٽائيءَ جي بيت جي هڪ
ست منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهي آهي.

”جان جو پيهي پاڻ ۾، ڪير روح رهاڻ.“

اهو ’پاڻ‘ ڪائنات کان وڏو آهي. جيڪڏهن ان جو صحيح شعور ٿئي ٿو
ته هن عمر جو هر ڀل وڏي غنيمت آهي.

دوشنبی (تاجڪستان) ۾ منهنجي دوست گل رخسار هڪ ٻيڙي درياءَ
۾ ويندي ڏسي مون کي هي شعر ٻڌايو هو،
غافل مشور عمر ڪر چون ڪشتيءَ ۾ آب
استاده مي نمايدو چون تيرمي رود.

ترجمو، ”عمر کان غافل نه ٿي جو ٻيڙي پريان پاڻيءَ تي،
بيٺل نظر اچي ٿي پر تير وانگر وڃي ٿي.“

عمر جو اختصار ۽ بي اعتباري منهنجي ايتري ڪثير تخليق جو ڪارڻ
آهي. ڪير ڄاڻي ته ڪڏهن ٿي قدرت موتي سڀ ۾ بند ڪري ڇڏي؟ ڪيئن
ڄڻجي ته ستار جي تار ڪڏهن ٿي ٽٽي ۽ نغما ٻيهي وڃن ٿا. ڪيئن ڄڻجي ته
مان ’ڪٿي نه پڇيو ٿڪ مسافر‘ بدران ’ڪٿي به پڇيو ٿڪ مسافر‘ ڄڻي
هميشه لاءِ لپي پوان! اي قلم اڃان سات ڏي! اي دل اڃان دڪ دڪ ڪر!
مون کي اڃان پنهنجو اندر اوتڻو آهي.

زرينا، مان ايڏي وڏي ٽپي ڏئي وري سطح تي اڀري آيو آهيان. منهنجون
اڪيون واريءَ سان جهانوريل آهن. ڇا ڇا نه ياد اچي رهيو آهي. ماضي، حال، مستقبل!
هي منهنجو دوست گل خان نصير آهي. بلوچي شاعر. جنهن جو بلوچي
شاعريءَ جو ڪتاب ’شپ گروج‘ (رات جو وچ جي گرج) مون کي، مون
سان گڏ قيدي، پسند خان، سکر جيل ۾ 1965ع ۾ پڙهي ٻڌايو هو. پسند
خان جلاوطن هو ۽ بغاوت سبب ڏهه سال يا عمر قيد جي سزا کائي رهيو
هو. اها بغاوت هن ٻين بلوچي رهنمائن سان جلاوان ۾ ڪئي هئي. هڪ ڀيري
گل خان نصير، حسن حميدي، مان، ابراهيم جويو ۽ ڊاڪٽر حسان گڏجي
'عوامي ادبي انجمن' جو مٿي فيسٽو لکيو هو جو ”ڪٿي ته پڇيو ٿڪ
مسافر“ ۾ ضميمي طور ڇپيل آهي. جنهن جو اردوءَ ۾ ترجمو محمد ابراهيم
جويي ڪيو هو.

مٿي فيسٽو جي ڊرافٽ کان پوءِ ٻوئين رات ڪامريڊ فتح الله عثمانِي،
سڀني جي ماني پنهنجي گهر ’ساتي ڪنج‘ ۾ ڪئي هئي. جتي گل خان نصير،
ايوب خان تي پنهنجو هڪ بلوچي نظر، اردو ترجمي سان گڏ ٻڌايو هو،
جنهن جي هڪ ست مون کي اڃان ياد آهي. ”ايوب خان! گذر پٿر نه ڇاڙي
سگهندا آهن!“ انهن ڏينهن ۾ گل خان نصير منهنجي ساراھ ۾ به نظر لکيو
هو جو ڪنهن ميڙ ۾ پڙهيو هئائين. مون هن جي سکر ۾ ڪيڏي نه تواضع ڪئي هئي!

ان کان پوءِ ڀٽي جي دؤر ۾ مراد علي مرزا سکر ۾ منهنجي گهر آيو هو. هو ان وقت ريڊيو پاڪستان ۾ ملازم هو ۽ هاڻي سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري آهي. (تازو خبر پئي ته هاڻ کيس اتان فارغ ڪيو ويو آهي.) ۽ بينظير جي آتم ڪهاڻي، 'پورب ڄاڻي' جي نالي سان ترجمو ڪري چڪو آهي. جنهن وقت مون کي 'هلال امتياز' ڏنو ويو هو، تنهن وقت هن کي 'حسن ڪارڪردگي' لاءِ تمغو ڏنو ويو هو. مراد علي مرزا چيو ته: "حفيظ پيرزادي، پاڪستان جي وزير قانون کيس ٽيلي فون تي چيو آهي ته آءُ 14 آگسٽ تي ريڊيو تي سنڌ جي نمائندگي ڪريان ۽ پنهنجو ڪوئي شعر پڙهان." مون هن کي مجبوري ڏيکاري ۽ چيو ته: "مون کي هاڻي وٽڪيشن آهي ۽ مان پنهنجي ٻارن سان پهرين تاريخ تي هڪ مهيني لاءِ ڪوئيٽا وڃي رهيو آهيان، تنهن ڪري 14 آگسٽ تي حيدرآباد اچي نه سگهندس."

هو ڪجهه ڏينهن کان پوءِ وري آيو ۽ چيائين: "ڀٽي صاحب جو حڪم آهي ته اوهان کي ڪوئيٽا ۾ ٽيپ ڪيو وڃي."

مان ڪوئيٽا ۾ بلديا هائوس ۾ رهيل هوس، جتي مون وٽ منهنجو جونيئر نبي بخش کوسو آيو، جيڪو هاڻي فيڊرل گورنمينٽ ۾ جوائنٽ سيڪريٽري آهي. مون کي چيائين ته: ڪوئيٽا پنهنجو شهر آهي. هتي بلوچي حڪومت آهي، گل خان نصير وزير آهي، بزنجو گورنر آهي ۽ عطاءُ الله مينگل وزيراعليٰ آهي."

مون چيو ته: "مون کي ٻارن سان زيارت وڃڻو آهي، جي ڪنهن سرڪاري يا ٽوئرست گاڏيءَ جو بندوبست ٿي پوي ته ڏاڍو چڱو."

نبي بخش چيو ته: "هل ته گل خان سان ملي به اچون ۽ هن سان گاڏيءَ لاءِ ڳالهه به ڪريون. مون گل خان کي سندس آفيس ۾ پنهنجو ڪارڊ ڏياري موڪليو ته هن چواڻي موڪليو ته: "اوهان ڪٿي ٿا رهو، پنهنجو پتو ٻڌايو ته مان اتي ٿو اچان." مون کيس بلديا هائوس ۾ پنهنجو ڪمرو نمبر لکي موڪليو. ٻارنهن ڏينهن گذري ويا ته هو نه آيو ۽ نه فون ڪيائين. 14 آگسٽ تي مان نبي بخش کوسي سان گڏ ريڊيو پاڪستان تي پنهنجو آزاديءَ تي شعر رڪارڊ ڪرائڻ ويس ته ڏنر ته وزيرس روم ۾ گل خان نصير ويٺو آهي. هن جي چوڌاري نير خوانده بلوچي ويٺا آهن. هن مون کي ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ چيو ته مون کيس ميار ڏني. "پاءُ، تون واعدي مطابق

بلديا هائوس ۾ آئين ته ڪونه؟“

”مان ڇو اچان؟ تون مون سان ايترا مهينا مليو به ناهين؟“ گل خان جواب ڏنو.

مون جواب ڏنو: ”مان اٺ مهينا جيل ۾ هوس، توکي يحيٰ خان جيل ۾ ته نه وڌو هو. توکي مون وٽ منهنجي آزاديءَ کان پوءِ اچڻ گهربو هو.“
هن چوڌاري پنهنجا حواري ڏسي منهن گهنجايو ته مون گل خان کي چيو ته: ”مان هيٺ هلي شعر پڙهان ٿو، توکي جڏهن وڃي ته اچجانءِ. مان گل خان نصير سان ملڻ آيو هوس، گل خان وزير کي نه سڃاڻان!“
مون کان ٿوري دير پوءِ گل خان به پنهنجو شعر ريڪارڊ ڪرائڻ لاءِ هيٺ آيو ۽ مون کي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. مون هن کي چيو ته: ”دل اهو شيشو آهي، جو اهو هڪ ڀيرو ٽٽو ته وري نه ڳنڍبو آهي.“
بزنجو جي باري ۾ به ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘ جي پيش لفظ طور ڏنل دائريءَ ۾ ذڪر ڪيو هوم. باقي عطاءُ الله مينگل سان مان نه مليو آهيان.

فيض احمد فيض جو به اتي ڪنهن سرڪاري ريسٽ هائوس ۾ رهيو پيو هو ۽ جنهن جي گل خان ڏاڍي اڳ پوءِ وٺي رهيو هو، منهنجي دل جوئيءَ لاءِ ڪار ڪاهي آيو ۽ مون کي ايئرپورٽ تائين وٺي هليو هو، جتان هو هوائي جهاز ۾ هليو ويو. مان هوٽل تي موٽي آيس. مان ساڍي نوين وڳي رات جي ماني ٻارن سان گڏ کائي ويٺس ته در تي ٽڪ ٽڪ ٿي. انيس در کوليو ته پيلو ٿي ويو. هڪ اڇيري ڏاڙهيءَ سان غير واقف شخص منهنجي ڪمري ۾ هليو آهي. هن جيئن در کوليو تيئن منهنجي نظر ڇهه فوٽ ڊگهن مڙسن تي پئي، جن کي رائفلون هٿن ۾ هيون. هنن مان اڳيان ايندڙ شخص پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيو ته: ”مان شيرو مري المعروف جنرل شيروف آهيان. مان سياڻي انگلنڊ ٿو وڃان، جتان مون کي فلسطين جي شدت پسند رهنما جارج حبش سان ملڻو آهي. جنهن کان جدوجهد لاءِ هٿيار وٺڻا آهن.“ هن وڌيڪ چيو ته: ”مان توکان هروڇ قوم طرفان معافي وٺڻ آيو آهيان. گل خان اصل هروڇ نه آهي، بروهي آهي.“

مون هن کي چيو ته: ”ڇانهه پيئندؤ؟“

هن جواب ڏنو: ”مان بيئر پيئندس، سو به اڌ ڊزن بوتلون.“

مون کيس چيو ته: ”ساڍا نو وڳا آهن، گنا ته سڀ بند ٿي ويا هوندا.“

جنرل شيروف چيو ته، ”ڪنهن کي مجال آهي جو جنرل شيروف جا ڪمانڊو ويڃن ۽ ڪلال ڳتا نه ڪولن.“

مون به سؤ رپيا پنهنجي پٽ انيس کي ڏئي چيو ته، ”هن جي ڪمانڊو سان گڏجي وڃ ۽ جي هُو ڪوئي گتو ڪولائي سگهن ته اڌ ڏنن بيٺو جون بوتلون وٺي اچ.“

”زرينا توکي ته ياد هوندو ته انيس اڌ ڪلاڪ ۾ بوتلون وٺي آيو.“
 مون جنرل شيروف کي چيو ته، ”مون ماني کاڌي آهي، ان ڪري بيٺو پي نه سگهندس.“

هُو بيٺو جون بوتلون ڳٽ ڳٽ ڪري پي، جڏهن سُرو ۾ آيو، تڏهن هن وري چيو ته، ”مان سياڻي انگلنڊ ٿو ويڃان، جتان جارج حبش وٽ ويندس. مون ڪوئيٽا ۾ ٽريننگ سينٽر ڪوليو آهي، اوهان وٽ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڳلين جي جنگ (Street Warfare) آسان آهي. اسان واري جابلو جنگ (Mountain Warfare) ڏکي آهي. اسان کي پيٽرول جو دٻو وٺڻ لاءِ جبلن مان پنهنجي لڪايل جاين (Hideouts) تان ويجه ميل پنڌ ڪرڻو ٿو پوي. مان سياڻي جارج حبش وٽ ٿو ويڃان.“ هن هڪ ڪمانڊو کان هڪ چاقو وٺي مون کي تحفي طور ڏنو. باقي ٽي بيٺو جون بوتلون پنهنجي ڪمانڊو جوانن کي ڪسي هلڻ لاءِ چيائين. مون کان موڪلائي چيائين ته، ”سياڻي سويري مون کي هوائي جهاز ۾ انگلنڊ ويڻو آهي.“

بلوچيءَ جي ٻئي شاعر محمد حسين عتقا سان منهنجي ملاقات ڊپٽي ڪمشنر مستونگ جي آفيس ۾ ٿي. جتي مون تفريح لاءِ ڪوئي ڪيس ڪنيو هو. عتقا سان خان آف قلات جو پٽ به ساڻ هو. هنن ٻروچڪيءَ مهمانداريءَ پٽاندر مون کي هوٽل ۾ ماني کارائي.

خان قلات جو پٽ ڪافي بافضليت نوجوان هو. مون، هن ۽ محمد حسين عتقا کان حال احوال ورتا ۽ ڪجهه عتقا جا بلوچي شعر ٻڌا، جي هن مون کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪري ٻڌايا ته مون کي هنن ۽ عبدالڪريم گڏائي ۾ ڪوئي فرق نظر نه آيو.

پشتو جو شاعر اجمل خٽڪ مون وٽ حيدرآباد ۾ اورينٽ هوٽل جي ڪمري ۾ ملڻ آيو. چيائين، ”تنهنجي اچڻ جي خبر پئي. دل ۾ آيو ته توسان ملاقات ڪري ويڃان.“

ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو ته، ”پٺاڻن کي جيڪڏهن ڪا شيءِ ڏاڍي وڻندي آهي ته هو چوندا آهن ته دُني جي گوشت جهڙي آهي. مون کي تنهنجي شاعري به دُني جي گوشت وانگر وڻندي آهي.“ مون کي تشبيهه ڏاڍي اڳري لڳي. هن ۽ حبيب جالب به مون تي نظر لکيا ها، ۽ عام ميٽر ۾ پڙهيا هئا. هو پنهنجين پنهنجين ٻولين جا شعلا نوا شاعر سمجهيا ويندا ها. جڏهن پٽي صاحب جي ڏينهن ۾ راولپنڊي/ اسلام آباد ۾ ولي خان جي نشنل عوامي پارٽيءَ جي جلسي تي گوليون هلايون ويون، تڏهن اجمل خٽڪ بد دل ٿي افغانستان پڇي ويو هو ۽ تڏهن موٽي آيو هو، جڏهن افغانستان ۾ روسي انقلاب ناڪامياب ٿيو هو. هاڻي هو، پاڪستان ۾ نشنل اسيمبلي جو ميمبر آهي ۽ ٻيو ڀيرو ڪراچيءَ جي سرڪرده پٺاڻن سان گڏجي منهنجي فلٽ تي مون کان طبع پرسي ڪرڻ واسطي آيو هو. هن جي شاعري سياست جي ڀيٽ ڇڙهي وئي.

حبيب جالب کي مون لاءِ سڪ هئي ۽ جڏهن مون کي ’هلال امتياز‘ ٿي مليو ته حبيب جالب جي بيوم کي مرحوم حبيب جالب پاران ’هلال امتياز‘ ڏنو ويو هو. هن جي حالت قابلِ رحم هئي ۽ هن کي چپن تي هلڪو بگ هو. جڏهن هوءَ مون سان ملي ته هن جي اکين ۾ ڳوڙها ها، جي ڏسي منهنجي اکين ۾ به ڳوڙها ڀرجي آيا ها.

فيض احمد فيض کان پوءِ پنجاب جو ٻيو اردو شاعر احمد نديم قاسمي، ڪيئي سال اڳ مون سان سکر ۾ ڪجهه وقت گڏ هو. جڏهن هو سکر رائيٽرس گلڊ جي گڏجاڻيءَ تي آيو هو، جنهن جو آءٌ ان جو صدر هوندو هوس. سکر ۾ ٽانگن، موٽرن، لارين، وڻڪن، گڏهه گاڏين جي ٽرئفڪ ايتري بي ترتيب هئي ۽ رستي جي پاسن کان ايترو ڪن ڪچرو پيو هو جو احمد نديم قاسميءَ مون کان پڇيو ته، شهر جي هيءَ حالت صوبائيت جي ڪري ٿي آهي؟“

مون کيس جواب ڏنو ته، ”نه، صوبائيت جي گهٽتائيءَ جي ڪري ٿي آهي.“ ممڪن آهي ته اسان ٻئي صحيح هياسين. پر پنجابيءَ جو شاعر نجر الحسن سيد جو مون سان منهنجي دوست احمد سليم لاهور ۾ ملايو هو. اهو ڪافي متاثر ڪندڙ شخصيت وارو هو ۽ هو پنجابيءَ کي پنجاب جي قومي زبان سمجهي رهيو هو ۽ اردوءَ جي اهميت کان انڪار ٿي ڪيائين. هن مون کي

پنجابي زبان ۾ پنهنجا ڪجهه ڪتاب ڏنا ها ۽ منهنجو ٿورو مڃيو هو ته مون پنهنجي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاٻڙي‘ ۾ پنجابي زبان جي حمايت ڪئي هئي.

بينگال جا چوٽيءَ جا شاعر ڪوي جسيم الدين ۽ ڪوي غلام مصطفيٰ ها، جي مون سان گڏ رائيٽرس گلد جي مرڪزي ڪميٽيءَ جا ميمبر ها، اهي مون کي معمولي شاعر لڳا ها. ڪوي غلام مصطفيٰ ته سکر به آيو هو ته پنهنجو هڪ بنگالي نظر پڙهي چيو هئائين: ”هي نظر مون ’فعولن فعولن فعولن فعولن‘ جي وزن تي چيو آهي. جيئن ’ڪريما به بخشاي برحال ما‘ آهي.“ ڪوي جسيم الدين جنهن جو ترجمو آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ڇپايو هو، جنهن جي هڪ ڪاپي هن مون کي تحفي طور ڏني هئي. مون کي تنگور جي پيٽ ۾ ائين لڳو هو، جيئن شاهه لطيف جي پيٽ ۾ خوش خير محمد لڳو. باقي رائيٽرس گلد ۾ جيڪي شاعر ۽ اديب مون سان مرڪزي ڪميٽيءَ تي ها، انهن جو ذڪر پوءِ ڪندس، جڏهن رائيٽرس گلد جي باري ۾ لکير.

زرينا، مان ڪڏهن ابي کان لمي ۽ ڪڏهن لمي کان ابي ٿو وڃي نڪران. مون کي جھل، ته پهرين توسان گڏ ڪيل سفر پورا ڪري وٺان. منهنجي ٻاهرئين سفر کان منهنجي اندرئين سفر جو افسانو طويل تر آهي. مون ڳالهه پئي ڪئي ڪوئيٽا جي بلديا هائوس جي، جنهن ۾ هڪ ڏينهن شام جو مان هيٺ تهلي رهيو هوس ته مون کي خان بهادر محمد ايوب کهڙو مليو. هن مون ڏانهن غور سان ڏسي چيو: ”تون اياز آهين؟ جنهن جي. ايم. سيد وٽ اڌ ڪلاڪ کان مٿي ’دودي جو موت‘ آپرا پڙهيو هو.“

مون جواب ڏنس: ”خان بهادر مان ئي اياز آهيان. جنهن ’سهندو ڪير ميار او يار، سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو‘ واري وائي لکي آهي.“ خان بهادر جي چين تي ڪاٺي تلخ يادگيري آئي جا اظهار پاڻي نه سگهي.

ٻئي ڏينهن تي نبي بخش کوسو، ٽوئرسٽ بيورو مان زيارت ڏانهن وڃڻ لاءِ هڪ ڪرائي جي وٺڻ ڪرائي ورتي، ۽ سويي گيانچندائيءَ جي پٽ ڪنهيئي سان گڏ اسان واري وٺڻ ۾ زيارت هليو. سويو، ڪنهيي کي ڪوئيٽا ۾ ڇڏي عطاءُ الله مينگل سان گڏ هوائي جهاز ۾ اسلام آباد ويو هو، جتي هن پتي صاحب کي چوائڻ ٿي چاهيو ته هن تي جو لاڙڪاڻي جي ايس. بي محمد پنجيل بي بنياد ڪيس ڪيو آهي، ان لاءِ هن کي هدايت ڪئي وڃي ته اهو ڪيس ڪورٽ مان موٽائي وٺي.

اسان ڪجهه ڏينهن زيارت ۾ رهياسين. رستي تي خوبصورت جونيپر جا وڻ ها جي سج لٽي مهل ائين ٿي لڳا جن شفق جو منظر ڏسي ڌرتيءَ جا وار اڀا ٿي ويا هجن.

زيارت تي اهو نالو ڪنهن فقير جي مقبري جي ڪري پيو هو. هونءَ ته سنڌ سوڌو پاڪستان مقبرا ئي مقبرا آهي، جتي ملن ڪي جيئرن کان وڌيڪ جاءِ آهي. پر اهي مقبرا ڏاڍا خوفناڪ آهن جي انسانن جي اندر ۾ آهن. ڇيو ٿي ويو ته انهيءَ مقبري جي چوڌاري ڪنهن ڪنهن وقت پوت ڦرندا ها. ان جي زيارت ڪري اسان گورنر جي ريسٽ هائوس ۾ وياسون، جنهن ۾ هڪ نهايت خوبصورت باغيچو هو. انهيءَ ريسٽ هائوس ۾ قائداعظم محمد علي جناح، پاڪستان جي بانيءَ پنهنجي حياتيءَ جا پويان ڏينهن گذاريا ها. ڪنهن مصنف چواڻي، جڏهن هن کي بيهوشيءَ جي حالت ۾ هوائي جهاز رستي ڪراچيءَ آندو ويو هو تڏهن هن سان فقط هڪ نرس ساڻ هئي، جا ڪپڙي سان هن تان مڪيون هٽائي رهي هئي. مسلم ليگ جا سرڪرده ڪنهن گڏجائيءَ ۾ ها. ۽ جڏهن هو هوائي اڏي ڏانهن کيس وٺڻ ويا ٿي ته ان کان اڳ ئي ايمبولينس رستي تي خراب ٿي پئي هئي ۽ قائداعظم اتي ئي گذاري ويو هو. زيارت سمنڊ جي سطح کان 8200 فوٽ مٿي هئي. اونهاري ۾ ڏينهن ته ڏاڍو خوشگوار هوندو هو، پر رات جو ٻه ڪمبل پائڻا پوندا ها. اسان منا جي واديءَ ڏانهن جا زيارت کان ڏهه ميل پري آهي. پٿرائين رستي تان وياسين جي پهڙن تي کٽا ٿي. منهنجي زندگيءَ جي راهه ۾ جيڪي روڙا آيا آهن، انهن کان اهي پٿر گهٽ ها. مان ان کان هڪ ڀيرو اڳ زيارت کان لورالائيءَ به ويو هوس. جيپ هڪ بلا نوش، ٻي ڪري هلائي رهيو هو ۽ اسان ٻه چار ڀيرا پهڙ تان هيٺ ڪرڻ کان تر تان بچي ويا هئاسين. مون کي وري وري ياد ٿو اچي ته قدرت ڪيئن ته مون کي موت جي منهن مان کنيي ورتو آهي.

هڪ ڀيري مان نٿيا گليءَ کان ڪوه مريءَ بس ۾ اچي رهيو هوس ته بارش سبب هڪ وڏي چپ پهڙ تان ڪري اچي بس اڳيان پئي. ڊرائيور هڪ ٻه فوٽ چپ کان اڳ زور سان بريڪ هڻي بس بهاري ورتي هئي. ان ڳالهه جو ذڪر مون ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙيءَ‘ ۾ ڪيو آهي. انهيءَ ئي ڪتاب ۾ ان ڳالهه جو به ذڪر آهي ته ڪيئن هڪ رات جڏهن زوردار بارش پئجي رهي هئي، تڏهن مان کپر نانگ جي ڏنگ کان بچي ويو هوس، جو بات روم جي نلڪي ۾ ويڙهيل هو.

هڪ ٻيو واقعو به ياد اچي رهيو آهي. مان، محمد ابراهيم جويو ۽ غلام رباني، سونڊا جي ريسٽ هائوس ۾ رهيل هئاسين ۽ رات جي ماني کائي، ٻهاڙيءَ تي ٽهلي رهيا هئاسين ته هڪ لنڊي منهنجي پير کان اڌ انچ پريان لنگهي ڀاڄي ۾ گر ٿي وئي. چاندوڪي رات هئي ۽ ربانيءَ به اها چٽيءَ طرح ڏٺي ۽ چيائين ته: ”هل ته ٻنگلي ۾ هلون.“

لورالائيءَ ڏانهن ويندي اسان کي هڪ غار نظر آئي، جنهن مان مٺي پاڻيءَ جو چشمو وهي رهيو هو. اسان اونڊاهي غار مان پٿرن تي پير رکندا، جڏهن روشنيءَ ۾ پهتاسين، تڏهن ڏٺوسين ته آبشار ائين ڪري رهيا ها جن آسمان منهن ڏوئي رهيو هو. لورالائيءَ کان ديرا غازي خان ڏانهن رستو وڃي رهيو هو. ٻيو رستو زوب کان ديري اسماعيل خان ويندو آهي، پر اسان ان تان وڃي نه سگهياسون. اسان جو دوست جيب هلائي رهيو هو. اهو واري واري سان بوتل مان وسڪيءَ جو ڍڪ پي رهيو هو. اسان کي خوف ٿيو ته متان هي اسان کي بي موت ماري وجهي.

ٻيو زيارت جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙڙي‘ ۾ ڪيو آهي. مون کي قدرت ڪيترائي ڀيرا موت جي هٿن مان جهٽي ورتو آهي. هڪ ڀيري مان جيڪب آباد جي سيشن ڪورٽ ۾ ڪيس هلائي پورو ڪيو ته ٻيهر ٿي وئي. آسمان مان الائي نڪتا ۽ بدن ٻگهر ۾ شرابور ٿي ويو هو. هوا ايڏي ڪوسي ٿي لڳي جو ڪل ٿي جرڪي ۽ آڇ ۾ ڇپ ٿوهر جي شاخ وانگر ڪنڊا ٿي وئي هئي. مون ۽ ڊرائيور هڪ هوٽل ۾ ماني کائي لسيءَ جا ٻه گلاس پيئا. رستي تي مون کي ٻگهر جي ڪري ننڊ اچي وئي. اوچتو منهنجي اک کلي ته ڏٺم ته ڊرائيور جي ٻه اک لڳي وئي آهي ۽ ڪار هڪ گهري ڪاهيءَ ڏانهن وڃي رهي آهي. مون رڙ ڪئي ته ڊرائيور مقرب شاهه اوچتو جاڳيو ۽ پاڻ مرادو هن جو پير زور سان بريڪ تي لڳو ۽ ڪار ڪاهيءَ کان ٻه فوٽ اڳ ۾ بيهي رهي. اهڙو ڪار جو ايڪسپڊينٽ مون کي گوا ۾ به پيش آيو هو. جنهن جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ’هيٽڙو ڌاڙهونءَ گل جيئن‘ جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي.

ڇهه ست ڀيرا اڳ مان دل جي دوري مان بچي ويو آهيان ۽ پوئين دل جي دوري جو ذڪر مان اڳ ئي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان. هڪ ڀيرو مون پروٽين جي انجڪشن ڪنهن دوست جي چوڻ تي هڻائي ۽ پوءِ زرينا ۽

ٻارن سان گڏ منهوڙي گهمڻ لاءِ ويس. موٽي آيس ته مون کي وات مان ڏاڍو رت اچڻ لڳو. انيس جو ان وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ انفرميشن آفيسر هو. يڪدم مون کي گاڏيءَ ۾ کٽائي جناح اسپتال آيو. ان وقت مون کي جنرل وارڊ ۾ داخل ڪيائون. ڊاڪٽر به شعر و ادب کان ائين بي بهره هئا جيئن وارڊ بواءِ. مون انيس کي چيو ته، ”جمال ابڙي کي چو ته هو چيف منسٽر ممتاز علي پٽي کي چئي ۽ مون کي اسپيشل وارڊ ۾ داخل ڪرائي.“ مون زرينا کي چيو ته، ”تون انيس وٽ وڃي ره. مان ڊاڪٽر کان مافيا جي سٺي هٿيان ٿو. منهنجو توسان واعدو آهي، مان توسان ملڻ کان سواءِ نه مرنديس. تون رات گهر گذاري صبح جو اچج. خيال اصل نه ڪجانءِ. موت کي ايتري مجال نه آهي جو وقت کان اڳ اچي. مون کي اڃان ڪافي لکڻو آهي.“ زرينا روئندي انيس سان هلي وئي.

ٻئي ڏينهن تي جمال ابڙي جي ڪوشش سبب مون کي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون. ٽئين ڏينهن به مون کي اڃان رت اچي رهي هئي ته مون تبت تي هڪ دلچسپ ڪتاب ڪيئي ڪلاڪ پڙهيو. هڪ ڊاڪٽريائي جنهن مون کي ايتري محويت سان ڪتاب پڙهندي ڏٺو، تنهن چيو ته، ”جي تنهنجي زندگيءَ سان ايتري محبت آهي ته تون نه مرندين.“ مون زرينا کي پاڻ وٽ رهائڻ نه چاهيو، ڇو ته مون نه پئي چاهيو ته هوءَ منهنجي اذيت ڏسي. مون فون ڪري غلام ربانيءَ کي گهرائي ورتو. اها ساري رات منهنجي وات مان رت اچي رهي هئي ۽ رباني صبح تائين منهنجي مٿي کان ويٺو هو. ممڪن هو ته ان رات مان مري وڃان ها. مان جڏهن وائيس چانسلر ٿي آيس ته مون سوچيو ربانيءَ جو قرض چڪايو وڃي. تن ڏينهن ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر، سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر هوندو هو ۽ چيئرمين مرحوم طالب الموليٰ هو. هڪ گڏجاڻيءَ تي هو اچي نه سگهيو، تنهن ڪري مون کان صدارت ڪرايائون. مون پهريون اهو ڪم ڪيو ته غلام ربانيءَ کي 18 گريڊ مان 19 گريڊ ڏياريو ۽ پوءِ 21 گريڊ ۾ هن کي يونيورسٽيءَ جي پروفيسر وائيس چانسلر شپ لاءِ سنڌ جي چيف منسٽر غلام مصطفيٰ جتوئيءَ کي لکي موڪليو. منهنجي لکت قبول ڪئي وئي ۽ رباني پروفيسر وائيس چانسلر ٿيو. اسپتال ۾ ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ غلام ربانيءَ چيو ته هاڻ مان هالن ٿو ۽ وڃي جوئي صاحب کي موڪليان ٿو. جويو به ساڳئي ڏينهن شام جو هليو آيو. اسين

تبت واري ڪتاب ۾ يوگين جي باري ۾ مصنف جي ڏنل احوال تي کلندا رهياسين ۽ منهنجي وات مان رت اچڻ بيهي ويو.

ٻئي ڏينهن تي جمال ابڙو روس هليو ويو، جتي هو اتر سان مليو هو. بيماريءَ دوران گهڻيون اذيتون ته مون کي ڊاڪٽرن ڏنيون. پهرين ته هنن کي شڪ هو ته مون کي ڦڦڙن جي ڪئنسر آهي، ان جي چڪاس لاءِ مون کي بيهوش ڪيائون ۽ نڙيءَ ۾ تپاس لاءِ نلڪيون وڌائون، جن مون کي ايترا رهڙا ڏنا جو بيل رت وري وهڻ لڳو. پوءِ منهنجي ٻئي ڪنهن تيست لاءِ لندن مان هڪ وائل (Voil) گهرايائون. جڏهن اهو منهنجي نڙيءَ ۾ وڌائون ته منهنجو دم منجهڻ لڳو. مان ٻن ڊاڪٽريائين جو ٿورائو آهيان، جي سرجن کي مدد ڪري رهيون هيون. انهن مان هڪڙيءَ منهنجو هٿ وٺي پنهنجي ران ۾ بند ڪيو، هن جون رانئون اطلس وانگر هيون ۽ مون کي ڪجهه آرام اچي ويو ۽ ان کان پوءِ ٻيءَ ڊاڪٽريائيءَ به ساڳي ڪار ڪئي ۽ مون کي ائين لڳو ته ڪوئي پڪل زيتون مون کي ڇهي رهيو آهي.

ايتري ۾ سرجن ڊاڪٽر منهنجي نڙيءَ مان نلڪيون ڪڍيون ۽ مون سک جو ساھ ڪنيو. مون کي انهن ٻنهي ڊاڪٽريائين جي انهيءَ جسارت جي ڪري گهڻي تڪليف محسوس نه ٿي. مون هنن کي چيو ته: ”مان چاهيان ٿو ته مون کي نلڪين ذريعي اهو وائل ٻيهر به وڌو وڃي.“ هو ڪليون ۽ چيائون، ”اسان جو نسخو ڪامياب ويو.“ ٻئي ڏينهن تي مون کي سرٽيفڪيٽ ڏنائون ته مون کي برانڪي ايڪٽائٽس آهي ۽ لندن وڃي، وڌيڪ علاج اتي ڪرايان. هفتي کان پوءِ مون ٻنهي ڊاڪٽريائين جي ڪنهن چائيز هوٽل ۾ دعوت ڪئي. ماني ڪاٽيندي هنن چيو ته: ”اسان کي خبر هئي ته تون شاعر آهين ۽ جڏهن تنهنجو ساھ ٿي منجهيو ته اسان لاءِ توکي آرام پهچائڻ لاءِ اهو بهترين طريقو هو.“ ان ڳالهه کي ويهارو سال گذري ويا آهن. مون ان بيماريءَ جو علاج نه ڪرايو آهي ۽ نه ئي ٻيهر اها بيماري مون کي ٿي آهي. رڳو منهنجي هٿن مان اطلس جي ڇههءَ جي تڪليف نه وئي آهي.

اڄ جي. ايم. سيد جو پوٽو جلال شاهه، تاج جويو، اياز عالم ابڙو، حميد سبزوئي ۽ منير شاهه، سيد سان لاڳاپيل ماڻهن جون يادگيريون سهڙڻ لاءِ آيا ۽ وڊيو ڪئسٽ پريائون. اياز عالم ابڙي ڪئميرا مٿن طور ڪم تي ڪيو. انهن جي وڃڻ کان پوءِ زرينا پڇيو ته: ”هي ستار پيرزادو به شاعر آهي

يا ادب دوست آهي، جو تولا ۽ ايڏي پٽ ڪوھ ڪري رهيو آهي؟
 مون چيو، ”هاڻو، شاعر آهي.“ پوءِ هن کي ستار جو هڪ نظر ۽ بيت
 ٻڌايم. سندس نظر جو عنوان آهي، ’سچ لکو‘

اي اديبو شاعرو!

ڪوڙ کي ڏوڙ ۾ اڃ ملائي ڇڏيو

سچ سارو ڇڻو

پل ته ڪو مڃ ان سان مڃي

پل ته ڪو ڪامي پڃري وڃي

ڪنهن کي نهن کان مٿي تائين

باه پڙڪي لڳي

پل ته مغرور ڪوڙي سندو

ڪنڌ ڍرڪي پوي

ڊنگ ڏيري ٿي.

اڪ ميري ڪڇڻ کان اڳي

شرم جي مرم ۾ ٺٽي اجهامي وڃي

سچ اڀري اچي

ڪوڙ کي پاڙ کان ئي اڪيڙي ڇڏيو

ڪوڙ جو ٻج ٻيهر وري

سنڌ ڌرتيءَ کي چيري نه اُسري سگهي

زندگي سچ کان واقف ٿئي

ڪوڙ جي لاءِ نفرت وڌي

ڳالهه ڪوڙي چيل

سڀ ئي سمجهي سگهن

سچ جا سلسلا

روز ويجهن وڌن

جن کي ڪوئي نه روڪي سگهي

جن کي ڪوئي نه ٽوڪي سگهي.

سندس هڪ بيت به مون کي وڻيو آهي. اهو هي آهي:

هوءَ جا ڌيءَ ڌراڙ جي، آه سامائي ڪالهه،

ڳهيليءَ جي ڳالهه، واڙي واڙي وات تي.

هي ته بيت ڏاڍو پيارو هو ۽ مون کي وٺيو آهي. دخل در معقولات، روڪي مون ڳالهه ڪئي، ڪنهن مافوق الفطرت هستيءَ جي، جنهن مون کي وڌيڪ زندگي، شايد ان لاءِ ڏني ته هن وقت تائين ته مون گوشت پوست جي انسان سان پيار ڪيو آهي. هاڻي ان ازلي حقيقت سان لون لڳائي ڏسان جا ازل کان ابد تائين روان دوان آهي. جنهن اڳيان اسان جا ارب ڪرب سال اک ٻوٽ کان وڌيڪ مختصر آهن.

هنديءَ جي شاعر سورداس لاءِ چوندا آهن ته پنهنجي پريتما چنتاميءَ جي گهر روز ويندو هو. چنتامي هن لاءِ ڏاکڻ جي دروازي کي اندران ڪڙو نه ڏيندي هئي. هڪ رات مينهن اوڙڪون ڪري وسي رهيو هو. برسات ۾ پڄندو، جڏهن سورداس، چنتاميءَ جي گهر پهتو ته هن کي ڏاکڻ جو دروازو اندران بند نظر آيو. هن سوچيو ته: ”شايد چنتامي ايتري تيز تر بارش ڏسي، سوچيو هوندو ته ههڙيءَ بارش ۾ سورداس نه ايندو ۽ ان ڪري ڪڙو ڏئي وڃي سمهي پئي هوندي ۽ کيس ننڊ اچي وئي هوندي. سورداس ڏاڍو در ڪڙڪايو، پر ڪاٺي موت نه ملندي ڏسي، هيڏانهن هوڏانهن ڏٺائين ته هن کي هڪ رسي ڪوئي تان هيٺ لڙڪندي نظر آئي. هن ڀانيو ته چنتاميءَ احتياطاً رسي لڙڪائي ڇڏي آهي. هو رسيءَ تان ڪوئي تي چڙهي ويو. چنتامي سوڙ ويڙهي ستي پئي هئي ۽ اهو سڀنو ڏسي رهي هئي جو سورداس هن سان ورهائي نه ٿي سگهيو.

سورداس، سوڙ ۾ هٿ وجهي کيس جاڳايو ته هوءُ ڇرڪ پري اٿي، ۽ سورداس کي ڏسي واڙهي ٿي وئي ۽ هن کي چيائين ته: ”مون ڏاکڻ جو دروازو اندران اهو سوچي بند ڪري ڇڏيو هو ته تون ههڙي مينهن ۾ نه ايندين.“

سورداس کيس چيو ته: ”پر تو ڪوئي تان رسي جو لڙڪائي ڇڏي هئي.“
 ”ڪهڙي رسي؟“ چنتاميءَ پڇيو. پوءِ ٻئي جٽا ان جاءِ تي آيا، جتان سورداس ڪوئي تي چڙهي آيو هو. هنن ڏٺو ته هڪ ڪوراڙ کان وڌي بلا، ڪوئي تان لڙڪي رهي هئي. ان وقت سورداس، چنتاميءَ جي ڪمري ۾ وڃي ٻه سوٺا ڳولي لڏا ۽ اکين ۾ کپائي چيو ته: ”جي مان اننت ۽ اپار سان ايترو پيار ڪيان ها، جيترو توسان ڪيو اٿم ته الاڻجي ڪهڙي پد تي پهچان ها.“
 مون علي هجويريءَ جي ڪتاب ’كشف المحجوب‘ ۾ ڪٿي پڙهيو هو

ته هڪ امير جاگيردار جڏهن پنهنجي زمين گهمڻ ويو ته هن جي هڪ هاريائيءَ تي نظر پئي، جا هر جي چوٽيءَ وانگر هن جي دل ۾ کپي وئي. هاريائيءَ جي مڙس کي ڪنهن ڪم سان ترڪائي ڇڏيائين ۽ پوءِ هاريائيءَ کي چيائين ته گهر ۾ اندر هلي. جڏهن هو اندر وئي تڏهن جاگيردار کيس چيو ته، سڀ دروازا بند ڪري. ان تي هاريائي، جا خدا جي نيڪ ٻانهي ۽ پرهيزگار عورت هئي، تنهن کيس چيو ته، ”مان هڪ دروازي کانسواءِ ٻيا سڀ دروازا بند ڪري سگهان ٿي، جي تون به چاهيندين ته ان دروازي کي بند ڪري نه سگهندين.“ ان تي جاگيردار حيران ٿي چيس ته، ”اهو ڪهڙو دروازو ٿي سگهي ٿو جو مان بند ڪري نه ٿو سگهان؟“ هاريائيءَ جواب ڏنس ته، ”خدا ۽ منهنجي وچ ۾ دروازو، جو سدائين کليل آهي ۽ بند ٿي نه ٿو سگهي.“ جاگيردار شرمندو ٿي هن کي اجازت ڏني ته هو ٻاهر وڃي.

جي ماديت جي فلسفي ۾ اعتبار ڪن ٿا، اهي مون کي وهمي سمجهندا. ڇا هو اهو نه ٿا سمجهن ته اهو انسان ۽ ازلي حقيقت ۾ رابطو ايترو به بعيد از عقل نه آهي. زندگي جڏهن موت جي ويجهو اچي ٿي ته اها ساري جي ساري وهر لڳي ٿي.

مون ننڍي هوندي اصغر گونڊويءَ جو هيٺيون شعر پڙهيو هو، جو اڃان تائين مون کي ياد آهي؛

جو نقش هه هستي کا دهر کا نظر آتا هه

پردے پہ مصور هي تنها نظر آتا هه

لو شمع حقيقت کي اپني هي جگہ پر هه

فانوس کي گردش مين کيا کيا نظر آتا هه.

منهنجون ڳالهيون ٻڌي ٻن دهرين دوستن مون کي ضد سان چيو؛ ”اسان ملحد آهيون ۽ مرندي دمر تائين ملحد رهنداسين.“

مون کين چيو ته؛ ”دل ۾ اوهان فقط مذهبي تعصب کان گريز چاهيو ٿا ۽ نه خدا جي وجود کان. هن وسيع ڪائنات ۾ انسان جي تجسس جي ڪا حد آهي؟“

صوفي صادق فقير جي مزار عمرڪوٽ ڏانهن ويندي رستي تي آهي. هن ڪيڏو نه عجيب بيت چيو آهي. جنهن تي سوچيندي مان اڃان ڪنهن خاص نتيجي تي نه پهتو آهيان.

الله ڇڏيو اوري، پري پنڌ پيا،
بنا نالي سپرين، اڃان ٿي پيا،
واڪيندا ويا، صادق ٻڌي سندرو.

اهو پري تائين پنڌ ڪيستائين آهي؟ ۽ صادق فقير 'بنا نالي سپرين'
ڪنهن جي لاءِ چيو آهي؟ ڇا تصوف کي ڳالهه مان ڳالھوڙو ٿو بڻائي يا صادق
فقير جي نگاهه اسان کان گهڻو اڳتي ٿي ڏسي؟ اهو دروازو انسان ۽ خدا جي
وچ ۾ جڏهن کلي ٿو، تڏهن ڇا اسان جي ڪاٺي حد نگاهه آهي؟
ادريس شاه پنهنجي ڪتاب 'مشرق جا مفڪر' (Thinkers of the
East) ۾ بهاءُ الدين نقش بند جي باري ۾ چيو آهي، ته ڪنهن هن کي چيو،
"تون اسان کي ڪهاڻيون ٻڌائين ٿو، پر اهو نه ٿو ٻڌائين ته انهن کي ڪيئن
سمجهجي."

بهاءُ الدين جواب ڏنو: تون جي ڪنهن ميوي فروش کان ڪوئي ميوو
ولين ۽ هو گر ڪڍي، فقط ڪل توکي ڏئي ته تون راضي ٿيندين؟
شاعريءَ ۾ فارسيءَ جا برگزيده انسان اهڙيون ڳالهيون لکندا رهيا آهن،
جي بظاهر اعتراض جوڳيون ٿيون لڳن. مولانا روميءَ چيو آهي،
بزر ڪنگره ڪبرياش مردانند

فرشته صيد و پيمبر شڪار و يزدان گير.

يا علامه اقبال چيو آهي،

درد دشت جنون من جنبريل زبون صيدي

يزدان به ڪمند آور اي همت مردانه.

مون تي ڪفر جا الزام مڙهڻ وارن ڪڏهن فارسي شاعريءَ ۾ شاعر جي
آزاديءَ تي سوچيو آهي؟

چڱو زرينا، هاڻي زندگيءَ جي ڪهاڻيءَ تي اچون! هل ته توکي ڄام
شوري وٺي هلان، جتي توسان چار سال گذاريا هئا. سي. اي. جنگ، يورپ
جو ماهر نفسيات هو، جنهن پنهنجي ياداشت ۾ ڪيئي اهڙا واقعا لکيا آهن،
جڏهن انسان کي خواب ۾ مستقبل نظر آيو آهي؟ زرينا! توکي ياد آهي ته
هڪ ڀيري مون توکي ننڊ مان جاڳائي چيو هو ته، "مون هڪ عجيب خواب
لدو آهي. ڏسان ٿو ته هڪ ٻارو آهي، جنهن جي چوڌاري ٻيلي گلاب جا وڏا
گل ٽريل آهن، جن جي وچ ۾ ڇپر آهي، جنهن تي هڪ گلابي پٿر تي پٿريل

آهي ۽ مان ان تي لڻيو پيو آهيان. ان جي سامهون هڪ بنگلو آهي، جنهن جي چوڌاري هڪ ديوار آهي ۽ ديوار جي ٻاهران بندوڦن سان ماڻهو بيٺا آهن.“

مهيني ٻن کان پوءِ مون کي ڀٽي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ڪيو هو. مان توکي گهرو سرو سامان ٺاهڻ لاءِ سکر ڇڏي، اڪيلو ڄام شوري چارج وٺڻ ويو هوس. جيئن سترين وي. سي هائوس جو دروازو کوليو ته مون خواب ۾ ڏنل ٻارو ڏٺو، جنهن جي چوڌاري پيلي گلاب جا وڏا گل تڙيل هئا. ان جي سامهون هڪ بنگلو هو، جنهن جي چوڌاري هڪ ديوار هئي، جتي گارڊ بندوڦن جهليون بيٺا هئا. فقط گلابي پٿر تي چهر تي پٿاريل نه هئي. پندرهن ڏينهن کان پوءِ تون جڏهن سارو سامان گهران کڻي آئينءَ ته بستري ۾ اها گلابي پٿر تي به هئي. جا تو نئين سبائي هئي. اها قدرت الله شهاب جي ’شهاب نام‘ وانگر بعيد از فھر ڳالهه نه آهي. ڇو ته ماضي، حال ۽ مستقبل ساڳئي ئي هنڌ آهن. ڪنهن ڪنهن وقت مستقبل جي جهلڪ نظر اچي ٿي. اها عورت جنهن کي مون ڏکندڙ ڏند وانگر ڪڍي ڦٽو ڪيو هو ۽ ڏند ڪجهه وقت لاءِ ڏکندو رهيو هو پر پوءِ مون کي آرام اچي ويو هو. مون ملاقات کان اڳ خواب ۾ پنهنجي آغوش ۾ ڏٺي هئي.

مان جڏهن وي. سي هائوس ۾ ويس ته ٻاهرين ديوار سان هڪ بوگن ولا، ڪجهه ڊيسي انبن جا وڻ، ٻه ٻيريون، هڪ گدامڙيءَ جو وڻ، هڪ ايڪڙ سينگاڀوري ڪيلا، ٻه سينگاڀوري ليمن جا وڻ ۽ ڪجهه پيپڻن جا ۽ ڦارون جا وڻ هيا. مون کي ساري عمر سوداءِ رهيو هو ته مون کي شاهي باغ جيترو باغ هجي. مون ان ۾ ڪيئي قلمي انبن جا وڻ، پيپڻن ۽ ڦارون جا وڌيڪ وڻ، انجیرن، توتن، زيتونن جا وڻ، آرينن جو هڪ وڻ، جو ڪجهه وقت اڳ مون پروفيسر ناگوريءَ جي گهر ۾ ڏٺو هو، هڪ ڪچنار جو وڻ ۽ سٿانڌڙيءَ جا وڻ پوکايا ها ۽ وي. سي هائوس جي ساري پٿر کي خوشبوءِ دار ۽ ڦولدار ولين سان جهنجهي ڇڏيو هو. اتي مون پام جون ڪونڊيون به رکايون هيون ۽ طرح طرح جون ڀاڄيون ڪرايون هيون. منهنجي مالهي محمد هاشم جن وي. سي هائوس کي پورو شاهي باغ بڻائي ڇڏيو هو. اتي ٽيليفون جي تارن تي شام جو پڪيڙا جهجهائيندا ها ۽ سرءُ ۾ ڪانو لوندا ها. ۽ هوا ۾ ڦيريون ڏيندا ها. مان صبح جو اتي باغ ۾ چڪر ڏيندو هوس، ويتر جو منهنجي دوست، ميرپورخاص جي سيشن جج حيدر شاهه ٿر مان به مور، هڪ

هرئي ۽ هڪ السيشن ڪٿو موڪليو ته باغ ۾ رونق وڌي وئي. زرينا، تو به ڪيترائي سهڙ ۽ ڪبوٽر پڇرن ۾ پاليا ها، ۽ ڪيتريون ئي ڪڪڙيون، اسان جي رڌڻي جي پٺيان ڦرنديون هيون. سهڙ توکي ڪيترا نه وٽندا ها. تو هڪ به ڪبوٽر يا سهڙ ذبح ٿيڻ نه ڏٺو. مان توکي ڪيترو سمجهي سگهيو آهيان زرينا! عورت کي سمجهڻ ڪيترو مشڪل آهي. مون لاءِ عورت هڪ معمول رهي آهي. موناليزا کان بي بي ميري تائين، ليونارڊو ڊاوينچي هن کي مصوريءَ ۾ ڦاسائي نه سگهيو آهي. صبح جو باغ تان تون پاڻ سبزيون پٽڻ ويندي هئي. تون پرڻ جي گلاب وانگر ترو تازه لڳندي هئي. مون کي افسوس آهي جو مون تنهنجي تعليم تي پوري توجهه نه ڏني. هونءَ تو ۾ ڪافي صلاحيتون هيون.

جيڪڏهن جيئي سنڌ وارا ڇوڪرا مون کي هر هر پريشان نه ڪن ها ۽ منهنجا ماتحت هنن سان سازش ۾ شريڪ نه هجن ها ته ايتري اطمینان جي فضا ۾ مان يونيورسٽيءَ کي ٺاهي سگهان ٿا. مون هر ڪلاس ۾ وڃي انهن کان سندن ضرورتن پڇيون، ۽ اهي پوريون ڪري ڏيون ۽ لئبرري ڪتابن سان ڀري ڇڏي. مون انفره يونيورسٽيءَ جي لئبرريءَ ۾ چار هزار رسالا آمريڪا ۽ يورپ مان هر مهيني ايندي ڏٺا ۽ هر ڏين جي سفارش تي ڪيئي فارين رسالا گهرايا. مون يونيورسٽيءَ کي ٺاهڻ چاهيو، پر اسان جي قوم ۾ حسد جو عنصر بي مثال آهي.

مون ايترن اديبن کي نوڪريون ڏنيون جيتريون يونيورسٽيءَ جي ساري عرصي ۾ به نه ڏنيون ويون هيون. مون پاڻ اسلام آباد ۾ فيڊرل ايجوڪيشن جي سيڪريٽريءَ کي ڄڻي، کين ٻاهرين ملڪن لاءِ اسڪالرشپون وٺي ڏنيون. پهرين هيٺين ملازمن لاءِ ڊي ٽائيپ ڪٽارٽر رهائش جي لاءِ ٺهرايا ۽ ليڪچرارن ۽ پروفيسرن لاءِ پوءِ رهائش لاءِ ڪوارٽر ٺهرايا. جي ڪنهن بيواهه کي جي. بي فنڊ نه ملندو هو ته مان ڊائريڪٽر فنانس جي آفيس ۾ ويهي، هن کي روبرو چيڪ ڪڍرائي ڏيندو هوس.

بمبئي، جتي 'شاهه، سچل ۽ سامي' سيمينار ٿيو هو. اها جاءِ پروفيسر پنجواڻيءَ جي نالي ۾ ٺهرائيندڙ هڪ سنڌي سيٺ، پهرين ڏينهن منهنجي ۽ زرينا جي دعوت ڪئي ۽ پاڻ سان گڏ پنهنجي خاندان جي ڪجهه عورتن کي به وٺي آيو. سنڌي سيٺ ٻن فائيو اسٽار هٽلن جو مالڪ هو. جن جي قيمت اٽڪل ڏهه ڪروڙ رپيا هئي. پهرين ڏينهن جڏهن ساڻس اسان جي پهرين

ملاقات ٿي، تڏهن اتي ماني کائيندي پڇيائين ته، ”تون ته سنڌ جو شاعر آهين، ٻڌائي سگهندين ته سنڌي ماڻهوءَ ۾ ايترو حسد ڇو آهي. مان ڏهن ڪروڙن جي ٻن فائيو اسٽار هوٽلن جو مالڪ آهيان. بمبئيءَ ۾ مون پنهنجي زندگي هڪ ٽائپسٽ جي حيثيت سان شروع ڪئي هئي. مان نه ٿو چوان ته ايترو مال ملڪيت ايمانداريءَ سان ڪٿو ٿي سگهي ٿو. مون ساري ڀارت کي ڏٺو آهي، پر سنڌين کي ته ڏٺو اٿم. اها جاءِ جتي رام پنڇواڻيءَ جي ڏيوري آهي، مون سٺ لک رپيا خرچ ڪري ٺهرائي آهي ۽ سنڌين کي دان ڪئي اٿم ته ڀل هو پنهنجا جلسا اتي ڪندا وٺن.“ پوءِ هن مون کي هڪ لطيفو ٻڌايو. چي، ”هڪ سنڌيءَ ڌڻيءَ جي در دعا گهري ته مون کي هڪ گهر ڏي.“ ڌڻيءَ سندس دعا اگهائي. کيس ته هڪ گهر ڏنائين، پر سندس پاڙيسريءَ سنڌيءَ کي به گهر ڏنائين. ان ڳالهه هن کي همٿايو ۽ هن وري دعا گهري ته، ”اي ڌڻي! مون کي هڪ ڪروڙ رپيا ڏي.“ ڌڻيءَ هن کي ته هڪ ڪروڙ رپيا ڏنا پر هن جي پاڙيسري سنڌيءَ کي به ڪروڙ روپيا ڏنائين. ان ڳالهه کيس غصو ڏياريو ۽ ڌڻيءَ در دعا گهريائين ته، ”منهنجي هڪ اک ڪڍ ۽ منهنجي پاڙيسريءَ جون ٻئي اکيون ڪڍ.“

پوءِ هن هڪ تهڪ ڏنو ۽ چيائين، ”سنڌ جي تاريخ ۾ ٻيهي ٻڌايو ته هڪ سنڌيءَ ۾ ايتري غذا، پنهنجي هر وطن سان بدسلوڪي ۽ حسد جو جذبو ڇو آهي؟“

مون راجا ڏاهر کان وٺي شهيد ڀٽي تائين ساري تاريخ کي ولوڙيو ته مون کي ڪوئي خاص سبب نظر نه آيو. شايد ان سبب ڄاڻڻ لاءِ اڃان به ڀٽي ويڻو پوندو. جڏهن ڇچ پنهنجي راجا راءِ سهاڻيءَ کي دغا سان مارايو هو. پوءِ نه رڳو هن جي راج ڌانيءَ تي، پر هن جي استري (زال) تي به قبضو ڪيائين. ان ۾ بهر صورت شڪ نه آهي ته سنڌ جي موجوده تاريخ ڇچ جي ان دغا سان شروع ٿئي ٿي. ان ۾ حسد، دغا ۽ بدديانتيءَ جو عنصر آهي. اڃان ڀٽي ويڻي سڄو رڳ ويد پڙهان ته پوءِ ڪو ڀورو جواب ميسر ٿئي ته سنڌ جا ماڻهو ايترا اکين ٻوٽ، احسان فراموش ۽ حاسد ڇو آهن.

مولانا غلام محمد گراميءَ جي تحقيق آهي ته حضرت آدم، آدر شاهه جي ٽڪريءَ تي لٿو هوءَ ممڪن آهي ته قابيل ۽ هابيل جي وچ ۾، سرزمين سنڌ تي خون خرابي ٿي هجي. ڪيئن چئجي؟

وي. سي آفيس ۾ مون ڪم پوءِ شروع ڪيو. پهرين پٽ شاهه تي حاضري پري آيس. اتي ڪجهه تقريرون به ٿيون ۽ مون شعر به پڙهيا. جڏهن موتياسين پئي ته هڪ پروفيسر جا ڪئمپس ۾ رهندي هئي، انهيءَ چيو ته: اوهان جي ڪار ۾ ڪافي جڳهه آهي، ۽ مان به ماڻي ويندس. مون کي به ڪنڊو هلو. ”مون ڪار جو دروازو کولي هن کي ويهاريو ۽ کانئس پڇيو ته: ”اوهين ڪير آهيو؟“

جواب ڏنائين، ”مغلياڻي.“

مون تي وڃ ڪري پئي ۽ مان ڪار جي سيٽ ۾ پيهي ويس. ڄام شورو ۾ منهنجو وقت گهڻو ڪري آفيس ۾ يا بنگلي واري باغ ۾ گذرندو هو. ڪڏهن ڪڏهن رستي تي پنڌ نڪري ويندو هوس. هوا ۾ ڪاٺي مهڪ مون کي چڪيندي هئي. اها ئي مهڪ مون کي ياد آئي، جڏهن جيسي عورت لين گراڊ اسٽيشن تي مون کان سوال پڇيو هو، ”تون ڪجهه پٽي ڇڏي آيو آهين ڇا؟“

ڪجهه ڏينهن مس گذاريا ته هڪ بجي رات جو شاگردن جو هجوم وي. سي هائوس ٻاهران ڪٺو ٿيو ۽ ’جيئي سنڌ‘ ۽ ’جيئي سنڌ‘ جا نعرا هڻڻ لڳا. مون کي هڪ گارڊ اچي چيو: ”ڇوڪرا گيت ٽپڻ ٿا چاهين، ڇڻو ته پهرين ٻه ٽي فائر ڪريون.“ مون هنن کي ائين ڪرڻ کان منع ڪئي ۽ پنهنجو روالور لوڊ ڪري، سوئي ڪيس سان ڍڪي، گيت ڏانهن ويس. هنن چيو ته: ”تون هتي نندون ڪرڻ آيو آهين ڇا؟“

مون جواب ڏنو: ”ننڊ ته سوريءَ تي به اچي ويندي آهي. توهان هن اوڀري وقت ڪيئن آيا آهيو؟“

جواب ڏنائون، ”سيد وٽ هڪ اڳوڻو فوجي آيو ۽ بهانو ڪيائين ته هو سيد جي فڪر کان متاثر ٿي آيو آهي، پر اسان کي شڪ پيو ۽ هن جي تلاشي ورتي سون ته هن جي ور ۾ هڪ خنجر هو.“

مون کانئن پڇيو ته: ”پوءِ اوهان ڇا ڪيو؟“

ورائيائون: ”اسان هن جو خنجر کسي ورتو. هن کي ٻڌي ويهاريو آهي. هن مارڪٽ تي ٻڌايو ته، هن کي جي. ايم. سيد ۽ شيخ اياز کي قتل ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي. پر سيد ته قرآن شريف جا حوالا ٿي ڏنا، ان ڪري مون هن کي قتل ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو. باقي شيخ اياز کي ڏسي رهندس.“

مون هنن کي تسلي ڏئي چيو: ”اڄوڪي رات ته هو سن ۾ ٻڌو ويٺو هوندو، منهنجي گارڊن کي هن جو حليو ٻڌائي ڇڏيو. جي آيو ته کيس خنجر سميت اڏائي ڇڏيندا. هاڻي مون کي ننڊ ڪرڻ ڏيو.“

چوڪرا گارڊن کي خونيءَ جو حليو ٻڌائي موٽي ويا. ان کان پوءِ ٻه ٻار ٻار جيئي سنڌ جي چوڪرن کي برغلايو ويو ۽ هو مون کي ڪافي تنگ ڪرڻ لڳا ها. مون کي حافظ جو هڪ شعر تو ياد اچي:

من از بيگانگان هرگز نه نالم

ڪه بامن هرچه کرد آن آشنا کرد.

ترجمو: (مون کي بيگانن کان شڪايت نه آهي،

مون سان جيڪي ڪيو هن آشنا ڪيو.)

ڪجهه پروفيسر به اڀا ٿي ويا ها. هو ان تي ڪاوڙيل ها ته ڀٽي صاحب هنن تي يونيورسٽيءَ کان ٻاهريون ماڻهو ڇو مسلط ڪيو آهي؟ هڪ آمريڪن ڊاڪٽر مارڪ جو سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انسٽيٽيوٽ آف سائنٽيفڪ ريسرچ (Institute of Scientific Research) ٺاهڻ لاءِ موڪليو ويو هو، تنهن مون کي دعوت تي سڏيو، کيس انهن پروفيسرن کان ذاتي نفرت هئي، جي منهنجي مخالفت ڪري رهيا هئا. هو هڪ خط لکي آيو هو ۽ چيائين ته هي خط ڀٽي صاحب ڏانهن ڪنهن پروفيسر جي هٿان موڪل ۽ جي هو توکي ڪٿي ملاقات لاءِ وقت ڏئي ته هي پروفيسرن ۽ چوڪرن جي لسٽ ڏئي چوڻس ته انهن کي ٻي ڪنهن يونيورسٽيءَ ۾ موڪلي ڏئي. مون غلام ربانيءَ جي دوست پروفيسر دائودپوٽي کي خط سوڌو لاڙڪاڻي موڪلي ڏنو. ڀٽي صاحب کيس چيو ته: ”مان ٻن ڏينهن ۾ نارٿ ڪوريا وڃي رهيو آهيان ۽ اياز کي چئو ته سياڻي مون سان ملي.“

مان ٻئي ڏينهن شام جو ستر ڪلفٽن تي ويس. سنڌ جو چيف منسٽر غلام مصطفيٰ جتوئي ٻاهر ويٺو هو. ڀٽي صاحب مون کي اندر ڪمري ۾ گهرايو، جتي هو وسڪي پي رهيو هو. هن مون کي چيو ته: ”ويه.“ مون نظر اڇلائي ته سامهون شاهه ايران جو، هن جي آئوگراف سان گڏ مڙهيل فوٽو رکيو هو ۽ ان جي پٺ تان مائوڙي تنگ جو، پنهنجي آئوگراف سان مڙهيل فوٽو رکيل هو. اها هن جي باهمي دوستيءَ (Bilateralism) جي علامت هئي. هن چيو ته: ”مون تنهنجو خط پڙهيو. ڪهڙا پروفيسر ۽ چوڪرا توکي

تنگ ٿا ڪن. لسٽ آندي اٿئي. ”مون هن کي کيسي مان لسٽ ڪڍي ڏني. هن اي. ڊي. سيءَ کي چيو ته، ”جتوئي صاحب کي اندر موڪل.“

مون اڃان ڪجهه ڪچيو ئي نه هو ته ڀٽي صاحب لکيو ته پروفيسرن کي ڊس مس ڪيو وڃي ۽ شاگردن لاءِ لڪيائين ته هنن کي جيل ۾ وڌو وڃي. يونيورسٽيءَ ۾ ٿرٿڻو مڃي ويو. اهي پروفيسر جي ڊس مس ڪيا ويا ها، انهن مان ڪي عبدالحفيز پيرزادي لا منسٽر آف پاڪستان جا واقف ها، انهن مان ٽي ته سنڊيڪيٽ جا ميمبر هئا، انهن پيرزادي کي چيو ته ڀٽي صاحب کي سمجهائي ۽ هو وري منهنجي مخالفت نه ڪندا. ڀٽي صاحب پيرزادي کي چيو ته مون سان گڏجائي ڪري پڇي ته جي هنن کي ٻي ڪا نوڪري ڏني وڃي ته مون کي اعتراض ته نه ٿيندو. اهڙي گڏجائي ڪراچيءَ ۾ رکي وئي، جنهن ۾ پيرزادو صاحب، جتوئي صاحب، مسٽر الانا، تعليمي وزير سنڌ ۽ عبدالوحيد ڪٽر وزير صحت سنڌ موجود هئا. مسٽر ڪٽر لاڙڪاڻي جو هيو ۽ ڀٽي صاحب جو خاص ماڻهو هو. ان کي شاهد طور موڪليو ويو هو. حفيز پيرزادو جو سکر جو ۽ منهنجو پاڙيسري ۽ واقف هو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ مجيب پيرزادو، نبي بخش کوسي سان گڏ منهنجو جونيئر رهيو هو، تنهن مون کان ٿڌائيءَ سان پڇيو، ”اياز تون ته يونيورسٽيءَ جو ماڻهو ناهين ۽ مان نه ٿو ڀانيان ته هنن پروفيسرن جي توسان ڪاڏي دشمني هوندي.“

مون کيس چيو ته، ”نه، مان ته يونيورسٽيءَ ۾ اچڻ کان اڳ کين سڃاڻندو به نه هوس.“

ان تي پيرزادي ورائيو، ”هنن توسان بدشدد ڳالهائيو آهي ڇا؟ يا ڪنهن نموني تنهنجي بيعزت ڪئي اٿائون؟“

مون جواب ڏنس ته، هنن رڳو مون سان تعاون نه ٿي ڪيو ۽ مون کي ڪم ڪرڻ نه ٿي ڏنائون.“

ان تي حفيز صاحب چيو، ”هنن يونيورسٽيءَ ۾ ڪيئي سال نوڪري ڪئي آهي، جيڪڏهن هي تولا ڪي مسئلا نه اٿارين ته هنن جي بحاليءَ تي ڪوئي توکي اعتراض آهي ڇا؟“

مون چيو ته، ”نه.“

حفيز صاحب چيو ته، ”مون کي ڀٽي صاحب کي اهو ٻڌائڻو پوندو ته توکي هنن جي بحاليءَ تي ڪوئي اعتراض نه آهي.“

ان کان پوءِ ڀٽي هنن کي بحال ڪيو. ان تي پروفيسرن جو من وڌي ويو. هو يونيورسٽيءَ ۾ آيا ۽ هنگامو برپا ڪيائون. احمد محي الدين جو مون وٽ ڊين، فئڪلٽي آف سائنس هو. مون وٽ ڊچندو آيو ۽ چيائين ته، ”جي هي هتي رهيا ته اسان لاءِ عذاب ٿي پوندا، چو ته اسان توسان تعاون ڪيو هو.“ مون حفيظ پيرزادي کي اسلام آباد فون ڪيو ۽ کيس ٻڌايو ته، هنن ته اچن سان هنگامو ڪيو آهي.“

ان تي حفيظ صاحب، يڪدم جتوئي صاحب کي فون تي چيو ته، ”انهن پروفيسرن کي ڪنهن ٽرڪ ۾ واڙي ڪراچيءَ گهرايو وڃي، کين يونيورسٽيءَ کان ٻاهر نوڪريون ڏينداسون.“

جيسٽائين مان يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسلر هوس، هو حيدرآباد کان ٻاهر نوڪريون ڪندا ها. منهنجي چار سال ٿرم پورو ٿيڻ کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ موڪليا ويا. چو ته ضياءَ الحق جو اسلام پسند هو، مون سان نفرت ڪندو هو. هن ڀٽي جي ڦاسي ڦهائڻ ٿي چاهي ۽ تيسٽائين مون کي ڀٽي جي کاتي ۾ وجهڻ نه ٿي چاهيائين، ان ڪري مون تي ڪاٺي ڪارروائي نه ڪئي هئائون.

ڀٽو صاحب نه رڳو ڏاڍو ذهين هو، پر هن جو حافظو به ڪارٽيج جي جنرل هٽي بال وارو هو، جنهن کي پنهنجي هر سپاهيءَ جو نالو ياد هوندو هو. هن ٻه ڀيرا سکر جي سرڪٽ هائوس ۾ مون کي گهرايو هو. آخري ڀيري جڏهن ٽيپ رڪارڊ هلي رهيو هو، هن مون کي چيو، ”شيخ تون ۽ مان هڪ جيل ۾ گڏ رهيا آهيون، مان تنهنجي لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهان؟ ڪا نوڪري، ڪو پلاٽ، پرمٽ جيڪي به گهرجي.“

مون جواب ڏنو، ”اوهان جي مهرباني. اهوئي ڪافي آهي ته اوهان ايوب خان وانگر منهنجي شاعريءَ تي بندش نه وڌي آهي. مون کي جيل ۾ نه ٿا وجهيو.“ ڀٽي صاحب چيو، ”شيخ، توکي جهڙي شاعري گهرجي ڀلي ڪر. مان توتي ڪاٺي بندش نه وجهندس. مان تنهنجي ٽائپ کي سڃاڻان. تون گهرندڙن ڪجهه به نه ڀلا تون شاعر آهين. هيءَ رنگارنگ دنيا ڏسڻ چاهيندين؟ توکي ڪيڏانهن ٻاهر موڪليان؟“

مون جواب ڏنو، ”ڀلي.“ ۽ ڏٺو ته ڀٽي جي منهن تان رنجش لهي وئي. وي. سي. هائوس ۾ منهنجي پي. اي عطا محمد فون ڪشي چيو ته، پرائيمر

منسٽر جو ملٽري سيڪريٽري اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي. مون فون ڪئي، 'هيلو' ڪئي ته ملٽري سيڪريٽريءَ چيو ته: "پرائيمر منسٽر اوهان سان ڳالهائڻ ٿو چاهي."

"شيخ خوش آهين؟ يونيورسٽي ڪيئن پئي هلي؟" ڀٽي صاحب پڇيو.

"نڪ پئي هلي." مون جواب ڏنو.

"شيخ توکي ياد آهي ته مون توسان هڪ واعدو ڪيو هو." ڀٽي صاحب چيو.

مون جواب ڏنو: "سائين مون کي ته ياد نه ٿو اچي."

ڀٽي صاحب چيو: "مون توکي دنيا گهمائڻ جو واعدو ڪيو هو. هاڻي مان توکي يو. ايس. ايس. آر ڏانهن ڊيلي گيشن جو ليڊر ڪري ٿو موڪليان. ٻن چئن ڏينهن ۾ اسلام آباد مان ڪوئي آفيسر تو وٽ پهچندو، تيسٽائين پاسپورٽ ڪڍرائي رک! پوءِ جو احوال مون "جڳ مڙيوئي سڀنو" ۾ ڏنو آهي.

ان کان ڪافي مهينا پوءِ ڀٽو صاحب حيدرآباد آيل هو. مون ايجان وائيس چانسلر جي چارج مس ورتي هئي. هو هڪ وڏي پنڌال ۾ ويٺل هو ۽ هن جي ڀرسان ايم. اين. اي ۽ ايم. پي. اي ويٺا هئا. مان ڀٽي صاحب جي سامهون ڪجهه وڪيلن سان گڏ ويٺو هوس، جي منهنجا پراڻا دوست هئا، جيئن ڀٽي جي نظر مون تي پئي تيئن چيائين: "شيخ، تون ايڏو پري ڇو ويٺو آهين. تون ته منهنجي ڀرسان اچي ويهه ته توسان ڳالهائي سگهان." اوچتو ايم. اين. اي، ايم. پي. اي هڪ ٻئي کي ڏسڻ لڳا ته ڪير اتي مون کي جاءِ ڏئي! هر ڪنهن کي ڪرسي پياري هئي، چوٽه ڀٽي صاحب جي ويجهو ويهي هُو پاڻ کي عرش و ڪرسيءَ تي سمجهي رهيا هئا. نيٺ قمرالزمان شاهه اتي مون کي چيو: "شيخ صاحب! هن ڪرسيءَ تي اچي ويهو."

وڏيرن ٿڌو سامه ڀريو، ڄڻ هنن تان ڪاڻي آفت تري وئي.

وائيس چانسلر واري وقت ۾ مون کي آرام جي گنجائش هئي، نه ته ان کان اڳ مون ساري عمر بي آراميءَ ۾ گذاري هئي، پر سنڌ جا نوجوان ڏاڍا زود فراموش آهن ۽ هنن جلد وساري ڇڏيو ته مون هنن لاءِ چاڪيو هو. اديب، جي منهنجا دوست ها، انهن مان اڪثر مَسْهُو ها. اها حالت رڳو مون سان نه ٿي هئي، پر صديون اڳي سنسڪرت جي عظيم شاعرن ڪالي داس ۽ ڀڳوتيءَ لاءِ به ساڳي ڳالهه لکي وئي آهي، جا مون کي شروع ۾ ذڪر ڪيل

شاعره تورو دت ٻڌائي هئي. پر ان سان منهنجي گفتگو ان اسرار جو حصو آهي جو مان ظاهر ڪرڻ نه ٿو چاهيان.

ٻئي پيري ڀتي صاحب مون کي يونيسڪو جي ڪنهن ڪانفرنس ۾ ترڪيءَ موڪليو. ان جي باري ۾ احوال ڊاڪٽر گوٽچ جي حوالي سان مون ”جڳ مڙيوئي سپنو“ ۾ ڪيو آهي. جڏهن مون استنبول جي شيرين هٽل جي ڪائونٽر تي خوبصورت چوڪريءَ کي پنهنجو نالو لکايو ته هن چيو: ”اياز ته ترڪي لفظ آهي. توکي خبر آهي ته ان جي معنيٰ ڇا آهي.“
مون جواب ڏنو: ”نه.“

ان تي هن چيو: ”سرد هوا.“

مون دل ۾ چيو ته، ”هوءَ ته منهنجي شاعري لکڻ وانگر لڳندي هئي. پر هاڻي شايد ڳڻائجي وئي آهي.“

هوءَ ڏاڍي خوبصورت هئي. منهنجو نالو رجسٽر ۾ نوٽ ڪري، پورٽر کي سامان ڪئي ويڃڻ لاءِ چيائين، ۽ مون کي پاڻ ڏانهن گهوريون ڏسي انگريزيءَ ۾ چيائين: ”اوهان کي ٻيو ڪجهه گهرجي.“

مون هن کي چيو ته: ”فقط تون.“ پر ڀرسان پنجاب يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر مسٽر خيرت کي ڏسي لفظ کائي ويس ۽ جملو اڌ ۾ رهجي ويو.

فائيو اسٽار هوٽلن ۾ دعوتون، وسڪي، نمڪين پستا ۽ باداميون، تريل بڪيون ۽ جيرا، زندگيءَ کي رنگين بڻائي رهيا هئا.

مون اڃان مٿيان لفظ ٿي لکيا ته فيروز احمد جو حيدرآباد مان فون آيو ته ”گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾“ ڪمپوز ٿي چڪو آهي. مون ٻڌو آهي ته اوهان ”ڪٿي نه پڇيو ٿڪ مسافر“ لکي رهيا آهيو.

مون جواب ڏنو ته: ”ها. پنهنجي نوٽ بوڪ جا هڪ هزار کن صفحا لکي چڪو آهيان. جن کي اڃان درست به ڪرڻو آهي.“

فون رکيم ته هڪ ڳالهه ياد آئي جا بابا منهنجي ڏاڏي کان ٻڌي هئي ته، ”هڪ پيري حڪيم ابوسينا ڪوئي پوڙهو مڙس ڏنو، جو ڪائين جي پري مٿي تي ڪٽي ٿي ويو. ابوسينا پنهنجي شاگرد کي هن جي ڪيڊ موڪليو ۽ هن کي چيائين ته، هي اڳتي هلي مري وڃي ته مون کي اچي ٻڌائجان.“

ڪجهه پنڌ ڪري پوڙهو ٿڪجي پيو ته ڪائين جي پري لاهي رکيائين

مس ته پاڻ پريءَ وانگر ڦهڪو ڏئي ڪريو. ابي سينا جي شاگرد موتي جڏهن ابي سينا کي اها حقيقت ٻڌائي تڏهن ابي سينا کيس چيو: ”مون هن کي ڏسڻ سان ئي سمجهي ورتو هو ته هي هلي ئي پريءَ جي زور تي ٿو. پري لاهيندو ته مري ويندو.“

”ها. ها...“ مون سوچيو، ”هي سارو ٿيون هڪ پري، انهن ڪاٺين جي پريءَ کان ڪيئن مختلف آهي؟“

اسان جي گهر جي سامهون فلٽ ۾ هڪ هندو عورت رهندي آهي. جنهن کي سڀني دادِي ڪوٺيندا آهن. هوءَ زرينا سان آچر بازار ۾ گڏجي وئي ۽ اتي ڪجهه خريد ڪيائين. هوءَ پئسا ڪٽڻ پلجي وئي هئي. زرينا کيس ان ڪري سؤ رپيا ڏنا ها. جڏهن هو گهر موٽي آيون، تڏهن ٻن منٽن کان پوءِ دادِيءَ اسان جي فلٽ جي گهٽي وڃائي ۽ اڃان زرينا در کوليو ته کيس سؤ رپيا موٽائي ڏنائين. ان تي زرينا چيس: ”دادِي، ايڏي ڪهڙي تڪڙ هئي. شام جو ڏين ها!“

ان تي دادِيءَ ورائيو: ”پيڻ، حياتيءَ جو ڪهڙو ڪٽ آهي، شام جو مان جيئري هجان يا نه هجان. ڪنهن جو به قرض کائي وڃڻ چڱو نه آهي.“
يڪدم مون کي خيال آيو ته آءُ به هيءَ آتم ڪهاڻي پوري ڪري زندگيءَ جو قرض چڪائي وٺان. پر سوچيم ته فيروز احمد لاءِ هي ڪتاب ڪافي ڊگهو ٿي ويندو. اڃان ته ڇهين درجي انگريزيءَ تائين پهتو آهيان.

مون برسات ۾ پنهنجي ڪالم ۾ لکيو هو ته: ”منهنجي اندر جا مانسرو آهي، ان مان هڪ ندي به پوري نه وهي آهي، مون کي پنهنجي ڪم کي پورو ڪرڻ لاءِ هڪ سؤ سال هيا به گهرجن. پر عمر دراز جي تمنا جي باوجود جي مان اڳ ۾ مري وڃان ته مون کي ڪلفتن تي پهاڙيءَ تي پوريو وڃي، سمنڊ جي سامهون جو منهنجو ڀاءُ آهي. پر پاڪستان جي ڪنهن به سرڪار ۾ مون کي اها اميد نه آهي. ان ڪري بهادر شاه ظفر جي هڪ سٺ تي اڪتفا ٿو ڪيان؛

”دو گز زمين بهي نه ملي ڪوئي يار مين.“

’يار‘ بدران ’شهر يار‘ پڙهيو وڃي ته وڌيڪ معنيٰ خيز ٿيندو.

ڪالھ منهنجي ڀائيچي سعيد ۽ هن جو مڙس ڪرنل وقار ملڻ آيا ۽ چيائون ته: ”شڪارپور مان ٿا اچون.“ انهن سان ڳالهيون ڪندي مون سوچيو

ته جي مون کي پاءُ اڳيان ابدي آرام لاءِ جاءِ نه ملي سگهي ته پيڻ جي ڀرسان ئي ملي. شڪارپور ڀرپير الف شاهه جي قبرستان ۾ منهنجي پيڻ دفنايل آهي. اتي منهنجو سهرو ۽ سس ۽ وقار جو پيءُ واجد علي ۽ ٻيا مائٽ دفنايل آهن. اتي منهنجي ڀرسان جاءِ ڇڏي وڃي، زرينا تيهه چاليهه سال پوءِ ايندي. هن لاءِ به جاءِ ڇڏي وڃي.

مون سعيده کي سؤ رپيا ڏئي چيو، ”منهنجي پيڻ ۽ ان جي ڀرسان آرامي مائٽن تي گل وجهي.“ ان تي وقار چيو ته، ”چاچا دال ۽ چانور به وجهون. انهن قبرن مٿان هڪ وڻ ڇٽ وانگر جهڪي آيو آهي، جنهن تي ڪيئي پکي چون چون ڪندا آهن. انهن کي چوڳو وجهڻ ثواب جو ڪم آهي.“ مون وقار کي چيو ته، ”پلي. پکي به منهنجي ذات وارا آهن.“

منهنجي ڌيءُ در التجا آهي ته مون کي ايتري فرصت ڏئي ته مان مهڊ کان لحد تائين پنهنجي آتم ڪهاڻي پوري ڪري سگهان. منڪر ۽ نڪير لاءِ ڪجهه به نه ڇڏيان. مون اڃان تائين ته مئٽرڪ تائين به زندگي نه لکي آهي. اميد ته خدا اها منهنجي التجا اگهاڻيندو. آمين.

17.5.96

Time: 11.05 Pm

نيو فيلڊس طرفان
شيخ اياز جا ٻه جلد ايندڙ نوان ڪتاب

ڪوٺجون ڪرڪن روه تي
کٽي نه پڇيو ٿڪ مسافر (جلد ٻيون)

نيو فيلڊس طرفان شيخ اياز جا شايع ٿيل ڪتاب

چنڊ چنيليءَ ول (شاعري)	هينئڙو ڏاڙهون گل جئن (شاعري)
رڻ تي رم جهر (شاعري)	خط، انٽرويو ۽ تقريرون (ڀاڱو ٻيو)
ساهيوال جيل جي دائري	ٽڪرا ٽٽل صليب جا (شاعري)
پڳت سنگهه کي قاسي	واتون ڦلن چانڀيون (شاعري)
ڪپر ٿو ڪن ڪري (شاعري)	الوداعي گيت (شاعري)
ڪي جو بيجل پوليو (شاعري)	ڪٽين ڪرَ موڙيا جڏهن (جلد پهريون)
خط، انٽرويو ۽ تقريرون (ڀاڱو پهريون)	ڪٽين ڪرَ موڙيا جڏهن (جلد ٻيون)
راج - گهاٽ تي چنڊ (شاعري)	ننڊ وليون (شاعري)
لڙيو سج لکن ۾ (شاعري)	سر لوهيڙا ڳپيا (شاعري)
بڙ جي چانو اڳي کان گهاٽي (شاعري)	سورج مڪيءَ سانجهه (شاعري)
اڪن نيرا ڦليا (شاعري)	جرَ - ڏيئا جهمڪن (شاعري)
ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون (آتم ڪهاڻيون)	هرڻ اڪي ڪيڏانهن (شاعري)
پڙن پري آڪاس (شاعري)	کٽي نه پڇيو ٿڪ مسافر (جلد پهريون)
جهڙ نيشان نه لهي (شاعري)	(آتم ڪهاڻي)
وڃون وسن آڻيون (شاعري)	چنڊ ڳليون (شاعري)
پنهل کان پوءِ	گهاٽ مٿان گهنگهور گهاٽ ۾ (شاعري)
جڳ مڙيوئي سڀنو (شاعري)	کٽي نه پڇيو ٿڪ مسافر (جلد ٻيون)
اُڀر چنڊ پس پرين (شاعري)	(آتم ڪهاڻي)
پتن ٿو پور ڪري (شاعري)	

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُڪُ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڀرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليڱڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهات چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رُڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)